EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI

TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES

UNIVERSITATIS TARTUENSIS

(DORPATENSIS)

B

HUMANIORA

XVI

TARTU ÜLIKOOL

TARTU 1929

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI

TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES

UNIVERSITATIS TARTUENSIS

(DORPATENSIS)

B

HUMANIORA

XVI

TARTU 1929

Sisukord. — Contenta.

1. **Oskar Loorits.** Liivi rahva usund. III.
Referat: Der Volksglaube der Liven. III.

2. **Wilhelm Süss.** Karl Morgenstern (1770—1852), eloquentiae, ll. gr. et lat., antiquitatum, aesthetices et historiae litterarum atque artis p. p. o. simulque bibliothecae academicae praefectus. I. Teil (S. 1—160).

LIIVI RAHVA USUND

OSKAR LOORITS

III

MIT EINEM REFERAT:

DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN

TARTU 1928

Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda, Pikk tän. 2.

S I S U

SAATESÕNA VI

LÜHENDUSED VIII

Liivi külad — Eesti maakonnad
Sõnalühendused
Kirjandus ja ainekogud

MÄRGID XII

TEHNILISI ANDMEID XIII

ÕIENDUSI JA TÄIENDUSI XIV

VIII. NÕID JA NÕIDUS 1

EBAUSUST LIIVIS 1

§ 149. Ebausu rahvusvaheline laad; selle elujõulikkus Liivis. — § 150. Maagiline toiming ehk maʼtõmi; näiteid liivi taigest (S. 128).

KADE 8

§ 151. Kadeda psükoloogia ja terminoloogia. — § 152. Kadesuu ja -silm (S. 129); „rukkõm“. — § 153. Abinõud kadeda vastu; loomade kahetamine. — § 154. Inimeste, eriti laste kahetamine (S. 129).

NÕIA NIMED JA ISIK 16

§ 155. Nõia ja nõiduse terminoloogia. — § 156. Liivi suuremad nõiad; nõiaks saamine; suhtumine nõiasse; nõiad omavahel; nõidade moondumisi (S. 137). — § 157. Targa, ennustaja ja arstija terminoloogia; „puhumine“ (Mt. 1845, S. 136). — § 157 A. Dondangeni prohvet Ilma-Jüri (S. 257).

NÕIDUMISVAHENDID 31

§ 158. Nõiasõnad (S. 131). — § 159. Nõiaraamatud (S. 148). — § 160. Nõiaasi, maagiline ülekanne (S. 130). — § 161. Armuleib (S. 138, 139). — § 162. Muid vahendeid (S. 132); „katolikku minek“.

NÕIA TEGEVUS 47

§ 163. Nõia ime- ja kuriteod (S. 134); nõiad vastamisi (S. 135). — § 164. Nõiad pulmas (S. 133). — § 165. Nõidumine igapäevases elus (S. 134, 132).

SUHE KURADIGA 59

§ 166. Vilistamine ja leping kuradiga (S. 140); kuradi tüssamine (S. 125); nõia põletamine (S. 146). — § 167. Kuradi abi nõiale (S. 144, 141 + 112). — § 168. Nõia surm; püüd vabaneda kuradist (S. 145, 143, 144, 139, 147).

IX. VÕLU 73

VÕLU LIIVIS 73

§ 169. Terminoloogia. — § 170. Võlu teod: väljaheide maas ja tulejuga taeva all (S. 150); esinemine kärnkonnana või inimvarjuna (S. 152). — § 171. Võlu olemus ja liiklemine; võluks saamise võtted; seginemine teiste mõistetega (S. 154). — § 172. Abinõud võlu vastu (S. 150, 151, 153). — § 173. Hingeloom ja ümberpöördud keha (S. 155). — § 174. Võludesõit Saaremaale (S. 156).

VÕLU EESTIS 101

§ 175. Võlu ~ võhl trükipaberil ja rahvaluules. — § 176. Võlu saartel nõia või nõiamoori lokaalse nimetusena. — § 177. Võhl Võru-Setus ja Läti eesti asundusis kadeda tähenduses. — § 177 A. Võhlu keeleline areng; võhl rändroti nimetusena.

VÕLU ALGUPÄRA JA ARENG 130

§ 178. Läänemeresoome keeltes esineva * võlho põlvnemine muinasvenest algselt nõia tähenduses; esinemine soomes, karjalas ja vepsas. — § 179. Tähenduse spetsialiseerumine nõia eritüüpide nimetuseks; hingelooma ja võludepeo motiivide analüüs. — § 180. Piimapuugi sulamine Liivis võlusse selle spetsialiseerumisel naisnõiaks läti-saksa eeskujul; nõiamoor Eestis ja selle prototüüp tegelikus elus. — § 180 A. Nõiamoori motiive Liivis (S. 157). — § 181. Võlu mõiste järkjärguline areng kultuurajaloolises valgustuses.

X. TUULISPÄÄ 149

§ 182. Terminoloogia; tegevus; olemus; vastuabinõud (S. 149 A, B). Jälleleitud nuga (S. 149 C + 161).

XI. LIBAHUNT 155

§ 183. Terminoloogia; olemus (S. 173). — § 184. Libahundistumise tung, aeg ja sundus (S. 175, 177, 178). — § 185. Libahundistumine (S. 160); inimesestumine (S. 163, 165). — § 186. Loomade murdmine (S. 164, 166, 167, 168). — § 187. Libahundid saunas tüdrukuid murdmas (S. 162). — § 188. Papid libahunteks (S. 169, 170, 171). — § 189. Abinõud libahundi vastu (S. 175, 172, 176, 174).

XII. PAINAJA 192

OLEMUS JA ESINEMINE 192

§ 190. Väljendusviisid (S. 185); terminoloogia. — § 191. Olemus (S. 188). — § 192. Painamise põhjused (S. 183, 185). Oherdiaugust noorik (S. 184). — § 193. Teotsemine (S. 189). — § 194. Esinemiskujud (S. 188, 185).

ABINÕUD PAINAJA VASTU 205

§ 195. Ettevaatusabinõud ja vastukallaletung inimese painajale (S. 189). — § 196. Liigutamine, sõnamine (S. 189). — § 197. Passiivsed abinõud loomade painaja vastu, „painajaristid". — § 198. Aktiivsed võtted; peksmine, „kinnipanemine" (S. 189), võidmine, hõõrumine jne., nõiasõnad. — — 199. Painaja luuramine ja vigastamine (S. 187).

XIII. HALLTÕBI 221

HALLI ESINEMINE 221

§ 200. Tunnused ja terminoloogia. — § 201. Olemus. — § 202. Teotsemine (S. 196, 194, 193, 192, 191). — § 203. Hallide vestlus: puruna inimesse (S. 190).

ABINÕUD HALLI VASTU 230

§ 204. Liigutamatult ja kartmatult vaikimine; peitupõgenemine (S. 198 + 194). — § 205. Abi surnutega kokkupuutund esemeilt (S. 194 + 198). — § 206. Vastik hais; halli tüssamine (S. 196 + 198, 197); peks, palved (S. 198). — § 207. Seespidised arstirohud (S. 195).

HALLI OLEMUSEST JA NIMEDEST 238

§ 208. Haiguste etioloogia liivlaste teadvuses; hall kui eriline haigushaldja; näiteid Eestist. — § 209. Halltõve terminoloogia Baltikumis ja naaberrahvail; liivi jõ'd'-sõna etümoloogia. — § 210. Halltõve nimetused eesti keeles; vene ja saksa mõjutus. — § 210 A. Hall-nimetuse algupära ja areng; külmuse tunnus halliterminoloogia lähtekohana eestis, liivis ja soomes.

REFERAT: DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN 259

LISA 280

VÕLU VALJALAS, KARJAS, JAANIS, PÜHAS 280

VÕHLITSEJA SETUS 282

SAATESÔNA

Käesolevas LIIVI RAHVA USUNDI III osas käsitellakse nõiduse ja ebausu salapärast maailma, mis oma üldjoontes on ometi õige rahvusvahelist ja tihti otse üldinimlikku laadi. Sellepärast on siin veelgi vähem kui eelmisis osades võimalik puudutella üksikuid motiive laiaulatuslikumalt. Isegi läti ja eesti paralleelide alatine põhjalikum tsiteerimine on käsikirjalise materjali määratu rohkuse tõttu võimatu. Kuid õnneks pole seda vajagi, sest Läti ja Eesti Rahvaluule Arhiivid jõuavad loodetavasti oma korraldustööga peagi nii kaugele, et võivad ise pakkuda parima ülevaate vastavast ainestikust. Siia seltsib vahepääl kah juba ilmuma hakand Bächtold-Stäubli toimetet HANDWÖRTERBUCH DES DEUTSCHEN ABERGLAUBENS, mis meie Baltikumi ebausu uurimisel on kuldseks raamatuks Lääne mõjude jälgimisel. — Kõige eeltoodu pärast olen hoidund siis üleliigsest paralleelide tsiteerimisest, vaid olen pöörnud päätähelepanu liivi enda ebausumaailma võimalikult igakülgsele, täpsele ja NB! just nimelt l o o m u t r u u l e päevapildistamisele. Erilisele hoolele ja ettevaatusele on hoiatand ja õpetand mind siin kurb tõsiasi, et meil Eestis rahvaluule-kirjanduse valdavas osas materjali käsitelu puhul on osalt veel täniseni liiaks alahinnatud ehtsat rahvapärast esitusviisi, vaid ainestikuga on käidud ümber vägagi omavoliliselt ja l o h a k a l t, milline asjaolu on vähendand meil ka kahjatsemisväärselt palju teoste usaldetavust ja teaduslikku väärtust. Selle vastukaaluks olen püüdnud kinnistada siis paberile võimalikult palju sõnasõnalisi kirjeldusi tegelikust elust ja tõesti sündind lugusid, mis oma võltsimatus ehtsuses aitavad valgustada inimese hingelabürindi hämaraimaid urkaid, kõneldes ise omaette selgemat keelt kui kõik kommentaarid, ümberheietused ja tühipaljas targutelu. Sellised kirjeldused paljastavad meile eriti veenvalt ebausu kõige tavalisemat lähtekohta: reaalelu mistahtesugu sündmused, nähted, hädad või haigused viiakse inimese enda subjektiivsete mõtteassotsiatsioonide ja fantaasiakujutelmade kaudu sõltuvusse o l e t e t a v a i s t põhjustajaist, kuna nende t õ e l i s e d põhjused jäävad tegelikult lihtsalt selgitamatta, — ja nõnda võrsubki üsna „loomulikust" eost kummaliselt „üliloomulik" maailm. Kuna meil Eestis ka e b a u s u p s ü k o l o o g i a t on käsiteldud senini õige vähe, siis olen viidand alamärkusis tihtipääle neile tegureile, mis üks või teine kord on asetand täitsa loomuli-

kud ja igapäevased argielu sündmused erilisse valgustusse ja on soodustand kas üllatava kokkusattumuse, erakordsuse või kaasinimeste kahtlustuse, umbusu jne. tekitet kujutelmade arenemist laialdaseks ebausuks, mis meile nüüd päältnäha tundub sageli küll otse mõistmatuna, kuid oma ürgselt lähtekohalt näikse harilikult siiski üsna lihtne ning, ütleksin, „inimlik". Ja pean tunnustama, et minu liivi-reiside suurimaks veetluseks on olnudki just jälgida selle rahvakillukese ebausklikku massipsüüket, mille intiimimasse ja salapärasemasse sfeeri õnnestus tungida mul alles aastate jooksul, kui suutsin võita usalduse näilise assimileerumisega „omaks inimeseks" ja mitme südamlikult armsa eidekese „pojaks", — alles siis said oma sõnastuse need primitiivselt-võluvad ja kodused reaalelu novellikesed, mis käesolevaga trükipaberile jäädvustetakse.

Selle raamatu trükkmine on väldand nende ridade kirjutaja ajapuuduse, trükitööliste streigi ja mitme muu välise takistuse tõttu ligi aasta, kuna käsikiri sai esialgsel kujul valmis juba 1926. a. algupoolel. Vahepeal juurdetulnud materjal on sundind tegema mõningaid ümberpaigutusi ja on paisutand mitme paragrahvi üleliigselt pikaks, kusjuures ometi veel osa materjali on jäänd täiendava lisana trükkida. — Ühtlasi on palju suurenend ka häätahtlikkude aitajate ja kaastööliste hulk, millise nimistu lasen järgneda siin suurima tänuga: mag. S. Aaslava, mag. P. Ariste, pr. ja hra Dziadkovsky, E. Eisenschmidt, J. Jaik, P. Jänes, J. Kala, V. Kuusküll, M. Küla, mag. F. Leinbock, A. Lesk, J. Martinson, pr. ja prl. Mattison, J. Mändmets, G. Naelapea, V. Noot, R. Oja, dr. A. Oras, mag. O. Parmas, E. Purru, A. Pärt, A. Roose, prof. A. Stender-Petersen, K. E. Sööt, H. Tampere, A. Tiitsmaa, M. Tooms, E. Treu, K. Vaher, J. Vahtra, S. Vijand-Etverk, dr. G. Vilberg, P. Voolaine, G. Wulff jt. Üle kõige aga pean ikka jälle tänama ja kiitma oma auväärt õpetajat prof. Walter Andersoni, kes alati ja aina on olnud mulle abivalmis sellise kirjeldamatu vastutulelikkusega, mis ületab igasugu sõnultõlgitsetava tänutunde. Südamesoojuse ja tänumeelega mõtlen ka kõigi nende elust vaevatud vanakeste pääle mööda Liivi rannikut kui ka Tartu- ja Valgamaa vanadekodusid ja varjupaiku, kus olen liikund nädalate kaupa ja palund nendelt abi oma otsinguis ja püüus *ad origines*.

O. L.

Tartu, 27. X 1928.

LÜHENDUSED

LIIVI KÜLAD

L = Lūž
Pz = Piza
Ii = Īra
} lvL = Lääne-liivi

Uu = Ūžkila
Sr = Sīkrõg
Ir = Ire
Kr = Koštrõg
Pr = Pitrõg
Sn = Sānag
V = Vaid
Kl = Kuolka
M = Mustanum
Dond. = Dondangeni (läti)
} lvI = Ida-liivi murdeala

} lvÜ = Üldliivi

EESTI MAAKONNAD

Vi = Virumaa
Jä = Järvamaa
Ha = Harjumaa
Lä = Läänemaa
Sa = Saaremaa
Pä = Pärnumaa
Vl = Viljandimaa

Ta = Tartumaa
Võ = Võrumaa
Se = Setumaa
Lu = Lutsi asundus
eP = Põhja-eesti
eL = Lõuna-eesti
eÜ = Üldeesti

SÕNALÜHENDUSED

alam(ärkus)
e = eesti(keeli)
ev(angeelium)
gen(etiiv)
ibid(em)
infin(itiiv)
jj. = ja järgmised
jne. = ja nõnda edasi
jt. = ja teised
ld = leedu
lhk. = lehekülg
lt = läti
lv = liivi
ms. = muuseas
Mt. = Märchentypus
nn. = nii-nimetet
nom(inatiiv)
näit(eks)
part(itiiv)
pl(uural)
pt. = päätükk
red(aktsioon)
resp(ective)
rmt. = raamat
S. = Sage
sing(ular)
sm = soome
s. t. = see tähendab
US. = Ursprungssage
var(iant)
vrdl. = võrdle
vt. = vaata

KIRJANDUS JA AINEKOGUD

MÄRKUS I. Ainekogude lühendused on trükitud poolrasvaselt. Tärnikesega lühenduse eel on märgitud ajakirjad, albumid ja muud perioodilised või koguväljaanded, ilma et siinkohal tähendetaks eraldi ära käesolevas teoses tsiteeritud köited ja nende ilmumisaastad. Alles ilmuvad väljaanded märgitakse kriipsukesega esimese köite järel.

MÄRKUS II. Tsiteeritud raamatu päälkirjale järgnev numbrikene rea kohal ü l a l tähendab raamatu vastavat trükki (näit. DM ^{3} = Deutsche Mythologie, 3. Auflage), kuna numbrikene rea a l l tähistab ühes köites eripaginatsiooniga esinevate artiklite vastavat järjekorda (näit. Magazin XX_2 tähendab tsiteeritud köite teist artiklit).

BP = J. Bolte u. G. Polívka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm I—III. Leipzig, 1913—1918.

DEAGWG = J. W. Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Fr. R. Kreutzwald. St. Petersburg, 1854.

* DL = Etnografiskas Ziņas par latviešiem. „Dienas Lapas" pielikums I—IV. Rīgā, 1891—1894.

DM = J. Grimm, Deutsche Mythologie. Göttingen, 1835 (tarvitet päämiselt 3. trükki, Berlin, 1854).

DVA = A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 3. Bearbeitung von E. H. Meyer. Berlin, 1900.

DWb = J. u. W. Grimm, Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1854 —.

E = Eisen (käsikirjaline kogu eesti vanavara, tsiteeritud lehekülgede järele).

* E. Kirj(andus) = Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tartu, I (1906) —.

* EKl = Eesti Keel. Emakeele Seltsi ajakiri. Tartu I (1922) —

EKS 4° ja 8° = Eesti Kirjameeste Selts (käsikirjaline kogu eesti vanavara kvart- ja oktaav-formaadis, tsiteeritud köite, lehekülje ja järjekorra numbri järele).

EM = M. J. Eisen, Eesti mütoloogia (I Tartu, 1919. II = Eesti uuem mütoloogia, Tallinna, 1920. III = Esivanemate ohverdamised ^{3}, Tallinnas, 1920. IV = Eesti vana usk, Tartu, 1926/7).

EmS = Emakeele Selts (sedelitekogu eesti murrete sõnavarast).

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv (käsikirjaline kogu eesti vanavara, tsiteeritud seeria, köite, lehekülje ja järjekorra numbri järele).

EWb = F. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage, redigirt von dr. J. Hurt. St.-Petersburg, 1893.

EVR = Eesti Vabariik (käsikirjalised kogud eesti vanavara, tsiteeritud kogu ja lehekülje järele).

EÜS = Eesti Üliõpilaste Selts (käsikirjalised kogud eesti vanavara, tsiteeritud kogu, lehekülje ja järjekorra numbri järele).

* **FFC** = FF Communications, edited for the Folklore Fellows. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1 (1910) —

* **FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsingfors, I (1900)—

* **GEG** = Gelehrte Estnische Gesellschaft (selle toimetet Schriften d. GEG ja käsikirjaline kogu EH = Estnische Handschriften).

GM = E. Mogk, Germanische Mythologie. 2. Auflage. Strassburg, 1898 (Sonderabdruck aus d. zweiten Auflage von Paul's „Grundriss der germanischen Philologie").

H = Hurt (käsikirjaline kogu eesti vanavara, tsiteeritud seeria, köite, lehekülje ja järjekorra numbri järele).

HDA = Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, herausgegeben unter besonderer Mitwirkung von E. Hoffmann-Krayer und Mitarbeit zahlreicher Fachgenossen von Hanns Bächtold-Stäubli. Berlin u. Leipzig, 1927 — (ilmumine algupoolel).

* **IMM** = Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Rīgā I (1920) —

* **JKr** = Jelgavas Latviešu Biedrības Rakstniecības Nodaļas Rakstu krājums I—VI. Jelgavā, 1890—1901.

Ket = L. Kettunen, Untersuchung über die livische Sprache I. Phonetische Einführung. Sprachproben. Tartu, 1925 (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII$_1$).

KrMr = O. Kallas, Kraasna maarahvas. Helsingis, 1903.

L = Loorits (oma kogutud ja kaaslaste hangitud ülestähendusi eesti vanavarast. NB! mitte ära vahetada liivi materjali puhul esineva kohanimega L = Lūž-küla!).

* **LAR** = Latvijas augstskolas raksti. Rīgā, I (1921) —

LD = Latvju Dainas, Kr. Barona kopojumā. (Chansons nationales latviennes, réunies par Kr. Baron.) I—VI. Rīgā, 1922. (NB! tsiteeritud laulunumbrite, mitte lehekülgede järele).

LdE = F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.

LF = Liivi Folkloor (O. Looritsa käsikirjaline kogu liivi tekste, korraldet järgmisisse osadesse: I. Laulud, lasteread ja mängud; II. Vanasõnad, kõnekäänud, erikeeled, nali ja pilge; III. Mõistatused; IV. Traditsionaalsed jutustused; V. Ebausk ja kombed. — I, III ja IV osa tekstid on korraldet geograafilis-kronoloogiliselt külade kaupa, iga küla erinumeratsiooniga).

LGr = J. A. Sjögren's Livische Grammatik. Bearbeitet von F. J. Wiedemann. St. Petersburg, 1861.

LM = P. Šmidta Latviešu mitoloģija. Maskavā 1918 (2. trükk 1926, Rīgā).
LMr = O. Kallas, Lutsi maarahvas. Helsingis, 1894.
Lnb = F. Leinbock, Liivi Etnograafia (käsikirjalised vihud, tsiteeritud leheküIje järele).
LP = A. Lerchis-Puškaitis, Latviešu tautas teikas un pasakas I—VII. Jelgavā-Rīgā, 1891—1903.
LPT = P. Šmits, Latviešu pasakas un teikas I (1925) —
LRU = O. Loorits, Liivi rahva usund I, II. Tartu, 1926 ja 1927 (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XI$_1$ ja XII$_1$).
* LS = Latvijas Saule I (1923) —
LUR = Latvijas Univerzitātes Raksti (LAR paralleelnimetus).
LWb = J. A. Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Bearbeitet von F. J. Wiedemann. St. Petersburg, 1861.
LVK = A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Tartu, 1924 (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI$_1$).
* Mag(azin) = Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literärischen Gesellschaft I—XX. Mitau-Riga, 1828—1913.
ME = K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. (K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin.) Rīgā, I (1923) —
MML = Fr. Kreutzwald u. H. Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg, 1854.
Очерки = Я. Лаутенбахъ, Очерки изъ исторіи литовсколатышскаго народнаго творчества I—II. Юрьевъ, 1896, 1915.
Поэт. воззр. = А. Аѳанасьевъ, Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу I—III. Москва, 1865—1869.
* RKr = Rakstu krājums, izdots no Rigas Latviešu biedrības zinatniskas komisijas I—XVII. Rīgā, 1876—1914.
Saar = Saarimaa (käsikirjaline kogu liivi vanavara, hoiul Soome Kirjanduse Seltsis).
SaHWöR = C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö. Reval, 1861.
* SDP = Sēta, Daba, Pasaule I—VIII. Rīgā, 1860—1893.
Set = Setälä (käsikirjaline kogu liivi vanavara, hoiul Soome Kirjanduse Seltsis).
SjWied = Sjögren-Wiedemann (vt. LGr ja LWb).
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (käsikirjalised vanavarakogud).
SML = K. Müllenhoff, Sagen, Märchen und Lieder der Herz. Schleswig, Holstein und Lauenburg (2. trükk, 1921).
SRU = K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto. Helsinki, 1915.

SSPJP = J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus. Helsingissä, 1894.
Ulm = C. Ulmann, Lettisches Wörterbuch I. Riga, 1872.
Wied(emann).
* Vir = Virittäjä XVIII (1914), lhk. 90—94: E. A. Saarimaa, Liiviläisten mytologisia uskomuksia.
VK = J. Hurt, Vana kannel I—II. Tartus, 1875—1886.
Vln = P. Voolaine ülestähendused O. Looritsa sedelitekogus.
Vp = M. Varonen, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla. Helsinki, 1898.

MÄRGID

* Tärnikene liivi teatele järgneva külanimetuse ees tähendab vastava teate juhuslikkust, individuaalset esinemist või kontrolleerimatust.
· Punktikene liivi jutustuse märksõna järel (näit. Pr. 275·) tähendab, et liivi tekst on kirjutet üles konspektiivselt.
⁰ Nullikene liivi jutustuse märksõna järel (näit. Pz 8⁰) tähendab, et liivi teksti originaal on katkendlik, fragmentaarne.
[ ] Nurksulgesse asetet liivi jutustuse nummer (näit. Sr [75]) tähendab, et vastav tekst on kirjutet paberile eesti keeli.
<> Lahtised otsad näitavad terava otsa pool oleva sõna või andme päritolu.
~ Tähendab paralleelset esinemist.
+ Ühendab ühes jutustuses esinevate eritüüpide numbrid FFC 66 järele (näit. S. 128 + 129).
„ “ Jutumärkesse asetet muistendite päälkirjad on kopeeritud tekstide originaalest, nagu üldse jutumärkesse asetet tekstid vastavad täpselt originaalele.

TEHNILISI ANDMEID

Liivi tekstid esitetakse võimalikult sõnasõnalises tõlkes, kusjuures ometi muistendeis tarvitetakse predikaadis alati ainult mineviku partitsiipi, et hoiduda äärmisest kirjavusest. Ülevaatlikkuse hõlbustamiseks trükitakse muistendid harilikult kompresslaos kokkuvõtliku päälkirjaga, millele klambreis järgneb vastava loo nummer liivi juttude ja muistendite katalogis (FFC 66: LIVISCHE MÄRCHEN- UND SAGENVARIANTEN. Zusammengestelt von Oskar Loorits. Helsinki, 1926). Igale üksikule teatele järgneb klambreis kohanime algtäht, kust külast tekst pärit, ja märksõna, mille abil teksti originaali leida (SjWied, Set, Saar, Ket jne. — vt. lühendusi), kuna ilma sellise märksõnata esinevad tekstid põlvnevad nende ridade kirjutaja oma kogu **LF** vastavaist osadest (vt. lühendusi). Ülestähendusis esinevaile Liivi kohanimedele on lisatud klambreis ligi ka vastava küla algtäht, kus mainitud paik leidub, näit. „Zuonkõ-talu (V) peremees". Mis puutub liivikeelsete sõnade transskriptsiooni, siis tuletagem eraldi veel meelde, et š ja ž on muljeeritud, kuigi neil trükitehnilisil põhjusil ei ole erilist muljeerimismärki.

Tsitaadid eesti vanavarast esitetakse harilikult ortograafiliselt muutmata kujul, arvatud välja ainult kirjamärgid, mida osalt on normeeritud. Seejuures olgu ometi mainitud, et osa tekste pole trükitud originaalide, vaid nende ametlikkude koopiate järgi, ilma et iga koopiat oleks hakatud originaaliga võrdlema, mispärast võivad esineda vahest ehk ka mõned ortograafilised komistused. Lõpuks tähendetagu veel suure ja väikese algtähe segamini tarvitamise puhul selliseis sõnus nagu Eesti — eesti, Liivi — liivi jne. selgituseks seda, et suur algtäht tõlgitseb ikka vastavat paiganime nomen propriumina, kuna väikene algtäht esitab vastavat sõna apellatiivses või adjektiivses tähenduses (eriti keele märkimiseks). Usundulised mõisted kirjutetakse kõik väikese algtähega.

ÔIENDUSI JA TÄIENDUSI

13. lhk.,	3. rida	alt	Liivi rukkõm-nalja tuletab Eestis meelde ka see, et jõulu aegu „perenaine ullutab poissi või tüdrukud: saadab külla vofsti paenet otsma, aga vat vofsti jaoss ju paenet ei olegi“ (L < Võnnu < Nõo).
14. „	7. „	„	Kadeduse pärast hobuse painamisest vt. § 198, lhk. 213/4.
16. „	14. „	ülevalt	Üldse laulatussõidul kardetakse kahetamist väga: kadedad ja tigedad inimesed viskavat noorpaarile linaluid järgi tee pääle, et kogu nende elu läheks tuulde nagu linaluud, et nad aina kakleksid ja et nad ei saaks koguda mingit varandust (Pr). Kui kirikus noorpaar läheb altari juurde, siis kadedad tükivad nende vahelt läbi minema: siis nad ei ela koos, lähevad riidu ja lahku (V). Ja kirikust koju sõites, siis lastud aina püssi, peigmees ise kah lasknud, isegi hõbekuulid olnud selleks, et lasta maha puha need kadedad ja pahad vaimud (Pr).
17. „	2. „	alt	Grimm, Wb sub Kunst; vt. ka Kunz;
18. „	13. „	ülevalt	(Ii, Ir, Pr).
18. „	14. „	„	(Ii, Ir, Pr, V —
20. „	6. „	alt	Didrik < Ańdrõks.
31. „	16. „	„	6) Mõnikümmend, õieti umbes sada aastat tagasi eland siin Dondangeni pool üks vana mees, keda kutsutud Passoul'-Juri. Tema kuulutand palju asju ette, ja need kõik läind täide. Muuseas ennustand ta, et Dondangeni loss kolm korda ära põleb ja jälle üles ehitetakse, kuid mitte enam endisel kujul, — ja nii sündindki. — Kr Lnb 1139 (4).
33. „	9. „	„	IMM
38. „	1. „	„	Lisanäiteid Eestist vt. võlu puhul § 176 ja 177, lhk. 111/4 ja 119.
45. „	2. „	„	pūrna (vist küll põrna)

53.	lhk.,	1.	rida	alt	Vt. ka pulmaliste libahundistamist § 185, lhk. 160/1.
55.	„	2.	„	ülevalt	(Pz 12 = S.132).
59.	„	4.	„	„	(Kr 90 = S. 132).
59.	„	13.	„	alt	(Ir Set — S. 104,
65.	„	8.	„	„	jutustusist (vt. ka painaja puhul § 199, lhk. 218).
76.	„	1.	„	„	Parima ülevaate selle hallitusseene arengust mütoloogiliseks mõisteks pakub Holmberg-Harva, Para 24/38 ja 108/10. Harva väidab, et niihästi läänesoome nimetus paranpaska (~ ulostus) kui ka idasoome paranokse(nnus) mõlemad põlvnevad rootsist. Küllap Baltikumiski vastava terminoloogia aluseks on germaani eeskujud.
77.	„	8.	„	„	(L. 109· — S. 132 + 152).
79.	„	7.	„	„	(Pr 184 — S. 115,
103.	„	4.	„	„	„h a m b a m e e s“ “ (L 394
115.	„	4.	„	ülevalt	„Koduskäibija olnud oma elus harilikult suur võlu. Kui ta ära surnud, siis hakanud ta koduskäima“ (EVR XXXIX 248 < Kihelkonna).
119.	„	1.	„	alt	3) ja 4) Vt. lhk. 282/4.
120.	„	14.	„	„	pik'k'
123.	„	22.	„	„	nuhkima' >
125.	„	18.	„	„	joosep
125.	„	17.	„	„	tahap
127.	„	12.	„	„	kõnelap
128.	„	3.	„	„	Lisavalgust nõia (resp. inimese üldse) ja hiire kujutelmade seginemisele heidab ka I. Mannise kõne Ak. Rahvaluule Seltsis soome nn. „eluhiirest“, mispuhul vt. näit. „Vaba Maa“ № 258, 6. XI 28.
130.	„	8.	„	ülevalt	vęęroti'
142.	„	6.	„	alt	Ilmsesti elava inimese kujutelma poole viitab ka hingelooma-motiivi ühendamine sageli just vedaja-mõistega (näit. ERA II 8, 116/8 ja 705/8 < Püha).
150.	„	3.	„	ülevalt	ja V 157 — S. 145
155.	„	12.	„	alt	ja V 102 — S. 156
212.	„	13.	„	ülevalt	kuritöö

VIII. NÔID JA NÔIDUS

EBAUSUST LIIVIS

149. „Nõiausk on pea kõigis Euroopa, eriti veel Lääne-Euroopa ristiusu mais rahvusvahelikku, üllatavalt ühetaolist laadi, sest selle vanemad sugemed on pärit sääl pea igalpool suuremalt osalt ühisest paganlikust indo-euroopa usundilademest, kuna uuemad sugemed taas põlvnevad nõndasama ühisest allikast — katoliku kirikust“[1]). — Täitsa rahvusvahelikku ilmet kannavad ka liivi ebausukombed ja maagilised toimingud, kuigi need on üht ja teist viisi lokaliseerund ja aklimatiseerund vastavalt kohalikkele oludele ja tingimusile. Juba eelpool oli juttu liivlaste suurest ebausklikkusest ja nõiakunstist varemal ajal ja veel praegugi (vt. LRU I 1, 11—13). Esitagem selle illustreerimiseks ka Wiedemanni iseloomustavad read 19. aastasaja keskelt. —

Dabei aber haben sie noch viel Aberglauben, der aus alter Zeit überkommen ist, da sie mancherlei Seltsames thun und beobachten ohne selbst mehr genau zu wissen, warum. Von je her haben sie bei ihren Nachbarn im Rufe der Zauberei gestanden, wie auch anders wo Völker der finnischen Familie. Noch Ditmar (1807) erzählt, dass — — — die Letten die livische Sprache nie lernen theils wegen der schwierigen Aussprache theils ebenfalls aus abergläubischer Scheu vor den mancherlei gleich lautenden und doch etwas Anderes bedeutenden Wörtern. Ja sogar 1846 sagte dem Akademiker Sjögren der Krüger aus dem Irbenschen Kirchenkruge, ein Deutscher, „dass er für die Liven allen möglichen Respect hege, weil sie in allerlei Zauberkünsten wohl bewandert seien, so dass sie Volk und Menschen verderben können, weshalb er es sich auch zur Regel gemacht habe, in einem

[1]) Wuttke, DVA[3] 151, § 210.

livischen Hause von allem dem, was man ihm auch anbiete, nichts zu verzehren." — SjWied, LGr LXXIII—LXXIV.

Ja isegi veel 20. sajandi liivlased on säilitand oma hingepõhjas küllalt mineviku ebausku. Ilma et hakata loetelema liivlaste väga rohkeid maagilisi tempe ehk t a i g e, esitagem ainult mõningaid näiteid tegelikust elust, tõesti sündind lugusid, mis kujukalt iseloomustavad liivlaste mererahvale nii omast konservatiivset hingelaadi ja mis demonstreerivad, kuis metsade ja mere varjus omaette elutsevais kalurite külades püsib nagu mingis vabaõhumuuseumis vanamoodne ebausu-maailm hoolimata sellest, et läbi ranniku liiva puperdab päkapikuline susla vedur, mis toob iga päev vile ja puhinaga teateid uuest ajast ning oma auru ja suitsu hingetõmmetega otsekui tõlgitseks moodsa inimese psüühikat. Võib-olla on praegu Liivigi rannikul murdumismoment: ilmasõja ja revolutsioonide õhkkonnas kasvab uus põlv, keda ei köida enam endise aja traditsioonid ega elukäsitus, kuna sureva vanema põlvega variseb hauda ka aastasadade pärandet orjarahva ilmavaade[1]). Ja püsib ainult see, mis on pandud paberile... Kuid küllap eeldusi on ebausklikkuse püsimiseks moderniseerund kujul ka uute põlvede hingepõhjas vast ehk enamgi, kui välispidiselt näib.

150. Maagiliste toimingute tegemist liivlased väljendavad tüübilise läti lainsõnaga m a ń ť õ m i : infin. mańť õ (lvÜ < lt mantāt 'feien' ~ mantēt 'zaubernd kurieren', ME). Seda sõna tarvitetakse paljudes variatsioones[2]). Näit. j o o d i k u l e antakse kuidagi veega sisse s u r n u k ü ü n a l, et ta jätaks joomise järgi, ja see temp ongi siis mańť õmi (Ir), mõni taas mańť õb karskele juurde j o o m a t õ v e (Pr). Või kevadel esimest korda k a l a l e m i n n e s võetakse kolm korda maast peoga l i i v a taskusse, et saaks alati „m a a j u u r d e" tagasi, — sellega siis mańť õb end maa külge, siis saab merelt alati randa (L). Kui lapsel või hobusel või kellegil muul on midagi viga, siis s u i t s u t e t a k s e teda ja öeldakse, et nüüd vaja mańť õ, et ta saaks terveks (Pr). Iseloomustav on vahetegemine, et näit. käsna a r s t i t a k s e küll „puhumise" (vrdl. § 157), küll aga

[1]) Vt. nende ridade kirjutaja artiklit „Liivi rahva olevik", EKirj. 1923, eriti lhk. 172—180.

[2]) Alamal esitetakse üksikuid iseloomustavamaid näiteid liivi taigade hulgast nende ridade kirjutaja ja Leinbocki kogudes.

ka „mantimise“ (s. t. siis maagilise toimingu, taia) abil (Ii Lnb 915/6). Samuti mańťõb teatud taigega, et (vastostetud) hobused, kariloomad, kanad jne. koduneksid uue kohaga ja püsiksid sääl (lvÜ), et elajad püsiksid ka karjas üheskoos ega puseks üksteist (eriti Ida-Liivis tuntakse palju karjahoiu-taige), et mesilased laskuksid pereheitmisel madalalle (Ii Lnb 453), et varesed ei viiks kanapoegi (Kl Lnb 521), et võlud ei pääseks lehmi imema ega ussid tikuks hoonete ligi (Pr), et poiss hakkaks teatud tüdrukut armastama (L, Sr, Ir, Pr, V, Kl, M), et meest-naist ei kakleks (Ir) jne., jne., jne.

Järgnegu rida tõesti sündind lugusid ebausu pildistamiseks tänapäeva Liivi rannikul.

KÄRNKONN USSI SUUS (S. 128)

On vana usk, et (maagiline) täideminek on sõnadel ja soovel, mis öeldakse just sel momendil, kui satutakse päästma kärnkonna ussi suust vabaks (Kr, Pr, V).

Kord Sīkrõg-küla mees, va Tūr Pētõr, näind ussi, kel olnud kärnkonn just parajasti suus. Ta „pigistand“ kaikaga ussi, kuni see lasknud konna lahti, ja öelnud ise sel puhul: „Pigista silkude pääle!“ Ja siis hiljem, kui ta läind silguvõrkega merre, ta korrand alati neidsamu sõnu, ning mõtelge, tõepoolest temal võrgud olnud alati täis silke. — Kr 155.

PAAT MÖÖDA TEISTE MALKU MERRE (S. 128)

Jutustaja ise läind kord koos teiste küla kaluritega kevadel esimest korda merele. Rannal tulnud sõber tema manu ja sosistand: „Jääme kõige viimaseiks merele minema. Kui kõik on läind juba ära, siis võtame igaühe paadi alt ühe malga ja veame oma paadid neid mööda merre: sa näed, et siis meil kalu ei puudu kogu suvel, — kuhu aga paneme võrgu sisse, säält saame!“

Nad teindki nõnda. — L 104.

TEISTE TAGANT KALAÕNNE RIISUJAD (S. 128)

1911. aasta suvel Koštrõg-küla viis abiellumata poissi püüdnud kalu kõik üheskoos ühe suure paadiga ja neil õnnestund alatasa saada kalu palju enam ku muil Koštrõg-küla paatel. Siis üks võlumist uskuv ja ise võlutempe tegev naine hakand kõnelema: nad sellepärast saavat alati niipalju kalu, sest et nad lä-

hevad viimaseina merele ja võtavad muude paatide jälgest kõige õnne omale. Kui jutustaja saand seda kuulda (tema ise olnud kah üks neist poistest), siis ta kiusu pärast tahtnud narritada seda naist ja läind õhtul rannas naise paadi merele sõudmise järele sinna paadi kohale ja kahmand kolm korda käega, nagu riisuks ta selle õnne säält omale sülle, ja viind seda niiviisi kolm korda oma paati. Teised paadid olnud juba merel. Jutustaja oma poistega jäänd jällegi viimaseks ja pidand sellepärast kaugemale sõudma ja heitma oma võrgud sügavamale merre. Muidugi olnud neil siis hommikul kalu rohkem kui muil: heitnuksid nad võrgud veelgi sügavamale, nad saanuksid veelgi enam kalu. Aga nüüd olnud sel naisel kurk laialt lahti! ta sõimand jutustajat pahimate sõnadega ja keelnud oma meestel ära, et nad kunagi ei tohi sõuda enam enne neid merele. Ning mehed pole sõudnud enam kah... — Kr 281[1]).

LESTAÕNN ÄRA SÕNATUD

Ka jutustaja endaga olnud imelik lugu, aastat nelikümmend tagasi. — Nemad koos ühe Saaremaa poisiga püüdnud lesti, saand ka palju. (Tol ajal ju kalu oli rohkem: mis nüüd loeb paljuks, see siis oli vähe. Alla 2—3 räätsa ei olnud neil saak kunagi mehe pääle. Müünd tihti oma 3—4 rbl. eest kalu, mis siis oli suur raha.) Kalaõnn neil olnud alati hää. —

Ühel hommikul, kui nad jälle tulnud randa hää lestasaagiga ja teistel olnud vähe, tulnud üks mees nende paadi juurde vaatama, pannud käed paadi äärele ja öelnud: „See küll on üks ime, sul on iga päev lesti, meil mitte üht!“ Õigus see ju olnud, ega temagi võind vastu vaielda. Sellest ajast pääle aga olnudki nende kalaõnn otsas: saand oma noodaga ainult mõne üksiku suurema lesta ja kõigil verised seljad. Nii nad katsund igapidi, kuid ei midagi. Teistel aga kalu küll. Nii nemad kord oma paadiga läind kaugele merele, et sääl ehk parem õnn, kuid ei kedagi. Pannud siis tähele, et üks paat väga hoolega veab ühes kohas — juba päälelõunane aeg, kuid veavad edasi. Nemad siis sõitnud juurde, küsind, kas kalu on. Öeldud, küll ja küll, — olnudki kõik paadipära neil lesti

[1]) Tüübiline näide, kuidas ebausu kujunemist soodustavad täitsa reaalsed asjaolud tegelikust igapäevasest elust, nähtud läbi väära kausaliteediprilli: on ju üsna loomulik, et noored tugevad mehed — suure paadiga — hulgakesi koos — sügavas püügivees — kauem aega töötades — saavadki tõepoolest enam kalu kui näit. paar vanemat meest pisikese paadiga madalas vees vähem aega töötades, — aga ometi mitte seepärast, et nad viimaseina merele lähevad ja teiste tagant õnne riisuvad!

juba kuhjaga täis. Katsund nemad ka säälsamas kohas mitu korda, aga ei saand midagi, teistel aga endiselt kalu küll.

Nii kestnud mitu nädalat. Siis ta vihastund, sõitnud Windausse ja läind laevale, kus sõitnud mitu aastat. Enne ärasõitu teda küll õpetand üks Saaremaa mees, kuidas oma noodaõnne tagasi saada: tulnud võtta kolm lesta, tõmmata need noodasilmast läbi jne., ta kahjuks rohkem ei mäleta, kuidas see olnud. Ta pole enam tahtnud jannata, läind laevameheks. Ta suur nõiduse uskuja ei olevat, aga mõtlema pannud see asi küll. Ei tea praegugi, kas see oli nõidumisviga või ime, mis tema noodaõnne ära rikkus. — L Lnb 618/9 (5).

NAISE EEST TEELT KÕRVA

Jutustaja mitu korda käind koos vana Ańť š-valla metsavahiga kalal, noodal. Igakord, kui teel naine tulnud vastu noodale minnes, ta pöördund teelt kõrvale metsa ja oodand, kuni see saand mööda. Edasi minema hakates võtnud siis mingi kivi, kooretüki või muu väikese asjakese, pannud tasku ja öelnud sääljuures, et on võtmist (s. t. vaja võtta) õnne ka kaasa. — Uu Lnb 573.

LEHM HULLUKS NÕIUTUD

Jutustaja enda kodus olnud säärane lugu. — Ostetud papi käest lehm, olnud päris hää lehm. Ühel päeval karjas äkki jäänd hulluks, joosnud ära, läind mööda metsi. Mindud otsima, kuid lehm joosnud ees nagu metsloom. Mitu-setu päeva otsind, kuni lõpuks saand kätte soost, kuhu vajund sisse. Toond siis koju. Kuid lehm olnud hull edasi.

Nende juures olnud siis tööl üks vanaldane mees, teind aitu, tark ta olnud. See siis õpetand, mis teha, et nende lehm saaks terveks ja tegija oma hulluks. Tulnud minna silla juurde, kust lehmad karja minnes üle käivad, ja võtta tükike sillapuu küljest (täpsemalt ei mäleta, sest olnud ise merel; ka ei mäleta, mis selle puukilluga edasi tulnud teha). Nii nad kord teindki õpetuse järele, ja teisel hommikul olnudki nende lehm terve ja ühe teise külainimese lehm hull. — L Lnb 617(4).

MÜÜDUD VASIKALT KARVU (S. 128 + 129)

Jutustaja ostnud laadal vasika ja tõstnud vankrile, sääl aga tulnud veel müüja naine tagasi ja kiskund peoga vasi-

kalt kolm korda karvu ja ütelnud viivat neid lehmale tagasi, et siis lehm ei pea piima kinni. Kuid see polnuvat tõsi, arvab jutustaja, vaid naisel olnud muu nõu: see vasik läind jutustajal raisku, — küllap sel müüjal olnud kahju oma vasikast, kahju anda oma vara, ja sellepärast ta nõidund vasika ära. — Pr [147] [1]).

NOORELE HOBUSELE TEEVEEREST LIIVA (S. 128)

Jutustaja olnud Dēliń-talus (L) karjapoisiks ja läind ühel päeval peremehega teed tegema. Peremees rakendand ette noore hobuse, et seda sõidutada. Kui nad jõudnud oma teetükile, siis peremees peatand hobuse, võtnud teeveerest peoga liiva ja riputand seda kolm korda hobusele, öelnud veel jutustajale, ärgu see kõnelgu sellest mitte kellegile. Ja jutustaja polevat kõnelnudki sellest tõepoolest kellelegi kogu oma eluaja, alles praegu ta tegevat seda esimest korda. — L 89[2]).

HOBUSE JA LEHMADE KOJU „MAŃŤÕMI"

Lapsena jutustaja veel näind hobuse mantimist. Seda toimetand vana Jurgenberg, kes eland siinsamas Graba-talus (Ir). See vanamees ostnud uue hobuse, kes pole püsind kuidagi kodus. Siis ta võtnud hobuse järgi, vedand kolm korda ümber kaevu ja iga korra järele löönd kaevukoogu otsas oleva kaevupangega hobusele kergelt vastu pääd (kumbapidi vedamist toimetet, seda jutustaja ei mäleta, kas vastu või päri päeva). Laste uudishimulisiks saades vanamees saatnud nad pahaselt minema.

Et lehmad püsiksid karjas koos (eriti kui mõni värskeltostetu on hulgas), võetakse katkutakse ühelt (rahutult) lehmalt natuke karvu ja söödetakse need leivaga teisele lehmale sisse, selle karvu omakorda jälle esimesele jne. — Veel paari aasta eest alles va Graba Kaťš teind nõnda oma mullikaga, kes pole püsind karjas. — Ir Lnb 454.

---

[1]) Väga õpetlik näide kahe ebausu juhuslikust kokkupõrkest: küllap vasika müüja tahtis tõsiselt lehma piimajooksu lahti hoida ja võttis väsikalt kolm karvatuttu otsekui kogu vasika asetäitjaks (küllap ta hõõruski oma kodus lehma udaraid karvatuttega, imiteerides piimaimevat vasikat!), — vasika ostja aga seletas seda hiljem kadeduseks, tjah, sellepärast, et ta viis vasika hukkumise kausaalsesse rippuvusse just nimelt karvatuttude kiskumisest ja teps mitte mingist muust põhjusest.

[2]) Kodumulla või -liiva riputamine loomale on harilik maagiline taig ehk „maŕťõmi" looma kodu külge manamiseks, et ta ära ei jookseks ega kaoks. Ligemaid kirjeldusi pakub Lnb 452/5, 495/6, 521/2, 537/8. Vrdl. ka järgnevat jutustust.

PIHELGAGA LEHMADEPEKS JAANIÖÖL (S. 128 + 129)[1])

Jutustaja olnud Krinkõl'-talus (L) poisiks. Jaanipäeva hommikul peremees ajand teda juba ammu enne päikese tõusu üles ja käsknud minna Kåp-naabertalu põllule, kus kasvand üks pihelgapõõsas, üheksa võsu ühest kannust, käsknud minna kolm korda vastu päikest ümber selle kannu, ja kuhu jääb peatuma kolmandal korral, säält kohalt lõigata üks vits ja tuua peremehele koju. Poiss läind ja toondki vitsa. Siis peremees läind lauta ja peksnud selle vitsaga lauta ja vitsutand läbi kõik lehmad ja puha, mis sääl olnud (vaat enne päikese tõusu kõik lehmad on ju kodus). Peremees küsind veel jutustajalt, kas keegi ka näind teda vitsa toomisel. Jutustaja vastand, ta polevat näind sel ajal mitte pimedatki inimest kuskil. — Peremees pole läind ise, vaid saatnud poisi sellepärast, et kui peaks juhtuma mõni äpardus, siis see langeks poisi pääle, mitte talle endale, ja just Kåp-tallu ta saatnud sellepärast, et nad kadestand teineteist vastamisi juba ammust ajast. — L 103.

PÕLLU SUITSUTAJA NARRIMINE (S. 128)

Sīkrõg-külas eland vana perenaine, kes olnud suur nõiduse uskuja. Ta suitsutand igal kevadel oma niite, et kasvaks palju heina, samuti nurmi jaaniööl. Ühel jaaniööl külapoisid läind narritama teda. Ta suitsutand maad ühel põllu veerel, poisid taas teisel. Teinekord poisid tassind Sańť-talu adra sinna otse talliukse ette. Peremees läind pimedas hobuseid söötma ja komistund talli uksel adra pääle, ehmund ära, joosnud koju ja kogelnud naisele: „Li-Li-Līž me-me-meie le-le-lehmad on ot-ot-otsas!“ Kus perenaine lõigand lauda poole — leidnud ainult adra ukse all ja visand selle ära, luband peksta adra puruks-jahuks, kui veel teda narritakse. — Sr 107.

USSIDE ÄRAMANAMINE VIKATIGA (S. 128)

Üks Sīkrõg-küla vanamees keetnud kord mihklipäeva õhtul sööki rannal vanas lestadekuivatuskojas ja kuulnud väljas nagu rauakõlinat. Ta mõtelnud, mis kurat sääl jalul on, tal hakand otse külm „südame all“, kuni lõpuks ta võtnud julguse kokku ja avand ukse, et vaadata. Talle tulnud vastu vana kuuekümne aastane oma talu peremees, vedand nööriga oma järel vana äraniidetud ahtakest vikatit ja nähes vanameest saand vihaseks kui pikne, hakand sõimama, mees segavat teda. Mees küsind, mis viga. Siis peremees seletand, ta „pannuks ära“

[1]) Vrdl. L [112] — vt. § 160.

(s. t. mananuks ära) kõik u s s i d oma talust eemale selle vikatiga, kui see mees poleks tulnud vahele ega seganuks tal seda nõidust ära. — Sr 16.

ARMASTUSE SISSESÖÖTMINE (S. 128)[1])

1) Kuskil talus eland poissi-tüdrukut, Jõñ ja Mañi. Mari tahtnud koledasti seda Jaani, ja Jaani ema soovitand pojale kah teda naiseks, kuid poiss pole tahtnud. Siis Mari t a r k a d e inimeste õpetusel k ü p s e t a n d p i s i k e s e k a k u ja pannud sinna s i s s e o m a k a r v u (või kassi karvu?). Ta pakkund kakku Jaanile, see pole aga võtnud, saand aru. Siis Jaani ema salaja võtnud kaku vastu ja söötnud selle siiski pojale sisse. — Kus Jaan hakand jooksma Mari järel nagu hull. Aga kosind ta pole tüdrukut siiski, saand jällegi tarkelt v a s t u r o h t u, mis „teind ta meele taas tagasi", nagu olnud, ja Mari jäänd „tühjalt". — V 99.

2) Üks poiss läind kord kõrtsi, kus teenind tüdruk, kes tahtnud koledasti seda poissi. Tüdruk pakkund poisile ühe s a i a süüa. Kuid hää südamega poiss pole söönd saia ise, vaid viind koju väikesile talulastele, keda väga armastand. Aga kus pärast l a p s e d pannud karjuma ja nutma alatasa: „Viige meid kõrtsi Liina juurde, viige Liina juurde!" Lõpuks viidudki lapsed kõrtsi Liina manu, ja see pannud o m a k ä e l a s t e p ä ä l e, — kohe lapsed saand taas arukaiks ja rahulikkeks ega ole nutnud enam Liina järgi. — Sr 47.

3) Ning suvel 1922 oli nende ridade kirjutajal endal juhus näha, kuis keegi opteerund läti noor lesk jootis liivi poisile sümpaatia maagiliseks esilemanamiseks kohvi sees enda k u u p u h a s t u s t, nii et poiss jäi sellest otse haigeks (Kr).

KADE

151. „E g a s e d a ü k s k i r i s t i h i n g v õ i ä r a k a n n a t a d a, e t t e i s e l i n i m e s e l k a h m i d a g i o n!" (L, Ii, Ir, Pr, V) — „kohe ta kurat jääb kadedaks tema üle" (Pr, V), hakkab kaaslast „kadestama" = ka'd'štõm (Ii, Ir) ~ kad'ikšõm (Kr, V), ta on üldse teisest hirmsasti „sisse võetud" (Kr), s. t. niivõrd pahatahtlik, ei ei salli ligimest silma otsas. Eks selline inimene olegi siis k a d e = ka'd (lvÜ), kelle iseloomustuseks esiteti juba äsja (§ 150) paar lookest (S. 129). Ja ega ainult inimene, isegi loomest teatakse, et s u s i olevat väga kade: ta murdvat enam maha, kui jõudvat süüa ära (Ii Lnb 290, Ir, Kr).

[1]) „Armastuse maagiast" kirjutab Lätis suurepärase artikli K. Straubergs (IMM 1922, lhk. 181/7 ja 277/87).

Kadeduse motiiv iseendast on üsna üldinimlik ja baseerub psükoloogiliselt meie egotsentrilisel suhtumisel muisse: *nagu mina ise — nõnda ka muud,* ja kuna mina ise ei taha harilikult teisele hääd, siis kardan teisest sedasama endagi kohta. Inimene paneb juba endast tähele, et suuga kiidab, südamega aga neab, ja kardab samasugust kahemeelsust teistegi poolt, — sellest tekib kahtlus öeldavate sõnade otsekoheses tähenduses ja ehtsuses, hakatakse oletama hoopis vastupidist mõtet ja tembeldetakse siis vormiliselt õnnitelevad kiidusõnad sisuliselt kadeda pahatahtluseks ja õnnetuse taoteluks. Seejuures ühendetakse üksteisega vastastiku põhjuse ja järelduse vahekorda sellised nähted, mis väliselt juhtumisi satuvad küll ühte või järgnevad üksteisele, kuid sisemiselt on siiski täitsa sidemeta. Näit. juhtutakse hoomama kummalist kontrasti sõnas ja sündmuses, et laps jääb haigeks imelikult just pärast seda, kui keegi kiitnud tend ilusaks ja terveks, või et tõhk murrab palju kanapoegi, kuna just enne seda keegi imetelnud otse nende paljust (vt. jutustusi § 152), — noh, siis hakatakse otsima ka kausaliteeti sellises sündmuste käigus ja oletetakse õnnetuse põhjuseks esimese hooga kohe silmatorkavat võõra inimese kadedat sõnamist, silmamist ja kas või ainult salajas pahasoovimistki[1]). Ning nõnda areneb umbusust teiste vastu avar ebausu maailm täis kujutelmi ja jutustusi kadedast.

Vaadelgem nüüd kõigepäält kadeda terminoloogiat liivis. Juba SjWied (LWb) noteerib: kad 'Neid, Missgunst' (küllap esinend ka SjWied päevil adjektiivses tähenduses nagu nüüdki), kad kivzab seda 'er ist voll Neid'; *kadd[2]), pr. kaddõb 'neiden, beneiden' (arvatavasti ainult kunstlikult tuletet verb); *kadīkš 'kränken, neidisch sein'; *kadīkšt 'beneiden' (kahtlane tuletis); kadli, pl. kadlist 'neidisch'; *kadst, pr. kadstõb 'beneiden, hassen', noteeritud ka NB Salatsi liivis: jera kadst, pr. kadstub 'verdammen'; *kadstõks 'Neid'; kõtšt (lvI) ~ kātšt (lvL) 'hassen, beneiden'; kõtštõks (kātštõks) 'Neid, Hass'. — Tänapäeva liivis üldtuttavad on substantiiv ka'd, adjektiiv ka'dli ja verbid ka'dstõ, ka'ď štõ ning kaď ikšõ; vahel öeldakse veel kadenik = ka'dnika (Ii, Ir)[3]).

[1]) Kui aga juhtub vastupidi: laps ei jää haigeks, olgugi et tend on kiidetud küll, — ka siis on ju asi klaar: kiitja polnud kahekeelne, pahatahtlik, ergo, sellisel korral pole lihtsalt tegemistki kadedaga.

[2]) Tärnikesega Wiedemann märgib ära sõnad, millede ette ta vastutada ei tea, kas need on tõesti rahvapärased või ainult Sjögreni ja selle töökaaslase Prinzi tuletet.

[3]) Harukorral öeldakse kadeda puhul katige = ti'g (Ii). Sellest sõnast kuradi puhul vt. § 120 ja 139, LRU II 153 ja 235.

Omakeelse „kadeda“ kõrval SjWied (LWb) noteerib juba läti-saksa kultuurilist mõjutust osutava lainsõna n ī d 'Neid'; nīd : nīdõb 'hassen, beneiden, läugnen', vrdl. lt nīdēt 'einander hassen, in Feindschaft leben' etc. ja naids 'feindliche Gesinnung, Zwietracht, Hass, Feindschaft' (ME — säälsamas hulk sõnavasteid indoeuroopa keeltest, mis näitavad mõiste semantilist arengut). Tänapäeva liivis esineb verb n ī d' õ 'kadetseda, vainelda, kiusata, rikkuda' (Ii, Ir, Kr, Pr). — Teise lainsõna SjWied (LWb) tunneb veel: g i ń t : gińtõb 'beneiden, hassen, vertilgen'; gińtõd sād 'verschwinden'; gińtimi 'Neid, Vergehen, Untergang' — vrdl. lt ģinst ~ ģint 'zu Grunde gehen, ein Bettler werden, verderben, verschmachten' (ME). Praeguses liivis verb g i ń t' õ tähendab päämiselt 'rikkuda, hukutada, tigetseda, kiusata' (Ii, Ir).

Kolmandat lainsõna SjWied veel ei noteerigi, kuid vahepääl liivi keele lätistumine on edenend nii ruttu, et tänapäev esineb juba õige tihti ja mitmeti: s k o' i g (Ii, Sr, Kr, Pr) ~ skouď õz (Ii, Ir) ~ skoutš (Sr, Ir, Kr) < lt skauģis 'der Neider, der Missgünstige, der Feind' (Ulm); s k o u d' i g (Ii, Sr, Ir, Pr) < lt skaudigs 'neidisch, missgünstig, gehässig' (Ulm); s k o u d n i k a (Pr) < lt skaudnieks; verb skoigõ (Kr, V) ~ skoužõ (Ii, Ir, Pr) ~ skoudõ (Ir, Pr) < lt skaudēt 'neiden, missgünstig sein' ~ skaust 'neiden, missgönnen, anfeinden, durch Neid schädigen', ld skauditi 'Schmerz bereiten' (Ulm).

Mõni inimene on juba s ü n d i m i s e s t s a a d i k nii kade, et ta ei salli üldse, et teisel ka midagi oleks (Pr). Kadedaks saavat laps, keda ema on i m e t a n d k o l m s u u r - r e e d e t järgemööda (Kr, V)[1]). Ka ä r a m a g a t u d l a p s on kade: kui ema läheb külla ja magab sääl ööd, kuna rinnalaps on kodus ega saa öösel imeda, — kui siis ema teisel päeval imetab lapsele seda äramagatud piima, siis laps „jääb“ kadedaks (Kr).

152. Kade on niivõrd tigeda südamega, et juba tema silm või sõnad tema suust üksinda võivad rikkuda teise õnne[2]). See on siis see tüübiline k a d e s u u = ka'd-sū (L, Kr, Pr) või k a d e s i l m = ka'd-sīlma (Ii, Ir, Kr, Pr) ~ skoig-sīlma (Pr), mõnikord öeldakse isegi k a d e s i t t = ka'd-sita (Pr), teinekord taas h a l b

[1]) Vrdl. § 89, LRU II 18: selline näeb surnuid. Vt. ka võlu puhul § 176 ja 177.

[2]) Kapitaalse uurimuse kadesuust ja -silmast ühes näidetega kogu ilmast esitab S e l i g m a n n oma teoseis „Der böse Blick“ (1910) ja „Die Zauberkraft des Auges und das Berufen“ (1922); viimases on nimetet (lhk. 79) ka liivlaste nimi, kuid jutt on ainult liivimaalasist, s. t. endise Liivimaa kubermangu elanikkest ühe 1912 a. kohtuprotsessi puhul.

silm = slikt'(i)-sīlma (Kr, V), eihüva silm = äbjõva-sīlma (Pr), kuradi-silm = kure-sīlma (Pr) ja sagedasti haige silm = ruja-sīlma (Ir, Pr, V — vrdl. kuradinimetust ruja § 120, LRU II 153). Saarimaa kirjutab isegi naiselik silm = naizlik sīlma (Pr), kuid tõenäolikumalt pole siin tegu naise mõistega, vaid lainuga lätist, mis juhib kah haiguse ideoloogiale: < lt naislīgs 'schädlich, ungesund', ME; praeguses liivis ei hääldetagi naizlik, vaid naislig (Pr — niisama öeldakse Dondangeni lätis) ja seletetakse, mitte silm, vaid suu olevat selline naislig — mis ütleb, see ka juhtub (Pr).

Ei võivat arvatagi mõnikord, kuis tühipaljas kadeda sõnamine võib rikkuda puha ära (L), mille tõenduseks jutustatakse näiteid tegelikust elust [1]).

KADESUU RIKUB LEIVAÕNNE (S. 129)

Jutustajal perenaisel endal olnud varemalt ikka väga hää leib. Sääl tulnud aga kord tema mees jahukotiga teed mööda, keegi tuttav tulnud vastu ja küsind: „Mis sa kannad? kas surnukeha või?" — Ja sellest ajast pääle nii halb leib, nii halb leib, sa mõistad, et ei saa ega saa enam hääks. — L [114·] [2]).

KADESUU RIKUB KAPSAÕNNE (S. 129)

Jutustaja kadund ema — olgu tal „hingearm" (vt. § 91, LRU II 24) — läind istutama kord kapsataimi põllunurgale. Teel tulnud talle vastu keegi naine ja sõnand: „Sinul on nii ilusad taimed! vast saaksin mina kah?" — Ema vastand, et tal enam ei ole. Aga sellesama kadesuu järele tulnud teisel ööl jänesed põllule ja söönd kõik taimed ära, et pole jäänd omalegi midagi. — Pr 40.

KADESUU RIKUB KANAÕNNE (S. 129)

Suvel 1921 jutustaja tütrel olnud ühel kanal üheksa poega. Sääl tulnud üks külaeit kah lauda manu kanapoegi vaatama ja löönd kaks kätt kokku: „Sa taevas, kui palju kanapoegi! kuida neid karjatada, kuhuneid panna!" Aga samal ööl tõhk murdnud kõik kanapojukesed, — näed siis, kui kade suu sel eidel on. — Pr 41.

[1]) Vt. lisaks L Lnb 618/9 — § 150, Ir Saar — § 165.

[2]) Vrdl. unenäo-seletust: „Viljakotta omale vedama — surma omale, teisele vedama — surma teisele". — H III 5, 230 (8) < Kihnu.

Kuid mõnikord kadeda sõnamine äpardub kah, ja ta kukub oma sajatamisega haledasti sisse, nagu selgub järgmisest loost.

KADESUU HUKUTAB TÜTRE LAMBA (S. 129)

Üks vanaeit, va Miliťš Bill, läind mööda teed ja näind, kuis hunt kiskund lambaid. Siis ta öelnud: „L a s k i s k u g u, l a s ! a i n u l t k u i t a m i n d e i k i s u k s ! N e e d v a N õ' u - k ü l a l a m b a d, l a s a g a k i s k u g u !" Kuid ligi minnes ta märgand, et pole olnudki Nõ'u-küla lammas, vaid tema enda tütre Triinu oma. Siis ta vilistand läbi hammaste ja hädaldand: „Vai Jees! või minu Triinu lammas kah otsas!" — Kr. 109.

Nagu kadesuu sõnad niisama ka teiste inimeste kade pilk või „s i l m" on üldse nõnda kardetav, et ei tohi näidata muile õieti mitte kui midagi: vaat et „haige silm ei lähe üle", ja siis on kõik mokas (Ir). Sellepärast ka kui kantakse või viiakse midagi, siis peidetakse see ikka mingi sisse nii ära, et teised ei näeks, mida just nimelt viiakse; ning kui keegi tuleb vastu ja k ü s i b, m i d a k a n n a d, siis ei tohi kunagi nimetada seda asja, et — kes teab — vast kade „ei lähe üle", vaid vastatakse harilikult ikka: ma kannan rukkõmt, mul on r u k k õ m kaasas (Ir, Kr, Pr). See „rukkõm" ei tähendavat õieti midagi, vaid olevat lihtsalt selline „varjamissõna" (Ir).

„RUKKÕM"

Sagedaimini seda sõna tarvitetakse küll villase riide viltimise ehk vanutamise puhul: rukkõm pidi olema nagu mingi riistapuu, millega seda vanutamist ehk „rukkõmist" toimetetakse (Ir Lnb 694 (9)). Siis saadetakse mõni laps või selline rumal, kes asja ei tea, külla või kuskile naabermajja seda rukkõm'it tooma ja keeldakse teda koledasti, ärgu ta tuues mitte ümber vaadaku; külarahvas paneb siis kotti mõne kivi või poti, teinekord isegi kassi või koera jne. ning keelab veelgi omakorda kangesti, et ei tohi vaadata; noh, tooja tuleb nüüd koju, kõik ootavad ärevil vanutamisküna man, avatakse kott, — koer või kass sees! ja siis pahandetakse toojaga, et see on vahtind siiski ümberringi, sest kuida see rukkõm muidu kiviks muutund (Pr). Kord saadetud nõndaviisi päris täiskasvand saarlane, kel leitud kotist punane kass; kus saarlane tahtnud minna teist korda külla, hirmul, et ta tõesti ümber vaadand (Pr). Teinekord keeldakse toojat lihtsalt kotti sorida, ja kui otsija nüüd ähkides saab koormaga koju, öeldakse, et talle pole õige asi antud, viigu see tagasi, või saadetakse uude kohta otsima, kuni ta siis ise märkab, et asi pole õige, või kuni kuski talle seda naerulagina all seletetakse

(Ir Lnb 694 (9)). Seletetakse ka veidi teisiti: kui on vaja vanutada kangast, siis lapsed lähevad küla mööda rukkõmt otsima ja toovad vanutajale seda; tuues laps ei tohi vaadata tagasi — muidu ta jääb kassiks või kiviks (Kr). Mõnikord tehtavat nõndasama ka õlle käärima panekul (Pr). — Vastav komme on tuttav ka Lätis [1]), ja säälgi öeldakse salaasja kohta nimelt just rukums ~ rukata (verbist ŗukt ' einschrumpfen, faltig werden, sich zusammenziehen, kleiner werden', ME).

153. Muidugi otsitakse siis ka v a s t u a b i n õ u s i d kadeda eest kaitseks. — Targad inimesed andvat r o h t u, mis tegevat kõik jälle hääks (Pr). Aitavat juba seegi, kui s ü l j a t a kadedale kohe silmi, siis ta ei saa rikkuda midagi (Pr Saar). Kadeda vastu kaitseks riputetakse uuele v õ r g u l e s o o l a, mida tuuakse kotikeses randa (Kr, Pr), niisama veetakse kevadel p a a t esimest korda merre minnes ü l e k i r v e (Ir, Kr), kuna kade inimene sellevastu läheb suurtel p ü h a d e l jutluse aegu teiste võrkude manu, teeb kura käega k o l m s õ l m e k a t k i s e v õ r g u s i l m a pääle, — ja sellega võrgud on nõiutud nii ära, et ei püüa enam midagi (L)[2]). Nagu võrke nii kadedad kahetavad ka v i l j a p õ l d e ja k a r j a ; sellepärast j a a n i ö i t i peremehed käind ikka lauldes ja leelutades ümber oma nurmede, saia ja õlut kaasas, et kadesilm ei saaks minna põldest üle (Kr)[3]). Ja juba külvateski visatakse kadeda vastu kaitseks s o o l a s e e m n e k o t t i terade sekka (Kr).

Iseäranis palju kannatavad kadeda käes k o d u l o o m a d. — Juba pahasooviva pilguga looma v a a t l e m i n e võib toota sellele halba (Ir Saar); mõni vanamoor ainult oma „haige silmaga" võtab põrssailt s ö ö g i i s u nii ära, et neil ei lähe enam midagi sisse (Kr, Pr Saar). Samuti mõjub kadeda suu: üheainsa ü t l u s e g a ta võib panna lehma v e r d k u s e m a (Ir, Pr) või ajada neile h ä r j a d s e l g a (Pr — vt. § 165). Sageli kade nõiub u s s i d p i i m a (Ii, Ir, Kr).

Looma k i i t m i s e vastu ollakse eriti vainulikud: kui vastsündind looma keegi kiidab, siis loom läheb kindlasti raisku (V). Looma, lapse või üldse mingi asja kohta ei tohi ütelda kii-

[1]) Vt. DL I 134: Par rukatu. — LFKr kogudes teateid just Kuramaa Lätist. — Midagi selletoalist tuntakse ka Eestis (ülestähendus Eiseni kogust, kuid kahjuks on jäetud koopia lehekülg sääl nummerdamata!).

[2]) Võrkude nõidumisest vt. veel § 165.

[3]) Vrdl. § 17, LRU I 29.

tuseks kunagi „ilus“ = knaš, vaid pidavat ütlema eufemistlikult „mooduline“ = muodig (= lt modigs 'komisch, sonderbar, eigentümlich', ME); kui öeldakse „ilus“, siis loom ei kosu (V, Kl Saar). Karja kevadisel väljalaskmisel riputetakse soola leiba karjarajale, „et kadesilm ei läheks üle loomade“ (Kr). Jaanipihelgad s. t. jaaniõhtul murtud pihelgaurvad hoitakse alal ja antakse talvel lehmele sisse: need on kadesilma vastu, siis see ei saa lehmele enam midagi teha (Kr). Niisama väga hää rohi kadeda vastu on pärgelpask ehk „kuradisitt“ (vt. § 119, LRU II 149), aga kõige parem muidugi on, kui saadakse anda loomele sisse ärakahetaja enda küljest midagi, kas riidetükk või mingi muu asi, või kui mitte muud, siis vähemalt liiva tema jalajälgest, — siis kõik on jälle hästi, saab taas piima ja võid, siga sööb uuesti palju jne. (Kr).

Kadeda teoks peetakse ka piima venimist. — Kui kade silm läheb piimast üle, siis piim venib = sēmd'a vjenub (Sr, Pr, V): ta oleks nagu hapu, aga pole kah, on selline libe ega kõlba süüa (Pr) ja venib nii, et ei saa lusikaga kättegi (V). Selle vastu tuntakse mitut abinõu: 1) loetakse vanast lauluraamatust teatud kolm värssi piima pääle (Pr); 2) kohe pääle lüpsmist viiakse kõik piimanõud sigade ette, kes reostavad need siis nõnda ära, et pese end pärast kas haigeks (V); 3) pannakse elus vasikas ahju (V); 4) keedetakse surnupäid kotiga katlas, need pääd kaevatakse salaja haudest välja; kord üks tüdruk pole teadnud, mida keedetakse, ja vaadand kotti, — surnupääd olnud sees! (V). — Piimaga ollakse üldse nii ettevaatlikud, et kunagi ei anta võõrale rõõska piima, ilma et ei oleks visatud sinna sisse kas või ivakestki soola, — sool kaitsvat kahetuse vastu (Pr). Ja ega seda asjata tehta: muidu need kuradisellid rikuksid ka kõik meie piima ja karja (Pr). Näed, Pitrõg-külas kõik teavad jutustada, et üks vanaeit Lovīz olnud kade, mille all kannatand kogu küla kari, kuni keegi kaugelt tark õpetand vastuabinõusid (Pr [5°]=S. 129). Kadeda pandud nõiaasja kohtlemist vt. § 160.

154. Nagu loomele niisama hädaohtlik kadeda pilk ja sõna on ka inimesile, eriti veel hällilastele. — Pisukene laps ja lehma piim, see on kõik üht moodi: neid mõlemaid peab hoidma muude eest, et keegi ei näeks, — need kardavad halba silma ja halba suud (Kr). Väikseid lapsi ei näidatagi häämeelega võõraile; iseäranis reedel sündind inimene võib toota lap-

sele kergesti kahju (Kl Saar). Kadesuu ja kadesilma pärast ei tohi last enne ristimist muile üldse näidata (Kr, Pr, V). Kunagi ei tohi ka kiita last terveks ega priskeks, — siis laps jääb kõhnaks (Pr, Kl Saar). Kadeda kaitseks pannakse lapsele pää alla raamat s. t. piibel (Kl Saar). Kui kade on teind lapsele halba, siis katsutakse saada midagi kadeda riideist ja anda seda lapsele sisse (Kl Saar). Kadeda vastu võetakse ka künnise alt liiva, pannakse vette, pestakse last ja antakse sisse juua, — siis laps saab jälle hääks, või võetakse taas kadeda inimese küljest midagi või tema jälgest natuke liiva, — see on kõige parem (Kr). Kui kuuldakse, et kade inimene midagi nagu ütleks lapse, eriti veel ristimata lapse puhul, siis peab talle tasakesi vastu ütlema, et tema ei kuule: „Sulle endale, va krõntsel!“ (siis öeldakse nimi — Peeter või mõni muu); nõnda tuleb kolm korda ütelda; võib ütelda ka mõne looma pääle, kuid vastama peab, et olgu sul endal või mõnel muul nõnda, nagu sa soovisid lapsele; just nõndasama tuleb ütelda vastu „sulle endale!“ ka siis, kui keegi vaatab last kadeda silmaga (Kr). Mõnikord sellised va vanad nõiamoorid tulevad tuppa, näevad, et on häll toas, lähevad hälli manu, vaatavad lapse pääle, mitte üht sõnakest pole kuulda, kui nad vast vagusi ütlevadki, — noh, ja mis häda siis lapsele, kui hälli juures juhtub olema parajasti mõni jõmpsikas, kes ei mõista öelda kadedale midagi vastu! ometi, kui teatakse, kes on käind, küllap siis osatakse ka arstida, ja suur inimene vastab vanamoorile kohe: „Sulle endale, va Annõ (või mõni muu nimi!)“ (Kr).

Võõras võivat ka nutma panna lapse: tuleb tuppa, ütleb ainult: „Oi, teil väike lapsuke kah! nii vagusi teine, et põrmugi ei kuule!“ — ja sa näed, laps hakkab nutma ühe päeva pärast, hakkab nutma, nii et . . . (Kr). Vanasti olnud selliseid inimesi küllalt, kes pannud lapsed nutma, võtnud une ära ja mida puha (Pr). On paha inimene viind lapse une, siis öeldakse talle kohates: „Anna meie lapse uni tagasi!“ (Kl Saar). Ja kui kade paneb lapse nutma, siis võetakse ta jalajälgest liiva ja pestakse selle veega last, — laps saab jälle terveks (Kr), või võetakse kahetajalt sala mingi asi, kas sukk või muud, kõrvetetakse seda ja antakse lapsele, nii et suits läheks sõõrmeisse (Kl Saar). Lapse nutma kahetamisest teatakse „tõesti sündind“ lugugi jutustada.

KADESUU SÕNAB LAPSE NUTMA (S. 129)

Ühel naisel pisikene ristimata laps magand rahulikult hällis. Üks võõras mees istund toas ja jutelnud. Korra laps natuke nagu häälitsend, ja ema läind imetama teda. Siis see võõras mees imestand: „Mis, teil pisikene laps kah? Nii vagusi magab teine, et mitte sugugi ei tea, et toas ka laps on!“ Aga õhtul kella kuue paigu laps hakand nutma ja nii ta nutnud igal õhtul kella kuue aegu, kuni ta arstitud taas terveks. — Vaat seda see mees teind oma kadeda suuga. — Kr 172.

Pääle lapse kahetamise kardetakse kadedat eriti veel p u l m a s. Juba SjWied (LGr 370) kirjutab, et pruudi v e i m e v a k k tuuakse koju öösel, sellepärast et „haige silm ei läheks üle“ (V). Samal põhjusel pandud varemalt alati ka pruudi suu ette laulatussõidul s u u r ä t t (Pr). Isamees ehk „suurvedaja“ aita pruudi järele minnes teind mõõgaga r i s t i uksele ja naised laulnud sääljuures, et kade läheks kolmeks, resp. üheksaks tükiks (L Lnb 653). Harilikult aga täiskasvanud oskavad juba paremini kaitsta end kahetuse vastu ja paraliseerida oma vastusega kadesuu sõnade halva mõju, nagu selgub järgmisest, näitena jutustet loost.

PIPART JUUSTE KAHETAJA KEELELE (S. 129)

Kord Kuolka rannavalvurite päälikul olnud väga ilus tütar peaaegu põlvini pikkade juustega. Pühapäeviti ta käind ikka ka teiste tüdrukute seas. Sääl kord üks naine öelnud: „Voi, kui ilusad ja suured juuksed sul on!“ Kohe preili vastand: „Mineval aastal mul olid veelgi suuremad juuksed, aga pipart sulle keelele, kes sa kõik selle kahetad ja raiud ära!“ — Vaat saksad ju teavad, kuis vastata! — Pr 76.

NÕIA NIMED JA ISIK

155. Harva kes tõesti on täitsa läbi ja läbi „hüva ristihing“ s. t. hää inimene, harilikumalt inimene on ikka halb teiste vastu (Kr). Kui ta ka just otsekohe ei tee midagi halba oma kaaslasele, siis hääd teisele ta ometi ei soovi, vaid ennem paha, on vähemalt kade teiste õnnest (Pr). Kuid väga palju on veel neid, kes teevad otse teadlikult muile halba, astuvad selleks isegi kuradiga ühendusse ning kasutavad igasugu salajasi abinõusid ning võtteid. — Need on siis need ametlikud n õ i a d, kelle väliseks tunnuseks on see, et nad vastu tulles alati sülgavad (Pr).

ja et nad kannavad paremas jalas valget sukka ja pahemas jalas kirjut (V), või taas nõiduma minnes nad pöörvat ühe suka pahupidi, kuna teine sukk on õieti jalas, ja nõnda nad siis käivat (Pr).

Iseloomustav on asjaolu, et just oma nõidusega läti naabrite seas nõnda kuulsad ja kardetud liivlased on lainand siiski lätist termini nõia väljendamiseks. Isegi võrdlemisi noorema ja võõrapärasema kuradi mõiste jaoks on omakeelne kure, ent nõid on assimileerund täielikult ümbruskonna läti ametivennaga, nii et on omandand selle nimegi: kogu liivi keele alal ta on ühtlaselt ja stereotüüpselt buŕa: part. sing. buŕŕõ (lvÜ < lt burvis 'der Zauberer', ME); esineb ka muljeerimata bura: burrõ (Pr). Samuti väljendab nõidumise tegevust lätist lainatud verb buŕŕõ: buŕub (lvÜ < lt burt 'zaubern, hexen' — ühendetav sõnaga burta 'das Verzeichnis, die Einkerbung', burtu koks 'der Kerbstock, Waldbienenstock', „woraus man etwa 'kerben' als die ältere Bedeutung entnehmen kann", ME — väga huvitav ja õpetlik näide nõia nime tekkimisest!). Buŕa kõrval esineb ka veel -nik suffiksi abil tuletet buŕanika (Sr, Kr, Pr — vrdl. lt burtnieks 'der Zauberer, Zeichendeuter; der den Kerbstock führt; Barde', ME[1]). Kõik need sõnad noteerib juba SjWied oma sõnaraamatus: buŕa, buŕānika 'der Zauberer'; buŕŕõmi 'die Zauberei', infin. buŕŕ 'zaubern'. Kuid sõna buŕa ei väljenda ainult nõia isikut, vaid ka üldse nõidust, nõidumist, nõiatempu, nagu see peegeldub tüübilisis lauseis: nõid on nõidust täis = buŕa um buŕŕõ täuž (Pr 28), inimesed „elasid" s. t. teotsesid nõidusega = rouž jelistõ buŕaks (Ir Ket 28 (3)), selle ta tegi oma nõidustükiga = sie ta tei entš buŕaks (Kr 79), teine segand ta nõidumise ära = toi sjeggõn tam buŕa jara (Sr 16), seda peab nõidustembuga hääks sortsima = sjeda um buŕaks atmańťõmõst (Pr Saar), need asjad on pandud nõidumise pärast s. t. otstarbeks = ne ažad at pandõd buŕa pjerast (L 37) jne.

Teine nõia nimetus liivis viitab ilmsesti saksa mõjule ja on nii lätis kui eestiski tuttav kun(t) simees, „kunstnik" = škunstnika (Kr) ~ škuńštnika (Pr 125') ~ üldiseimalt skuńštnika (Ii, Ir, Kr, Pr, V), vrdl. lt skunstnieks 'ein Künstler; wird aber eben nur von einem gebraucht, der sich mit Taschenspielerei od. bösen Künsten abgiebt' (Ulm). Veel enam kui nõia isiku tõlgitsemiseks seda sõna tarvitetakse nõia tegude ja „kunsttükkide" väljendamiseks = buŕa skuńšt : plur. skūńštõd (lvÜ) ~ škuńšt (Pr 125') ~ skunst (V); vrdl. eesti kun(t)s, kulst; vrdl. lätis skunste 'die Kunst, Geschicklichkeit, plur. auch Taschenspielerkünste' (Ulm); saksas vt. Grimm, Wb sub Kunz, Kunze; sõnaalgulise s- mõistmiseks vrdl. katoliku = katuol' ~ skattel (vt. § 1,

[1]) Vt. ka Šmits, LM 2 65.

LRU I 10), — SjWied (LGr CII) noteeribki skuńšt-sõnakuju kõrval ka ilma sõnaalgulise s-ta kuju kuńšt (Pz). Olgu mainitud huvitav asjaolu, et Lätis skunste ja skunstnieks sõnu tarvitetakse võrdlemisi vähem ja harvem tõsise nõia puhul, seda enam aga Eestis ja muuseas ka just Saaremaal. Nähtavasti see sõna on levinend laiali päämiselt kirikukeelest (vrdl. § 140, LRU II 240/1), kus ta esineb stereotüüpsena meie piibli tõlkes, näit: „Ja kuningas käskis kutsuda kunsimehed ja tähetundjad ja lausujad ja Kaldea targad, et nemad kuningale pidid üles rääkima tema unenäod; ja nemad tulid ja seisid kuninga ees“ (Taanieli rmt 2, 2)[1]). — Teine nõianimetus samast sõnaperest iseloomustab nõida enam vigurimehena, trikimeistrina : kunsttükkide tegija = kun(t)svergõd-tēji (Pr) ehk „kunsttüknik“ = kun(t)svergõdnika ~ kun(t)svergnika (Pr — küllap sama sõna mis saksa Kunstwerk, Kunzenwerk; läti keeles vastavat lainsõna ei näi esinevat).

Edasi tuntakse terve rida halvakspanevaid piltlikke nimetusi, mida tarvitetakse kui sõimusõnu nõia kohta. — Nii öeldakse sageli spetsiaalselt just nõia tõlgitsemiseks kelm = blēď (Sr 46, Kr Ket 72 (22), Pr 38, Pr 46 jne.), SjWied (LWb) kirjutab blǟď ~ blēď ~ bleid ’Schelm’ (lt blēdis ’der Betrüger, Spitzbube, der Schalk, der Gauner, Taugenichts’, ME)[2]). Ka pakk= blek (Kr, Pr) tõlgitseb mõnikord spetsiaalselt just nõida (sest sõnast ligemalt vt. § 2, LRU I 11). Niisama esineb tembutaja = pontsnika (L) ~ pontskõ(d)nika (Pr) või tempudetegija = pontskõd-tēji (Pr); SjWied (LWb) kirjutab püntsnika ’Hexenmeister’ ja püntski : plur. püntskid ’listig’ (sellest sõnast vt. alamal); ka öeldakse lihtsalt halb inimene = slikť rišting (Pr) või pahategija = äbjuva-tēji (Pr, SjWied, sub Zauberer). Küllap lätlasilt on kuuldud nõia sõimusõna pestiľ(õz) (L, Ii, Ir, Pr) < lt pestelis, esineb mõnikord nõia (burvis) paralleelnimetusena (plur. pesteļi ’Zauberstücke, Hausgötter, Zauberworte, Unsinn’, ME).

Sagedaimini iseloomustetakse nõida kui kuradi käsilast[3]). Nii öeldakse nõia kohta „kuradiga mees“ = kuŕeks miez (Sr 113) ~ kuradi poiss = kure pois (Pz) ~ kuradi palgaline

[1]) Läti piiblitõlkes aga öeldakse vastavalt: „Un tas ķēniņš pavēleja, lai ataicina tos zīlniekus un vārdotajus un pareģus un Kaldejus...“ Läti piiblis esinevaid tarkade ja ennustajate nimetusi liivi eidekene tõlgitses järgmiselt: pūšlotaji = pūgijid s. t. puhujad, vārdotaji = sõnanikad s. t. sõnatargad, pareģetaji = nējid s. t. nägijad, zīlotaji = tundijid s. t. tundjad, sapņu stāstotaji = un-nägud kītijid s. t. unenägude ütlejad (Pr), öeldakse ka „une äraütlejad“ = un iskītijid (Ii).

[2]) Vt. ka Lautenbach, Очерки II 158 (17).

[3]) Järgnevate nimetuste puhul vrdl. ka kuradi terminoloogiat § 119, LRU II 149 jj.

= kure pālkali (SjWied, LWb; Pz Set, Pr) ~ kuradi sell = kuŕe zeľ (L), esineb ka nõia sell = buŕa zeľ (L, Pr) ~ kuradi sulane = kuŕe su'lli (L, Pz, Pr) ~ kuradi ori = kure kalp (Kr, Pr ; vrdl. orjand kuradile = kalpõn kuŕen — Kr 113, 128 ja 134) ~ kuradi teenija = kuŕe dēńiji (Kr) ~ kuradi-tegija = kuŕe-tēji (SjWied, LWb, Pr 36, 58 — vrdl. e kurja-tegija, vt. § 119, LRU II 150) ~ kuraditeadja = kure-tiedaji (V, 157 — vrdl. sm tietäjä) ~ kuradit ükk = kure-kabal (Pr, Kl) ~ kuradivaim = kuŕe-gara (Ir, Pr); edasi järgneb poolkurat = puol-kure (Pr, Kl) ja lõpuks mõnikord ka vana kurja enda nimi nõia sõimamiseks — „eihüva" = äbjuva (Pr 36) ja kurat = kure (Pr 36).

Tüübiline ütlus nõia kohta, mis kajastab ta suhet kuradiga, on lätist lainatud kirikukeelne „kuradist täisistutud" = kuŕest apsāstõd (L, Sr, Ir, Kr, Pr, V, Kl Set < lt velna apsēsts 'vom Teufel besessen', ME); samuti „kuradit täis" = kuŕŕõ täuž (Ir, Pr — vrdl. lt pats sātans iekšā). Edasi öeldakse nõidade kohta kõnekäänuna, et nad käivad nõidudes = kābõd buŕŕõs (Pr, V) või halba tehes = slikťõmt(õ) tiedsõ (V).

Nõiduse, nõia tegude ja kunsttükkide terminoloogiast mainiti juba eelpool buŕa (lvÜ), skuńšt (lvÜ) ja kun(t)svergõd (Pr). Sagedane nõidustükkide nimetus on pontskõd (L, Kr) ~ põntskõd (Kr 80, Pr) ~ püntskõd (SjWied, LWb 'List Ränke') < lt ponckas ~ panckas 'alte Kleider, Lumpen' etc. (ME — ka liivis pontskõd tähendavad vanu riideräbalaid ja kaltse, mis esinevad sageli nõidumisvahendina), vrdl. lt pince 'eine böse Kunst, schwarze Kunst' (ME), pinčekļi ~ pimčekļi 'allerlei Zusammengebundenes, das Jemandem, um ihm durch Hexerei zu schaden, hingelegt wird' (ME). Edasi öeldakse nõiatembud = buŕa-tēmpõd (V), võlumistöö = võlatõks tie (Kr 281 — vt. § 169) või lihtsalt halbtus = slikťõm (Sr, Kr, Pr, V).

Nõiduse all kannataja kohta öeldakse üldiselt nagu eestiski „ära tehtud" = no-tiedõd (lvÜ — lt nodarits), „ära pandud" = no-pandõd (Sr 46, Pr 71 — lt nolikts) või ära nõiutud = ap-buŕďõd (L, Pr, V — lt noburts). Nõia tegevus väljendub siis järelikult selles, et ta „ära teeb" või „ära paneb" (lvÜ), mõnikord aga ka ainult sõnadega „ära ütleb" (Kr, Pr, V), näit.: kui miski on halvasti „ära öeldud" = at-kītõd, siis see läheb raisku, siis taas targad mehed „kutsuvad" = at-nutabõd selle nõiduse säält ära (Pr).

156. Üldiselt usk nõidusse ja nõidesse on kogu ranniku vanema inimpõlve seas veel üsna reaalne, olgugi juba küllalt salajane ja varjatud, nii et see avaneb alles ligemal kodunemisel ja assimileerumisel. Kogu rannikul tuntakse ja teatakse nimetada kardetavaid isikuid, kellest usutakse kindlasti, et nad on ühen-

duses kuradiga, ja kellega kokkupuutumast hoiatetakse. Näit. alles 1923. aastal suri Koštrõg-külas ainus liivi teadlik ja julge 70-ne aastane ateist, avalik jumalasalgaja ja -jõllitaja, keda peeti väga kangeks nõiaks ja kes tõesti teadis rohke hulga nõiasõnu ja õpetusi, ebausku ning üldse vanarahva tarkust[1]). Ent ometi on juba surnud need üle ranniku kuulsad nõiad, kellest jutustetakse lugusid ja kelle nime ümber lugusid otse kontsentreeritakse.

LIIVI SUUREMAD NÕIAD

L ä ä n e - L i i v i s populaarseim on Lūž-küla Suo-talu peremees Forš Pētõr (L 25, 68 ja 113; Pz Set, Pz 7; Ii, Sr, Pr), keda nimetetakse ka Lūž-kila Pētõr (L 31) või isegi lihtsalt „Suurnõid" = Sūr-buŕa (L 45); edasi mainitakse Kǟp Pētõr (L 112 ja 113) ja vana Dēliń (L 117), metsavaht Eisenberg (Pr [266·]) ja va Jǟkõbson (L 113). I d a - L i i v i populaarseimaid nimesid üldse on muidugi vana Zuonkõ-talu peremees Vaid-külas, kes on ühelhoobil nõid (Pr 93), tark ja lihtsalt kuulus vigurimees kõik kokku[2]); vana Zuonkõ kõrval teisi üldisemalt tuttavaid Vaid-küla nõidu on veel vana Lõkš (Kr 135, Pr), vana Lõz (Pr 37) ja vana Udruoťš-talu peremees (Pr), kõik juba ammu surnud. Pitrõg-küla nõidu olnud kuulus libahunt (vt. § 183) Kõrkiľ, kes surnud juba enne jutustaja eidekese sündi, ning Kalnov ja Lintõnberg ehk Lintiń, keda eidekene noorena ise veel näind (Pr). Ire-küla suurim nõid olnud Punab-talu peremees (Ir 5, Kr, Pr), vana Folmań ja Rik, keda jutustaja veidi veel mäletab (Pr). Sīkrõg-küla nõidest kuulsaim on Pīpiń Kõrli (Sr, Ir, Kr, Pr), edasi va Kāngaŕ Indrõk, Udtuba Didrõk ja Tiľľist Klouz — praeguse peremehe vanaisa (Pr). Rannikust vähe eemal sisemaal olnud Uost-külas kardetav nõid Pārup ~ Põrap (Ir, Kr 134, Pr, V).

Muidugi, veel suuremaid nõidu kui oma kodurannikul on võõrsil. Kuulsad olnuvat E g ü p t i nõiad (Kr 78, V), milline teadmine põlvneb arvatavasti piiblil, kuid Liivi poupulaarseimaid nõidu on siiski s a a r l a s e d (L, Kr, Pr, V, vt. ka Lnb 614). —

[1]) Vt. ligemalt EKirj. 1923, lhk. 179.

[2]) Täpsemalt see oleks siis praeguse Zuonkõ-talu peremehe vanaisa isa, neljas põlv tagasi: Jõń < Didrik Ańdrõks < Ans Berthold. Ja see Ans teind imeasju: uputand kuradit (ligemalt vt. § 136, LRU II 221 jj.), hirmutand õitsilisi (vt. § 141, LRU II 244), tagund üheksa suur-reedet ora ja käind peidetud varandusi otsimas (vt. alamal § 216); ega see vana Ants õieti nõid pole olnudki, tema teind ainult vigureid ja vingerpusse, kaasas teine samasugune skandalist — vana poolpime Langs (Pr, V).

Saaremaa on nõidade maa (L), ja alati öeldavat, kui on tarvis nõiduda midagi, et nüüd oleks vaja vanu saarlasi (L). Ja ka omavahel, näit. ida-liivlased olevat suuremad nõiad, ja ümberpöördult; Koštrõg-külas väidetakse, et Sīkrõg-küla „kandis" olevat need suuremad nõiad jne., kuna ühiselt nenditakse, et „maamehed" s. t. lätlased olnud „randlasist" veelgi suuremad nõiad.

Küsimisele, kuidas saadakse nõiaks, vastatakse üldiselt, et kuradi abil (L, Sr, Kr, Pr — sellest ligemalt vt. § 166); teiseks õpitakse nõiakunsti muilt inimesilt ja otse pärandetakse põlvelt põlvele (vt. § 158), isegi raamatuist omandetakse seda tarkust (§ 159) ja kolmandaks saadakse nõiaks ka teatud maagiliste aktsioonide kaudu, nagu näit. armuleiva püssiga laskmise läbi (V 155 — vt. § 161). Mõni inimene olevat otse sündind nõiaks, kel olevat juba lapsest saadik selline petlik võõristav vaade ja inetud silmad (Pr)[1]. Üldiselt aga teatakse nõiaks saamise saladust võrdlemisi vähe[2]. Nõiavõimu kaotamiseks olevat kõige parem sööta nõiale salaja kassi või koera sitta sisse, — siis ta võim on otsas igaveseks (Kr Lnb 182).

Isiku suhtes, keda peetakse nõiaks, ollakse õige ettevaatlik. Isegi kõnelda ei tohita temaga lahkelt, häätahtliku tooniga, vaid ikka sellise vihase ja pahase häälega: muidu ta võivat saada kergesti kallale (Pr). Kui nõid läheb minema, siis visatakse talle tagant järele kivi või vana luud (Kl Saar), tuhka (Pr Saar). Et nõid ei tuleks enam tagasi, visatakse talle järele väravast välja vanad kura jala viisud, ahjuluud, ahjuroop ja öeldakse: mine minema kõigi oma „pontskõdega" (Kr). Kui nõid läheb talust ära, siis süljatakse ja visatakse ise tagurpidi seistes reite vahelt läbi luud ja liiva talle järele (V). Ja kui pead ise minema nõia manu tema koju, siis ütle tasa endamisi: „täna on neljapäev (või mis päev juhtub siis olema), täna sa mind ei või ära nõiduda!" (Pr). Sellise nõia matusel lastakse õlut või viina juues esimene tilk alati salaja maha, et läheks maha ka kõik paha ja nõidus, mis „pandud" võib-olla sinna joogisse sisse, sest see nõidus sääl pääl ju kohe seisvat,

[1]) Vrdl. LP VII 668: nõiad ei saa teistele otse silmi vaadata. Eesti vastavaid teateid vt. võlu puhul § 176.

[2]) Paistab üldiselt silma, et samad põhjused, mis tingivad näit. Eestis harilikult üldisemalt nõiaks saamise, ennustavad Liivis (ja Lätiski) päämiselt surnutenägijaks saamist (ligemalt vt. § 89, LRU II 18—19).

esimeses suutäies; mõned inimesed poetavat küll alati ja igalpool esimese tilga maha, mitte ainult nõia matusel (Pr). Nõia matusel pidavat olema alati halb ilm ja suur torm[1]), aga see ei ole tõsi, vaid sagedasti on just vastupidi; kui matmast koju tullakse, siis arutellakse omavahel ikka, et kadunu oli küll halb inimene, aga sa näed, milline ilus ilm, või jällegi — ta oli küll hää inimene, aga vaat kui halb ilm matusel (Pr).

Nõiad teotsevad üldiselt küll igal ajal, kuid eriti liikvel nad on pühade öiti (Pr 25), nagu kuradid ja kõik muudki pahad olendid üldse, ja nimelt jõuluõhtul (Kr 90, Pr 2', 19, 25), vana-aasta ja kolmekuninga ööl (Pr 19), suur-reede nädalal (L), suur-reede hommikul (Sr) ja jaaniööl (Sr 107). Teatud tähtpäevel nõiad tulevad ka omavahel kokku vestlema. Vanasti „kaheksapüha öö" s. t. vana-aasta öö olnud nõidel üheks suureks „käimisööks": siis nad käind koos saunas jutlemas, kuipalju igaüks on võind orjata oma isanda (s. t. kuradi) hääks; olnud veel muidki selliseid erakordseid öid, selliseid laupäevi, kus nõiad käind koos saunas ja pisikeses rehes (Pr). Teatakse kõnelda ka suurtest nõiapidudest, nõidade sõidust üle mere Saaremaale jm., kuid seda jutustellakse harilikult juba nõia eritüübist võlust, kellest alamal eraldi (vt. § 174 ja 179).

Üheks oluliseimaks nõia omaduseks on võime muuta oma kuju ja moonduda igasugu olevuseks. Selline ettekujutus on ligidalt seotud hingelooma mõistega (vt. § 173 ja 179) ja on arendand hulga nõia eritüüpe ehk moondisi iseseisvaiks mütoloogilisiks mõisteiks: tuulena keerlevast nõiast on saand tuulispää, kes takistab põllul ja heinal (vt. § 182), tulejoana lendlev nõid on võlu, kes imeb lehmade piima (vt. § 169 jj.), hundina jookslev nõid on libahunt (vt. § 183 jj.) ja nõiaks peetakse Liivis üldiselt painajatki, kes esineb väga mitmekesiste asjade ja olendite kujul (vt. § 191), edasi ka kummaline külmking on sulatand endasse nõiaelemente (vt. § 117, LRU II 136), ja lõpuks pole siis ime, et nõid läheb jutustusis vahest segi isegi oma suure meistri ja peremehe — kuradi endaga (näit. Ii 47 — vt. alamal).

Kuid sageli juhtub küll ka seda, et jutustaja isegi ei ole küllalt teadlik, kellega õieti on tegu, vaid kirjeldab ainult üliloomu-

[1]) Vrdl. LRU I 36, 57, 61. — Vt. ka § 168.

likku nähtust, ilma et mõistaks nimestada seda muuks kui lihtsalt nõiduseks. Nii esinevad seletamatu nõidusena ussike viinapudelis (Pr 17⁰ — § 163), kaanitaoline must putukas tütarlapse haavas (Pr 29 — § 160), sisalik hobuse sõõrmeis (Ir Saar — § 165), lind tallis (V 109 — § 163). Siit samm edasi: selliseks olevuseks peetakse moondund nõida ennast isiklikult, nagu näeme järgnevais muistendeis [1]).

NÕID SITAHUNIKUKS (S. 137)

P ü h a d e õ h t u t i (jõulu, vana-aasta, kolmekuninga ööd need pühad ju on), pühade õhtuti kui inimesed läind sauna, siis need nõiad p i k i t a r a s i d teind oma halba. Üks mees jällegi läind juurde, kui see nõid sääl taranurgas kükitand, mees võtnud v i k a t i ja läind raiuma, et mis loom see siin on. Selline otsekui s i t a h u n i k olnud, aga liigutelnud. Mees sorgand vikatiga sisse. Hommikul läind vaatama, — olnud säälsamas üks külamees „otsas" s. t. surnud. — Pr 19.

„NÕID KÄRNKONNAKS" (S. 137)

Mõtelge, Talseni linnas üks vana naine teind ennast k ä r n k o n n a k s. Noh ja nüüd vaata, sääl olnud poemehe naine, ja seda tema nüüd nõidundki, see kärnkonn. (Vaat niisugused need nõidujad ju on: ta teeb ennast kärnkonnaks, siis ta saaks teiselt inimeselt vaat midagi võtta ja rikkuda; h i i r e k s kah moondub mõni). Poodniku naine läind ühel hommikul poodi ja näind, et poes on, mõistate, selline suur kärnkonn, kärnkonn poes! Naisel tulnud kohe meelde, et küllap see on see vana kelm. Ta võtnud l u u a v a r r e ja virutand kärnkonnale üle selja, — kohe see hüpand vupsti uksest välja. Küll naine otsind, ta löönuks kärnkonna maha, aga pole saand kätte. Siis ta kuulelnud, mis selle vananaisega on juhtund, (see kõmu ju käind ringi, et ta end konnaks moondab). Ja nõnda olnudki: vanaeit hommikul voodis, s e l g l u u k a t k i, tohter taga. — Pr 38 [2]).

„NÕID SIKUPOJAKS" (S. 137 + vgl. S. 85)

Piza-külas olnud üks vana s o l d a t. Ta ratsutand Riiga ja sääl teeveeres olnud üks s i k u p o e g. Ja see olnud nii ära kül-

[1]) Vt. ka L [109·] — § 162 ja Pr 258 — § 122 (LRU II 159).

[2]) Küllap siin kärnkonna kujutelm on ühenduses kogu Baltikumis tuttava germaanipärase motiiviga puugist, kes konna kujul imeb lehmalt piima, kuna hiire kujutelm osutab hingelooma motiivi mõju (vt. § 173). — K a d e d a s t inimesest kärnkonna kujul vt. võlu puhul § 170 (L Lnb 941 (7)).

mand ja värisend sääl, väga halb ilm olnud kah. Soldat mõtelnud: mitte üht muud looma siin ei näi, kuhu see sikupoegki saab, ta külmab ära siia teeveerde. Ja ta võtnud, pistnud selle oma sineli alla põue ja ratsutand edasi. Nõnda siis ta ratsutand, saand Riia silla päälе — sääl sikupoeg põuest välja ja Väinajõkke sisse, naernud veel nii nagu inimene ja läind oma teed. — Eks see siis ka olnud üks nõid. Ta naernud, et soldat teda kandnud. Jah, selline nõid või painaja ta olnud. Seda see soldat jutustand mitu ja mitu korda. Ta süljand veel sellele järgi. — Ii 47 [1]).

157. Ristikirik on ligindand nõia kuradile ja reklameerind teda tagakiusamiste ja protsessega ainult halvast küljest. On arusaadav siis, et tänapäeval nõid liivlasegi teadvuses on esimeses joones kõige halva nähtav kehastus ja kuradiriigi „täievolituslik esitaja" siin inimesteriigis, kuna unarusse on jäänd paganusaja nõia sootu teistsugused funktsioonid. On ju teada, et absoluutselt ainult halbategevaks kuradi käsilaseks meie nõid on moondet alles kiriku mõjul ristiusu aastasadadel, kuna paganusaja soomesugu rahvaste nõid on sellevastu ennustaja, inimeste ja haldjate (aga mitte kuradi!) vahemees, preester ja tark arstija — siis just suur häätegija ja positiivne abimees oma ligimesile [2]). Sellisest iseseisvusaja liivi preestrist, kelle liivikeelset nimegi me enam ei tea, on säilind teatekesi üksi Läti Hendriku ajaraamatus (§ 13, LRU I 24), kuna ennustaja ja arstija funktsioonid on püsind nõial täniseni, hoolimata kiriku mustavast ja mahategevast vastuagitatsioonist. Tänapäev kaldutakse küll üldiselt eraldama halbategev „nõid" häädtegevast „targast", milline tendents on märgatav liivlastegi teadvuses, kuid teab kui teravat vahet nõia ja targa mõiste vahel Liivis siiski pole kujunend (ega ole seda mujalgi): eks inimene tee ikka hääd ja halba segamini, nii ka nõid — ta teeb sulle küll enamasti paha, võib teha aga ka hüva, anda abi ja kaitsta teise nõia vastu (Kr, Pr, V). Iseloomustav on, et „targa" jaoks liivis peaaegu puudub oma kivistund eriline terminus technicus, vaid see on nõndasama

[1]) Eesti ja Läti juturepertuaaris esinevad sellesisulisis muistendeis üldiselt kas kuradid või surnud, mitte elavad nõiad, ja küllap siingi liivi muistendis on tegu kuradi ja nõia (liiati veel painaja) nimede juhusliku ärasegamisega: vrdl. Kr [240·] — § 122, LRU II 159.

[2]) J. Krohn, SSPJP 82—140. — Nõia funktsioonide järkjärgulisest muutumisest vt. ka § 181.

n õ i d = buŕa või k u n(t)s i m e e s = skuńštnika (vt. eelpool § 155). Kui tahetakse just rõhutada kontrasti teise halva nõiaga, siis öeldakse nõia v a s t u l i n e = buŕa vastūksnika (Pr 36), vastutegija = vastõ-tēji (Pr, V) või seletetakse ainult: muid nõidu on selliseid, kes aitavad, muid selliseid, kes teevad halba (Kr); kord esineb ka soome „tietäjä" vaste t e a d j a = tiedaji (L 117). Kõige harilikumalt öeldakse lihtsalt „k a v a l" = koval (lvÜ) s. t. tark, kuid see „kaval" ei tundu spetsiaalsena teatud isiku püsiva apellatiivina nagu buŕa, vaid ikka enam adjektiivse epiitetina — vast osalt ka sellepärast, et Liivis elukutselisi tarku pole olemas, pole olemas targa kutseseisust. Selgesti koval-sõna adjektiivsus väljendub juba selles, et üldisemalt lisatakse talle järgi ikka veel substantiiv: „kaval" inimene (lvÜ) ~ „kavalad" inimesed (lvÜ). Tüübiline on ka ütlus, et hädaline läheb harilikult ikka kedagi „kavalamat" (s. t. komparatiivselt, võrdlemisi targemat!) otsima, kes mõistaks parandada seda, mida ta ise ei oska, harvem aga minnakse otsima tarka või „kavalat" (positiivis).

Kui on tegu spetsiaalselt just mingi haiguse või vigastuse hääkstegemisega, siis liivlasil näikse olevat ikkagi ka oma kindlam ja traditsioonilisem termin avitaja jaoks, kuid seegi nimetus on lainatud ja viitab selgelt saksa mõjule, nimelt a r s t = aŕšt : plur. āŕštõd (lvÜ), vrdl. lt ārste ~ ārsts 'der Arzt' < keskalasaksa arste (ME); vrdl. Kraasna eesti asunduses: aŕst 'nõid', „to taid aŕŕsti" s. t. nõiduda [1]). Vahel liivis öeldakse „nõia-arst" = buŕa-aŕšt (Pr 29), samuti öeldavat ka kohalikus läti murdes, vrdl. eestigi „maa-arstid".

Arst tähendab liivis muidugi ka küll diplomeeritud meedikut, kuid ometi selle ametliku arsti väljendamiseks tarvitetakse harilikumalt teist sõna: tohter = doktar (lvÜ), kuna „arst" üldiselt tõlgitseb ikka just kodust maaarsti. Niisama tehakse vahet: „tohtriheinad" = doktar-ājnad (Sr, Ir, Kr, Pr, V) on apteegist või tohtrilt saadavad rohud, kuna „arsti(mis)heinad" = aŕšt(õb)-ājnad" on enamasti oma kodusest fabrikatsioonist.

Rohtude kõrval arst toherdab ka sõnadega. Ometi on just spetsiaalselt sõnadega arstija jaoks veelgi oma erinimetus, ja see on kogu Baltikumis laialt tuttav p u h u j a = pū'giji (SjWied, LWb; Sr 46, Ir 7, Kr 95°, Pr 69, V 94°; vrdl. lt pūtejs 'ein Bläser, ein mit Blasen Hexerei Treibender', Ulm); SjWied (LWb, sub Zauberer) mainib ka veel „v a l u ä r a v õ t j a" = val jera võtāji ja puhujate kuulsa eriliigi s o o l a p u h u j a = suol-pūgiji ~ sālspūteji — viimane sõna on lihtsalt lätikeelne (vrdl. ka balti-saksa

[1]) O. Kallas, KrMr 60.

Salzpuster)[1]). Sündind liivlane kirjutab läti ajalehes „Dzimtenes Vēstnesis“ 1914, nr. 235 ka s õ n u j a = vārdotajs (V), ja rannikul mäletetakse natukene veel muistset sõnatarga omakeelset nimetust sõnanika (Pr), olgugi, et seda enam ei tarviteta.

On olemas otse teatud „puhutavad haigused“ = pū'gdõbrujad (V), mida saab arstida ainult puhumisega, nagu inimesel näit. roos, kasvaja, maalised, kida, paistetus, loomel tiirud jne. (vrdl. ka Sr 46 — § 160). Jutustajal uss kaks korda hammustand jalga; mõlemal korral ta läind samas külas asuva puhuja manu, kes „puhund“ ta terveks (L Lnb 973(1)). Nende haiguste eriteadlasist peetakse palju lugu. Kui „kavalat“ teatud määral ikkagi kardetakse kahtluses, kas ka „kavalal“ pole suhteid kuradiga nagu nõial üldse, siis puhujat ei kardeta põrmugi enam, vaid teda tuuakse meeleldi arstijaks. Ja ega puhuja mõiste lõpuks ei piirdugi ainult haiguste arstimisega, vaid puhuja arstib oma sõnadega ka muid hädasid. — Vaid-külas olevat puhuja Rummõn Kõrli, kes võivat nii „ära panna“, et rotid ei lähe keldrisse, metsloomad ei lähe heinakuhja kallale jne.; ühel mehel hobune olnud „kolme jala pääl“; Rummõn vaadand ainult hobusele kord jala pääle, — ja jalg olnudki terve (V 94⁰ = S. 136). Sellised puhujad on juba tüübilisi t a i g u r e i d. Mõnikord puhumist parodeeritakse lõbusaks naljalooks, millest alamal paar näidet. —

PUHUMINE NALJASÕNADEGA (Mt. (1845))[2])

1) Kuningal olnud k a s v a j a, mida pole suutnud arstida ükski tohter. Lõpuks tulnud keegi eideke-puhuja, kes lugend haigele kohale sõnu: „S a a b t e r v e k s v õ i m i t t e, k u i d m a k s u s a a b s i i s k i!“ Kuningas seda kuuldes hakand koledasti naerma, kasvaja lõhkend, ja kuningas olnudki terve. — Kr [95·].

2) Keegi vanamees olnud kuulus r o o s i p u h u j a. Kord ta olnud kodunt ära, kui tulnud üks naine oma haige jala pärast ja palund kas või vanamehe poegagi puhuda. Poeg seletand, et vähe küll mõistvat neid sõnu, kuid katsuvat siis päälegi, kui naine just rahu ei anna. Ning siis poeg puhund nii: „J ä n e s m i n u t a a t i p õ t k a s s. t. lõi o m a t a g u m i s t e j a l g e g a; m a t a h t-

[1]) Vrdl. Grimm, DM³ II 998 jj. Vt. ka DL II 170.

[2]) Lätis vt. näit. JKr IV 44 (38): „Kui paremaks ei muutu — halvemaks ka ei lähe“. Eestis näit. H, R 2, 20 (103) < Laiuse:

„Mina lausun ehk ei lausu,
Saagu abi ehk ei saa,
raha võtan mitt' ei jäta.“

sin minna teda päästma, kuid naer tuli pääle, ma es saa!" Siis poiss võtnud sinise paberi, kirjutand midagi kriidiga pääle ja sidund naisel jalale. Hommikul naine tulnud suure linapuntraga meelehääks — jalg terve! Vaat naine ju uskund, et poiss mõistnud puhuda. — Pr 69.

Omajagu tegu on „arstile" või „puhujale" tasu maksmisega. Üldine on arvamine, et hääd saab teha ainult hääst südamest, mitte raha eest: kui ta tasu tahab, siis arstimine ei „kõlba", ei aita (L, Sr, Kr, Pr, V); raha nad mingil tingimisel ei võta (V), kuid egas' nad päris muidu kah ei tee — hädaline ise peab mõistma anda (Pr, V). Neile kingitud tänutäheks igasugu kraami (Kr, Pr, V), näit. viidud pangitäis kilusid (Kr 79, Kr 256). Üks mees pakkund aitajale raha, see pole võtnud, öelnud, et raha ta ei taha, kui vast midagi söögikraami... (Ii 46). Ja lõpuks teatakse isegi, et kõik need arstid ja puhujad olevat ikka päris „kaunis kallid kah" (V).

Nagu kogu rannikul teatakse nimetada kardetavaid nõidu (vt. § 156), samuti tuntakse ka küllalt häätegijaid. Ilmeka kirjelduse ühest sellisest eidekesest on pannud paberile üks liivlane ise (endine Ire köster Karl Stalte). —

RANNIKU HÄÄTEGIJA REINU KRÕÕT (S. 136)

Praegu loetakse igasugu raamatuid ja ajalehti ning saadakse nõndaviisi teada puha, mis mujal „kandis" sünnib. Kuid vanasti seda ju polnud. Siis jutusteti uudiseid suust suhu ja siis võeti selliseid alati iseäranis häämeelega vastu, kes kaugel käind ja teadsid palju uut. Üks selliseid, keda kõik ootasid ja kes igakord palju uut teadis, oli Rēńťši Griet. Ise ta elas Rēńťši (~ Rein)-talus (Ir) poja juures, ta tütar oli läind Kuolka-külla mehele[1]). Ja kui mõtted tütrest hakkasid teda kangesti vaevama, mida juhtus sagedasti, siis ta läks Rēńťši-talust Kuolka-külla tütart vaatama. Sinna minnes ja tagasi tulles ta peatus igalpool taludes tee veeres. Ühest külast teise ta läks virgasti, pooljoostes ja sai sellepärast nimeks va Ripu Griet : ühe sammu ta võttis pika, teise lühikese, ja sellepärast öeldud ikka, et ta läheb ikka nii „ripu-ripu".

Griet tundis kõiki ja kõik tundsid teda. Ta teadis jutustella uudiseid igast külast ja muustki maailmast, teadis, mida isandad ka mõtlesid, — sellepärast ta leidiski igalpool vastuvõttu. Aga Griet ei mõistnud ainult jutustella hästi, ta teadis ka rohte ja mõistis sõnu iga haiguse vastu. Kus kuskil oli mõni haige, sääl mindi siis ikka Griet'ale vastu ja paluti teda astuda sisse haiget vaatama.

[1]) Tõepoolest olnud ta tütred kõik Sīkrõg-külas mehel (Pr).

Inimesed ei oodand ainult teda, vaid ka kartsid. Kui külas kuuldi, et Griet tuleb, siis naised ruttasid puhastama põrmanduid ja laste suid, laudu ja kõike muud, et Griet taas teises külas ei kõneleks, et nende lapsed ja kõik „veered-ääred" olnud mustad ja kasimata. Et Griet ei nimetaks neid laiskeks, naised tegid puhtaks kõik nurgad ja mehed käisid sageli hobuseid vaatamas. — Ir 6.

Sellisena kirjeldet mitmekülgne häätegija Griet on juba surnud, aga veel tänapäevgi kõigis Ida-Liivi külades armastet ja oodatud külaline, suur puhuja ja arst, eriliselt igalepoole sõidutetav nurganaiste aitaja ja ämmamoor on kuulus Šalt(jär) Mańi (Pr), kes oma pikal eluajal on kuulnud sääljuures ühtlasi väga palju lugusid igast külast ja on saand saatuse soovil liivi vanavara „kuldsuuks", kellelt enam kui üheltki teiselt liivlaselt on jäädvustet paberile rannarahva elutarkust.

Spetsiaalselt e n n u s t a j a ja arbuja mõiste näikse tänapäeva Liivis võrdlemisi vähe tuttav. Tend tuntakse ainult nimepidi, ja nimedki põlvnevad eestkätt lätist: zīlnika (L, Sr, Ir, Kr, Pr) < lt zīlnieks ' ein Wahrsager ' (Ulm); teiseks parēg ~ parēk (Pr, V) < lt pareģis ' der Seher, der Hellseher, der Wahrsager ' (ME), SjWied (LWb, sub Zauberer) kirjutab ka paretš [1]). Mõnikord öeldakse piibli järele p r o h v e t = praviet (Ii)[2]) või lihtsalt e t t e k u u l u t a j a = jeddõpeď i-kītiji (Ii) s. t. „ettepidikiitja". Ununemas on omakeelne nimetus t u n d j a = tundiji (Pr), mida tõlgitakse läti keelde nimelt just sõnaga zīlotajs ja kelle kohta öeldakse, et tema „tunneb" = tūndõb ~ zīlõb (Pr < lt zīlēt ' wahrsagen, lauern, visiren ', Ulm). Haiged ikka sõitnud tundja juurde, kes „vaadand" p i i r i t u s s e või v i i n a p u d e l i s s e ja seletand siis, mis viga, kust see tulnud ja kuida seda arstida (Pr). Mõnikord ta vaadand läbi v õ t m e: võtnud s õ e l a, pannud sõelale k e r i l a u a d ja ristvõtme ning vaadand siis (Pr). Viina ja võtmega ennustet ka tulevikku (Pr)[3]). Terminoloogiliselt väga tähtis on mainida lõpuks, et SjWied (LWb) noteerib S a l a t s i liivis püsinuna veel muistse ennustaja nimetuse arbuja = arbī ' Hexe ' (SjWied teatel see sõna esinevat ka Piza-külas, ergo, Kuramaagi liivis), verb arbuda = arb : arbub ' hexen,

[1]) Vt. ka Lautenbach. Очерки II 186 (146).

[2]) Kord öeldakse paralleelselt ka j u m a l a - m e e s = jumal-miez (Pr [104·] = Mt. 706 + 882).

[3]) Vrdl. Lätis DL II 140; Šmits, LM² 65, 93; Eestis Eisen, EM I 26 jj., EKirj. 1921, 419—422 jne.

zaubern', arbumine = arbtumi (sub Zauberei). Praeguses liivis pole sest sõnast küll jälgegi [1]).

157 A. Lõpuks tutvunegem veel massimälus liiklevate jutustustega päris ajaloolisest prohvetist, keda hüütakse Passoul'-Juŕi s. t. Ilma Jüri (lt pasaule). Dondangeni lätlasena ta kuulub õieti küll enam läti vanavarra [2]), kuid tema ennustused on hästi tuttavad ja suures lugupidamises ka Ida-Liivi rannikul. Iseendast see on samasugune suurus Loode-Kuramaal nagu Loode-Eestis Järve-Jaan, — hoomamegi nende ennustusis mitmeid tugevasti sarnanevaid motiive [3]).

DONDANGENI PROHVET ILMA-JÜRI (S. 257)

1) Passoul' Juŕī' ennustand, et Kuolka maaninal tulevat sõda ja samuti Ārlava kiriku man; kuni otse mererannani tehtavat nurmi, kuid leib minevat ometi kallimaks kui siis, kunas nurmi olnud vähe; kui Dondangeni lossis haavad kasvavat nii pikaks, et paistvat üle katuse, siis lossiisand poovat enda üles, — sellepärast isand lasknud kaevata välja need haavad kõigi juurtega. — Ir Set [4]).

2) Enam kui sada aastat tagasi olnud Dondangenis üks vana mees, Passoul' Jüri nimi. Tal pole olnud ühtki sugulast. Sinised rõivad olnud tal seljas. Ta käind ümberringi ennustamas, mis Dondangenis tulevikus juhtub.

Ja tema hakand kuulutama: Dondangeni paruni lossis teisel korral välismüüris olnud üks kivi, millel kasvand üks kask, — selle kase lossiisand pidand saagima maha ja tegema sellest lapsehälli; kui ta ent laskvat kasel kasvada, siis talle ei kasvavat ühtki pärijat; kui ta sest kasest tegevat kätki, siis lapsed jäävat tal ellu; kui ta aga nõnda ei tegevat, siis kui see kask kasvavat karjavitsa suuruseks, siis ta poovat enda üles. — Kask kasvand ja „suurisand" võtnud selle kase ja graveerind lapsehälli, ning kõik suurisanda lapsed kasvand üles.

Edasi P. J. kuulutand, et Kuolka maaninas tehtavat seitse versta rannast merre maatükk, — ja tõesti, sada aastat hiljem tehtudki sinna praegune majak.

[1]) Eestis arbja on tuttav Võrumaal, Setus, Lutsis ja Ilsenis (Koivajõe eestlaste man), kuna arbuja sõnakuju esineb päämiselt Viru rannikul. Sõna kohta kirjandust: J. Krohn, SSPJP 124; K. Krohn, SRU 16—22; K. B. Wiklund, Vir 1906, 86—89 jt.

[2]) Vt. temast Lätis JKr IV Nr. 49.

[3]) Vt. Eisen, Eesti prohvet Järve-Jaan.

[4]) Konspektiivselt esitet ülestähendis.

Dondangeni kiriku ümber on pärnad. Ja P. J. öelnud: kui see üks p ä r n lagunevat lõhki k a h t e h a r r u, siis t a p e t a v a t maha see p a p p, kes juhtuvat olema siis parajasti Dondangenis. „Suurisand" s. t. lossihärra lasknud taguda sellepärast pärna r a u d v i t s a g a ümbert kinni.

Veel P. J. ennustand, et p ä r n a d, mis Dondangeni maantee veerde istutet, et need raiutakse ära, laasitakse okstest nagu peelepuud, ja kui need pärnad võsuvad siis taas niivõrd, et all sõidetakse teel pärnaokste varjus, siis Dondangeni isand laskvat p r ü g i t a d a t e e kividega, ja kui ta ei prügitavat kuni teelahkmeni, siis see teeosa, kus pärnade alt jäävat prügitamata, see prügitetavat siis pärast m õ i s n i k k u d e p ä ä l u u d e g a. — Mõisahärra lasknud tõepoolest prügitada tee, kuid natuke maad teelahkmeni jäänd prügitamata. Sellepärast vaja oodata, kunas see teetükk saab prügitet mõisnikkude pääluudega.

Kõik on juhtund, mis ta on ennustand: papp on tapetud maha, Dondangeni loss on p õ l e n d k a k s k o r d a maha ja ehitet üles uus, kuid kolmas kord, kui põlevat maha, siis ei ehitetavat enam, t e e d j a r a j a d k i s t a v a t s i i s ü l e s p õ l l u k s, kuid inimesil ei jatkuvat siis l e i b a söögiks.

Veel P. J. kuulutand, et tulevat suur s õ d a ja siis võitvat need soldatid, kel olevat k r o o n i d p ä ä s. Siis ta öelnud, et raudtee tehtavat Dondangenini ja säält edasi randa Kuolkast saadik (see ongi teostund juba Irest saadik) ja siis saavat Kuolkast väike l i n n.

Pärast Dondangeni pärishärra hakand kiusama teda. Siis P. J. kadund ära, nii et mitte ükski inimene e i t e a, k u h u t a j ä ä n d. — Kr 77.

3) Kord olnud üks Passoul' Jūŕi. Ta käind piki randa ümberkaudu. Ta ennustand, et r a u d k e e l t e g a hakatavat kõnelema pärastpoole tulevikus, — need on telefoni ja telegraafi t r a a d i d. Kõik mäed ja t e e d k i s t a v a t ü l e s, tulevat n ä l g, Kuolkast saavat pisike l i n n ja viis versta rannast m e r r e t e h t a v a t m a a (kus praegu tulitorn pääl), tulevat s õ j a d ja pärast meie n a i s e d k o k a k u l b i g a v i i m s e m õ i s n i k u v i r u t a v a t m a h a Nana (s. t. Kuolka maanina) metsas.

Siis ta öelnud, et Kuolkas Krista võrguputka taga olevat mets, metsa taga olevat pisikene kraav ja sääl olevat kaevatud maa alla üks p ü t t r a h a, p a n d u d „i n i m e s e p ä ä p ä ä l e", s. t. inimene tulvat tappa maha, siis saadavat raha kätte [1]).

Nõnda jutustaja kuulnud oma isaisalt, siis kolmas sugupõlv juba tagasi. — Kr 99.

4) Passoul' Juŕi ennustand: kui Dondangeni loss saavat täitsa valmis, siis see l o s s v a j u v a t ä r a (maa alla). Ja sellepärast seda lossi ehitetakse ühtsoodu, ühtsoodu. — Pr. 205·.

[1]) Vt. § 212.

5) Passouľ Juŕi olnud küll üks selline inimene, kes teadnud, milline teine inimene on, kas hää või halb. Üks perenaine lasknud oma tüdrukut teha talle aset, — tema öelnud, ta ei minevat magama sinna. Ta öelnud perenaisele, tehku see ise aset, see ei olevat „selge“ (s. t. süütu, puhas) tüdruk. Siis perenaine pidandki ise tegema talle aset.

P. J. ennustand, et Kuolka maaninas saavat olema linn. Siis tulevat „saksa sõda“, saksad tapetavat ja viimsed neist aetavat siia (Kuolka) nurka, siis nende ülem või leitnant tapetavat siin maha — üks naine kokakulbiga virutavat ta maha ja siis olevat sõjal lõpp.

P. J. ennustand, et Dondangeni pühakoda vajuvat: inimesile tulevat palju häda, muret, õnnetust, inimesed minevat kirikusse jumalat paluma, siis jooksvat üks valge jänes kirikusse, ja siis see vajuvat ära maa alla. — Noh, ja tõesti, kolmandal sõja aastal üks valge jänes joosnud kirikusse altari ette, keernud ümber ja läind uksest välja. Siis inimesed mõelnud, et vajub, kuid veel pole vajund.

P. J. olnud ka soldat. Kui ta olnud sõjas, siis ta öelnud oma sõprele: täna sina saad maha lastud. Ja nõnda ka juhtund. Siis see P. J. lastud väeteenistusest valla.

Arlou (=Ārlava) pühakoja juures on suur sild, — sääl tapetavat niipalju mõisnikke, et nende päist prügitetavat sild.

Jutustaja-naise mehe ema-ema näind teda veel: ta olnud selline keskmine meesterahvas siniste pükstega. — Kl 3.

NÕIDUMISVAHENDID

158. Nii halvaks kui hääks otstarbeks nõiutakse kas sõnade või teatud maagiliste asjade, rohtude ja toimingute abil või kõigiga ühelhoobil.

Nõiasõnade jaoks liivis erilist terminit ei ole, vaid need on nagu lätis ja eestiski lihtsalt sõnad = sõnad (lvI, Ii) ~ sinad (L, Pz); mõnikord öeldakse täpsemalt nõiasõnad = buŕa-sõnad (L, Sr, Kr), puhumissõnad = pū'gdõb-sõnad (Kr, Pr)[1]) või arstimissõnad = aŕštõb-sõnad (Pr)[2]). Väga küsitav, kas liivikeelseid nõiasõnu on üldse olemas: haiguste ja nõidumiste vastu tarvitetakse sõnu küll tänapäevgi üsna sagedasti, kuid neid loetakse läti keeli ja tõlgitakse liivi keelde ainult uurija järelepärimisel, tegelikus elus liivikeelseid sõnu ei

[1]) Lätis öeldaksegi harilikult pūšamie vārdi, s. t. puhumissõnad.
[2]) Puhumisest ja naljasõnadest vt. § 157.

loeta ega puhuta. Ka lätikeelseiks maagilise võimuga sõnuks on sageli lihtsalt teatud salmid lauluraamatust või piiblist. Usk sõna võimusse on tugev tänapäevani [1]).

Eluajal nõid võib saavutada sõnadega palju kasu, aga nõia surma puhul tuleb ilmsiks sõnade negatiivne tagajärg: kes mõistab sõnu, sel on palju raskem surra, kui ta peab surema kõigi oma sõnadega koos; kui ta ent jätab oma sõnad maa pääle, s. t. annab või õpetab need kellegile edasi, siis ta surm on palju kergem (Kr). Vanad inimesed ei taha kunagi viia sõnu kalmu kaasa, vaid õpetavad neid edasi, kuna nooremad neid küll kangesti varjavad ja oma teada hoiavad, sest pääle edasiõpetamist sõnad ei kõlbavat enam, neil ei olevat enam seda võimu (L). Endast nooremale siiski võivat õpetada sõnu kunas tahte, kuid kui õpetetakse endast vanemale, siis küll sõnad enam ei kõlba (Kr). Parimad ja mõjuvaimad sõnad aga on hoopis need, mis salaja kuuldud (Kr)[2]). Mõned eidekesed sõnade ennesurma edasiõpetamise tarvet ei näiks nagu teadvatki, kuid kaudselt tulevad siiski sellele järeldusele, jutustades tõesti sündind lugu, mis paljastab seda tarvet.

EMA ÕPETAB POJALE NÕIDUST (S. 131)

Pitrõg-külas ühe talu suurtoas asund neli perekonda, igaüks ise nurgas, õhukesed vahelauad vahel. Bulmań Līž eland ühelpool, teiselpool suur nõiamoor oma kahe pojaga. Kord Līž kuulnud, kuis nõiamoor õpetand nõidumist ka oma pojale: piiblist igasugu selliseid „sõimusõnu“ ja mida kõike, käsknud lugeda issameiet tagurpidi ja pista puss kuhugi maa sisse (Līž pole kuulnud hästi, kuhu just), — siis pigistavat teise haigeks, vigaseks; kui tahab taas lasta lahti, siis tõmmaku pussi vähe välja jne. Kuid poeg pole tahtnud seda õpetamist, pahandand emaga ja seletand, et ta isa surnuvat juba nõidumise pärast ja tema ei tahtvat seda enam. Ema aga vedand poissi vägisi ahjupingile ja õpetand üha. Päältkuulavale Liisule see kõik läind nii südamesse, et ta jäänd hulluks. Ta elab veel praegugi ja kaebab igapäev, et kurat käib ta hinge kallal. — Pr 28 ja 186.

Esitet usk sõnade maagilisse jõusse ja järelmõjusse on tihti väga kasulik nõiasõnade teaduslikule kogujale: kui teised tulevad pahandama eidekesega, kes õpetab „noorisandale“ sellist suurt salatarkust kõik lausa välja, siis hääsüdamlik vanakene vastab

[1]) Vt. näiteid § 163 jj.
[2]) Vt. ka EKirj 1923, lhk. 177.

etteheiteid eemale tõrjudes: „Meie oleme juba kõik suremise pääl, meile neid (sõnu) pole enam vaja, aga kes teab, vast noorisandale nad on veel kuidagi kasuks kah!“ (Kr). Ja kui sama eidekest hirmutetakse: „Küll sa näed, Griet, need vaimud ei anna sulle enam hauaski rahu, kui sa kõneled neist nõnda palju!“ siis eidekene reageerib samuti hääst südamest: „Eks noorisand neid siis sõnadega taltsuta!“ (Kr).

159. Nagu jumalakartlikule inimesele piibel on raamatuks, kust ta saab kõik tarvilikud õpetused, nii selline õpetusraamat on ka halbade ja nõidade — „kuraditeenijate“ jaoks (L, Kr). Sel salapärasel raamatul on liivi rannikul mitu nime: nõiaraamat = buŕa-rõntõd (Kr, Pr) või kuradi raamat = kuŕerõntõż (V), vaimu(de)raamat = gara(d)-rõntõd (Kr 198), surnu(te) kutsumisraamat = miriń(d')kutstõb-rõntõd (Sr); vastandina ametlikule piiblile öeldakse suur piibel = sũrd bībõld (L) või Moosese raamat = Mõzõ rõntõd (Ir, Pr 50), täpsemalt seitsmes Moosese raamat = seismõz Mõzõ rõntõz (Sr) või sagedaimini seitse Moosese raamatut = seis Mõzõ rõntõd ~ harvem rõntõst (Sr, Ir, Kr, Pr, V, Kl); tuttavad on ka nimetused talmud = talmutõd (L, vt. L 25 ja 31), Londoni raamat = London rõntõd (Kr, Pr)[1]) ja lõpuks must raamat = mustā'd rõntõd (Pr Saar) ~ musta rõntõz (Sr, V), kusjuures must raamat on saand ka moodsa poliitilise karistusraamatu tähenduse: enamlasil olnuvat nimelt must raamat, kus seisnud ülal kõikide tapetavate nimed (V). Mainitagu veel, et Lätis eelmisile lisaks väga tuttavat nimetust „taevaraamat“ = debessgrāmata (saksa Himmelsbrief!) liivis ei esine[2]).

[1]) Ms. kauaaegne ainus liivikeelne raamat rannikul — Matteuse evangeeliumgi — on trükitud Londonis.

[2]) Suurepärased uurimused nõiaraamatuist ja nende esinemisest on kirjutand K. Straubergs, LUR XIII 227—431 (Burvju grāmatas), IMMr 1923 (Piezīmes pie dažām latviešu burvju grāmatam) ja LS 1923, № 4 (Melna grāmata). „Taevaraamatute“ ajalugu Baltikumis valgustab J. Misiņš oma artiklis „Debesu grāmatas“ (Latvju Grāmata № 1, 1922), kus ta tsiteerib ms. ka Rig. Stadt. Blätter 1822, lhk. 218, 338, 449 ja Ostsee-Provinzen-Blatt 1824, lhk. 218/9. Seitsmenda Moosese raamatu trükib ära ka Apsesdēls (LS 1923, № 5/6 jj.). Lõpuks vt. veel Mag IV1 47; DL I 166, III 190; LP VII 227—236 (ka eelmised osad tsiteeritud). — Eestis vt. Eisen, Seitse Moosese raamatud ja EM II 129—136.

Juba läti ajalehes „Dzimtenes Vēstnesis“ 1914, nr. 235 teatab sündind liivlane Albinus Berthold, et Liivi rannikul leiduvat lätikeelseid kuldtähtega trükitud raamatuid; kellel selline raamat kaasas, see olevat puutumatu ja surmamatu (V). Niisama teatakse, et veel tänapäevalgi olevat Windaus ühel liivi tüdrukul nõiaraamat, mille abil ta võivat moonduda libahundiks (Pr — vt. § 185). Jutustaja ise näind lätikeelset Londoni raamatut, mis olnud pisikene, mustakaaneline, kuldsõnadega trükitud; sääl olnud sees õnnetud tähtpäevad, jutt sellest, kuis Mihkel visand kuradi taevast maha [1]), roosisõnad ja muid arstisõnu, seletus, milline needus on juudid jne. (Kr). Kuldtäheline Londoni raamat leitud Päästja haualt; see olnud võõrakeelne, Londonis siis uuritud ta järgi ja tõlgitud ümber; jutustaja mehel olnud lätikeelne tõlge; sääl olnud roosisõnad, õnnetud päevad jne.; sääl olnud ka kirjutet, kel raamat olevat alati kaasas, kas sõjas või merel, sel õnnetust ei juhtuvat; ja jutustaja mehel raamat olnudki alati kaasas (Pr). Selles „nõiaraamatus“ olnud tulekahju-sõnad, roosisõnad, tuulesõnad, rauasõnad, venitsesõnad jne.; jutustaja isa kopeerind raamatu ühelt vangilt, kes osand rauasõnu, ja alati, kui see mees pandud raudu, ta raputand ainult kolm korda käsi — ja rauad langend maha, küll needitud teda ketti, kuid miski pole aidand (Pr). Üldiseimalt seletetakse: ses raamatus olevat sees „tükkis nõiakunstid“ (L, Sr, Kr, Pr, V, Kl), kõik nõiasõnad (L) ja nõiatembud (V), see see nõidade kool olevatki (Kl). Raamatul olevat mustad lehed ja valged tähed (Kr, V). Kes ei mõista lugeda teda, see ei tohi võttagi tend oma kätte, — muidu juhtuvat kergesti õnnetust (V — vt. alamal)[2]).

Nõiaraamatu saamisloost teatakse niipalju, et jumalandnuvat need Moosesele vist ka Siinai mäel, et Mooses saaks päästa juute ja viia need Egüptist välja (V). Sellekõrval arvatakse, et need seitse Moosese raamatut olevat kõik piib-

[1]) Vrdl. § 121, LRU II 155.

[2]) Nõiaraamatu eelpool kirjeldet sisust selgub, et siin on tegu tüübilise saksa „taevaraamatuga“, mille levinemist Baltikumis aitab valgustada omaltpoolt ka järgmine asjaolu: 1870-ndais ja 80-ndais aastais pääle Saksa-Prantsuse sõda kolis teatavasti palju vaeseid sakslasi Balti kubermangesse, enamasti käsitöölisi läti linnesse, ja neil olnud kõigil kaasas selliseid taevaraamatuid (Riia sakslaste teatel).

lis (Kr, V), kuid igamees ei mõistvat neid lugeda (Kr). Nende järele papid ja nõiad osand end „ära teha" ja moonduda teisekujulisiks, mispärast nad kaotet piiblist ära (V). Praegu ei olevat neid enam kuskilt saada: sõja aegu ja enne juba nad maetud maa alla maha, sest kardetud sekeldusi, neid peetud ka „sotsiaalraamatuiks" (L), mõni neist olevat põletet ära (V), aga siiski üks olevat veel alles, nimelt Riias ühes kirikus seinasse müüritud (V), ja lõppude lõpuks, ega sedagi tea — vast mõnel on neid alles kah veel, nagu salaja teatakse kõnelda (V). Surnud Suo-talu peremehel Peetril olnud kindlasti talmud, selle abil ta nõidundki (L 25 ja 81 — vt. § 163, 165, 168). Kellegil vanal nõial olnud seitse Moosese raamatut; talle pakutud nende eest 7000 rubla; kuid mees näind unes hirmsaid asju ega ole müünd raamatuid, vaid põletand ise ära, olgugi et olnud puruvaene mees (Kr [60·] = S. 148 A).

Sellise nõiaraamatu oluliseimaid omadusi on siiski see, et tema abil võib kutsuda välja surnuid (Kr, Pr — vt. Pr 50, § 93, LRU II 30) või vaime (Kr, V), mida illustreerib järgmine lugu. —

VAIMUDE VÄLJALUGEMINE (S. 148 B)[1])

5 varianti (lvI): 1 Kr 78, 2 Kr 198 — 3 V 93, 4 V 113 — 5 Kl Saar Vir 90.

I A a Ühes talus peremehel olnud seitse Moosese raamatut (1, 3, 4) kapis (3).

ba Lapsed saand raamatu kätte ja hakand lugema (1).

bb Kui peremees olnud saunas, siis perenaine juhtund kogemata lugema neid (3).

bc Suured inimesed olnud kirikus pihil, üks poisike üksi olnud kodus ja hakand lugema raamatuid (4).

bd Keegi üksi koju jäänd tüdrukuke saand kord kätte sellise raamatu, mille lugemisega võib kutsuda oma juurde surnuid, ja ta hakand lugema seda (5).

B a Siit üks kümme versta eemal, säälpool Baža-talu, ühel peremehel olnud selline vaimuraamat: must paber, valged tähed (2).

b Sääl talus õmmelnud kord üks rätsep, ja peremehe poeg jutustand talle, et isal on selline raamat, mis kutsub vaime välja; poiss andnud raamatu rätsepale, et see loeks (2).

[1]) Eestis vt. FFC 25, S. 107; Lätis vt. LP VII 227 jj.

II a Sääl tulnud tuba täis vaime (1—4) ~ surnuid (1, 5), et ei saa väljagi enam, et lämmatavad päris ära (1).
b Vaimud küsind hirmund lugejalt, mida ta neist tahab (2, 3).

III A a Peremees oma hinges nagu tundnud saunas (3) ~ kirikus (4), et kodus on halvasti (3, 4).
ba Ta joosnud kiiresti saunast tuppa (3).
bb Niipea kui saand „jumalaleiva" s. t. armuleiva, kohe ta hüpand hobusele ja ratsutand koju (4).
B Peremees (1, 2) ~ isa (5) tulnud koju (1, 2, 5), näind toa täis vaime (2) ja ehmund esiti otse ära (1).

IV a Siis see peremees saatnud vaimud ära (1—5): ta hakand lugema seda raamatut (2) tagurpidi (4) ~ teisest kohast (5), kuni vaimud kadund (2).
ba Isa löönd pojale veel üle suu ja pahandand temaga, et see andnud raamatu lugeda (2).
bb Mees andnud naisele kõrvakiilu ja keelnud teinekord nii teha (3).

160. Üks maagiliste tempude tegemise üldisi põhjusi on põline usk, et miski häda siirdub isikult ka esemeile ja ümberpöördult, nii et häda võidaks saata selletõttu mingi asja kaudu enda küljest ära teise pääle, kes leiab selle asja, talle pääle astub või teda kas puudutabki (= nn. „maagiline ülekanne"). Sellepärast hoiatetakse ka Liivi rannikul võtmast endale selliseid kahtlasi asju, mida leitakse kuskil juhuslikult ja milledest võidaks karta, et nad on nimelt pandud kellegi nõia, kadeda või lihtsalt pahatahtliku inimese poolt. — Kui leitakse mõnikord tee veeres selline ilus asi, tükk saia või midagi muud, siis ei tohi võtta seda üles: see olevat nõia pandud, et ta saaks „panna" selleläbi oma häda enda küljest ära teisele — kas painaja, kasvaja, mõne lehmahaiguse või mis tahte muud (V). Mõnikord halb inimene paneb oma häda — kasvaja, maalised jne. — tee veerde sipelgapessa (Pr)[1]).

HÄDA EDASITOIMETAMISEKS PANDUD ASI (S. 130)

1) Kord Sänag-külas Vanaürga-talus vasikad olnud täis kasvajaid. Sääl leitud kord ühel ristteel vasikapää, mis vedelnud sääl paar nädalat puudutamata, isegi ükski vares pole

[1]) Vt. LP VII 668.

nokkind teda. Ühel päeval keegi mees juhtund mööda minema ja virutand vasikapääle jalaga, — pää nagu r ö ö g a t a n d korraks ja veernud teelt kõrva. Mehele kukkund aga säälsamas kohe kasvaja tagumikule, et põdend paar kuud, kuna vasikapää kadund sest ajast kus tinatuhka. — Mis sääl siis muud arvata, kui et vasikapää olnud otse pandud selleks, et anda kasvajatõbe kellegile teisele edasi. Mehe suutnud arstida terveks ainult üks suur tark, kes valand kasvajast välja kopatäie mäda. — V [83·].

2) Sügisel 1921 olnud rannikul r õ u g e i d mitmes külas, et surnud palju lapsi. Siis ühest talust viidud tee pääle kuskile sillale k i r i h a i g u s e m ä d a g a ja a d r e s s e e r i t u d Folmań'i tallu (V) Krištein'i pojale. Aga see poisike olnud ise just enne juba surnud rõugete kätte. Kodused avand kirja ja visand selle kohe kõige puruga tulle, et midagi uut õnnetust ei juhtuks. — V [84·].

Sageli n õ i a d ja k a d e d a d inimesed viivad teiste hoonete juurde või üldse teiste maa pääle kuhugi selliseid halvaks läind või h a l v a k s n õ i u t u d a s j u lihtsalt selleks, et rikkuda sellega teiste looma- ja viljaõnne või toota muud õnnetust (Ir)[1]). On teada juba ette: kes s u u r - r e e d e nädala sees käib ümber võõraste maid, see on selline kade, kes tahab nõiduda nii, et teisele midagi ei kasva (Sr). Suur-reede hommikul ja ka muul ajal nõiad käivad kaapides mööda lautu ja uksealuseid, panevad sinna seda-toda teisile õnnetuse tootmiseks — kas mõne tüki l i h a, mõne l a m b a p ä ä jne. (L). Tihti mõni nõid paneb k a n a m u n a hobuse ette moldi; teeb hobune muna katki, siis ta hukkub; leitakse aga muna ja „pannakse ära", nagu vaja, siis nõial endal läheb halvasti, siis hukkuvad ta enda loomad (Kr). Sellepärast nõiad ei vii igakord oma nõidumisvahendit ise, vaid s a a d a v a d k e l l e g i t e i s e : kui peaks juhtuma mingi äpardus, siis ka see äpardus kanduks teisele, viijale, kuna nõiale endale ei juhtuks midagi viga (L). — Va Kǎp Pētõr, suur nõid, andnud oma tüdrukule Birziń Annõ'le l õ n g u ja muud sellist nõiakraami ja käsknud viia mööda küla lautu; tüdruk viindki Sǎmiž-talu lauda manu l e i b a ja sidund p u n a s t l õ n g a ; peremehel endal va nõial pole olnud sellepärast hiljem midagi viga, aga tüdruk olnud õnnetu ja haiglane kogu elu (L [112·] = S. 128; vrdl. L 103, § 150)[2]).

[1]) Vrdl. muistendeis § 150, 163 ja 165.
[2]) Vt. Lätis LP VII 680 jj.

Kõiki selliseid nõidumise otstarbeks pandud asju liivlased nimetavad üheskoos üldnimega n(u)ovālka (Ir, Kr, Pr, V). Sõna näikse põlvnend lätist, kuid on säälgi väga haruldane: Stender märgib ta oma sõnastikus novalka 'was man ablegt', ME esitab nuovalka ~ nuovalks 'abgestreifter Schlangenbalg', plur. 'was man ablegt, schmutzige Wäsche' (vrdl. verb nuovalkāt 'einige Zeit tragen, ab-, vertragen, abnutzen', ME), — nähtavasti sõna algne tähendus viitab siis tagasi kulund jäänuse, räbala poole[1]). Dondangeni läti murdes esinevat kah novalks nõidumisvahendi tähenduses, sagedamini ent küll lihtsalt sõimusõnana; samuti sõimatakse liiviski ah sa räbal = ak sa novālka (Pr) ehk ah sa äravannutud = novandõd 'verflucht' (Pr). Üldiselt Dondangeni lätis esineb būrs (= kirjakeeli burvis = lv buŕa) niihästi nõia kui ka nõidumisvahendi tähenduses, nagu ka ju liivis buŕa tõlgitseb nii nõida kui nõidumist üldse[2]).

Et hoiduda sellise „pandud" asjaga kaasaskäivast õnnetusest, peab oskama asja kohelda. Ja siin ep ongi vaja tarka ehk „kavalat", kelle manu minnakse abi järele. Tark uurib siis leitud asja abil või muud viisi välja õnnetuse süüdlase ja „saadab" häda selle tegijale endale tagasi kaela (L, Sr, Ir, Kr, Pr, V, Kl), toimides maagia põlise põhimõtte järele, et kõike, mida tehakse asjale, sedasama tehakse ka asja halvale omanikule, see kandub üle inimeselegi. Ent kuida just need targad sääljuures toimivad ja mida puha nemad teevad, ega nad seda meile ütle (Pr). Sageli nad hoiatavad hädalist ainult, ärgu see kellegile midagi andku enda käega või enda küljest, — päst ta juhtub andma seda just süüdlasele, kes vabaneks siis eo ipso hädast (L, Kr, Pr, V). Kogu rannikul kõneldaksegi väga palju lugusid sellest, kuis häda „saadetakse" süüdlasele endale kaela ja kuis see tuleb „lahtilaskmist" paluma. Mõnikord lastakse

[1]) Huvitav, et novālka asemel öeldaksegi mõnikord just nimelt ka pontskõd (Kr, V), millisest sõnast ligemalt vt. § 155.

[2]) Eestis ja Lätis häda edasitoimetamiseks pandud asja nimetamiseks pole kujunend kogu keelealale üldtuttavamaid „oskussõnu", olgugi et see komme iseendast on väga populaarne kogu Baltikumis ja elujõulik tänapäevani. Seda enam tuntakse aga igalpool murdesoppes oma kohalikke, poolteed otsekui varjunimesid, mida sosistetakse enda vahel salajas. Sagedaimini tarvitetakse Eestis nõiaasja puhul nimetust kulst ~ kunts, edasi pannus (üldine Setus), puhus, almus, uksealune jne.; veelgi sagedamini kõneldakse nõia-võist; võhlu-munast, kahju-munast jne., tüübiline näide vt. H II 22, 220/2 (1—8) < Hargla.

ta lihtsalt teadmatuses või unaruses kogemata lahti, teinekord tõgatakse teda enne või sõimatakse mehemoodi läbi, ja juhtub lõpuks ka seda, et teda ei lastagi lahti, talle ei anta mingit asja ega midagi, mis ta palub, nii et ta hukkub [1]).

Laskem järgneda muistendid ise [2]).

KADEDUSEST PANDUD NÕIAASI (S. 130)[3])

1) Jutustaja meheisa kõnelnud, kuis tema leidnud oma „toa" ehitamisel säältsamast maast silke närtsu sees ega ole mõistnud teha nendega muud kui visand üle kura õla suurteele. Aga küllap sellestki aidand, sest midagi viga tal pole juhtund. — L 37.

2) Kui jutustajale ehitet seda maja, mis põlend nüüd alles hiljuti maha, siis leitud palju, palju nõidumiseks pandud asju: tikutooside sisse olnud pandud seasõnikut väga mitmesse kohta — künnise alla, toa pääle paaride vahele ja mujale. — L 38.

3) Jutustaja kodus võetud kartulaid ja leitud vaost kolm punast tompu lehmaliha, iga suutäie vahel natuke vahet. Jutustaja isa võtnud liha ja viind tükid targa mehe manu, kes mõistnud selle „ära panna", keelnud sääljuures veel isa, et see ei annaks oma käest ühtki asja kellelegi ega läheks selliste petiste, kelmide (resp. nõidade) juurde.

Teisel kevadel üks vana naine tulnud, kutsund isa oma manu lehma tiire arstima — jutustaja isa olnud nimelt tuntud puhuja. Mitte kellegil pole tulnud enam meelde seda lihajanti, ja isa läind naise koju. Naisel lehm olnud toas, kõik küla käind puhumas teda juba enne, kuid keegi pole mõistnud lehma terveks teha. Isa läind tuppa — hull lehm joosnud ahju otsa. Isa hakand mõtlema, et tiiruhaigus pole selline. Ta puhund natuke ja pigistand lehma, — see saand kohe terveks.

Isa tulnud koju ja hakand siis kahjatsema, kui kodused arutelnud, et see pole olnud mingi tiiruhaigus, vaid lehm olnud hull nende „ärapandud" lihatükkide pärast. — Sr 46.

4) Jutustaja sõitnud kord koju, pannud hobuse talli ja andnud heinu ette, kuid jätnud talli ukse lahti. Tunni aja pärast ta läind hobust jootma ja näind, et hobune polnud söönd midagi, vaid pöörnud tagumiku heinte poole ja nuhkind ninaga sõniku seest samblakõrsi. Mees hakand arutelema, mis viga, otsind läbi kogu talli ega ole leidnud midagi. Lõpuks silmand aknal kanamune ja visand need puruks, — kohe hobune

[1]) Vt. Lätis LP VII 691 jj.

[2]) Vrdl. võlu puhul § 172.

[3]) Vt. ka Ir Ket 28 (3) — § 163, Pr 64 — § 192.

hakand sööma taas heinu. Natukese aja pärast surnud ka see mees, kes pannud need munad sinna aknale. — Kui korjatakse sellised munad ära, siis visatakse need ikka perituult; kui viiakse vastutuult, siis häda tuleb tagasi. — Kl Saar.

5—6) Keegi naine leidnud laudast lehmasõime või lausi alt kanamuna ja kõnelnud sellest ühele targale inimesele. See õpetand, visaku ta muna küdevasse ahju. Naine teindki nõnda. Kohe säälsamas talus üks naine jäänd kangast kudades järsku kolehaigeks, karjund aina, et ta põleb kokku, ja palund ning hädaldand, miks naine visand muna ahju. Naine seletand vastu, kust tema teadnud, kes pannud muna. Siis see hädaline palund, kui saaks vast veel tuhka säält kohalt, kus see muna on põlend. Kuid kust seda enam saadud, kes sääl siis vaadand, kus kohal see muna just põlend. Ja nõnda see naine surnudki ära. — Pr [16⁰], Pr 27.

7—8) Jutustaja meheemal olnud viis kitse laudas. Ta läind hommikul kitsi söötma ja leidnud sõime all kanamuna, imestand, kust see muna sinna saand, sest tal endal kanu pole olnud. Ta läind, kõnelnud sellest oma mehele. Mees küsind, kas ta katsund kah muna käega, — ei olevat. Siis mees läind ise, veeretand muna pulgakesega riidenärtsusse ja viind kuulsa targa Pīpiń Kõrli juurde. See ennustand sikkude hulluks jäämist, kui see muna on inimese pandud. Nõnda olnudki: kolme päeva pärast loomad olnud hullud. Mees viind siis targale pangetäie kilusid meelehääks, ja see luband nii teha, et süüdlane jääb kolme päeva jooksul ise hulluks.

Ja tõesti: Sīkrõg-külas Lõrm-talu vanaperenaine jäändki hulluks nagu sikud, hüpand seina üles, nii et ta pandud keti otsa. Öösel jutustaja meheisa magand oma naisega voodis, kui Lõrm-talu peremees tulnud paluma, las „lasku lahti“ nende perenaine, kes olevat nõnda hull, et on pandud seina külge kinni. Mees küsind vihaselt: „Mis lahtilaskmine see on? Miks ta tegi siis need sikud hulluks?“ — Lõrm peremees andnud teise pangetäie kilusid ja palund, mingu ta Pīpiń Kõrli juurde kõnelema, et see laseks naise lahti. Mees läind uuesti kiludega targa manu, ja see seletand, teinuks ta muna katki, siis see naine surnuks. Kuid muna olnud veel terve, ja tark vabastand naise hullumeelsusest. — Kr 79, Kr [256·][1]).

9—10) Pitrõg-külas üks noor nelja-viieteistkümne aastane plika läind teise tallu ja näind sääl pikknurga vahele pistetud kanamuna ja liha. Ta võtnud need kätte ja visand küll jällegi sinnasamasse maha, aga käed hakand valutama, tõmbund kõveraks, ja tüdruk jäänd hoopis haigeks. Arvatud, et see mõni „veeviga“ on, kus tohtrirohud ei aita, pandud

[1]) Samast seigast vt. ka Kr Lnb 176.

k a a n tüdrukule külge imema, kuid seegi pole aidand. Siis õpetet isa, et see sõidaks mõne t a r g a manu abi järele. Isa sõitnudki kodunt ära. Vahepääl tulnud palju naisi haigust vaatama ja imestama. Korraga-haige ütelnud oma vennale: „Mine tee värav lahti, t a a t j u s t p r a e g u s õ i d a b k o j u!“ Vend läind, ja tõesti — isa sõitnud parajasti koju. Tüdruk joond siis neid isa toodud rohte, istund natukese ja kutsund siis vaatama, mis tal sääl kaaniaugust välja ronivat. Ja sääl nähtudki, kuis r o n i n d m i n g i s e l l i n e m u s t o t s e k u i k a a n ja kadund tähelepanemata ära. — Rumalad! pole mõistnud võtta seda kinni: siis saaduks kätte ka see nõid, sest r o n i j a o l n u d k i j u s e e „t õ b i“, see „n õ i d“. — Pr [6·], Pr 29[1]).

ÄRATEHTUD LEHM

Neli aastat tagasi, kui jutustaja eland veel emaga külast väljas ja tema vend olnud Venemaalt alles tagasitulemata, siis olnud neil üks mustakirja lehm. See pidand varsti poegima, jäänd aga järsku haigeks, pole enam söönd, nina külm, ühe sõnaga — otsas! Juhtund mööda minema metsavahi naine, kes ütelnud, et nad peaksid minema vana Freimań'i juurde. Jutustaja läind kah, arvand, sel vahest midagi arstirohtu kodus. Freimań ent öelnud, et siin pole rohtega midagi teha, siin olevat muu viga: nõiatemp. Freimań ütelnud, mingu koju tagasi, vaadaku l a u d a s järgi, kas sääl pole mõnd s e l l i s t v õ õ r a s t a s j a, mida nemad ise pole sinna pannud, mis sinna visatud või pistetud, — toogu see asi temale, siis võib süüdlasega teha, mis tahab. Jutustaja läind koju, otsind kõik lauda emaga läbi, keernud kirvega kõik aidud ja sõimed koost lahti, kaevand sõnikus, kuid midagi pole leidnud, midagi vähimatki kahtlast.

Läind tagasi Freimańńi juurde tühjalt. See ütelnud, hää küll, mingu siis koju, kuid ärgu kellelegi enda majast v e t t a n d k u, olgu kes tahes, kes tuleb otsima. Pole kaua läindki, kui n a a b r i n a i n e tulnud juba vett tahtma. Neil olnud aga ettevalmistused tehtud, tubade vaheuksed lukus jne., et keegi nägemata tuppa ei pääseks. Naabrieit tulnud, küsind kohe sisse astudes vett, et liha pesta või mis ta ütelnud, ja kui pole saand, siis lipsand kohe tahapoole, et säält nende pangest võtta. Kuid uks olnud kinni, ja sääl toas vett pole olnud. Nõnda naabrieit läindki kuivalt tagasi. — Paari päeva pärast aga n a a b r i e i d e s u u l ä i n d k ä s n a j a k õ v e r a s s e, kuna nende

[1]) Mõlemad teisendid on kirjutet samalt eidekeselt; esimene, varasem ja konspektiivsem ülestähendus algab seletusega, et mees ise toond nõia „toa“ s. t. elumaja pikknurgast muna ja liha koju, tütar söönd ja jäänd haigeks.

lehm saand terveks. Naabrinaise suu kärnad püsind paar nädalat — vana Freimań oma kunstiga oli pannud need külge. — Kr Lnb 173.

ÄRATEHTUD HOBUNE

Jutustaja isal Pitrõg-külas olnud must hobune. Kord õhtul nad näind, kuis keegi pimedas kõndind nende hobuste juures karjamaal. Nad pole pannud sest suuremat tähelegi. Varsti aga hakand hobusel kasvama kura külge suur paise nagu leivakukkel. Isa viind hobuse paarikümne versta taha kroonuvelskeri juurde. See vaadand ja öelnud, et lõigata seda paiset ei või. Nõnda siis isa tulnud sama targalt tagasi. Siis vana Reffan Didriku isa, see hakand hobust arstima metsarohtega. Haige koht hakand nagu vaiku tilkuma, siis kuivand ja kadund päris ära. Ainult isa pole tahtnud enam pidada seda hobust, müünd ära. Nad saand ka teada, kes olnud see veategija, kes käind tookord hobuste man. — Kr Lnb 179.

ÄRATEHTUD PURJEK

Pitrõg-külas olnud Dēľak-talu peremehel uus purjek. Kord merele minema hakates ta märgand, et mastele on taotud sisse teisest puust kiilud (vist saarepuust need olnud). Peremees saand kohe aru, et asi pole õige, ja nõnda olnudki: sama sõiduga olnud randumisel äpardus, mis paati vigastand. Peremees võtnud ja müünd purjeka kellegile võõrale maha, kuid ka sellel paat läind varsti hukka.

Mõni aasta pärast seda tulnud jutustaja juurde vana Sańť-Pētõr (Kerjus-Peeter), kes eland vaestemajas. Tulnud uksest sisse, kõik ¹ihu värisend, olnud päris lõpukorral. Ilma et jutustaja midagi küsinuks, Peeter hakand ise kohe seletama, vana Dēľak mõtlevat, et tema see paadirikkuja on, pannud temale sellise häda külge. Aetavat, jah, niisugust juttu, nagu nemad Lindenbergiga rikkunuksid selle purjeka. Mis see Dēľak niipalju viha kandvat, võiks ka juba „valla lasta". Jutustaja siis ütelnud küll, et kui sa nii tegid, siis võiks minna paluda andeks. Seepääle vana Peeter pole lausund midagi, läind oma teed. Ning nii ta surnudki, ilma et saanuks lahti oma hädast.

Hiljem jutustaja kuulnud, et ka teise osalise, Lindenbergi, käsi pole käind hästi. Saksamaal käies ta läind laevalt paadiga randa minema, paat läind aga vastu kivi puruks. Siis ta teadnud, kust see tuleb: vana Dēľak-peremehe vastunõidused. — Nõnda siis va Kerjus-Peetri jutust tulnud välja, kes olnud need purjeka ärategijad. — Kr Lnb 177.

161. Üheks väga tähtsaks ja kogu rannikul populaarseks nõidumisvahendiks on armuleib ehk nn. j u m a l a l e i b = jumallēba (lvÜ)[1]; SjWied (LWb) noteerib saksast lainatud nimetuse oblāt 'Oblate', mida praeguses liivis vist küll sugugi ei tunta. — Kui jumalaleiba või seda Jeesuse ihu ei sööda armulaual ära, vaid tuuakse k o j u, siis antakse sellega oma h i n g k u r a d i l e (L, Sr, Kr, Pr) ja saadakse n õ i a k s (V 155 — vt. alamal), kuna armuleib ise on suureks a r s t i m i s a b i n õ u k s (Kr). Lūž-küla kuulus nõid, va Forš Pētõr, võtnud üheksa korda armuleiva suust välja ja matnud ära kalmistule risti alla ning saand selleläbi nõiaks, müünd enda kuradile (L 31 = S . 139)[2]. Aga sellisel kojutoomisel on ka väga traagilisi tagajärgi: Forš ise läind h u l l u k s (L [68·] ja [113·] — vt. § 168); keegi teine nõid peitnud armuleivad küll oma puusärki, kuid kurat nõudnud nende äravõtmist ja saand laiba ikkagi omale (Sr 113 — vt. § 168). Jutustaja ise teadnud naist, kes viind seitse armuleiba koju, kuid v ä l k löönd naise surnuks; pärast leitud ainult naise käsi ja pisikene vakakene, kus olnud sees seitse jumalaleiba, kuna naist ennast pole leitud (Ii 42 = S. 139).

Iseäranis küttele ja j a h i m e e s t e l e armuleivad on väga tähtsaks nõidumisvahendiks[3]. — Kui kütt toob armuleiva kirikust metsa ja paneb püssi, siis ta laseb alati märki, nagu ise aga iganes tahab (Pr). Kirikust tulles jahimehed hoiavad armuleiva keele all ja panevad selle metsas püssisse, — siis püss on nõiutud ära ja kurat aitab neil alati trehvata (Sr). Isegi seda on juhtund, et hariliku püssiga pole lastud kitse maha, kits pole surnud, siis lastud armuleivaga, ja loom olnud valmis (Sr).

JEESUSE KUJU ARMULEIBA SIHTIVA KÜTI EES (S. 138)[4]

4 varianti (lvI): 1 Kr 146 — 2 Pr 146· — 3 V 155 — 4 Kl 26·.

1 A N õ i a k s võib saada selleläbi, et armulaualt tuuakse jumalaleib ära ja pannakse puu koore vahele, võetakse püss ja lastakse sinna sisse, — siis lastakse jumalapoeg

[1]) Tõlkelain lätikeelsest dievmaize 'die Oblate beim Abendmahl' (ME).

[2]) Vrdl. § 168: Forš matab nõndasama toorest liha (Pz Set).

[3]) Vt. ka § 168 — Ir Lnb 701(2).

[4]) Eestis vt. FFC 25, S. 102; Lätis vrdl. LP VII 236—243, eriti vt. Mag XVII$_2$ 205/24: W. Kupffer, Die Geschichte vom Puppau (sündmustik areneb Liivi ranniku metses).

maha, ja siis laskja võib teha ja nõiduda, mida aga tahab (3).

B Suur-neljapäeval ja suur-reedel võetakse armulaual jumalaleib salaja suust välja ja tuuakse koju, pannakse metsas puu külge ja lastakse püssiga pihta, — siis see püss laseb alati märki (4).

II A Üks mees korjand viis jumalaleiba, pannud need pedaja külge ja läind püssiga laskma (1).

B Üks mees teind nîîviisi: ta pannud armuleiva ja tahtnud lasta (3) või lasknud (2).

C Keegi vanamees ise kõnelnud jutustajale, et ta katsund teha nõndaviisi (4).

III A Sääl ta näind, et pedaja juures seisnud Päästja ees (1, 2).

B Ta näind, et paljas inimene seisnud tema ees nagu jumalapoeg ristil (3).

C Ta näind Päästja pildi enda ees (4).

IV A Niikui ta lasknud, kohe kuul tulnud tagasi ta enda rinda, ja ta olnud surnud (1).

B Sest ajast pääle ta pole teind seda enam kunagi (2).

C Tal käed hakand värisema, ta pole saand lasta ega saand siis ka nõiaks, vaid ütelnud, ärgu keegi nõnda tehku (3).

D Vanamees pole siis lasknud, kuid paljud on lasknud kah (4).

162. Armuleiva kojutoomise kõrval teatakse veel teist võimalust armulaual käimisega abi saada: riidenartsus võetakse soola armulauale kaasa, siis see sool saab pühitsetud ja teda riputetakse kodus vilja pääle põllule või süüakse sisse; kuid nõnda ei tohtivat küll õieti teha, see olevat patt (Kr)[1]. Soola kõrval tarvitetakse nõidumisvahendina sageli ka liiva (näit. L 89 ja Kr 281 — vt. § 150), punast lõnga (L, Kr, Pr, V)[2] jne. Maagiliste aktsioonide põliseks sihiks on ju teatavasti häda ülekanne teisele objektile või häda põhjustajale endale nn. kokkupuutesäaduse alusel, s. t. mingi eseme või olluse kaudu, mis kontaktis seisab isikuga, kellele soovitakse häda siirda. Sellepärast on nõidumisvahendina väga tähtsad ka

[1]) SjWied (LWb) noteerib isegi Zaubersalz = buŕa suol, svātõd (pūgdõd) suol, s. t. nõiasool, pühitsetud puhumissool (vrdl. soolapuhujaid § 157).

[2]) Nii näit. pannakse vastsündind lapsele punast lõnga amuletiks kaela (Pr), kohtusse minnes võetakse punast lõnga taskusse (Kr), haigele kohale mähitakse tihti punast lõnga ümber (L, Kr, Pr, V) jne.

lihtsalt riidetükid ja lõngadki teise rõivaist (näit. Pr 187 — vt. § 165), karvad, sülg, veri, higi, väljaheide jne.: kui sina nõiud näit. minu sea, siis ma võtan sinu sitta ja hõõrun sellega haige sea selga mööda, öeldes „sitt vastu sitta!" ja küll sa näed — siis hakkab häda sinusse endasse (Pr). Juba SjWied kirjeldab seda ebausku ilmekalt:

Wenn Jemand einen Schaden hat an Vieh oder an Netzen, oder eine Krankheit, so glaubt er, dass es Hexerei sei. Nun giebt es zwar genug Personen, welche helfen können, aber man muss sich hüten, dass der Zauberer, welcher Schuld ist, es nicht merke, wenn man zum Arzt geht, denn sonst helfen seine Mittel nicht. Wenn man nun sich nicht anders helfen kann, so sucht man in der Stille zu erfahren, wer der Schuldige ist, und einige Haare von seinem Leibe zu bekommen, um damit den Kranken zu räuchern; wenn man die Haare nicht haben kann, so sucht man etwas von seinen Excrementen zu bekommen und räuchert damit. — SjWied, LGr LXXXV.

Edasi on suure maagilise jõuga kõik esemed, mis olnud kokkupuutes surnutega nagu näit. surnupesuvesi, surnuriided, surnuküünal jne. (vt. § 82, LRU II 1), aga ka surnuluud ise (Kr, Pr, V). Muistse aja reministsents on pihelga kui püha puu maagiline jõud (L 103 — vt. § 150, Ii 46 — vt. § 165, vrdl. ka jaanipihelgaid § 153)[1]). Juba enam juhuslikud nõidumisvahendid on vikat (Sr 16 — vt. § 150), kirves (Ir, Kr — vt. § 153), puss (Pr 28 ja 186 — vt. § 158), peerg (Pr 46 — vt. § 164), piits (Pr 25 — vt. § 165) jt. Saarimaa teab kõnelda koguni nõianoolest, millega paha inimene võivat lasta teise haigeks; haige saavat terveks, kui ta saab oma kätte midagi, mis on kuulund laskjale, näit. selle riideist midagi (Sr Saar)[2]). Lisagem lõppu veel jutustus mitmesuguste nõidumisvahendite tegeliku tarvitamise illustreerimiseks[3]).

APPIPALUTUD ARSTIJA ISE LOOMI VAEVAMAS
(S. 132 + vgl. S. 152)

Jutustajal kord lehmad jäänd haigeks ja ta palund üht peremeest arstima tulla. Kuid õhtul jutustaja läind ka

[1]) Vrdl. K. Krohn, SRU 132.

[2]) Küllap siin on tegu rabandusega, mille Saarimaa keelejuht tõlkind nõianooleks. SjWied (LWb, sub Drachenschuss) teab rabandusele liivis kaks nime: lies töb ja põrna viga. Vt. sel puhul ka LRU II 69 ja 137.

[3]) Nõidumisvahendeist ennustamisel vt. § 157.

ise lauta suitsutama[1]), võtnud surnuküünla, katolikuküünla, pärgelpaska ja väävlit. Korraga paugatand lauda ukse kohal. Jutustaja vaadand kohe tagasi, pole ent näind midagi. Siis aga tekkind lehmade kohale nagu vikerkaar — poolpunane, poolroheline juga. Jutustaja joosnud laudast hirmunult välja.

Hommikul tulnud appipalutud peremees. Jutustaja küsind: „Kas tulid nüüd arstima?“ See vastand vihaselt: „Mis ma sääl enam arstin, sa ise ju arstisid!“ — Küllap see mees ise siis käindki sääl painamas või võlumas neid loomi. — L[109·][2]).

Kuid lõppude lõpuks, kui enam ükski suits ega kuradisitt ei aita (Pr), kui ei päästa enam issameie ega ristimärk (L, Ir), ei piibel ega lauluraamat (Kr), siis ometi üks mõjuv abinõu on tagavaraks veel, mis aitab igatahes: katolikku minek = skattõl'õ (~ katuol'õ) lēmi (L, Pz, Ii, Ir, Kr, Pr)[3]). — Kui midagi halba olnud tehtud või nõiutud, siis varemalt viidud see aina „katolikku“, s. t. lastud katoliku preestrit Riias paluda ja süüdlast ära vanduda (Pr). See olnud ikka nii, et kui kaks tülitsend omavahel ja kui üks neist pole leidnud õigust kuskilt, siis ta sõitnud viimaks „katolikku“, s. t. Riiga katoliku preestri manu, et see tema vastalise ära vannuks (Ir). Oioi, kuipalju käidud vanasti katolikus! iga suve seda ju aina kõneldudki, et näed, see ja see kodunt juba mitu päeva ära taas, mis siis muud kui küllap ta on katolikku läind! ning siis arutet pikalt ja laialt, et kes see vastuline õige võiks olla, keda nüüd ära lastakse vanduda, ja mida kõike (Ir, Pr). Riia kõrval teatakse veel teistki katolikus käimise kohta: see on Alšvanga klooster, kus olnud kaksteist pappi ilma naisteta (L, Pz 7 — vt. § 168). Kui kellegil vanasti juhtund kole palju õnnetusi, siis ta sõitnud sinna kloostrisse jumalat paluma; preestrid teind sääl messi, et teada saada, kes õnnetusis süüdi on, ja koju tagasi sõites see inimene näind alati oma vastalist, kes põhjustand ta õnnetused; papid pühitsend ka vett ja andnud seda pühitsetud vett abipalujale koju kaasa, samuti selliseid rohte, mida käsknud tulele panna ja siis suitsutada — väga hää lõhn olnud

[1]) Suitsutamist vt. veel Sr 107 — § 150, Kl Saar — § 154 jm.

[2]) Küllap gaasiplahvatelu väävli põlemisel tekitas pimedas auruses laudas tõepoolest värvilise tulejoa õhus, mis andis ebausklikule nägijale suurepärase lähtekoha oletada moondund nõida kõige selle põhjusena!

[3]) Vt. ka § 1, LRU I 10.

neil rohtel (L). — Nõndaviisi otsiti siis vanasti „tõde ja õigust" taga, kusjuures nõiduse viimseks instantsiks siin Maarjamaal osutus alles veel 19. sajandil katoliku klooster — see paavsti, maise jumala, vägev kants. Võime siis ühtlasi aimamisi kujutella ka seda kõikehaaravat mõju, mis olnud katoliku kirikul aastasadade kestel ja mis jätnud kustutamatud jäljed massihinge. — — —

NÕIA TEGEVUS

163. Nagu kade oma silma ja suuga, niisama nõid oma nõidumisvahendite ja veelgi enam nõiasõnadega võib saata korda harilikule surelikule võimatuid asju ja kas või lausa imetegusid. Näed, ühel sügisel mehed vedand kord suuri p a a t e r a n n a l e talvekorterisse; tuppa tulles üks mees olnud nii külmand, et pole saand omal vöödki ümbert lahti; teine tahtnud aidata teda, kuid mees vastand: „Mul pole sind vaja, — mul on endal, kes teeb!" ja siis ta hüüdnud kolm korda „l e i b i š õ n" (see olnud tal see kuradikeel), — ning käe külge panemata vöö kukkund maha (Pr 31 = S. 134). — Jutustaja isa ehitand üht laeva, ja kui see saand valmis, siis omanik läind kõrtsi, ostnud poole toopi viina, istund laeva päraotsale, viinapudel käes, ja hüüdnud: „N ü ü d s e e l a e v p e a b m i n e m a!" — ja ilma inimkäe aitamata laev libisend vette sisse slorkt (L 106 = S. 134).

VARGAD TOOVAD HEINAD KOJU (S. 134)

Va Ańďžiń-talu peremees Nõuv-külas (natukene maad rannast eemal sisemaal) a j a n d k e l l k o l m ö ö s e l n a i s e ü l e s ja käsknud liha keeta: v a r s t i t u l e v a t h e i n a k o o r m a d k o j u. Perenaine arvand mehe hulluks läinuvat, kuid keetnud ometi. Aga kella nelja paigu tulnudki kolm koormat heinu, — h e i n a v a r g a d i s e s õ i t n u d p i m e d a s k o g e m a t a s i n n a. Peremees söötnud neid ja t ä n a n d t o o m i s e e e s t, — nüüd ta lõpuks teadvat siis, kes õieti varastavad tema heinu. — Kuid nõnda nõiduda olevat ikka kole raske kah. — Pr [232·].

HEINAVARGA ARSTIMATU HAIGUS

Siin elab praegu üks mees, kes poisikesena asund Sasmagas. Sääl olnud ka üks j u u t, kes sõitnud maad pidi ringi kaubeldes kribu-krabuga. Juut küsind poisi isalt, andku see temale

poisike kaasa hobuse järgi vaatama jne. Nii läindki juut poisiga teele.

Ühes maanteeäärses talus, tee äärel, kus suur kivist heinaveosild viind tallipäälsele, läind juut talli pääle, et hobusele heinu varastada. Poisike läind kaasa. Talli pääl ta näind, kuidas väikesed valged lambad karjakaupa mööda tallipäälist heinte sees ümber joosnud. Linnas kasvand laps ta olnud, lammast ta küll oli näind, sellest aga, kas lambaid tallis või talli pääl hoitakse, ei teadnud ta midagi. Niipalju küll pannud tähele, et juut kogu aeg olnud vagusi, nagu ära hirmund, ega ole julgend kõrvale vaadata, muud kui enda ette. Siis nad saand koti heinu täis ja viind vankrile. Kui hakand edasi sõitma, kukkund äkki nagu suur kivi potsti! nende vankri taha maha. Juut pole ka nüüd taha vaadand, muudkui annud hobusele piitsa.

Nii nad käind oma kaubaga mõni aeg ümber ja sõitnud siis linna tagasi. Varsti aga see juut jäänd haigeks ja läind arsti juurde. Käind ühe ja teise juures, aga abi pole saand. Pole keegi tunnud, mis haigus tal on. Viimati juut saand kokku ühe säältnurga inimesega, kuspool tal see heinavargus olnud. Kaevand ka sellele oma häda. See küsind: „Aga vast sa oled midagi halba teind?“ — Juut ütelnud, et ei suuremat midagi, natuke heinu ühest kohast võtnud. Rääkindki selle heinavarguse loo ära, kuidas sääl lambad heintes joosnud ja nagu kiviga järele visatud. See mees siis ütelnud: „Sinul tuleb minna tema juurde andeks paluma, muidu ta sind ei andesta („ei lase lahti“)!“

Sõitnudki siis juut sinna tallu ja palund peremeest, et see teda andestaks. See ütelnud: „Kui sa lubad, et sa minu asju enam ei puutu, siis ma sind võin andestada küll. Mis sa mujal kohas teed, see pole minu asi.“ Juut siis lubandki, ja peremees tõotand andestada. Juut sõitnud linna tagasi ja olnudki terve nagu enne. — L Lnb 673/5 (7).

LESTAVARGAL VESI IGALPOOL EES (S. 134)

Liivlased sõitnud lestakoormatega Riiga. Jäänd öömajatama võõrastemajja. Perenaine saatnud õhtul pimedas oma tüdruku lesti varastama. See läind koorma manu, kuid pole pääsnud enam tagasi, vaid karjund ja hädaldand aina, et uppuvat ära, igalpool olevat vesi ees. Siis liivlane tulnud välja, naernud ja nokkind, et mida see tüdruk siis otsind säält koorma mant, kas läind lesti varastama või? Ja suure häbistamisega ta lasknud tüdruku minema. — Sest ajast pääle pole kunagi juletud puudutada liivlaste koormaid, sest kardetud liivlasi koledasti nende nõiakunsti pärast.

See kunst ise olnud selline: kui meri uhub randa uppunu, siis torgatakse nõelaga kolm korda selle ninaluud vastu päeva ja hoitakse see nõel enda või oma asjade küljes, — siis igaüks, kes läheb neid puudutama, näeb igal pool silmade ees vett. — Pr [273·] [1]).

Harilikumalt nõia tegevus ei piirdu ainult ilmsüütute imede tegemisega või enam hää kui paha poole kalduva nõidumisega, vaid on sihitud päämiselt just halva ja õnnetuse tootmiseks kaasinimesile. — Nagu kade (vt. § 154) samuti ka nõid võtab hällilapsel une ära, paneb ta nutma ja karjuma (Pr, V), ajab poisid-tüdrukud üksteise vastu hulluks (L, Kr), saadab haigusi kaela (Pr), jah, isegi libahundiks, painajaks ja muiks olevusiks moondab ta tigedas meeles oma kaaslasi (Pr 17). Ta nõiub inimese mõnikord nii ära, et see ei saa liigahtellagi enam, vaid tõmbub kangeks ja kõvaks kui surnu (Sr); ta suretab inimese jala ära (Pr), paneb inimese enda põdema, nii et see kuivab päris kokku, ja kui ei saada vasturohtu õigel ajal, siis sureb koguni äragi (Pr); teinekord nõid teeb inimese hulluks (Pr — vt. Kr 79, § 160), saadab ussid kõhtu (Pr) ja täid selga (Kr). Eriti saarlased osand täisid selga panna, nii et iga päev vaheta särki ja siiski võta täisid säält kamalukaupa; saarlased rikkund ka loomi, kuid nõidu leidund Liivigi ranniku rahva hulgas (L Lnb 616 (3)). Va Suo Pētõr Lūž-külas nõidund inimesed nii ära, et need pole võind enam süüa : andnud sellist rohtu, et neil tekkind kärnkonni kõhtu (L 25 — S. 134). Kellegile mehele tulnud rannal vastu võõras ja pakkund pudeliga viina; mees joond tühjaks ja surnud; pärast leitud pudelis ussike; mingi nõiatemp see siis igatahes olnud (Pr [17°] = S. 134).

NÕID SURETAB OMA NAISE KALAVARGUSE PÄRAST (S. 134)

Vaid-külas Zuonkõ-talus üks vana Juŕi olnud nii tige nõid, kes pole andnud süüa isegi oma naise lapsele mitte. Kord ta saand merest palju vimmakalu, ja naine andnud siis tütrele kah kolm-neli kala. Vanamees saand aga aru, et on võetud kalu, ja hakand taga pärima. Naine saland maha. Siis mees sajatand: „See, kes minul neid kalu on võtnud, see jook-

[1]) Teinekord nõiutakse lehmale järv ette (Kl Saar) — vt. § 165: Paigale seismapanek.

seb nagu kala mööda vett (? kuiva ?), kuni ta sureb!"

Vähe hiljem naised laotand ühel hommikul võrke rannal võrguvabadele kuivama. Sääl Juŕi enda naine hakand jooksma, vaht suust väljas nagu kalal kuiva pääl. Teised naised käind küll Juŕile pääle, et ta „laseks lahti" hädalise, — see ju ta enda naine. Kuid Juŕi vastand, ta ei saavat enam, ta olevat nii „ära pannud". Ja järgmisel päeval naine surnudki ära. — Pr 71.

NÕIASÕNAD KÕVERDAVAD SUU KÕRVUNI (S. 134)[1])

Jutustaja enda ämmal teine minija osand nõiduda. Ta läind päälepoole tuult, nii et ämm jäänd tuule alla, ja „lasknud" neid nõiasõnu ämmale pääle, et katsuda, kas need tõesti ka mõjuvad. — Ämm läind pärast noorema pojaga metsa heina niitma ja tundnud, kuis temal suu hakand tõmbuma ühte külge kõveraks. Nad läind pojaga lõunat sööma, ja poeg ütelnud: „Sul on suu kõrva juures!" Ämmal olnud nii valus, et pole saand kuidagi olla. Siis nad läind va Pīpiń Kõrli manu, ja see oma kunsttükkega keernud suu taas vanna kohta tagasi. Minija seletand, ta tahtnuvat vaid proovida sõnu. — 1 Kr 80, 2 Kr [255·].

Iseäranis tigedaks muutuvad nõiad, kui nad satuvad üksteisega vastamisi ja hakkavad kiusama teineteist, kuis iganes võivad. Tegelikus elus selline üksteise nõiakspidamine toob paljugi vastastikust tüli, kiusu ja õnnetust, ilma et sel tihti tõelist alust oleks olemaski.

NÕIAD VASTAMISI (S 135)

Jutustaja vanaisa venda-õde pidand üksteist vastamisi nõideks ja rikkund ise enda loomad kõik sellega ära, et üksteise kartuses söötnud loomele sisse igasugu rohte[2]). Samuti kaks Ire-küla meest — Klouz ja Didrik — suurustelnud vastamisi oma nõidusega ja tahtnud võita teineteist ära. Tüli tekkind nende vahele sellest, et Klouz tulnud kord kõrtsist joobnult koju ja tal olnud teel igalpool vesi ees, ta sumand aina nagu jõge mööda. Külarahvas kõnelnudki, et ta pidand kuuvalgel oja oma teeks ja tulnud tõepoolest mööda oja. Kuid Klouz süüdistand Didrikut nõidumises, kes saand vihaseks ja kättemaksuks katsund kord koos oma

[1]) Vt. ka § 165: Kättemaks sigade nõidumise eest. — Tüübiline näide, kuis igasugu haigused ja hädad viiakse kausaalsesse rippuvusse nõidusest.

[2]) Kui hästi selgitab juba see üksainus lausegi nõiduse ja ebausu lähtekohti tegelikus elus: teist kahtlustades rikutakse ise!

vennaga lõigata Klouzi keele suust välja. Ometi Klouz pääsnud põgenema ja suurustelnud siis aina, et Didrik ei saavat teha talle enam midagi, sest ta saanuvat kätte Didriku kulsti = „nuovālka“ (vt. § 160) ja pannuvat selle vastu voolu. — Ir Ket 28 (3).

TARK VÕIDAB NÕIA (S. 135)

1) Pizas olnud ennem Būńťik-talu pool metsas veel paar üksikut talu, mida praegu enam pole. Praeguse vana-Būńťiku isa, vana Mieriń, olnud aga suur nõid ja teind naabreile alati kahju. Üks neist läind siis Windausse, kus olnud keegi raagude-kubjas, s. o. mees, kes valvab tuiskliivale laotet raagude järgi, kes olnud neis asjes tark. See käsknud Piza mehel sõita vankriga mööda metsa, hästi mööda künkaid ja kande ega mitte kedagi pääle võtta. Nii tehtudki. Vana Mieriń olnud varsti vankri taga, joosnud päev otsa kaasas ja palund, võetagu teda ka pääle. Ei ole aga võetud. Teinepäev olnudki vana Mieriń haige, naabrid aga terved. Nii tulnud neil aga mitugi korda Windaus käia abi otsimas. — Ir (< Ii) Lnb 702 (4).

2) Kuolka-külas Ūš ja Vanāgõr (~ Vagar) talude peremehed nõidund vastamisi üksteise elajaid, nii et need lõpnud otse ära, pannud üksteisele usse just äsja lüpstud piimasse ja just ahjust väljavõetud leivasse. Vanāgõr peremehel laut jäänd juba üsna tühjaks lehmest, ja isegi surnud loomad kadund öösel ära. Siis Vanāgõr läind ühe targema mehe manu ja jutustand sellele oma häda. Tark õpetand, mingu ta öösel lauta ja katsugu püüda kinni asi, mille ta sääl leiab. Peremees leidnudki tallis lendleva linnu, püüdnud selle kinni ja pannud nii ära, et see pole pääsnud kuhugi. Samuti tark õpetand, et kui tal peaks koolma veel mõni loom, siis matku ta see nii, et keegi ei saa seda enam kätte. Peremehel siga surnud ära, ja ta matnud selle, et keegi pole teadnud, kuhu. Muu rahvas arvand, et ta matnud selle tuppa põrmandu alla. Selle järele aga see pahategija vana Ūš jäänd haigeks ja surnud ära. — V 109.

164. Õige meelsasti nõiad teotsevad pulmas[1]: nõiuvad laulatusele sõidul või koju tagasitulekul hobused ühele paigale seisma, nii et need ei liigu enam sammugi (L), võtavad pulmalisilt söögiisu ära (Pr) ja moondavad mõnikord pulmalisi endid libahunteks (Pr — vt. § 185). Sellepärast ollakse pulmas ka väga ettevaatlikud nõidade ja kadedate vastu, nagu see peegeldub paljudes pulmakombeis, millede jälgimine

ei kuulu aga enam siia. Esitagem ainult paar lookest nõia esinemisest pulmas [1]).

NÕID VÕTAB PULMALISILT SÖÖGIISU (S. 133)

Üks nõid saand pulmas vihaseks lihtsalt sellepärast, et peremees pole saand tulla talle kohe vastu ega võtta tend tulekul vastu, ja nõid teind nii, et ükski pulmaline pole tahtnud enam süüa. Siis tulnud keegi teine targem nõid pulma, ja see teind taas nii, et inimesed saand jällegi süüa ja juua, kuna nõid ise pidand püsima söömata. — Ii 44 [2]).

PEIU LELL MÕRSJALE ÕLUT PAKKUMAS (S. 128 + 133)

Ühe peigmehe lell olnud va kunstimees. Sellepärast peig hoiatand juba enne pulma oma pruuti, et kui see lell peaks andma talle pulmas midagi süüa, ärgu ta siis söögu, vaid poetagu esimene suutäis ikka maha, ja kui lell pakub kannuga õlut, pidagu siis pruut meeles ja heitku tilk põrmandule [3]). — Pulmas peigmeest-pruuti istund kõrvu. Sääl lell tulnud õlletoobiga ja pakkund mõrsjale: „Teie siin istute nii, jooge n'd teie kah!" Pruut võtnud kannu vastu, peig müksand külge. Siis pruudile tulnud meelde, ja ta lasknud esimese suutäie maha. — Kus vanamees saand vihaseks: „Mis sa oma kunsttükkega siia tuled? sa võid minna minema! Mis sa mõtled või, et ma su „paatreid" ei tea?!" Nii vihastund see vana siis [4]). — Pr 125.

SEISMA NÕIUTUD PULMAHOBUSED (S. 133) [5])

Piza-külas sepal olnud pulm. Seda peetud siin Bēl'ta-talus (L) ja siis sõidetud siit Piza-külla. Pandud hobused ette, kuid need pole liikund paigast, pole läind õuestki välja, olgugi et neid löödud ja pekstud. Pruut olnud „selline" (s. t. raskejalgne), ta istund vankril ja võtnud sellepärast oma

[1]) Vt. Lätis Šmits, LPT III 426/30.

[2]) Vrdl. LP VII 688.

[3]) See on üldse kombeks, et esimene suutäis õlut või viina lastakse juues maha, sest see olevat ära nõiutud, sellega võivat juua endale mingi häda sisse, kõik paha olevat õllel kohe kõige pääl, tantsivat ülal (Pr). — Vt. § 156.

[4]) Täitsa arusaadav, et lell haavus tilgutamise ja müksamise pärast ja sai vihaseks, aga samuti arusaadav, et tema vihastumine andis teistele veelgi enam põhjust pidada tend tõesti päris nõiaks, — ja nõnda need „nõiad" tegelikult kergesti kujunevadki!

[5]) Vt. ka § 165: Paigale seismapanek.

pruuni koera sülle. Naised juba enne käsknud teda visata koera sülest ära, kuid pruut pole visand. Kui aga hobused pole saand paigast, siis ta viimaks visand koera vankrilt. Pulmaliste seas olnud ka üks kapteninaine Windaust. See võtnud koera sülle ja käind siis kolm korda hobuste ees edes-tagasi maa poole ja mere poole ning teind ise koeraga õhus nagu ristimärki, istund siis koeraga vankrile ja käsknud kutsaril sõita. Ja siis hobused läind, mis lennand. Jutustaja näind seda iseoma silmaga. Naised arutelnudki siis omakeskis, et see olnud vist mõrsja esimese peiu nõidus selle pärast, et mõrsja jätnud ta maha ja läind teisele. — L 79.

„NÕID PANEB NOORPAARI MAGAMA" (S. 133)

Üks nõid läind kellegi teise mehega kuhugi pulma ilma kutsumata. Nad istund ahjupengil. Kui tulnud öine söömaaeg, siis viidud neile kah natukene süüa, nagu külameestele kunagi, laua veerde neid pole kutsutud. Siis nõid saand vihaseks, ja üks sääl ligidal istuv vanaeit kuulnud, kuis nõid käsknud oma kaaslast: „Võta peerg, mine piipu suitsetama pliidi ette, kus süüa keedetakse, süüta peerg mõlemast otsast põlema ja too siia." (Nõnda sel nõial olnud siis sulast kah vaja kaasa). Teine küsind: „Mis sa teed siis sellega?" Nõid seletand: „Kui pruutpaar heidab magama, siis mina selle peeruga panen nad igavesti magama, kui nad mulle hästi ei maksa." — „Kuis sa saad seda teha?" — „Vaat nõnda: kui ma keerutan seda peergu üheksa korda vastu päeva, siis nad magavad ühtsoodu oma und." — „Noh, ja kuidas siis sina teed nad tagasi?" — „Ah, kui ma keerutan taas üheksa korda tagaspidi päeva, siis nad ärkavad jälle üles."

Ning, jah, pruutpaar läind magama, see vanaeit aga kuulnud sala nende kõnelust päält. Hommikul mindud äratama noorpaari, et aeg on tulla einele, — pole saadud ärkvele. Pole ka teatud, kuhu ta pannud selle pulga, selle peeru. Nemad ise olnud sääl ahju veeres, need kaks kelmi. Siis vanaeit jutustand, mida ta kuulnud. Olnud vaja saada see peerg temalt kätte. Teisiti pole saadud, kui viidud õlgi põllule ja ähvardet teda ära põletada, — vaat, sääl peigmehe sugulaste seas olnud üks targem mees, üks suurem nõid, ja tema läind selle nõia manu ähvardama, et kui sa ei anna pulka tagasi, siis viiakse ta kohe tulele ja põletetakse ära. — See saland maha, ta ei teadvat mitte kui midagi. Siis pekstud tend niipalju, kuni saadud peerg temalt kätte, ja äratet siis noorpaar üles. Ning pärast peetud ilusasti pulmapidu, — vaat sa näed siis, milliseid metsloomi on olnud vanal ajal, jajah. — Pr 46 [1]).

[1]) Vrdl. LP VII 677.

165. Mitte ainult inimest ennast ei vaeva nõid, vaid ta rikub ära ka kõik inimese töö ja toimetuse olgu siis kodus, põllul, merel või kus tahte; iseäranis palju häda ja õnnetust nõid toodab veel karjale ja hobuseile (vrdl. § 150). — Alatasa kuulukse hädaldamist, et õlu ei „ela", s. t. ei kääri, et keegi on nõidund selle ära; kuid selle vastu teatakse ka abinõu: adraraud köetakse tuliseks ja pannakse õllesse, siis see hakkab taas „elama" (V)[1]). Mõnikord juhtub merel nii, et paat jääb järsku paigale ega liigu enam kuhugi, — siis on pahandet kah mõni nõid ära, kes pannud paadi kinni (Pr). Samuti nõiutakse võrgud ära, et kalu ei lähe enam sisse, tee mis tahes (Kr, Pr)[2]). Nõiad saand hakkama isegi sellega, et saatnud hiired ja rotid parvede kaupa külast külla (Sr, Pr, V). Kõige enam kõneldakse loomade nõidumisest: nõiad panevad loomele täid selga (L 25, Kr, Pr), ajavad lehmad verd kusema (Pr — vrdl. § 153), võtavad oma sõnadega loomelt söögiisu ära (Kr), et lehm tahaks küll süüa, aga ei või (Kl Saar); mõnikord tekivad piimasse ussikesed kohe pääle lüpsmist (Pr, V 109), mõnikord pullid „ratsutavad" lehmi suve läbi (Kr, Pr), sagedasti hobused söövad heinte asemel oma sõnikut (L, Ii, Ir, Pr) jne. Tihti juhtub sedagi, et nõiad „panevad" hobused seisma ühele paigale, iseäranis pulmas (L 25, L 79 — vt. eelpool § 164), aga ka muidu kõrtsis, laadal ja mujal (Pz). Mõni nõid paneb hobusele ette otsekui seina või müüri (Ii, Pr), mõni järve või suure jõe, samuti ka lehmale (Kr); kui leitakse mõni tark inimene, kes mõistab „ära võtta", siis loomad lähevad taas edasi (Kr). Ometi teatakse sellisele hobuse seismapanekule ka reaalsemaid põhjusi: olevat lihtsalt vigurimehi, kes kõrtsi ukse ees või pulmas panevad hobuste nina ette hirmsasti haisvat pärgelpaska, mispärast hobused aina taganevad, kuid edasi ei lähe; siis need mehed tõotavad kaotada „nõiduse", kui antaks aga neile palju viina (Pz). — Kord Dondangeni laadal üks Īra-küla mees võidnud juudi hobusel aisad pärgelpasaga, pole öelnud sääljuures ühtki sõna, kuid hobune läind ainult tagurpidi; juut palund ja palund — ja siis mees aina „puhund" sõnu mis podisend, kuna ise pühkind

[1]) õlle käärimisest vt. veel § 80, LRU I 234.

[2]) Vt. ka eelpool § 150.

ja nühkind endamisi pärgelpaska ära, — ja hobune hakand minema taas (Pz 12 — S. 132).

Vaadelgem nüüd üksikuid lugusid ja kirjeldusi, mis valgustavad liivlase igapäevast elu ühest nii iseloomustavast küljest.

NÕIUTUD VÕRGUD (S. 134)

Jutustaja enda mehel olnud h ä ä d p ü ü g i r i i s t a d, ja ta saand alati palju kalu, läind sääl aga kord ühe mehega kuidagi natuke r i i d u, — ja korraga kalad kadund ära! Sel teisel mehel olnud lesti, temal ent pole olnud muud kui ainult merekarbikesi ja aurikute söepuru vadas. Siis mees läind ühe t a r g a manu, saand sellelt rohtu, p r i t s i n d v õ r g u d ü l e ja saand jälle palju kalu, kuna sel t e i s e l m e h e l s a a k j ä ä n d v ä h e s e k s. — Pr 32.

ROTTIDE RÄNNAK KÜLAST KÜLLA (S. 134)

Oma kuuskümmend aastat tagasi vana Brõkša (Sr) Klouz tulnud Ire-külast koju. Siis siinpool Kaln-talu Joukšt-oja ja Sīkrõg-küla vahel talle tulnud vastu niipalju r o t t e (1) ~ h i i r i (2), et kõik ranniku l i i v a k ü n k a d o l n u d n e i d t ä i s. Vanamehel hakand nii hirm, et ta r o n i n d p u u o t s a ü l e s. — Hiired põgenend sellepärast Sīkrõg-külast ära Irele, et Sīkrõg-küla n õ i a d pole andnud neile armu oma külas, s a a t n u d ä r a. — 1 Sr 12, 2 Sr 104.

HÄRJAD RATSUTAVAD LEHMI (S. 134)[1]

1) Kord üks k a r j a t ü d r u k s u u r u s t e l n u d karjas, et ta võib „p a n n a h ä r g i". Kuid teine karjatüdruk pole olnud kah tosu ja sõnand vastu, et siis tema taat paneb t ü d r u k u l e e n d a l e h ä r j a d s e l g a. — Voi Jeesu, siis tema küll ei tohtivat, hädaldand kohe esimene. Kuid ometi, hiljem seesama tüdruk olnud kuskil talus teenijaks, ja siis sel perenaisel kogu suve härjad ratsutand lehmi. — Pr 42.

2) Alles 1920. aasta suvel Pitrõg-külas üks naine — enam noor kui vana — pannud lehmele härjad selga. Asjata otsitud abi, käidud läbi kõik a r s t i d, toodud r o h t e, ä h v a r d e t t a p p a maha see naine, kui ta ei „võta ära" härgi lehmade päält... — midagi pole aidand. — Pr 54.

KÄTTEMAKS SIGADE NÕIDUMISE EEST (S. 132)

1) Sānag-külas Giert-talus eland vana Klouz Krouz, kel olnud väga ilus suur siga. Samas külas Ľūľa-talus eland teine

[1]) FFC 66 esitab need lookesed eksikombel S. 129 all.

vanamees oma naisega, kes olnud mõlemad suured nõiad ja nõidund selle sea ära, nii et see surnud. Siis vana Krouz läind otsima targemat inimest, kes teeks nõiale sedasama, mis see teind seale, ja ta leidnudki sellise targa. Kui Krouz tulnud koju tagasi, kohe see nõid oma naisega jäänd haigeks — mehel pää paistetand üles ja suu tõmbund kukla taha. Ja see mees surnudki ära, kuna naine saand ühe arsti abil terveks, — säältsamast külast Didrik Reffanberg Ūdūrga-talust teind naise terveks, kuid öelnud naisele: „Seekord ma su veel päästan. Kui sa teed aga veel kord nõnda, siis kurat võtku sind, mina enam ei aita!“ — Kl 18.

2) Jutustaja ema andnud ühe noortest põrsaist ka nõiamoorile. See käsknud emal võtta ta seeliku altotsast kolm tuttu ja visata sealauta: siis põrsad menestuvat hästi. Ema võtnudki ja teind nõnda, kuid põrsad läind raisku, inisend ainult ja pole söönd midagi, vaid surnud. Siis üks vanamees tasund nõiduse: ta lasknud matta sea ja põrsad just nii, nagu need kukkund maha, pää põhja poole, ja lugeda sääl sõnu. — Teisel päeval lapsed mängind rehes, kus ülal partel seisnud tagavara-puusärk, ja nõia oma poeg näidand sõrmega: „Va, kus minu taadi puusärk!“ Puusärk kukkund ülalt maha. Lapsed joosnud karjudes välja, et sääl on kurat sees. Aga nõid olnudki samal päeval suremas haige, otsind veel jutustaja isa taga ja kärvand samal päeval, ise kõik roheline. Ja tema pandudki salaja sinnasamasse puusärki. — Pr 187.

3) Umbes samasugust sealugu kirjeldab ka sündind liivlane Albinus Berthold läti ajalehes „Dzimtenes Vēstnesis“ 1914, № 235. — Kellegil surnud nõiutud siga. Mees ühe sõnatarga nõuandel matnud sea ja lugend issameie pääle, jättes välja sõnad „ja anna andeks meile meie võlad, kui ka meie anname andeks oma võlglasile“. Varsti sellejärele surnud süüdlane nõid (V).

PAIGALE SEISMAPANEK (S. 132)

1) Vanasti üks sõitja sõitnud mööda teed. Tee läind mööda ühest mõisast, kus palju mehi löönd katust. Järsku hobune pole läind enam edasi. Siis va sõidumees lugend oma vankril rataste kodarad ära ja löönd ühe kodara katki, — kohe ka üks mees kukkund katuselt maha, jalaluu katki, kuna teekäija sõitnud edasi. — L 180 [1]).

[1]) Loo üleskirjutaja liivlane on pannud päälkirjaks sellele „Tee-ema“, ilma et siin tee-emaga (vt. § 58, LRU I 109) midagi tegemist oleks.

2) Kūkš-talu (Pr) põlluveeres olnud varem sepis, mida jutustaja isegi lapsena näind. Vanasti olnud kombeks, et õhtul videviku aegu mehed läind kokku kas nüüd rätsepa juurde või taas sepa poole vestlema, mis kuskil juhtund. — Nõnda siis ka seekord olnud palju mehi koos, jutustaja isa kah. Sääl tulnud üks sõites väga ilusa hobusega, et hoia aga kinni. Mees tahtnudki väga uhkelt mööda sõita, aga nõnda kui jõudnud sepise ukse juurde, järsku hobune jäänd seisma ega ole läind enam edasi. Küll mees peksnud ja piitsutand, kuid hobune hüpand tagumisile jalgele, läind küll tagurpidi, kuid edasi mitte. Algul küll kõik väga naernud, kuida sõitja oma uhkelduse lõpetavat, kuid siis vana sepp Aṅťši läind välja ja öelnud: „Sääl pole midagi naerda.“ Ota-talu katusel istund üks „maamees“ s. t. lätlane ja tagund sindleid katusele. Sinna, kus olnud sepis, tulnud kokku kõik küla talude põlluvaheteed. Sepp vaadand Ota-talu poole ja öelnud: „Sellel lätlasel ma tahtsin juba ammu ühe jala katki murda!“ Ta läind vankri manu, lugend kodaraid vastu päeva ja murdnud ühe kodara katki, — hobune hakand kohe minema, kuid Ota-talu katuselt maamees kukkund maha ja murdnud jala katki. Sepp ainult näidand vasaraga lätlasele ja öelnud: „Nagu sa võisid teise hobusele panna kuradi ette tantsima, nõndasama sa võinuksid panna kuradi ka katusel sind kinni hoidma!“ Aga sõitjale sepp ütelnud: „Teinekord ära sõida nii uhkelt teistest inimestest mööda, vaid soovi neile ka hääd päeva!“ — Pr 276.

3) Kord viidud üht lehma müügile, ja tee pääl lehm jäänd järsku seisma ega ole liigahtund enam paigastki, hoolimata viijate suurest peksust. Sääl keegi eit tulnud manu ja sõnand: „Miks teie lööte lehma! tal on ju järv ees, seda ta kardab.“ Siis eit käind kolm korda ringi ümber lehma ja löönd teda ristluile. Ja lehm astund taas rahulikult edasi. — Kl Saar [1]).

4) Jutustaja vend sõitnud kord jõulu hommikul Ire-külast Sīkrõg-külla. Teel tulnud talle vastu mees, kes astund hobuse ette ja kiitnud seda. Vend sõitnud edasi, ent kui ta jõudnud juba küla ligidale, sääl hobune püsahtund seisma ega ole läind enam edasi kuidagi viisi, — vastutulija mees nõidund sellise müüri hobusele ette. Ning vennal pole jäänd muud nõu üle, kui ta pidand pöörduma koju tagasi, kuna hobune jäänd haigeks. — Ir Saar.

5) Teine variant samast loost jutustab edasi. — Kodus pandud hobusele teised valjad ja mindud otsima meest, kes päästaks hobuse kinnipanekust. Kuid hobuse jäädes üksi õue,

[1]) Vrdl. § 163: Lestavargal vesi igalpool ees.

valjad olnud kadund ära — see nõid viind nad ära. Ja hobune jäänd haigeks. Kord metsasõidul üks sisalik ronind hobuse sõõrmeist välja, ja sellejärele hobune saand terveks. — Ir Saar.

6) L 79 (S. 133) — vt. § 164.

7) Pz 12 — vt. eelpool lhk. 54.

HOBUSED SÖÖVAD OMA SÕNIKUT (S. 132)

1) Jutustaja enda mehel hobused söönd kõik oma väljaheidetud sõniku kohe uuesti taas sisse. Siis kord kõrtsis üks „maamees" s. t. lätlane õpetand teda häda arstima. Mees õhtul arstindki tallis. — Teisel hommikul kohe üks peremees tulnud paluma kaasabi, tema hobused söövat kah oma sõnikut. Maamees kõrtsis keelnud küll, ärgu andku kellelegi midagi, kuid mees andnud ometi rohtu. Nii nende mõlemate hobused saand terveks. Kui ta poleks andnud, siis nõia hobused hukkunuksid. Ning arstirohuks see maamees andnud „ros"-pulbrit. — L [108·].

2) Puojp pool Zettiń-mäel eland üks väga aus ja õiglane müürissepp, aga ta pole saand pidada omal ühtki hobust, kõik läind käest raisku. Kord ta sõitnud mööda teed. Hobune olnud nii lahja ja jõuetu, et jäänd seisma, pole jõudnud enam vedada. Säälsamas tulnud üks vana sant (s. t. kerjus), ja müürissepp jutustand sellelegi oma häda: ta hoolitsevat ja söötvat hobust küll, aga see ei söövat muud kui oma sõnikut. Siis sant läind metsa, lõigand ühe sellise pihelgase kepi ja öelnud: „Kui sa lähed nüüd koju, siis vii hobune talli, võta kuub seljast maha ja peksa selle tokiga hobust, palju aga jaksad, üle pää, silmade ja jalgade." — Teisel hommikul tulnud säältsamast naabertalust mehe manu üks noor poiss, kõik silmnägu, käed ja jalad puruks pekstud, et olnud päris sinine või must. Ta nutnud ja palund andeks ning tunnistand üles oma süü. — Ii 46.

NÕID JÕULUÖÖL VÕÕRAS TALLIS (S. 132)

Eriti pühade öiti nõiad käivad loomi vaevamas. — Siinsamas Pitrõg-külas üks vana mees Didrik Anštein sõitnud jõulu õhtul Dondangenist koju, viind hobuse talli ja näind sääl ühe mehe ees nõidumas. Mees katsund pista põgenema, kuid vana Didrik virutand talle enne veel piitsaga, nii et mees oiand üle mulgu hüpates äh ja äh aina. Kuid ometi hobune hakand põdema ja kärvand maha — selline ilus noor punane hobune. — Pr 25.

Asi läheb mõnikord isegi niikaugele, et peremees ise hakkab vaevama oma enda hobuseid, nagu see juhtund Pitrõg-külas Rānda-talu peremehega: jõulu õhtul pererahvas olnud saunas,

poeg hakand pärima, kuhu taat jäänd; hakatud otsima — „voi mind taevas!“ — taat, mõistate, hobustetallis omaenda hobuseid nõidumas, et hobused kärvand kõik maha; poeg kolkind isa sellepärast mehemoodi läbi (Pr [2·], Kr 90 — S. 132).

Viimased esitet lugudest juhivad meid ikka ja ikka ligemale hoopis erilisele nõia tüübile ja nimelt loomi ja hobuseid vaevava painaja juurde, keda käsiteleme allpool eraldi (pt. XII).

SUHE KURADIGA

166. Kirik ei salli teist tarka oma kõrval, ammugi siis mitte teise usu, resp. paganuse või ebausu edustajat nõida. Kirik õpetab ja usub isegi, et eht nõid on ikka mingis vahekorras kuradiga, on müünd oma hinge sellele mustale härrale ja väärib kui mitte juba siin ajalikus elus tagakiusamist ning tuleriita, siis seda kindlamini pärast surma „sääl“ — igavest põrgut. Kiriku mõjul usub ka liivlane, et kurat on nõia õpetaja ja peremees, nõid on kuradi sell, sulane, ori jne., nagu see väljendub selgesti pikas nimetustereas, millega sõimatakse nõida (vt. § 155).

Selleks, et astuda kuradiga vahekorda, on enne kõike vaja saada temaga kokku, sobitada nii-ütelda tutvust, ja see ongi iseendast üsna kerge: tarvitseb ainult vilistada, vile on kuradi keel (L, Pr), vile on kuradi töö (L, Kr, V). Vanasti alati keeldud vilistamast: „Ära sa vilista, ära sa vilista: leib tuleb, leib tuleb!“ ja kui küsitud, mis leib see tuleb, siis vastatud, et kuradi leib (Kr). Mõnikord kutsutakse kuradit nimelt just kolmekordse vilega (Ir Set = S. 104, vt. § 135, LRU II 212), teinekord piiritellakse tingimusi veelgi kitsamalt: kui õhtul hämaras vilistetavat, siis vilistetavat kuradit enda manu (Pz, SjWied, LGr 423, 32); kui vilistetakse toas, siis kutsutakse kuradit (Sr) või siis kuradilapsed tantsivat (L) või siis põlevat see tuba ära (L); lõpuks arvatakse, et ainult neljapäeva õhtune vile kutsub kuradit ligi (Pr).

Aga ka üksikasjalikumalt kirjeldetakse kuradiga kokkusaamise tseremoniaali. — Neljapäeva õhtul tehakse tokiga ristteele suur ring, pistetakse tokk ringi keskele ja vilistetakse, — siis kurat tuleb; ühtlasi peab palvetama, et ta ei tuleks liig koleda tormiga, vaid nii, et ei oleks hirmu (Kr). Keegi mees teind nõndaviisi; kurat tulnud manu — selline tore

noorisand, viksitud saapad jalas, — küsind mehelt, mida see tahab; mees ütelnud, kas kurat võiks anda talle kõike, mida ta iganes soovib; kurat vastand, et enne vaja teha kontraht, vaja kirjutada verega nimi alla, siis mees küll võib saada, mida aga tahab (Kr 91 = S. 140).

Niiviisi siis, kui kurat ilmub vile pääle kohale, siis tehakse temaga kindel leping ehk „s ä ä d m i n e“ = sādimi (Sr, Ir, Pr), mille ratifitseerimiseks peetakse verega „a l l a k i r j u t a m i s t“ (L, Sr, Ir, Kr, Pr, V), s. t. antakse kuradile k u r a käe n i m e t i s s õ r m e s t k o l m t i l k a v e r d (L, Kr, Pr), — ja valmis ongi kontraht, „k i r i“ = pakēra (Sr, Kr, Pr), millega andja h i n g o n m ü ü d u d kuradile (L, Sr, Ir, Kr, Pr, V)[1]). Mõni mees t ü s s a b küll sääljuures kuradit ega anna verd, vaid mõne looma verd (Kr). Nii näit. vana Zuonkõ (V), see suur liivi jutukangelane, pole kah verd andnud, vaid midagi muud, nõnda et kurat pole saand tema hinge omale (Pr 93⁰ = S. 140). Iseäranis huvitavalt kirjeldab kuradiga vahekorda astumise võimalusi ja kuradi tüssamist järgmine jutustus.

HINGEPÄÄSTMINE KURADI TÜSSAMISEGA (S. 125)

Ire-külas vana Zelliń käind merel iga päev, aga tal pole õnnestund kunagi lesti saada nagu muil. Nüüd ükskord üks v a n a m e e s tulnud ja ütelnud talle: „Kui sa nii teed, nagu ma tahan, siis sul on alati lesti ja kõiki kalu.“ Vana Zelliń öelnud: „Jah, ma teen, nagu käsed.“ Nüüd vanamees ütelnud: „Noh, mine ja v a r a s t a peremehelt k a k s o i n a s t tallist ja tapa maha. Liha sa võid ise süüa, aga s ü d a m e d j a k a k s n a h k a, p ä ä j a j a l a d, need pead tooma ö ö s e l k e l l k a k s t e i s t m e t s a j a ä r a p õ l e t a m a.“ Vana Zelliń öelnud: „Ei, seda ma ei või teha, vargaks ma pole sündind ja vargana ma ei taha surra!“ Siis vanamees öelnud: „Hää küll, lõika oma n i m e t i s s õ r m e ja tilguta k o l m t i l k a v e r d p a a d i e s i m e s e l e o t s a l e.“ Vana Zelliń öelnud jälle: „Kuradile ma end ei anna!“ Aga vanamees sõnand taas: „Noh, kui sa sellega ei ole rahul, siis mine merele ja viska esimesest loomusest, kui vead, k o l m l e s t a ü l e k u r a õ l a m e r r e tagasi.“ Vana Zelliń öelnud: „No seda ma katsun.“

[1]) Veretilkade kõrval antakse oma hing kuradile ka sel teel, et armulaual ei sööda „jumalaleiba“, seda Jeesuse ihu, ära, vaid tuuakse koju või maetakse risti alla (L 31), mispuhul vt. § 161.

Nüüd teisel hommikul vana Zelliń läind merele. Tõmmand esimese loomuse välja, — sääl olnud kolm suurt lihavat lesta. Vana arutelnud endamisi: viskaks — ei viskaks, viskaks — ei viskaks?! Siis tõstnud need kolm suurt lesta ja visand üle kura õla merre tagasi. Kaaslane hüüdnud: „Sina jumalatu! mis sa nüüd teed?“ Vana öelnud: „Heidame nüüd loomuse, — siis sa näed, mis saab.“ Nad heitnud ja vedand välja, — olnud niipalju lesti, et pool vadakotti. Siis vana Zelliń öelnud: „Näe nüüd, mis tegid kolm lesta, et visati nad merre tagasi!“

Nüüd vana Zelliń'il olnud lesti, kui ta läind merele, igakord terve laadung. Aga see vanamees tulnud iga neljapäeva õhtul tema juurde ja küsind: „Kunas sulle saab küll?“ Zelliń vastand: „Siis, kui mulle pole enam vaja.“ Ning vanamees öelnud: „Noh, mihklipäeva õhtuni sa võid püüda, siis pead tulema minuga ühes.“ Pärast seda vana Zelliń pole söandand enam merele minna. Ta andnud oma võrgud teisele mehele püüdmiseks, oma kasuka ning kübara ka ja öelnud: „Kui mu kasukas ja kübar on sul merel kaasas, siis on iga kord kalu.“ Ja sel sügisel olnudki kalu alati küllalt, kui nad läind merele.

Mihklipäeva õhtul vana Zelliń tulnud randa ja öelnud teisele mehele: „Täna õhtul merele ära mine.“ Teine aga vastand: „Tuleb minna, teised kõik lähevad.“ Siis vana Zelliń öelnud: „Vääna mu kasukas kokku nagu inimene, pane mu kübar talle pähe ja aseta ta paadi ninna, viimsesse otsa.“ — Nad läind merele, ja teine mees teind nõnda. Kella üheteistkümne aegu öösel nad magand paadis, ja see mees kuulnud, et keegi kõneleb paadi otsas ja imeteleb: „Zellińi paat, Zellińi kasukas, Zellińi kübar — Zellińit ennast ei ole!“ Kolm korda nii öelnud, see vaim, ja kolmandat korda kui öelnud need sõnad, siis tõmmand kasuka kõige kübaraga paadi otsast ja joosnud möirates ära, hüüdnud veel ise: „Võtan siis kelmi kasukagi ära, kui tend ennast ei saa!“ — Nõnda vana Zelliń jäänd ellu, saand palju kalu ja petnud kuradit. — Kr Ket 72(22).

KURADI KÄSILASE PÕLETAMINE TULERIIDAL
(S. 140+146)

Va Punab peremees Irel tahtnud saada rikkaks. Omal jõul ta seda pole suutnud ja otsind sellepärast kuradi abi: neljapäeva õhtul ta läind rehe taha ja vilistand. Kui ta kolm korda saand vilistand, tulnud ka kurat ja küsind, mida ta tahab. Kurat olnud nõus tegema tend rikkaks, kui Punab jätab talle oma hinge, ja Punab luband.

Siis hakandki kõik need patud ja nõiateod, millega Punab enda hukatusse viind. — Mis muil rikutud ära, see tulnud temale juurde; kui muil vili kuivand „välja", siis kurat teind nii, et tema vili kasvand; tema elajad olnud terved, muil nad jäänd haigeks ja kärvand maha; ka muile inimesile kurat saatnud pääle igasugu haigusi, ainult Punab olnud terve.

Kuid asi ulatund lõpuks mõisaisandate kõrvu. Punab võetud kinni, tunnistet k o h t u s kuradi- ja nõiatöös süüdlaseks ja p õ l e t e t t u l e r i i d a l ära. Kõik ihu põlend küll ära, kuid tema patust s ü d a n t tuli pole võtnud vastu, see hüpand tulest välja ja paugahtand lõhki. Sääl siis tulnud avalikuks, mida kurja kõike Punab teind omas elus, sest kõigest, mis ta rikkund elus ära, olnud jäänd üks täht või märk — inimesist juus, loomest karv jne. Ning niipalju ta olnud teind häda, et kõik ta süda olnud täis juukseid ja karvu. — 1 Ir 5, 2 Ir Ket 27(2)[1].

167. Esitet Punab-talu peremehe lugu on ühtlasi ka ainus „n õ i a p r o t s e s s", mälestus millest on püsind elavana Liivi rannikul veel täniseni. Harilikult nõia maine elu menestub hästi, ja kuigi nõia s u r m a kirjeldetakse küll pea alati kohutavana, siis pole selle põhjuseks ometi mitte tuleriit, vaid hinge järele tulev kurat, nagu alamal näeme (vt. § 168). Niikaua aga kuni nõid elab veel maa pääl, ta võib k u r a d i a b i l t e h a k õ i k e, mida iganes tahab (Pr), võib teha halba nii mis jäle (L — vt. ka § 163—165); arvatakse isegi, et ta on otse s u n n i t u d t e g e m a h a l b a, kurat kihutavat teda selleks (L). Nii k u r a t s u u r e h a l l i m e h e n ä o l sundind suurt Lūž-küla nõida Forš'i hukutama jutustaja isal s e i t s e l e h m a ühe aastaga, nagu üks tark seda isale seletand; targa ennustust mööda jutustaja isa ise ka näind seda halli meest (resp. kuradit) nõia selja taga (L[68·] = S. 144)[2].

KURAT JUHATAB NÕIALE KADUND SÕRMUSE (S. 141 + 112)[3]

1) „Suurnõid" (vt. § 156) eland siinsamas talus, kus jutustaja isegi. Siia tulnud inimesi kokku: kui kadund kellegil midagi ära, tulnud küsima. — Ühel isandal üks s õ r m u s ka-

[1]) Vrdl. Lätis LP VII 697/9.

[2]) Sama loo teist osa vt. § 168: Kuradi väljaajamine Lääne-Liivi „Suurnõiast".

[3]) Sõrmuse motiiv lõhnab natukese nagu Mt. 1641 (Doktor Allwissend) järele. Riia sillal kisklevate härgade puhul vrdl. § 124, LRU II 164/5.

dund ära. Nõid ütelnud, kummuti nuka all olevat, ja võtnud kura nimetissõrmest lõigand verd, sellega kirjutand. Igalt, kes tema juurde läind küsima, võtnud verd. Toa otsas öösel kaks-kolm korda ta vilistand. Kurat tulnud kohe, öelnud, et Riia sillal kaks härga . . . Tulnud, riielnud, peksnud — verega kirjutand alla kaks meest, üks saanuks temale, tema aga pidand tulema ära, pole saand midagi.

Karusid olnud metsas. Härrased olnud jahil. Karu kiskund (suurnõial) silmade päält naha maha, siis see nõid olnud „valmis". — L 45 (95 a. rauga segane mälestus oma talu suurnõiast).

2) Ühel emandal kadund sõrmus ära, ja sulane läind küsima selle vana Dēliń-talu (L) peremehe juurde, kus tema emanda sõrmus on, sest see vana Dēliń olnud selline „teadja", „kaval" s. t. tark. Ja siis see saatnud, las see sulane mingu magama sinna õunaaida ja hobune kah sinna (ratsa ta olnud, kõrge aid olnud). Siis see sulane näind, kuis see peremees läind „maa poole" s. t. ida poole mäekünkale ja vilistand kolm korda. Kohe tulnud üks mees. See küsind: „Mis sa tahad minust?" — „Noh, ütle, kus selle emanda sõrmus on" (see olnud taas kurat). — „Mis sa mind kutsusid selle sõrmuse pärast, sest see on säälsamas kummuti all, kuna Riia silla pääl kaks härga pusklevad ja mina saanuksin ühe omale!" (Ja need härjad võib-olla kaks meest taplesid). Ning nüüd mis vana Dēliń maksab talle? — Vana vastand, mingu võtku see sulane. — „Kuis ma seda saan võtta: sel on viis risti rinna pääl!" (Need olnud sõrmed kokku pandud). Noh, võtku siis see hobune. — Ta seda hobust ei võivat saada: see olevat hõbedaste kammitsatega kammitsasse pandud (vast oli rist ka veel ette tehtud). Noh, mis siis tema talle andvat? — siis ta andnud oma härja temale.

Ning pärast kurat võtnud tema enda ka ära. Ta öelnud oma lastele, et hommikul härg tapetakse maha. Ta viind ree aida, kus selle härja (Jaan olnud selle nimi) tapmine pidand olema, ja öelnud: „Küll teie näete, et hommikul tapame Jaani maha!" Kuid ta pole seda teist päeva ise „ära oodandki". Öösel uks paugatand lahti ja tulnud üks must sisse, haarand vana Dēliń'il jalgu ja virutand vastu uksepiita — kohe lõualuud ära. Hommikul alumised lõualuud olnud põrmandul maas, kuna vanameest ennast pole enam nähtudki, mitte ka härga, mitte midagi — paska vaid olnud. Ja need lapsed (kolm poissi olnud), need joosnud selle hirmuga ära sisemaale. — L 117 [1]).

[1]) Sama vanamees pidand endal ka ju ussi pingi all, millest ligemalt vt. LRU IV.

KURAT JUHATAB NÕIALE VARASTET HOBUSED
(vgl. S. 141)

Tee veeres Windau linna, Lūž-külast oma paarkümmend versta veel edasi eland metsavaht Eisenberg, kes olnud kuulus nõid. Kord jutustaja isa ehitand Īra-külas ühele peremehele paati, ja siis varastet öösel peremehelt kaks hobust ära. Jutustaja isa naernud nagu naljaks, et täna pühapäev, et aega on, et võiks sõita õige va Eisenbergilt küsima, kus hobused on. Naernud, naernud, ja lõpuks nad võtnud kätte ning sõitnudki metsavahi manu — jutustaja isa ja veel üks teine mees kahekesi. Noh, saand sinna, metsavaht käsknud mehi ööseks jääda : päeval ta ei saavat uurida asja järgi. Õhtul metsavaht ajand mehed teise tuppa magama, kuid need magama pole heitnud, vaid hakand kaarte mängima. Korraga nad kuulnud kõrvaltoas vilistamist, siis teist ja kolmat korda. Jutustaja isa öelnud, nüüd metsavaht kutsuvat oma kuradit, vaja kuulata, mida kurat kõneleb. Nad läind ukse taha, ja juba sääl üks võõras hääl öelnudki: „Inimesed kuulevad, ei saa kõnelda!“ — „Mitte keegi ei kuule, kesköö on käes, kõik magavad, ära tee lollust, ütle, kus need varastet hobused on!“ — „Kolmanda liivakangru juures on hobused kinni seotud, ja varas luurab muid hobuseid.“ — Mehed pole tahtnud maksta Eisenbergile tasu ja sõitnud öösel salaja minema. Läind juhatet kohta ja leidnud tõepoolest hobused pedaja külge seotud. Pärast käind muid kah veel metsavahilt abi otsimas, kuid tema seletand, ta ei saavat enam nõu anda, tema kurat pahandavat, et tend veetakse nina pidi, tema jõud ei jaksavat enam. — Pr [266·] [1]).

168. Nagu juba mainitud, kujutellakse nõia surma kohutava sündmusena, sest see on põrutav moment, kus tasuks üürikese maise abi eest kurat pärib igaveseks nõia hinge: surnud nõia „vaim“ ei lähe jumalale, vaid kuradile (L, Kr, Pr). Vastavalt sellele kirjeldetakse nõia surma väga mõjuvais värves [2]). — Juba välises ilmas, looduseski on nõia surma puhul hirmus tuisk, torm ja maru (L, Pz)[3]). Kui surnud Pizakülas kuulus nõiamoor, va Sūr Trīn, siis olnud hirmus ilm (Pz). Kui üldse kuskil laip on veel matmata ja sel ajal tekib kole

[1]) Eestis vt. FFC 25, S. 104. Lätis vt. LP VII 705 jj.

[2]) Alamal esitetavaid motiive nõia surmast Liivis tuntakse üldjoontes ka Lätis: vt. näit. LP VII 709 jj. Vastavaid rohkearvulisi muinasjutte ja muistendeid vt. Šmits, LPT III 43—103 (№ 2—5).

[3]) Vt. alamal Sr 113, Kr 134, V 157. Vt. ka § 156, lhk. 21/2.

maru, siis on kindel, et surnu on olnud eluajal nõid (L). Kui nõia laipa viiakse õuest välja kalmistule, siis kuked kirevad kangesti, miks ta olnud selline „kunstnik" (Kr). Nähakse isegi musta siga jooksmas, kui halba „vaimu" (!) viiakse kalmu (V).

Ka nõiale endale ta surm on kole piinarikas. Öeldakse, et nõid ei saavat kuidagi viisi ära surra, vaid karjuvat mõnikord hirmsasti ja hädaldavat aina: tal ju kurat sees! (Pr). Jutustaja enda kodus, Kukš-talus (Kr), keegi nõiamoor pole saand kuidagi surra; jumalateenistuse ajal ta karjund kaks tundi koledasti appi, suur must peni seisvat tal jalutsis ja tahtvat süüa teda ära (Kr [177·] = S. 145). — Just see kuradi hinge järele tulemine teebki nõia surma kohutavaks. Vastavaid kirjeldusi jutustellakse igalpool suure huviga, kusjuures nii Ida- kui Lääne-Liivis „tõesti sündind lood" on kontsentreerund ranniku kuulsaimate nõianimede ümber. Nende lugude dramaatiliseks kulminatsiooniks on ikka nõia püüd saada veel viimsel momendil kuidagi viisi vabaks kuradist. Paar võimalust teatakse tõesti olevat, kuis vabaneda kohustusest anda oma hing kuradile. — Kuna lepingu põhjal kurat kohustub ka omaltpoolt aitama nõida igas asjas siin maises elus, siis loomulikult leping kaotab oma maksvuse, kui üks pool ei täida kõiki tingimusi. Sellepärast püütaksegi siis anda kuradile töid ja ülesandeid, mida isegi see vägev mees ei suudaks täita. Juba varem, kuradi päätükis (§ 136, LRU II 221—224), jälgisime selliseid anekdoodiilmelisi jutustusi, kuis Ida-Liivi kuulus kunsttükimees vana Zuonkõ hangib Riias omale karbikeses „noorisanda" ja laseb teha seda igasugu võimatuid asju, et päästa oma hinge. Teiseks võimaluseks vabaneda kuradist on see, et pakutakse talle enda asemel kellegi teise hing, aga seegi pole kerge asi ega õnnestu harilikult mitte, nagu selgub alamal järgnevaist jutustusist. Ja kolmandaks võimaluseks on lihtsalt vanakurja tüssamine, millest oli juttu juba eelpool (vt. § 166). Lõpuks neljandaks nõia kuradist vabastajaks (nagu ka kuradi päälesaatjaks — vt. § 162) on juba puhtkiriklik akt: papi õnnistus, palved ja jumalaarmu andmine, kusjuures eriti võimsaiks peetakse veel seniajani just katoliku pappe (L, Pz, Ii, Ir, Pr). — Järgnegu nüüd vastavad muistendid.

SURNUSÕRMEGA PIIMASEGAJA SURM

On üldiselt tuntud siin arvamine, et kui surnusõrmega piima segada, siis hästi paks koor pääle tuleb. Puojp-mõisas olnud keegi meier, kes seda tahtnud proovida ja muretsendki surnusõrme ning segand sellega piima. — Koort saand tõesti alati palju. Selle mehe surm olnud aga ka kohutav: kurat vaevand teda suremisel nii, et kõik ümberolijad hirmu pärast toast välja joosnud ja ta üksinda surema jätnud. — Ir (< Ii) Lnb 702 (3).

KURAT VIIB NÕIA ÕLLEJOOJATE HULGAST (S. 145)

1) Silõbrõm-peremees olnud selline kuradiuskuja. Kord ta kutsund sõbrad kokku õlut jooma ja karjund ise, et hoitagu tend kinni, talle sõidetavat mustade hobustega järgi. Korraga tulnud sélline tuulepuhang ja kiskund peremehe sõprade käest välja ühes kõigi uksepiitega, mis leitud pärast väljast pilpaiks purunend. Natuke aega hiljem Kalnika karjased leidnud oma nõmmest lõhkikistud inimlaiba poole pedaja all maas, kuna teist poolt pole leitudki. Sellele männile lõigatud rist. See lugu on tõesti sündind 80 aastat tagasi Dodangeni vallas Uost külas. — Sr 135.

2) Va Põrap-peremees orjand kuradit. Jõudnud aeg, kus kurat pidand saama ta hinge. Siis peremees kutsund küla peremehed kokku oma manu ühel õhtul ja jootnud neile laua ümber õlut. Ta ise istund keskel ja mõtelnud endamisi, et vast kurat ei leia teda teiste seast üles. Nõnda nad siis joond laua ümber. — Korraga tulnud selline torm, et murrab puha puruks ja jahuks, uks paugahtund valla, tuli kustund ära, mehed ainult tundnud, et Põrap pugend laua alla ja liikund laua alt edasi ukse poole. Siis tõmmatud taas tuld ja nähtud, kuis Põrap läind uksest välja, tagurpidi mööda põrmandut, nagu keegi veaks teda väevõimul jalgu pidi.

Hommikul mindud teda otsima, sest ta pole tulnud ikka veel koju. Ja siis leitud ta põllu tagant metsast üks tema jalg ja soolikaid, muud pole leitud, kurat söönd ta persesse. Sinna, kus see jalg olnud pedaja all maas, sinna lõigatud pedajasse rist, ja see rist ning puu on sääl veel tänini. — Kr 134.

NÕID TAHAB ANDA KURADILE NAABERPEREMEEST (S. 145)

Vana Langs (V) jutustand kord Zuonkõ-talus (V) olles järgmise loo. — Vaid-külas Lõz-talu peremees olnud kuradi

orjas. Lõpuks jõudnud aeg, kus ta pidand andma kuradile ühe hinge. Ta läind vana Zuonkõ juurde jõulu ajal ja jutustand õlle man oma häda. Vana Zuonkõ ütelnud: „Eks sa või anda oma ämma!“ Vana Zuonkõ teadnud küll, et seda ei saa anda, see olnud seks liig vana, aga just sellepärast ta ütelnudki. Vana Lõz kahjatsend kah, et see on liiaks vana, seda kurat ei tahtvat. Vana Zuonkõ juhatand, andku ta siis oma Saaremaa poiss (ühe saarlase ta olnud andnudki juba!). Lõz seletand jällegi vastu, see saarlane olevat veelgi targem kui tema, sellele ta ei saavat teha midagi. Endamisi aga vana Lõz-peremehel olnud see „meel“, et ta tahab anda enda eest vana Zuonkõ. Lahkumisel nad läind esisest välja minema, kuid ukse taga hakand tülitsema: kumbki pole tahtnud minna välja esimesena. Nii nad tülitsend: Lõz ajand vana Zuonkõt ees, kuid Zuonkõ seletand, et see ei passi, kui külainimene peab ukse kinni panema. Zuonkõ saand aru, et kui ta läheb ees, siis tema ise ongi see „küpsis“. Midagi parata — Lõz läind välja ja vana Zuonkõ sõnand veel tasakesi järgi: „Võid ise minna oma isanda manu, keda oled orjand!“ [1]).

Lõz läind koju, pole saand säält mingit abi. Ta läind toa pääle hobuseile heinu pistma. Ja siis tüdruk all kuulnud, kuis ülal kahekesi riieldud. Vana kurat öelnud: „Sa oled petnud mind küllalt, nüüd sa pead tulema, aeg on käes!“ Siis nad ütelnud üksteisele vastamisi: „See pole sugugi nii, nagu sina tahad, — see on nii, nagu mina tahan!“ Kolm korda nad mõlemad öelnud nõnda üksteisele. Pärast teda tüdruk kuulnud, kuis miski kukkund toa ette maha kui broigt. Joostud vaatama: peremees pikali toa ees maas, valmis.

Matusele pühapäeva hommikul tulnud ka kaks peremehe õde. Enne puusärgi äraviimist need öelnud, vaja vaadata veel viimast korda vana venda, ja teind puusärgi valla, — see olnud täis karvaseid ussikesi, mitte üht inimest pole olnudki. Siis pandud ruttu kaas uuesti pääle ja maetud puusärk maha. — Ja seda lugu on jutustand just oma silmaga nägijad. — Pr 37.

NÕID MATAB POISIKESE LIIVAAUKU (S. 143)

Sänag-külas va Mit'tõn Ańdrõks orjand kuradit ja pidand andma sellepärast ühe hinge kuradile. Naine olnud tal suremas haige, ja noh, kui muud ei saa, siis selle hing pidanuks

[1]) Tüübiline vahejuhtumus tegelikust elust, mis viidud kausaalsesse ühendusse nõia hinge kuradile andmisega!

minema. Aga vanamees kutsund külast ühe noore poisikese endaga metsa kaasa kaevama liivakünkaist välja maamütte. Nad läind metsa ja hakand kaevama, — poisi ta pannud kaevama ja ise taas oodand väljaspool, kunas mütid tulevad. Auk olnud kaevatud juba nii sügavale, et poiss pole ulatund enam välja. Siis va Ańdrõks paisand poisikesele liiva päälе augu täis ja läind ise koju.

Ema oodand poega koju, hakand nutma ja otsima teda taga. Teised seletand, va Ańdrõks viinuvat poisi metsa. Ema läind Ańdrõksi juurde küsima. See pole tahtnud ütelda esialgu, saland kõik maha. Ema käind aga temale pääle, ta peab tulema näitama, kuhu ta poisikese pannud. Siis Ańdrõks viind nad sinna, kus poisikene olnud augus. Poiss kaevatud välja, — kõik liiv keend ja kihand kui tuline, kuid poiss olnud juba hingetu. Ańdrõks seletand, ta tulnuvat varem koju, poisikene jäänuvat veel kaevama. Aga säälsamas ta naine va Trīn saand terveks. — 1 Kr 128 — 2 Pr [7·][1]).

KURAT KIUSAB ARMULEIVA KOJUTOOJAT

Pizas või Lūž-külas olnud keegi poiss, kes tahtnud kangeks kütiks saada. Selleks varastand ta kirikus armulaual olles sakramendi leiva, „jumalaleiva“, ära, teind sellega mitu muud kunsti läbi: tulnud teda pista läbi tormist lõhkimurtud puu avause jne. (lähemalt ei mäleta)[2]). Siis saandki temast osav püssimees, hirmus hää laskja.

Ainult pärastpoole hakand teda kurat ära vedama. Kord kirikust välja tulles pannud karjuma, et kurat teda jõkke veab. 6—8 meest haarand tast kinni ja suure vaevaga saand jõe poolt eemale kiskuda ning koju tuua. — Ir (< Ii) Lnb 701 (2).

---

[1]) Tjah, mees seletab küll, et ta tulnud varem ära, et poiss ise komisend vist liiva alla (nagu see tõepoolest küllap olnudki), aga kes seda usub! liiati kui mehe surev naine just siis hakkab paranema, — kohe need kaks juhuslikult ühtesattuvat sündmust seotakse üksteisega kausaalsesse sõltuvusse ja väidetakse veendunult: näh, poisi hing anti ju kuradile! — Teiseltpoolt ei ole võimatu, et ebausklik mees, kes omateada vast tarvitandki kuradi „abi“ ja „nõidund“ üht-teist, et tema viis taas naise haiguse kausaalsesse rippuvusse kuradi hingenõudmisest ja vaimupimeduses tõesti tahtiski hukata teist hinge, et päästa oma naist. — Ja nõnda saabki nõiduse ja üldse ebausu üheks suurimaks põhjustajaks häda või õnnetuse tõeliste põhjuste mitteteadmine (mis teati vanasti eriti haiguste reaalseist põhjusist!) ning hoopis väärade järelduste tegemine näilise ühtesattuvuse mõjul.

[2]) „Jumalaleivast“ vt. § 161.

KURADI VÄLJAAJAMINE LÄÄNE-LIIVI „SUURNÕIAST“ (S. 144 + 139 + 143)

4 varianti (lvL): 1 L [68] [1]), 2 L [113·] — 3 Pz Set, 4 Pz 7.

I A Forš Pētõr, suur nõid, toond seitse armuleiba kirikust koju (1, 2) ja läind hulluks, tükkind end pooma ja uputama (1)[2]).

B Forš Pētõr, suur kuradi palgaline, kaevand surnuaial ristid välja ja pannud sinna toorest liha alla (3).

C Forš Pētõr olnud suur nõid ja teind kõigile halba, kuni Bēl'ťa (L) peremees sõitnud Altšvangõ katoliku preestri manu, kes pannud Foršile kuradi selga (4)[3]).

II a Öösel uksed paugatand lahti, ja kurat tulnud teda kiskuma (3), tahtnud tassida ta toast kõige voodiga (4).

b Forš karjund: „Pidage mind, nüüd kurat viib ära!“ (3).

III A Siis laupäeva öösel va Forš võtnud kaks meest kaasa (3), ja need kaks meest toond ta Piza kiriku manu (3, 4) jumalat paluma (3) ~ et papp paluks tema eest jumalat (4).

B Kui teda viidud papi manu, siis kurat ajand ja kiskund teda taga hirmsasti. Üks inimene läind ees, ja Forš pidand astuma just esimese jälgesse, kuna taga käind taas teine inimene paludes ja riste tehes. Nende järel olnud hall võõras — kurat (2).

C Jutustaja enda isa ise näind tee pääl: üks mees sõitnud Piza poole, kägistand end kurgust; naine palund, ärgu ta nii tehku, kuid mees pole saand parata, pidand kägistama. Nende vankri taga läind veel suur hall mees (1).

IV A Kuid Pizas pappi pole olnud, siis viidud ta Rīnda papi manu (4).

B Palumise pääle vaatamata kurat pole lasknud tend valla. Siis mindud Rīnda papi juurde, et see paluks tema eest (3).

[1]) Jutustuse teist osa vt. § 167.

[2]) Võib olla tõesti, et üheks hullumise põhjuseks oli ebausklik hirm, tingitud armuleibade kojutoomisest, mispärast mees hakkas nägema kõikjal kuradeid ja tükkis end pooma, kuni pihtis lugu papile ja sai sellelt õnnistuse, mis andis talle tagasi südamerahu, — arvatavasti selline ongi tegelik alus käesolevale nõialoole.

[3]) Vt. § 162.

V a Kui nad läind jõe veerest mööda, siis kurat tahtnud kiskuda Forši vägisi j õ k k e (3, 4).

b Forš haarand mõlema käega pedaja ümbert kinni ja karjund „pidage, pidage! (3, 4) nüüd viib mu jõkke!“ (4).

c Teed mööda sõidetud ühe h ä l l i l a p s e g a, sõidetud ristima (3, 4). Siis Forš karjund kuradile, jätku see tema, võtku see, kes järele tuleb (3) ~ v õ t k u s e e l a p s (4).

d See laps olnudki surnud (3, 4), vaht suust väljas (3). Kuid kurat seda pole tahtnud: papp palund, ja laps saand taas ellu, kuna Foršil kurat olnud ikka seljas (3).

VI A a Piza papp Hillner küsind Foršilt, miks kurat teda kisub, kägistab ja sunnib enespoomisele ning uputamisele, nii et naine peab takistama teda (1).

b Siis Forš pihtind, ta toonuvat seitse armuleiba kirikust ära, ja andnud need papile tagasi (1).

c Papp õnnistand teda ja lasknud s ü ü a n'e e d s e i t s e l e i b a ä r a (1, 2), andnud veel kaheksandagi süüa (1), — siis Forš saand taas arukaks inimeseks (1, 2).

B Rīnda papp palund jumalat, et kurat läheks ära, ja siis kurat pole tulnud enam Forši manu (4).

C Kaks meest võtnud p i i b l i ja lugend seda seni, kuni kurat läind mis paukund (3).

VII a Aga veel pärastki Forš joosnud kohe toast välja, kui hakatud kõnelema nõidusest (2).

b Ja kaarte mängides ta öelnud aina „ū sa forš“ (see tähendavat „väga ruttu“), — sellest ta saandki oma nime (1).

Mitte ainult nõial endal pole kuradiga tegu oma hinge pärast, vaid ka kaasinimesil on küllalt sekeldusi küll tülitama tükkiva kuradi, küll nõia laiba ja selle matmisega, ja oi, milliseid imesid on siin mõnikord nähtud. — Nõia laibaga juhtub nimelt sageli seda, et l o o m a d k i s u v a d t a p u r u k s (L, Pr). Näe, Vaid-külas, Zuonkõ-talus üks nõid surnud ära, ja ta laip viidud aita, kuid kassid kiskund ja närind ta näo puruks (Kl 17 = S. 147). Laip ise ei püsi mõnikord puusärgis: Lūž-külas va nõia Pētõr, kel olnud need talmut'id (vt. § 159), surnud ära, kuid ta pole magand puusärgis, vaid k u r a t k i s k u n d t e d a s ä ä l t v ä l j a; toodud papp sinna, kes

pühitsend laiba, — siis see jäänd puusärki magama, ja teda saadud matta (L 31 = S. 147). Juba varem, surnute päätükis (§ 98, LRU II 45), esiteti ms. (arvatavasti saarlasilt kuuldud) muistend sulasest, kes viib kalmistule oma peremehe laipa ja peab põgenema puusärgist väljahüppava musta koera eest puu otsa, kuna koer kaabib puu juured katki, ka teise ja kolmandagi puu, kuni metsavaht ta hõbekuuliga surmab (vrdl. FFC 25, S. 3). Ja kuradi päätükis (vt. § 131, LRU II 190 jj.) kõneldi öisest teekäijast, kes satub kummalisele pulmapeole ja tunneb mõrsjas oma talu perenaise, kusjuures teisel hommikul selgub, et perenaine poond enda öösel üles. Lisagem lõppu veelgi paar nõia surma käsitelevat hirmulugu. —

NÕIA SURRES, KURAT TULEB KA OMA RAHA JÄRGI (S. 145)

Üks kuraditeenija peremees uppund ära. Siis olnud hirmus torm, hiiling käind üle maa. Samal ajal kui nõid uppund, ratsutand nõia tallu mustal täkul üks must mees ja nõudnud perenaiselt aida võtit, läind aita ja võtnud kõik peremehe raha ära, öelnud lõpuks, aida seinapraos olevat veel üks rahatükk, võtku perenaine see ka välja ja andku temale. Perenaine leidnud säält tõesti raha ja andnud mustale. Siis see astund oma täku selga ja ratsutand minema. Mindud vaatama tagantjärgi, kuhu ta läheb. — Veerand versta talust eemal olnud suur auk, Bēmauk, — sinna auku ratsanik vajund järsku ära kõige täku ja rahaga. Tuldud koju tagasi ja saadud kuulda, et just samal ajal peremees uppund ära ja et see olnud siis eihüva selle raha järel, mille ta ise kadunule korjand. — V 157.

KURAT KÄSEB KORISTADA PUUSÄRGIST ARMULEIVAD (S. 139 + 145)

Keegi mees andnud oma hinge kuradile: armulaual ta käind küll, aga armuleivad toond koju ja pannud ühte karbikesse. Selle karbikese ta ise elu ajal juba peitnud oma puusärgi päetsisse, ja kui pärast surma ta laip tõstetud puusärki, siis keegi pole teadnud, et jumalaleibu on surnu pää all.

Kui surnukeha viidud kalmistule, siis tee pääl tulnud vastu kole suur tuul, et puud puha paindund, ja tuul öelnud, võetagu see armuleibade karp surnu pää alt ära. Keegi läind, võt-

nud siis ära. Kohe kurat tõmmand ka surnu puusärgist välja, nii et mehel puha ajugi pudenend pääst välja, ja kadund kõige surnuga teadmata kuhu. — Sr 113 [1]).

Aga isegi hauas pole nõial rahu [2]). —

SURNUD NÕID KUMMITELEMAS (S 147)

Kui jutustaja ema olnud pisikene plika, siis ta kuulnud oma vanemailt lugu, kuis surnud ära tuntud nõid, vana Lõkstalu (V) peremees. — Ta laip toodud kalmistule, kuid kirikuõpetaja pole luband matta tend surnuaida, sest ta olnuvat kuradi ori. Siis laip viidud Tuom-talu (Ir) metsa, maetud ühe männi alla ja tehtud männile rist pääle. — Hiljem inimesed näind, kuis sääl liikund kirju ilma päätа härg, möirand ja ehmatand möödaminejaid (jutustaja imestab ise, kuis härg saand ammuda, kui ta olnud ilma pääta). 1921. aasta suvel jutustaja ühes kaaslastega läind otsima seda kohta, kuid pole leidnud mändi üles ja tulnud tühjalt koju. Öösel aga vana Lõks ilmutund unes jutustajale ja näidand koha, kus ta on: „Sina otsisid ju sääl," öelnud „aga mina olen ju siin!" Vana ise olnud männi otsas üleval ja suitsetand piipu. — Kr 135.

Sellised päätu härja kollitelud ja unenäod surnuist juhivad meid juba tüübiliste kodukäijate ja üldse kummituslugude fantaasiarikkasse maailma, — muutuvadki ju just enne kõike nõiad ja halvad surnud kollitelijaiks (vt. § 98, LRU II 45), usutaksegi ju, et nõiamoorid moonduvad pärast surma kitseks, võlud lehmeks (Kr), arvataksegi ju, et isegi kummaline külmking pole muud kedagi kui surnud nõid (vt. § 117, LRU II 136). Ning jälle seisame vana tuttava massiloomingu aksioomi ees, et erakordset elu elanu saatus on veel pärast surmagi erakordne, millisele kujutelmale võlgnemegi suure hulga rahvaluule jubedast produktsioonist.

[1]) Vrdl. LP VII 146/9 jašmits, LPT III 87/92 (4).

[2]) Vrdl. ka LRU II 224, § 136: kassid kratsivad isegi nõia surnud naise laibal näo katki (Sr, LP VII 794, 16).

IX. VÕLU

VÕLU LIIVIS

169. Võlu liivikeelne nimevaste on v õ' l (lvÜ), lääne-liivis nooremal generatsioonil esimese silbi õ > i häälikumuutuse järele v i' l (L, Pz); normaalse mitmuse nimetava võlud (lvÜ) kõrval esineb ka võ'llõd (Ir, Kr, Pr), kord juhuslikult isegi võlid (Kr 44); samuti normaalse rajava käände (pa-) võluks (lvÜ) kõrval esineb pa-võ'llõks (Kr, Pr, V) ~ võ'lkõks (Kr, V); SjWied (LWb) noteerib võl (vül): plur. võlūd 'Hexe'.

Substantiivi tegevust väljendab verb v õ l u d a = võ'llõ : võlub (Sr, Ir, Kr, Pr, V), mida SjWied ei näi tundvatki. Küll aga SjWied (LWb) märgib üles teise verbi võl' : võl'õb 'schwenken, schwingen, fächeln' ja võl'ast : võl'astõb 'vorschweben (von Gesichten, Einbildungen)', milline verb tähenduslikult võiks küll sobida võlu mõistega, kuid pikk õ ja muljeeritud l' juhivad meid siin eesti h õ l j u d a ~ heljuda sõnavaste juurde. Praeguses liivis esineb pääle võl'õ-verbi [1]) ka muljeerimata kujul verb võlastõ (lvI) ~ vīlastõ (L, Pz), mis tähendab niihästi hõljumist kui ka kummitelemist. Teiseks esineb vast tõesti v õ l u t a d a-verbivastest * võlatõ tuletet substantiiv v õ l a t õ k s (Sr, Kr, Pr), millega tõlgitsetakse sellist silmade ees virvendelevat olematut kuju, v i i r a s t u s t ehk näidist (vt. § 144, LRU II 249) ja mis samastetakse võluga näit. ütlusis, et öiti taeva all lendavad „võlud" ehk „võlatõkst" (Kr), võlatõks olevat selline paha lind või vaim, kes lendleb taeva all (Sr) jne. Enam juba nõiduse (resp. võlumise) või n õ i a t e m b u ehk taia tähenduse sõna võlatõks on omandand lauseis nagu näit. „kõik kõnelnud, et ta selliseid võlatõkši (part. plur.) tegevat" (* Kr 279 — vt. § 189), „selline võlatõkst (s. t. taigade, gen. plur.) uskuja naisterahvas, kes võlatõkši usub ja ka ise teeb võlatõks-töid ..." (* Kr 281 — vt. § 150), — peab küll nentima, et sellises tähenduses sõna võlatõks esineb ainult üksikute teadvuses [2]).

[1]) Võ'l'õ ~ võilõ tõlgitseb hõljumist, õõtsumist, huugamist, hõõgumist, aga ka vehklemist, näit rusikaga „võl'iz" nina all (Ii).

[2]) Vrdl. võhlus-sõna tähendust Võru-Setus, § 177 A.

Teiseltpoolt võlu sõnakuju lääne-liivis vi'l on identifitseerund häälikuliselt 'vari : v a r j u' sõnaga vi'l (lvÜ, vrdl. eestiski murdeti „vilu" varju tähenduses), mis omakorda on juhtind massitaadvust seletama võlu vari-olevuseks, lihtsalt varjuks, mis läheb öiti sinust mööda (L)[1]. Ja lõpuks võ'l (või võlatõks) + l i b a h u n d i liivikeelne nimetus vīlkatõks (vt. § 183) on andnud kontaminatsioonilise sõnakuju võlkatõks sisulise segimineku tõttu (Kr 277 ja 279).

Võlu paralleelnimena esineb mõnikord t u l i l u u d = tul'lūdõ(z) (lvL, Kr, Pr); kord öeldakse taeva all lendleva võlu kohta ka t u l i s a b a = tul'-tabar (V, vrdl. eestis tulihänd!)[2]. Ometi traditsionaalsem „tuliluud" näikse ainult lääne-liivis, kuna ida-liivis esineb võlu paralleelnimena lätist lainatud r a g a n (Pr) ~ raganõz (Kr, Pr) ~ raggõn (Kr, Pr) < lt ragana 'eine Hexe' (Ulm; sellest sõnas ligemalt vt. § 180). Läänе-liivis sellevastu väidetakse, et liivi võlule ei vastavat mitte läti ragana, vaid loum (= kirjakeele lt l a u m a 'Hexe, fliegende Zauberin', Ulm)[3], kuna ragana-sõna vaste liivis olevat s a r v i k = sārīki (L), mis seletub ragana rahvaetümoloogilise ühendamisega lätis sarve tähendava rags : raga sõnaga. Ja siit samm edasi samastetakse ragana, resp. „sarviku" mõiste kristliku kuradiga (L), milleläbi lätis nõiamoori tähendav sõna ragana rahvaetümoloogilise tõlkelainuna muutub liivis kuradiks (vt. § 120, LRU II 154). — Kui kummalisi teid tekib küll mõnikord mütoloogiliste terminite sisu![4].

170. Võlu esinemisest ja tegevusest Liivis annab klassilise üldpildi järgmine kirjeldus.

VÕLU TEOD (S. 150)

Kui sageli pole kuuldud, kuis perenaised riidlevad tüdrukutega sellepärast, et taas mõnel hommikul olnud l e h m e l v ä h e p i i m a ! On ju ka küll selliseid teenijaid, kes ei viitsi

[1]) Vrdl. varju lätikeelset nimetust ä'n(õz) kummituse tähenduses § 144, LRU II 250.

[2]) Komeedid ehk nn. „sabaga tähed" on praeguses liivis kah s a b a t ä h e d = tabar-tādõd (L, Ii, Ir), kuid SjWied (LWb, sub Komet) noteerib Kuramaa liivis l u u a g a t ä h t = lūdõks tād' ja ainult Salatsi liivis sabatäht = tāber tēd.

[3]) Parima ülevaate lauma'st pakub ME sõnastik.

[4]) Kurioosumina mainitagu lõpuks veel, et keegi noorem naine oli unustand nähtavasti sõna võ'l ja kui hakkas tuletama seda meelde, siis lõi mingi assotsiatsiooni tõttu sootu uue oskussõna n õ l' g : „kuradi nõl'g, nüüd ta on taas siin olnud, lehmad ära imend", nõl'g tõlgitsevat nõiamoori, mitmus nõl'gid (* Pr).

lüpsta lehmi „selgelt" tühjaks, samuti selliseid, kes joovad piima ise ära, — mis suurt sääl siis ikka, et piima ei ole. Iseasi, kui on virgad hääd tüdrukud või kui perenaised ise lüpsavad lehmi, aga näed, säälgi piim mõnikord on kadund! Elajad on täitsa terved, pole sellised ärapiinatud nagu siis, kui p a i n a j a on ratsutand neid, kuid „kõige sellega" neil piima siiski ei ole... — Seda siis on teind va v õ l u, kes öösel on käind lehmi „i m e m a s".

Teiseltpoolt teie kõik olete kuulnud ka seda, kuis mõnikord ö ö s e l n a g u s u u r l i n d l e n d a k s üle teie pää, — see on jällegi võlu. Mõnikord võib veel näha, et temale jääb järele taeva alla nagu k o l l a n e t u l e j u g a, — see on siis, kui ta on s ö ö n d e n d v ä g a t ä i s. Sellisel korral võib leida hommikul ka ta s i t t a, mis on sadand (s. t. kukkund) kandude ja puude pääle maha. — Ir 12.

Nõnda siis, liivi võlu nähtavaid jälgi on pääasjalikult kaks: ö i t i t u l e j u g a t a e v a a l l ja p ä e v i t i väljaheide m a a s. Vaadelgem nüüd vastavaid kirjeldusi üksikasjalikumalt.

Alatasa tekib üle öö „talli" (s. t. lauda) künnise alla (Kr, Pr), kandude (Ir) ja puude pääle (Ir, Kr), aiaviljale (Kr 115), hoonete pikknurkele (Ii, Kr, Pr) või kuhu tahte mujale (Pr) nagu selline valge švamm (Pr) või nagu mingi kollane löma (Pz) otsekui päkaseen (Kr, Pr), selline kollakas vedel kerakujuline seen (Ii Lnb). Tegelikult see ongi teatud s e e n e s o r t, mis sigineb niiskuses koleruttu. Liivis aga öeldakse siis, et öösel võlu on s ö ö n d enda nõnda täis (Ir, Kr), et rada järel (Ir 12), sest arvatakse, et sellisel korral just võlu on v õ l u n d lehmi (Sr, Kr), l ü p s n u d (Sr) või i m e n d enda täis piima ja koort (L, Pz, Sr, Kr, Pr, V) ning siis seda maha sittund (L, Pz, Ir, Kr, Pr), pasandand (Kr, Pr), süljand (Pz, Kr) või puristand = nobrurrõn (V), millejärele kutsutaksegi seda lõmast seent Liivi rannikul v õ l u s i t t = vi'l-sita (L) ~ võ'l-sita (Ii, Ir Saar, Kr, Pr, V), v õ l u p a s k = võ'l-paska (Ii, Pr), v õ l u s ü l g = võ'l-si'g (Pz), mõnikord ka v õ l u v õ i = võ'l-võjdag (V). Ka lätis kõneldakse nõiamoori oksest, süljest, väljaheitest: raganas vēmeklis 'ein butterartiger, gelbweisslicher Schwamm an Wänden, Bäumen, auf der Erde, auch der Schwamm an Dielen usw. in Häusern' (Ulm), raganas siekalas 'Kuckucksspeichel' (ME), raganu sūdi ~ vēmekļi ~ splaudekļi 'der Schleim-Kusspilz (fuligo varians, Sommf.)' (ME)[1]). Eestis esi-

[1]) Dondangeni läti murdes öeldakse ragan sūd (sitt) ~ saspļāvs (ila).

neb vastavalt puugi pask ~ sitt, päära pask, puugi okse [1]), ka nõia või [2]) jm.[3])

Jah, selle järgi võivat hommikul kohe ära tunda, kas võlu on öösel lehmi imend või mitte: kus võlu käib, sääl ta pasandab täis kõik ääred ja veered, kuna näit. libahundi jälgi polevat näind keegi (Kr). Võlu väljaheide on kord kollast, kord valget värvi: kui võlu lendab tühjalt, siis ta väljaheide on normaalselt kollane; kui võlu on imend enda täis valget piima, siis ta väljaheidegi muutub valgeks (Pz). Kui võluvõid lõigata hõbedase noaga, siis nuga saavat veriseks (V). Ja kui võlu on imend öösel lehmi, siis lehmade udarad olevat hommikul häisased ehk ilased (Pr). Et maksta kätte võlule piimavarguse või mõne muu kuritöö eest ja võtta temalt võimalus teha edaspidi kahju, selleks „pannakse kinni" võlu väljaheide, millest allpool üksikasjalikumalt (vt. § 172).

Täitsa igapäevane on ka võlu teine väljendusviis: välguna või meteoorina taeva all lendlemine, et juga järel. — Kord jutustaja ise tulnud laupäeva õhtul jala Vänta = Windau linnast koju, istund natukeseks puhkama Lüž-jõe kaldale ja näind, kuis Piza tulitornile sugend kõrva veel teine tuli; ta istund ja oodand, kuhu see tuli läheb, — kadundki mitte kaugel temast, vast ainult veerand versta eemal tuli läind liivaküngaste taha Lüž-külla; selline suur-suur saba olnud tulel taga, eesotsas suurem, taga terav, kadund Lüž-küla küngaste sisse; küllap see siis võlu olnud, tulitorni tule mant hakand tulema, päris ligi jutustajale pole tulnud, enne pannud küngaste sisse minema (Ii 24 = S. 150).

Huvitav on jälgida üksikasjalikumalt võrdlusi ja kirjeldusi, millede abil iseloomustetakse võlu lendu. — Ta „käib" tulega taeva all (Sr), „ajeleb" tulega mööda õhku (L); „läheb" kui tulejuga (Sr, Kr) peenikesi sädemeid (Sr 20); „tuleb" kui säde välksatades zvõrgšt (Sr); võlu „lendab" mööda õhku, tuli on tal suus (Kr 89); nagu „triip" ta „läheb" läbi õhu, tuleleek järel (Pz); võlu „ajeleb" taeva all,

[1]) Eisen, EM I 143.

[2]) Kreutzwald-Neus, MML 120/1; Kreutzwald-Boecler, DEAGWG 144.

[3]) Vrdl. sel puhul ka pilvetükke § 35, LRU I 69. — Dr. G. Vilbergi arvates võidaks puugipasaks nimetada mitmesuguseid seeni Auriculariaceae'de või Tremellinanaceae'de sugukonnast.

tuline „r a d a“ järel (Kr); ta „läheb“ kui tuli, s a b a taga (Pr); kui võlu „ajeleb“ mööda taevast, siis temal on suur pikk t u l i s a b a taga (V); võlu „käib“, t u l i l u u d taga, „ajeldes“ (L); võlu „lendab“ mööda õhku, ei teata õieti, mingi ta on, ent näha ta on nagu tuli, nagu suur t u l i l u u d läheks läbi õhu, harva praegu küll nähakse, kuid neid on küll veel olemas (Kr); jutustaja ise kuulnud kord õhtul, kuis teine naine tulnud väljast ja öelnud: „Jälle üks t u l i l u u d pani Saaremaale piima tooma!“ (Pr); võlu „lendab“ nagu suur l i n d üle pää (Ir); tuleb nagu tuli, l i n d tuleb ja tuli läheb õ u e a i d a (Ii, Sr) — sellisena võlu kord ajelnud sisse sauna õue, kus olnud lehmad sees (Sr); võlu „ajeleb“ läbi õhu nagu must k e r a või must h u n i k või h e i n a s a a d, tuli suus (Kr).

Lõpuks märkigem veel paar Liivi rannikul tuttavat võlu „kehastumist“: kord perenaine näind, kuis k ä r n k o n n imend laudas ta lehma nisa küljes, läind pärast välja, „jäänd“ selliseks võluks ja ajelnud tulejoana läbi õhu (Kr 224· = S. 152). Võlu muutumist laudas konnaks teab ka Saarimaa (Vir 93): konn tulevat püüda kinni, viia metsa ja lüüa tal jalg katki, siis võlu ei tulevat enam tagasi (Kl). — Edasi õpetetakse: kui suur (kärn)konn tuleb hoonete juurde, siis vaja panna ta vana pastla sisse, vedada pastlaga (kannapool ees) teelahkmele ja visata sääl ümber; selline konn olevat k a d e inimene (L Lnb 941 (17)). Teinekord on nii, et võlu ennast sel momendil sugugi ei nähta, kui ta imeb lehma nisa man, aga vaat, lauda seinal nähakse alasti inimest, üht m e e s t suurte munadega (Sr). — Jutustaja emal võlu käind iga öösi lehma imemas; ühel hommikul ta läind lüpsma ja näind: alasti mees suurte munadega seisnud seinal, vähenend järjest pisemaks, siis sähvatand nagu üks tulesäde ja kadund siis ära; aga sel hommikul lehm jäänd imemata (Sr 17 = S. 152). — Vikerkaarelisest tulejoast laudas vt. § 162 (L 109· = S. 132 + 152).

171. Kui küsida lõpuks, k e s o n s i i s õ i e t i s e e v õ l u, kes „ajeleb“ (L, Sr, Ir, Kr, Pr) või „lendab“ (Sr, Ir, Kr) või „ratsutab“ (Sr 125 — vt. § 174) alatasa öiti taeva all oma piimaimemise reisel või teab mis otstarbel, — siis on ühine üldine vastus: see on keegi i n i m e n e, kes võib „teha“ end võluks (Kr) või „käia“ võluks (L) või — nagu sagedaimini öeldakse — „jääda“ võluks = iedõ pa-võluks (L, Ir, Kr, Pr, V).

Võlu ei ole siis mingi eriline tehtud olevus nagu eesti-läti puuk, teda ei saa „saata" ka teine inimene nagu näit. painajat (vt. § 191), vaid inimene ise peab minema võluma. Ja muidugi, hääst see ju olla ei või: kust võlud võtavad sellise jõu, et nad võivad ajelda mööda taevast (Ir)! Võluks on ikka mingi halb inimene (L, Kr), kellel on paha vaim (Kr). Sellepärast öeldaksegi, et võlu on paha inimese hing, kes käib elajaid imemas (L, Sr), harilikuimalt ikka keegi vana eit (Kr). Muidugi neid on siis ka kardetud ja neile tehtud teos ja sõnas ikka meelepärast (Ir 12).

See halb inimene käib võluna esimeses joones piima hankimas. Muidu on ta täitsa hariliku inimese moodu (Kr), kui ta läheb aga võluma, siis ta muutub taeva all lendavaks tulejoaks, luuaks, linnuks jne., nagu kirjeldeti eelpool. Ainult korstna läbi ta pääsvat välja, ahjuluud olevat tal reite vahel, sellega ta siis ratsutavat lehmi lüpsma, oma riist kaasas, kuhu lüpsta, — selline põis olevat tal kaasas, nii suur nagu seapõis, kuhu ta lüpsvat oma piima ja viivat koju, valmis võid ta ei saavat viia (Kr). Ta läheb pimedas, tulejuga taga, nõiakott seljas (Saar Vir 93). Ta ise sääljuures olevat küll must, ja must olevat ka see mold või nõu, kuhu ta lüpsab selle piima, kuid punane juga on tal taga nagu tuli (V), kuna kollane rada jääb taha siis, kui ta on „teind" ennast täis (Ir). Üldisem kui põide või moldi või üldse lüpsmine (Sr, Kr, V) on piima endasse „imemine" (L, Pz, Sr, Kr, Pr, V); nii öeldakse võlust: „käib lehmi imedes" (Pr), „veab lehmest piima välja" (L), „sööb enda piima ja koort täis" (Ir, Kr), toob selle omale koju ja „situb siis võid" (L, Kr), „teeb enda tühjaks" (Kr) jne. (vrdl. § 170). Lehmade imemise kõrval teatakse, et võlu imeb ka inimesi, millisel korral sinine plekk jäävat nahale (L — vt. ka lhk. 80)[1]). Inimese imemine tuletab meile elavalt meelde slaavi maailmas nii populaarset ja säält balti ja germaani rahvastegi sekka levinend vampiiri, kelle mõjust oli juttu juba ka külmkinga puhul (vt. § 103, LRU II 56).

Võlu teeb üsna pikki retki või otse nii-öelda ookeanilende üle vete: ta võib kole kaugele ajelda mööda taevast (Ir).

[1]) Vt. lisaks Lnb 672 (6): Võlu imeb öösel magaja verd või lehmanisast piima; vanasti tihti leitud hommikul, et võlusitt poti sees, kus ta juures käind (L).

Alatasa kõneldavat, kuis võlu on lennand „üle mere“ (Pr) ja nimelt just Saaremaale (Sr, Ir, Kr, Pr, V). Ire-külast va Mats Mari käinuvat mitu-setu korda Saaremaal lehmi imemas (Ir 12). Jah, Saaremaa olevatki see võlude päris kodumaa, sääl asuvat neid väga palju ja säält nad tulevat üle mere siia Kuramaalegi (Ir Saar, Kr, Pr, vt. ka § 174). Sageli võlud tulevad ka Ruhnu saarelt (Ir Saar, Sn, V 143 — vt. § 172).

Iseloomustav on väide, et võlud pidavat käima alatasa imemisreisel otsekui sunniväel (Kr), või pidavat minema teatud öiti (Pr) teatud kohta (Sr), nagu ka nõiad (vt. § 167), libahundid (vt. § 184), painajad (vt. § 192) ja üldse kõik kuradi käsilased otsekui sunduslikult peavad tegema oma halba, — ka võlu tembeldetakse selleläbi kaudselt kuradile alluvaks. Edasi seletetaksegi lausa, „kuradirahvas“ (vt. § 121, LRU II 157) olevat need surnud, kes elus olnud võlud (Kr)[1]). Ning lõpuks kõneldakse juba isegi võluriigist ja võlude kuningast (Kr 44), päämehest (Kr 65) või suurisandast (Kr 147), kelles pole enam raske tunda ära kuradit ja tema riiki (vt. vastavaid muistendeid § 174, S. 156).

Võluks saamise või „jäämise“ saladust teatakse vähe. — Kui tahetakse jääda võluks, siis minnakse vanakuu neljapäeva õhtul tara(aia) tugiteiba manu ja võetakse ühes mold, kus on sees „kuradisitta“ ja „merekuradisitta“ (vt. § 119, LRU II 149) kokkukeedetult, sääl seistakse ise ees, taga see mold ja molli taga puusöed (või põis?) ning üks selline lai leht („teeheina“ leht), siis võitakse selle keedetud määrdega otsa, — siis tekkivat tuli ja nõnda see võlu olevatki valmis (V)[2]). Täienduseks teatakse, seda määret keedetud õllega segatult (Pr). Võluks saadavat ka nõnda: võetavat seda pikka laia heina, mis kasvab aiateivaste all, võetavat kolm heina, saunaahju suust liiva kolm korda, toaahju

[1]) Ka muistendis „Poond nõiamoori pulm“ öeldakse, et poonu olnud võlu (Pr 184 = S. 115, vt. § 131, LRU II 192/3). — Vt. veel lhk. 72: nõiamoor moondub pärast surma kitseks, võlu lehmaks (Kr).

[2]) Väga sarnanev sellele on ka painajaks moondumise võte (vt. § 191) — jutustaja ei teadnudki õieti, kummale kalduda. Võtte olulisemad jooned viitavad ometigi ilmsesti algupärasemalt võlu poole. Määrdega võidmine on kandund võlult üle isegi libahundile (vt. § 185) ja külmkingale (vt. § 102, LRU II 56).

suust koldest tuhka kolm korda ja keedetavat see puha kokku, võitavat sellega otsa ja loetavat sõnu kah pääle, aga vaat need sõnad on unund ära (Sn, V). Arvatakse ka, et võluks saadakse ainult selleläbi, et lennatakse välja just korstnast, luud reite vahel, muidu mitte (Kr).

Edasi kõneldakse, et võlud ehk tululuuad tekkinuvat nõnda. — Kui laps sünnib, siis kaks-kolm naist võtavad lapse ja viivad kotta, kus tuli põleb, jooksevad lapsega ümber tule ja pilluvad teda ka üle tule, sõnades, las see lapse hing „ajelgu" üle seitsme isanda maa-ala ja las tehku, mis tal „pannakse" s. t. kästakse; kui see laps kasvab nüüd suureks ja kui temale tuleb kätte see aeg, siis ta jääb magama ja temal tuleb suust välja pisukene hiir ning jookseb ära — see hiir inimvaimuga „jääbki" siis tululuuaks ja „ajeleb" mööda taevast sinna, kus ta saab imeda lehmi või inimesi; kus kohal ta imeb, sääl jääb inimesele sinine plekk reiele, käele, või seljale; kui ta on imend oma aja ära, siis ta peab tõttama tagasi oma keha manu ja pugema taas suust sisse, — siis see inimene elustub uuesti, tõuseb magamast üles ja läheb edasi oma teed nagu puha teisedki inimesed; kui aga vahepääl, kuni see hiir inimhingega pole tulnud veel tagasi, kui sel ajal keegi keerab ta keha ümber, kus jalad, sinna pää, siis see hiir ei leia enam suud üles, siis see inimene ei või saada enam ellu ja jääb magama „kogu ea pääle" (L). Peaaegu samuti seletetakse, võluks inimene olevat „ära tehtud": „vanaemad" s. t. ammed mässivad ja muhkeldavad lapse võluks; kui siis see inimene läheb võluks, siis ta keha on otsekui surnud; kui hing tuleb tagasi, siis pisikene hiir tahab pugeda sisse; kui keha aga on keerdud ümber, siis see hiir ei saa tagasi (L). — Hiire-motiiv juhib meid muistendile hingeloomast ja ümberpöördud kehast, mille kohta vt. § 173 ja 179.

Nagu harilikult ikka mütoloogiliste mõistete vahel piirjooned hajuvad ebaselgeiks ja erikujud seginevad üksteisega, eriti veel meie päevil, kus mõisted ise tuhmumas ja ikka enam mineviku mälestuseks muutumas, nii hoomame ka võlu-nimetuse äravahetamist muude olendite nimedega. Juba külmkinga puhul viidati selle ühtesulamisele võluga (§ 102, LRU II 54/6), ka oli eelpool (lhk. 78) juttu vampiiri joontest võlus. Samuti segatakse mõnikord mõtlemata võlu ja painaja nimed

(L, Sn, V; vt. alamärkus lhk. 79; vt. L 109· — § 162)[1]). Edasi võlu ligineb sisuliselt ja nimegi poolest (vt. § 169) libahundile, nii et sama muistendi teisendeis esineb kord libahunt, kord võlu (S. 156 — vt. § 174), või isegi ühessamas jutustuses kõneldakse kobamisi mõlemast korraga segi (Kr 279 — S. 176, vt. § 189). Võlu ja libahundi kõrvutamine on põhjustand küllap sellegi, et muistendile värske liha hankimisest, mis on tüübilisi libahundi-motiive (S. 164 — vt. § 186), seltsib paralleelredaktsioonina samalaadiline muistend võlu või hankimisest:

PERENAINE SITUB VÕID KAUSSI (S. 154)

Ühel vaesel peremehel olnud iga päev väga lahja söök, kuid korraga hakand tekkima palju rasvasemat rooga. Sulane imestand siis, kust peremees saand selle rasvase söögi.

Kord lõuna ajal sulane pikutand voodis nagu magaks ja näind, kuis perenaine tulnud tuppa, astund lauale, kuhu olnud pandud söök, tõstnud enda rõivahilbud üles ja sittund võid kaussesse söögisse.

Nüüd poiss saand aru, et perenaine käib võluks, lehmi ja inimesi imemas, ja läind sellepärast säält ära. — L 11.

Lõpuks mainitagu, et võlu esineb pahatihti ka lihtsalt sõimusõnana, näit. „ah sa va võlu, või mina pean sind kandma!“ (L 57 — Mt. 1707').

172. Et kaitsta oma karja võlu imemise eest, maksta kätte talle piimavargust ja igasugu muud kurja ning võtta võlult isegi võimalus teha kahju edaspidi, selleks otsitakse igasugu vastuabinõusid ja võtteid.

Et va võlu ei pääseks üldse lehma nisagi ligi, seks ettevaatlikud lüpsjad teevad alati õhtul käega risti lehma udara alla pääle lüpsmist (Kr). Rist aitab ju ainà iga halva vastu, sellepärast tehakse ka võlu vastu kaitseks (nagu alatasa painaja puhul — vt. § 197) lauda uksele söe või kriidiga viienurgaline rist s. t. pentagramm (Kr), eriti tehakse seda veel pühade õhtuil — jõulu ja vana-aasta ööl, kus kõik nõiad, võlud, painajad, libahundid ja puha paha on eriti liikvel (Kr).

[1]) Vt. ka § 173, kus hingelooma-muistendis harilìku võlu kõrval esineb paaris teisendis painaja (V 72 ja Kl 27·).

Samuti võlu ligipääsu takistuseks puuritakse lauda seinasse o h e r d i a u k, määritakse p u n n s õ n i k u g a ja pistetakse tagurpidi augu ette, — siis võlu ei saa sisse (Kr).

Ligipääsu võimatukstegemise katsete kõrval püütakse teiseks p e l e t a d a võlu igasugu võtetega eemale, vigastada ja võimalikult isegi h u k a t a teda. Selleks v i s a t a k s e talle (nagu üldse nõiale — vt. § 156, tuulispääle — vt. § 182, painajale — vrdl. § 198) puuga või mis tahte asjaga järgi: niipea kui trehvab pihta, kohe võlu on otsas; kuid tjah, harilikult ju ei trehva: ta lendab nii kolekiiresti kui säde, välksatab zvõrgšt... ja läind ongi, — kes siis sääl suudab trehvata (Sr). Üks kõige kindlamaid abinõusid võlu vastu on h õ b e k u u l. Hõbekuuliga ainult võivatki lasta teda maha, kuid siis ta olevat ka silmapilkselt valmis (Sr, Pr). Sellepärast lastud alatasa jõuluõiti ja vana-aasta-õhtuti hõbekuuliga neid võlusid (Kl), lastakse lihtsalt kas või hõbekopikaga (Sr) või hõbenööbiga (Ir Saar, V 143). Järgnegu sellisest võlu laskmisest hõbedaga paar lugu. —

MEES KÕMMUTAB VÕLUEIDE HÕBEDAGA MAHA (S. 150)

Jutustaja mees teise vanamehega läind kord teed mööda. Sääl järsku võlu läind tulena kui j u g a p e e n i k e s i s ä d e m e i d. Teisel mehel olnud püss kaasas, ja ta öelnud, vaja kõmmutada see maha, v õ t n u d p ü s s i j a l a s k n u d, trehvand pihta ja... lasknudki tule maha. — Säälsamas ees olnud üks väike t a l u. Nad kuulnud t o a s l a u l m i s t ja läind vaatama. Üks v a n a n a i n e o l n u d s u r n u d, ja k u u l olnud sel eidel sees, kas maos või õlas kuskil, ei mäleta. — Noh, see ju siis see v õ l u olnud. Niipea kui mees lasknud h õ b e k u u l i g a, nii vanaeidel kuul õlast läbi ja valmis. — Sr 20.

RUHNULASED VÕLUDEKS (S. 150)

1) Kord ruhnulased tulnud Kuramaale kalastama ja mõned neist tulnud Vanatämšt-tallu (Kl ja M vahel, nüüd seda talu enam polegi). Kevadel nad tulnud ja sügisel läind taas minema. Kuid pääle nende äraminekut peremees läind ühel õhtul välja ja näind, kuis üks l i n d lennand tema t a l l i s t ikka ikka Ruhnu poole. Peremees joosnud tuppa, pannud h õ b e n ö ö b i p ü s s i, lasknud l i n n u l e p i h t a ja trehvand just r e i d e.

Teisel kevadel ruhnulased tulnud taas Kuramaale ja just needsamad mehed, kes olnud ennegi, üks aga olnud l o m b a k. Peremees k ü s i n d, k u i s t a j ä ä n d l o m b a k u k s. See vastand: „Kas sa siis ise ei tea! ise sa ju minu lasksid!“ Pere-

mees öelnud: „Ma pole lasknud sind, vaid ainult üht lindu.“ Ruhnulane siis seletand: „Ma olin see lind ja ma tulin su elajaid nõiduma, kuid see oli su õnn, et sa nägid, — sellepärast ma ei saand.“ — V 143 < Sn.

Esitet loos ei väljendu õieti selgelt, kes oli siis see nõiduja, see lind. Kuid teises samalaadilises loos, mille on pannud kirja Saarimaa, öeldakse ka selge sõnaga, et see olnud võlu.

2) Kuolka pool käind ühes talus iga aasta kalastajaid Ruhnu saarelt. Kord nad öelnud: „Me teame, mida teil järgmise jõulu aeg on laual.“ — „Kust te seda teate?“ küsind talurahvas. — „Küll me teame ja avaldame selle, kui järgmine kord tuleme.“ Peremees otsustand valvata jõulu aegu järele ja hoomandki, kuis kaks võlu tulnud lennates üle mere. Üks neist jatkand oma reisi Mustanum-küla poole, kuid teine peatund talu kohal. Siis sääl laetud püss vanaaegsete hõbenööpega ja lastud võlu maha. Pärast teine tulnud Mustanum-küla poolt tagasi, võtnud oma mahakukkund kaaslase ühes ja liikund koos Ruhnu poole. — Kui kevadel Ruhnu mehed tulnud taas tallu, olnud üks neist lombak ja öelnud: „Miks te nii tegite!“ — Ir Saar, Vir 93.

Harilikke võtteid on võlu taevast mahalangetamine või taevasse seismapanek, nii et ta ei saa liikuda edasi. Saarimaa (Vir 93) kõneleb isegi, kuis keegi mees nähes võlu pannud selle tantsima ja takistand teda selleläbi paha tegemast (Ir). — Võlu taevast kukutamiseks pole vaja õieti muud midagi kui „tabada“ s. t. arvata ära selle inimese nimi, kes ajeleb parajasti tulijoana läbi õhu: niipea kui tabatakse võlu õige inimnimi, kohe ta kukub taevast maha (L). Kui nähakse võlu ajelevat mööda õhku, siis vaja „heita“ kahe nimetissõrmega punasele lõngale sõlm „pääle“ (s. t. teha sõlm sisse), — niipea kui tõmmatakse sõlm sisse, kohe võlu kukub maha (Pr). Edasi võlu kukub maha, kui saadakse teha või „heita“ kahe nimetissõrmega, mil on sõrmus, maa pääle kaks risti nii, et mõlemad sõrmed korraga algavad ja korraga lõpetavad (Pr):

Ja kui sa saad siis mahakukkund võlu kuidagi kätte ja virutad talle . . ., siis see inimene on kohe valmis, „otsas“ (Sr).

Võlu seismapanek taeva alla on samuti kerge. — Saarimaa (Vir 93) kirjeldab ebamääraselt, et kui saadakse siduda võlule nöör selga, siis see ei või lennata (Ir), kuid jääb arusaamatuks, kuis võidakse üldse siduda nööri selga võlule, kes lendab taevas. Küllap siin on mõeldud mingit maagilist nöörisidumist inimese enda man, nagu selgub järgmisest kirjeldusest. — Punasele lõngale tehakse võlu nähes palju sõlmi — vastu päeva seotakse üheksa korda üheksa sõlme või kuida see nüüd oli, sääljuures öeldakse ei tea mingisuguseid sõnu kah, — siis võlu jääb paigale ja ta saba väriseb ühel kohal, ei saa ega saa edasi, kuni seismapanija (poisikesed ju seda ikka tegid) laseb ta taas selle punase lõngaga valla, harutades lahti sõlmed (Pr). Võlu vangistamiseks jatkub nähtavasti ka lihtsalt lõnga sõrme ümber sidumisest. — Kord keegi poisikene läind kooli, lõng ümber sõrme; sääl tulnud tema poole punane tulekera ja moondund naiseks, kes kiskund poisi sõrmelt selle lõnga ja kadund siis taas tulekerana üle katuse ära (Ir 32⁰ = S. 151).

Eriti sagedasti tarvitet võte võlu vastu on ta sisikonna „kinnipanek". — Tark inimene, kes mõistis nõiduda, pani võlu seest kinni mis kinni (Ii, Kr): kui võlu käib, siis visatakse midagi ahju, kas inimese sitta või midagi muud, — kohe võluks käind inimene on seest kinni ja tuleb lahtilaskmist paluma (Kr). Kuid kõige populaarsem võte võlu sisikonna kinnipanemiseks on võlu väljaheite (vt. § 170) võtmine ja „kinnipanemine" — vastavalt see mõjub siis ka võlu enda suhtes kinnipanevalt, millest jutustetakse palju üksikasju. — Võlusitt maetakse maha või nõiutakse kuidagi ära (Pr); pannakse pudelisse kinni (Pz 11), tihti seotakse veel kivi pudeli külge ja lastakse siis vee alla põhja (L). Teinekord tehakse puusse auk, pannakse võlusitt auku ja aetakse punn ette (L); sageli pannakse tema lihtsalt õõnsaks uuristet puutükisse ja mõlemad otsad topitakse kinni (Kr), ja veelgi sagedamini võlusitt pannakse kinni sarve sisse (Kr, Pr, V), nimelt lehmasarvesse (Kr), pihelgane punn pääle (Pr). Ja siis see puusse või sarve kinnipandud võlusitt viiakse korstnasse suitsuma ja kuivuma (Kr, Pr) või visatakse küdevasse ahju, olles ise tagurpidi, nii et ise ei nähta (Kr 115), — „siis sel sittujal luhvt ei saa läbi" (V), „ta ei saa enam sittuda"

(L, Kr) ja „läheb lõhki“ (L); siis see võlu jääb haigeks, põdema (Kr) või kuivab ära, kui ta ei saa võtta midagi kinnipaňijalt (Pr). Siis võlu tuleb kinnipanija manu „lahtilaskmist“ paluma: palub lasta teda välja sest pudelist (L), palub anda talle midagi (V) süüa või juua, leiba või mingit asja (Kr), seletades, ta olevat nii kolehaige (Kr). Kui kinnipanija annab talle palutavat, siis ta saab terveks, muidu aga jääb haigeks (Kr) või saab isegi otsa (V)[1]).

„VÕLUSÜLG PUDELIS“ (S. 153)

Va Trīn Piza-külas olnud võlu, läind mööda õhku nagu triip, tulejuga taga, ja süljand või sittund kah. Kord üks saarlane Maŕť võtnud seda sülge ja pannud pudelisse kinni, nii et õhk pole pääsnud ligi. Siis see va võlu Trīn tulnud joostes sinna, kuid naised peitnud tema eest kõik kraami ära, pangid ja muu, et ta ei saaks midagi juua ega võtta. Siis ta olnud päris lõpmas ja palund nii palju ja nii palju, kuni see saarlane lasknud ta valla. — Pz 11.

„VÕLUSITT KAPSASTE PÄÄL“ (S. 153)

Oma kolmkümmend aastat tagasi jutustaja õde koos teistega kitkund Rõkšt-talus (Ir) kapsapeendraid, ja kapsad olnud otsekui süljatud täis. Siis nad õpetand üht poisijõnglast, võtku ta seda sülge, pangu lehmasarve ja visaku ahju tulle, olles tagurpidi, nii et ta ise ei vaataks. Natukese aja pärast tulnud säältsamast talust keegi eit tuppa nii haige, nii haige ja küsind midagi juua. Nad kõnelnud omavahel enne kokku, et ei tohi anda midagi. Toas olnud ka koer. Siis see eit tahtnud saada peni karva. Peni aga pugend tema eest voodi alla, eit järele ja võtnud karva, läind taas toast välja — olnudki terve. — Kr 115[2]).

173. Pääle eelpoolkäsiteldud motiivide on Liivis võlu nimega lahutamatult seotud veel kaks rahvusvaheliselt tuntud muistendit, mida jutustellakse rannikul küll väga mitmes variatsioonis, kuid milledes päätegelaseks näikse kujunenuvat stereotüüpselt siiski võlu.

[1]) Vrdl. nõia puhul § 160.
[2]) Kah „maagiline ülekanne“ (vrdl. § 160).

HINGELOOM JA ÜMBERPÖÖRDUD KEHA (S. 155)[1])

15 varianti: (lvÜ): 1 L 51 — 2 Pz 10 — 3 Ii 22, 4 Ii 25 — 5 Kr Ket 89 (33) = 6 Kr 2, 7 Kr [137·] — 8 Pr [4·], 9 Pr 59, 10 Pr 231 — — 11 V 72 — 12 Kl Saar Vir 91, 13 Kl 11, 14 Kl 27· — 15 L 183.

1) Unenäo redaktsioon (5, 6).

„Järve pääl" (s. t. merrelastud Baža-järve asemel) kaks meest niitnud heina ja „pannud" lõunaund magama. Üks mees hakand kohe norisema, kuna teine olnud veel ärkvel ja näind, et kaaslasel tulnud suust välja kollane kärbes. Mees imestand ja vaadand, kuis see kärbes läind üle rokapangi sanga. Mees liigutand sanga, kärbes pidand kukkuma peaaegu pangi ja lennand siis ära metsa.

Nüüd see mees, kes olnud ärkvel, keerand mehe, kel kärbes tulnud suust välja, teisiti — pää sinna, kus perse olnud — ja vaadand, mis edasi sünnib. — Tüki aja pärast kärbes tulnud tagasi niisama üle selle rokapangi sanga ja läind mehe pää juurde, kuid pääd pole olnud enam endises kohas, ja siis see kärbes „eland" s. t. toimiskelnud mehe perse ümber ega ole saand kuidagi sisse.

Siis ärkvelolija pöörnud teisel mehel pää taas sinna, kus see olnud. Kärbes ajelnud suust sisse, ja mees ärgand kohe üles, süljand ja öelnud: „Ah sa ime sind, mida ma nägin unes: just praegu läksin üle Suursoo ja pidin kukkuma sinna sisse, kuid ärkasin siis üles, kui mu ots olnuks!" — Teine mees teadnud, mida see tähendand, ja öelnud: „Sa tahtsid ju kukkuda rokapangi!"

2) Kõrvakiilu redaktsioon (13).

Suvel heinaaegu, kui rahvas tööskelnud metsas heina kallal, perenaine toond töölisile lõunasööki küüni manu — niit olnud säälsamas talu ligidal. Inimesed söönd lõuna ära ja pannud „päevasüdant" magama tunniks ajaks. Muud kõik jäänd magama, ainult poiss olnud veel ärkvel. Ka perenaine pannud magama, kuid poiss näind, et perenaisel tulnud suust välja kollane lind, tantselnud ümber seda suud raasike aega ja lennand minema.

[1]) Vt. ka § 171 ja 199. — Vastavaid paralleele vt. näit. Lätis LP VII 15 jj.; Eestis FFC 25, S. 99; Saksas Grimm, Deutsche Sagen I² 294 (248). Vt ka Russwurm, SaHWÖR 149 (157), kus palju vastavat kirjandust tsiteeritud. Keha ümberpöörmise lugude kohta kirjutab Mogk (GM² 33, § 24): „Ähnliche Sagen sind über die ganze germanische Welt verbreitet und lassen sich bis in die frühste Zeit deutscher Geschichte zurückverfolgen. Ausser Mäusen sind es besonders Schlangen und Wiesel, die dem Munde des Schlafenden entschlüpfen." Vastavaid näiteid slaavi maailmast vt. Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 214 jj. — Edasi vt. § 179.

Noh, ja perenaine nüüd magand, kuid natukese aja pärast poiss tõusnud üles ja keernud perenaisel p ä ä s i n n a, k u s j a l a d. Noh, pisikene lind tulnud tagasi tüki aja pärast, tantselnud ja keerelnud nüüd sääl kohal, kus olnud jalad, piuksund ja otsind seda kohta, kust saaks taas sisse.

Poiss oodand tükk aega, ja kui see lind olnud küllalt juba lennelnud sääl jalgade ümber, siis poiss võtnud pöörnud perenaisel pää sinna, kus jalad olnud, — kohe lind suhu sisse. Perenaine saand silmapilk virgele, tõusnud üles, läind poisi manu ja andnud sellele k a k s k o r d a ü l e k õ r v a, et see nõnda teind. Poiss öelnud vastu: „Sellepärast ma nii tegin, et sa käid ilma lehmi mööda ümber, sina oled v õ l u!“

3) S u r m a r e d a k t s i o o n (12)[1]).

Mustanum-külas kord keegi n a i n e m a g a n d elutult ahju taga, kuna ta v a i m käind kuskil ära. See tulnud siis tagasi p i s i k e s e l i n n u kujul, katsund päästa kehha sisse, esiti tagapoolt ja pärast suust, kuid pole pääsnud. Naine s u r n u d ära.

4) V a r j u s u r m a r e d a k t s i o o n (10).

Üks n a i n e läind taas v õ l u m a. Kuskile ta „pannud end magama“, kuhu see l i n d tuleb tagasi (see lind vaid kõik selle ime ju teeb!), kuid üks p o i s s näind seda, peremehe sulane. See olnud nagu kuulnud midagi sellist ja see võtnud hoopis, kandnud naise t e i s e k o h t a ja keernud, kus p ä ä, s i n n a p e r s e, teisiti, ning naine olnud otsekui surnud.

Õhtul mees tulnud koju, — kus naine? Lapsed pole teadnud. Arvatud, et ta läind külla. Poiss kah pole julgend ütelda, millise kelmustüki ta teind. Siis p e r e n a i n e läind ajama vasikaid lauta ja leidnud, et neil sääl on üks naine s u r n u d. Perenaine läind siis ütlema, et see naine on sääl surnud, nende vasikatekopli juures.

Naine toodud tuppa — valmis, mis valmis, et vaja pesta ja riietada. Öö ta hoitud veel toas, pandud suririideisse ja viidud siis hommikul laua pääl a i t a. Päeval lapsed läind taas vaatama sinna aita, kuna mehed teind puusärki. — Niipea kui lapsed teind aidaukse valla, kohe ka üks p i s i k e n e k o l l a n e l i n d lennand aita sisse, — olnud neli last, kes seda näind. Lapsed olnud veel säälsamas juures, kõnelnud, nutnud . . . — ema hakand l i i g u t a m a. Siis lapsed tormand tuppa isale ütlema, et ema liigutab. Tuldud vaatama, — olnud teine juba istuli ja elus.

[1]) Selles redaktsioonis ei kõneldagi õieti võlust ega keha ümberpöörmisest, vaid siin esineb ainult hingelooma-motiiv. Sissejuhatuseks sellele Saar (Vir 91) seletabki veel lisaks hinge kehastumisest koeraks: see inimene ise magab, aga ta vaim käib ümberringi, see läheb nagu k o e r (Kl).

Perenaine, see küll kahjatsend siis, et puusärki pole olnud kohe valmis, et saanuksid panna ta enne kirstu: ta olnud ju hoopis halb inimene sääl külas, see naine. Ja meeski öelnud naisele: „Teadnuksin ma seda, et sina sellist tööd teed, siis ma pannuksin sinu küll püti sisse ja kaane pääle, et sa mädaneksid!“ Pärast seda naine olnud siis kah mõne aja, et pole teind midagi, kuid hakand vana jora ajama siis jälle[1]).

5) Võ i r e d a k t s i o o n (8, 9).

A. N a i n e, va v õ l u, toond Saaremaalt lehma ja kogund kahe nädalaga l e e s i k u v õ i d. Mees näind kord, naine magand h a u a l, ja pöörnud naise ümber. Tulnud k o l l a n e l i n d ega ole leidnud suud, kuni mees elustand oma naise (8).

B. Sīkrõg-külas üks naine, va Spruojg Līž, olnud v õ l u. Ta läind võluma, kuna keha olnud o r u s otsekui surnud — see olnuks nagu siinsamas taras, v a n a k a l m i s t u kõrval. Nòh, ning ta mees leidnud oma naise sääl maas ja mõelnud: „Oot sa kurimait, nüüd sa oled ülekohtu pääl, nüüd ma keeran su teisiti!“ Mees keernudki ta ümber — k u s p ä ä, s i n n a p e r s e. Natukese aja pärast tulnud p i s i k e n e k o l l a n e l i n d, tahtnud, vaat, saada kehha sisse, kuid nuhkind sääl sitaaugu juures — pole saand sisse. Nii ta sääl toimiskelnud oma tund aega, mees aga n a e r n u d kaugemal aina ja naernud, mõelnud siis, et kui pikalt teda ikka piinata, ja keernud keha tagasi. Kohe pisikene kollane lind suust sisse — vaat, see olnud naise v a i m — ja naine saand e l l u. Ning see naine korjand siis k a h e n ä d a l a g a k a k s k ü m m e n d n a e l a v õ i d, ja see olnud veel sügisel, kus lehmel on veidi piima, kuid keegi pole ostnud seda võid. Kus see naine käind, kes seda teab, — kust aga võind saada võid, küll Saaremaal, küll „kus-ei-kus“. Selsamal sügisel nad toondki selle lehma Saaremaalt „pisimaarjapäeva“ (= ussimaarjap.) paigu, ja pärast neil olnud võid nii et... (9).

6) S e g a r e d a k t s i o o n (1—4, 7, 11, 14).

I N a i s e k e h a h i n g e t u l t m a a s :

A Jutustaja meheisa vend läind mööda teed. Üks naine olnud pikali maas (1).

B a Jutustaja kodukülas Pizas üks suur T r ī n olnud v õ l u. Kord see läind Lūž-külla võluma, lehmi piinama, ise magand otsekui lõpnud teeveeres maas (2).

[1]) Teinekord jutustaja seletas, lind pääsnud aita siis, kui p e r e m e e s l u k u s t a n d aidaukse lahti. Ärgand ellu, naine pahandand peremehega veel päälegi: „Miks sa mind luku taha panid? sa ju teadsid küll, kus ma käin!“

b Üks laps olnud tal kaasas, selle ta pannud omal pääd otsima (2).
C Pizas üks naine olnud karjas ja surnud ära — vaim tulnud välja ja läind lehmi imema (3).
D a Inimene „jäävat" võluks. — Kord naised olnud karjas, kolm naist. Ei tea, kuis nad sääl olnud — üks karjus heitnud magama (4).
b Pärast teised ajand tend küll ja küll üles, kuid mitte pole jaksand äratada, — olnud teine otsekui surnud. Siis naised arutelnud (nad nagu olnud kuulnud vanult inimesilt), et küllap ta on jäänd võluks, see vaim temal (4).
E Naine magand (7).
F Ükskord olnud üks vana naine ja lapsed karjas. Vanaeit jäänd magama (11).
G Üks naine läind võluma või painajaks, kes pigistab inimest, teisele naisele pääle (14).

II Hingeloom tuleb kehast välja:
A Hiir nuhkind tal pää juures (1).
B Lind tulnud tal suust välja (7).
C Siis lapsed näind, kuis eide suust lennand välja „lepalind" s. t. liblik (11).

III Magaja pöördakse ümber:
A Kaks rätsepat keernud naise silmili (1).
B a Siis üks mees keernud ta pää sinna, kus jalad (2)
b ja vaadand ise sääl juures (2).
C Naine keerdud ümber (3).
D a Siis teised karjanaised võtnud ja keernud ta ümber — sinna, kus pää olnud, sinna keernud jalad (4)
b ja oodand, et näis, mis nüüd „sugeb" s. t. juhtub (4).
E Magaja keha käändud ümber (7).
F Nii kui liblik lennand välja, kohe lapsed keernud eide ümber — kus jalad, sinna pää (11).
G Sääl olnud tark mees, keernud naisel pää sinna, kus jalad (14).

IV Hingeloom ei pääse kehha:
A Tulnud hiir, pole saand enam suu juurde, vaid läind tagumiku poole, nuhkind kaua aega sääl, kuid pole „passind" sisse (1).
B a Siis tulnud üks hiir, läind sinna, kus jalad olnud (see see ta vaim olnud), kuid Trīn olnud valmis s. t. surnud (2).
b Hiir tahtnud juba ära minna (2).
C Imend lehmi, tulnud tagasi, kuid pole leidnud enam suud, see vaim, kes olnud nagu pisikene lind või pisikene rott (3).

D Nii nad sääl valvand ja näind, kuis üks h i i r tulnud ja tahtnud minna suust sisse talle, kuid „eland“ s. t. tööskelnud tagumise poole juures (4).
E L i n d pole saand tagasi (7).
F Tüki aja pärast l i b l i k tulnud tagasi ja „eland“ naise jalgade ümber (11).
G Sääl ajelnud r o t t või h i i r, otsind suud jalgade mant, kust ta läind painajaks (14).

V K e h a k ä ä n d a k s e e n d i s s e a s e n d i s s e:
A Mehed keernud naise tagasi (1).
B Siis mees keernud pää tagasi, kus see olnud (2).
C Pärast naine pandud niisama tagasi (3).
D Nüüd nad võtnud ja keernud ta niisama tagasi, nagu ta enne olnud, see inimene (4).
E Magaja käändud vanna asendisse (7).
F Kui olnud lehmade koju ajamise aeg, siis lapsed keernud eide tagasi, nagu ta esiteks olnud (11).
G Tund aega naine olnud otsekui surnud, siis keerdud ta tagasi (14).

VI N a i n e ä r k a b e l l u:
a Kohe hiir (1, 2, 4) ~ lind (7) ~ liblik (11) läind suust sisse, ja naine saand ellu (1, 2, 3, 7, 11) ~ ärgand üles (4).
ba Ärkaja öelnud, oi, k u i m a g u s u n i t a l o l n u d (4).
bb Siis eit öelnud lastele: „Olete teie küll h ä b e m a t u d ! Miks te mulle vanale inimesele nõnda tegite?“ — Ning pärast eit olnud selline h a i g l a n e, sest liblik olnud liig kaua ära, pole pääsnud sisse (11).

VII A See naine olnud v õ l u (1).
B Hiir olnud Lüž-külas (2).
C See naine olnud Vaid-külas ja käind p a i n a j a k s (11).
D Naine saand sõimata (14).

7) L i s a (15)[1]).

Üks vana naine — Piza-külas ta eland — olnud suur nõid. Ta käinuvat v õ l u k s ja kukkund kord maha Vārnajuom-mäele. Vana Vene Jüri, kes teeninuvat kroonuteenistuses kakskümmendviis aastat, tulnud teenistusest koju ja eland Sauzgala talus. Kõrtsi minnes ta leidnud selle naise otse tee päält lõpnuna naga ärasurnu. Jüri ajand, las tõusku üles, — ei ole liigutand. Jüri mõelnud, kuss, kuss. Ta kuulnud ju enne, et see naine käib võluks. Jüri keernud tal p ä ä s i n n a k u s t a g u m i k ja

[1]) Raamatu trükkimisel saadud uus teisend.

mõelnud: nüüd vaja jääda raasikeseks seisma, et näha, mis sünnib. Korraga tulnud pisike hiir joostes metsast välja ja aina selle tagumiku ümber joosnud sel naisel. Nüüd Jüri mõelnud: vaja keerda tagasi see pää. Niipea kui lasknud pää jällegi maha, kohe hiir naisele suhu sisse, naine elus, karand üles ja joosnud minema koju [1]).

174. Kuna keha ümberpöörmise lugu tuntakse kogu rannikul, siis enam Ida-Liiviga piirdub sellevastu teise kuulsa võlumuistendi tundmine, kus kõneldakse võlude ülemerelennust ja kummalisest peotsemisest teatud öil. Tavalise võlunimetuse kõrval ristitakse peotsejaid mõnikord ka libahunteks (Sr, V) ja lisatakse, et vanad saarlased kutsunuvat neid ka veel maksameremeesteks (Sr)[2]). Nad tulevat kokku, küll Saaremaalt, küll Kuramaalt, teatud kohta, jõuluööl, nii mehi kui naisi, lendavat läbi õhu kaksiraksi ahjuroobil ja pidavat siis sõda omavahel: raiuvat üksteist puumõõkega ja ütlevat sääljuures „õhtul haige, hommikul terve!" (Sr). — Laskem järgneda jutundid [3]).

VÕLUDE SÕIT SAAREMAALE (S. 156)[4])

10 varianti (NB kõik lvl): 1 Sr 43, 2 Sr 125 — 3 Kr 44[5]), 4 Kr 65, 5 Kr 89, 6 Kr 147 — 7 Pr [12:], 8 Pr 58 — 9 V 102, 10 V [180].

1) Unustet noa ja pillimeeste redaktsioon (1, 2, 5).

I Keegi poiss kaubelnud end ühe peremehe juurde sulaseks. Peremehel olnud kaks tütart ja need olnud

[1]) Esitet jutustus laseb aimata, kuidas vast tavalised langetõbiste kukkumised kas või keset teed võivad kinnitada omaltpoolt selliste hingelooma-muistendite levimist tegelikus elus. Vt. ka § 179.

[2]) Maksamerest vt. § 59, LRU I 113/4.

[3]) Võlude ülemere-sõitest vt. veel § 171, lhk. 78/9; nõidade kooskäimisist vt. § 156, lhk. 22; külmkingade „konverentsest" vt. § 102, LRU II 55; vrdl. lõpuks isegi painaja ülemere-käimist § 192 (Sr 44[6] — S. 183).

[4]) Vastavaid teisendeid vt. näit. Lätis Mag IV, 36; DL IV 48; LP II 54, V 158, VII 101; vrdl. ka Šmits, LPT II 509/23 (Mt. 306); Eestis FFC 25, S. 106; Saksas Grimm, DM [3] II 1003 jj.; Wuttke, DVA [3] 157. Hää ülevaate vastavast motiivist germaani maailmas pakub Mogk, GM [2] 48. Slaavi ainestikku vt. Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 469/84 ja Sumcov'i artikkel, Русскій Филологическій Вѣстникъ 31 (1894), 299—304.

[5]) Loetud sõja ajal läti juturaamatust.

võlud. Ühel ööl poiss teind nii, nagu jäänuks ta juba magama. Tüdrukud pannud talle tuliseid süsi peosse, et näha, kas ta tõega magab. Poiss magand edasi, nagu ei teaks ta midagi (2).

II A Tüdrukud arutand siis omavahel, et vaja minna Saaremaale ühte mõisa lõikama lehmel keeled suust välja (2).

B Kord peremeest-perenaist omavahel arutand, et täna vaja minna Saaremaale üle mere piima tooma, võluma Saaremaa talli (1).

III A Tüdrukud läind välja, langetand end maha ja keernud ümber, — sääl olnudki neil tiibega sokud all, ja nad ratsutand üle mere (2).

B Keegi perenaine, va võlu, läind Saaremaale, läbi õhu lennand, tuli suus (5).

IV A Näilikult magav sulane luurand seda, teind nõndasama, temalegi tekkind sokk alla, ja ta ratsutand tüdrukuile järgi (2).

B Üks poiss näind salajas, kuis perenaine teind end võluks; poiss teind samuti ja lennand kah võluna naisele Saaremaale järgi (5).

V A Kui peremeest-perenaist lüpsnud lehmad tallis ära, siis nad arutand sääl omavahel. Perenaine öelnud: „Minul pole väitse, teeks muidu mõne lehma valla, lõikaks kütkmed katki, las nad puselgu muid“ (1)[1]).

B Kui nad ratsutand mõisalauda ukse juurde, et lõigata keeli, siis üks õde öelnud järsku teisele: „Aga minul pole väitse ühes! kas sinul on?“ — Teine vastand: „Minul kah ei ole!“ (2).

C Nad jõudnud „talli“ s. t. lauda manu, kuid poiss pole pääsnud sisse; perenaine läind lauta võluma ja lehmi imema ning öelnud, et oleks pussi vaja (5).

VI A Peremees ütelnud siis, et temal on väits ühes, ja siis lõigand neid kütkmeid katki mõnel lehmal. Nad võtnud oma piima ja tulnud Saaremaalt tagasi (1).

B a Sääl poiss hüüdnud: „Minul on nuga!“ (2, 5).

ba Kui tüdrukud näind poissi kah kaasas, siis neil olnud häbi, ja nad ratsutand tagasi (2).

bb Siis perenaine põgenend minema, ja poiss jäänd nagu veel sinna Saaremaale (5).

VII A Kui nad jõudnud keset merd, siis tüdrukud hüüdnud poisile, vaadaku see tagasi: kui poiss vaa-

[1]) Küllap nad tahavad lõigata lõõgu katki ja ajada lehmi pusklema selleks, et lehmade omanikud ei saaks aru võlude öisest piimavargusest, vaid peaksid piima puudumist lehmade eneste süüks, — muidu võetaks ju tarvitusele kaitseabinõusid võlude vastu.

danuks tagasi, siis ta kukkunuks soku seljast maha ja uppunuks merre. Kuid poiss pole vaadand tagasi, sokk kihutand aina edasi, ja poiss jõudnud koju (2).

B Poiss jõudnud kah koju sinna kohta, kus ta heitnud kukerpalli üle pää, kui ta nõidund sääl. Kuid poiss pole mõistnud nüüd teha end enam inimeseks, kükitand vaid sääl, pole saand valla. Siis perenaine tulnud, virutand üle kõrva ja õpetand, kuis võib taas inimesestuda (5)[1]).

VIII Teisel õhtul peremeest-perenaist läind taas. Kuid neil olnud kaks sulast, mõlemad suured muusikamehed — üks vilespilli, teine torupilli puhuja. Ja nüüd need sulased luurand järele, kuhu peremeest-perenaist lähevad ja kust nad saavad selle naha (võlunaha või libahundinaha) omale selga, kui nad toovad piima. — Need läind aga kotta tuha sisse koogu alla, vähernud sääl, tulnud kojast välja, ja olnudki libahundinahk seljas. Poisid teind kähku-kähku nõndasama ja kupatand neile järgi. Nad kuulnud veel enne, kuis peremees öelnud perenaisele: „Ainult ümber sa ära vaata, kui kuuleksid merel ka mistahtesugu müra!" — Kuid poisid võtnud kaasa oma muusikariistad ning hakand puhuma ja mängima keset merd. Perenaine vaadand tagasi, mis sääl on, et nii ilusasti mängitakse. Niipea kui vaadand, kohe ta kukkund maha ja uppund merre (1).

2) Määrde ja luuavarre redaktsioon (3, 4)[2]).

I a Kuskil külas üks perenaine oma tütrega olnud võlud — nii vähemalt kõla käind mööda küla ringi, kuigi keegi pole teadnud, kas see ka tõesti on nõnda või mitte (4).

b Kord keegi rätsep juhtund minema sinna tallu õmblema (3, 4). Tema kah olnud kuulnud sellest võluasjast kõnelevat, kuid pole uskund enne, kui näeb iseoma silmaga (4).

II A Ühel laupäeva õhtul kõik muud läind kodunt ära, ainult rätsep, perenaine ja tütar jäänd kolmekesi koju, ja rätsep heitnud hämariku ajal voodisse pikali (3).

B Perenaine ajand tend varakult juba magama ja rätsep imestand endamisi, et mis see küll võiks olla: iga

[1]) Tavaline motiiv libahundi puhul, vt. § 185.

[2]) See redaktsioon näikse Liivis literaarset algupära ja põlvneb arvatavasti läti rahvaraamatuist.

õhtu perenaine jutleb temaga kella kaheteistkümneni, kuna täna, laupäeva õhtul, kus oleks just aega, täna ta ajab magama juba kella kaheksa paigu. Rätsep läind küll magamistuppa, kuid mõtelnud ise, et midagi siin korras ei ole, vaja jääda ärkvele luurama. Ta heitnud niisama riietetult voodisse, tõmmand teki üle pää ja teeskelnud, nagu ta magaks (4).

III a Sääl rätsep kuulnudki, kuis teises toas perenaine ütelnud tütrele: „Kuradi rätsep, ei läind ära! Meie ei saa täna õhtul mitte sugu minnagi sinna!“ Tütar vastand: „Sellest pole viga: tal on kõva uni, kui ta magab.“ Perenaine öelnud jälle: „No siis on hästi. Praegu ta magab. Mine sa peergu tooma, paneme peerg põlema ja kütame tal jalgu. Kui ma kolm korda pistan talle peerutule jala manu ja kui ta siis ei ärka, siis me võime minna.“ — Rätsep kuulnud seda puha ja hakand norskama, et nad arvaksid tend magavat (3).

b Tüki aja pärast perenaine tütrega tulnud rätsepa magamistuppa, jätnud tütre ukse juurde valvama (4), ise läind peerutulega voodi manu ja põletand tulega rätsepal jalgu (3, 4).

ca Rätsep kannatand, palju aina suutnud, ja perenaine öelnud tütrele: „Võta julgesti pott maha, — ta magab nagu karu!“ (3).

cb Rätsepal valutand küll mis hirmus, kuid ta kannatand hambaid pigistades kõik ära ega ole liigahtundki. Perenaine kütnud mõne aja, näind, et rätsep ei liiguta, jätnud järgi ja öelnud tütrele: „Rätsep magab; võime julgesti minna!“ (4).

IV a Rätsep raasikeseks avand silmad pilukili ja näind (3), kuis tütar võtnud ahju päält maha sellise pisikese poti, ja siis nad üksteise järgi võidnud mingi asjaga oma kainlaaluseid potist (3, 4), kollase pudruga (3), jäänd võluks (3), istund luuavarrele (4) ja ajelnud läbi ahju korstnast välja (3, 4).

b Niipea kui perenaine (3) või tütar (4) kadund viimasena korstnast välja, kohe ka rätsep järgi: karand voodist poti manu ja võidnud oma kainlaaluseid (3, 4), istund luuavarrele (4) ja kupatand läbi korstna naistele järele (3, 4), nii et korsten aga tõrisend (4).

V aa Nad ajelnud kaugele mööda taevast, kuni laskund maha ühele ilusale väiksele saarele. Sääl perenaine tütrega näind, et rätsep olnud järel (4).

ab Rätsep näind, kuis perenaine jäänd peatuma ühe r a u d s i l l a man, silla all olnud a u k, sinna perenaine pugend sisse, tütar järgi, rätsep kah, kuis aina suutnud. Kuid tormamisega rätsepal jalg jäänd ühe kivi külge ja ta lükand selle auku. Siis perenaine vaadand tagasi, näind rätsepat ja ehmund ära (3).

b Perenaine küsind: „Kuis sina siia said?“ (3, 4). — Rätsep vastand: „Läbi korstna, üle mere, ühte vanna auku!“ (3) ~ „Nagu te näete — luuavarre pääl niisama nagu teie ise!“ (4).

c Siis perenaine öelnud:

ca „Paha küll on, et sa tulid, kuid ükstäis! tee ainult seda, mis ma sulle ütlen. — Täna õhtul meil on suur „püha“ (s. t. p i d u): t u l e b m e i e k u n i n g a s. Kui sa aga näed teda, ära siis ainult ütle: *pikk peenike luuavars, oleksid sa läind katki*, siis ta lähebki risti katki, ja meie kõik oleme otsas ega või enam võluks „jääda“ (s. t. saada). Aga sina ütle: *luuavars, jää* (s t. saa) *jämedaks nagu va heinasaad*, — siis meie võluriik saab suureks“ (3).

cb „Halb on küll, et sa tulid siia, kuid mis teha, tagasi sa teed ei tea minna enam. Tule ühes sisse — meie p ä ä m e h e l o n p u l m. Sa võid ukse man seista, kuid jumala pärast sa seda ära ütle, kui päämees tuleb sisse, et *pikk peenikene nagu nõel, oleksid sa katki läind! vänderik kõverik nagu rang, oleks sind tuul puhund ümber!*“ (4).

d Rätsep tõotand, et ta nii ei ütle, ja läind ühes nendega sisse (4), üteldes: „Ükstäis, ma teen nii nagu sa ütlesid!“ (3).

VI A Perenaine teind valla ühe raudukse, ja nad kolmekesi läind suurde saali, kus olnud p a l j u v õ l u s i d ees juba enne neid. Kõik istund ümber suure laua, igaühel k o o r e p o t t ees, kastnud sõrmed potti ja imend. Perenaine tormand kah kohe laua manu ja hakand lakkuma koorepoti veeri. Rätsep tahtnud samuti minna vaatama, aga perenaine vibutand kätt ja öelnud: „Ära tule, ära tule! sina ei mõista nii süüa, nagu siin on vaja süüa. Püsi sa säälsamas ukse man ja vaata, varsti tuleb kuningas!“ (3).

B Sääl olnud koos juba enne palju võlusid, et aina huuand. Kõik nad oodand päämeest, söönd, joond ja t a n t s i n d (4).

VII aa Mõne aja pärast tulnud uksest sisse pikk peenikene valge võlu (3).

ab Korraga tulnud sisse nende p ä ä m e e s — pikk ja peenike nagu nõel, kõverdet ära seitsmel painapul (4).

b Muud võlud tõusnud kohe kõik laua mant püsti, hakand tantsima ümber selle pika peenikese võlu ja laulnud: „Las elagu koorepütt ja sina, luuavars, jäägu (s. t. saagu) nii jämedaks kui heinasaad!“ (3).[1])

c Rätsep pole suutnud hoida end tagasi, nähes sellist veidrust (4), ja karjund ukse mant: „Läheksid sa kolamuse luuavars kohe katki!“ (3) ~ „Ah sina pikk peenikene, murraksid sa enda katki! ah sina kõverik vänderik, puhuks tuul sinu ümber!“ (4).

VIII a Niipea kui rätsep ütelnud need sõnad (4), kohe see pikk peenikene (3) võlude päämees (4) kukkund põrmandule maha (4), läind risti katki (3) ja olnudki „otsas“ s. t. surnud (3, 4).

ba Säälsamas surnud ära ka palju võlusid, surnud perenaise tütargi (3).

bb Seda nähes muud võlud hakand kiunuma ja karjuma ja tormama välja, nii et taevas olnud aina punane nende tulest (4).

c Perenaine tulnud nuttes rätsepa manu hädaldama:

ca „Mispärast sa nõnda tegid? Kas ma sulle vähe andsin kodus võid süüa? Kust me nüüd enam saame? See see koht ju oligi, kust sain. Ja mida ütleb veel mees, kui tütart pole, — tütar on ju otsas! Kes andis oma hinge meie kuningale, need kõik on täna valmis. Mina kah tahtsin anda, kuid õnn veel, et ma ei andnud!“ (3).

cb „Miks sa nii tegid, sõber! tapsid ära meie päämehe, kes hoolitses ja muretses meie ette! Nüüd me kõik oleme otsas. Ja pulmapäev sai tema ja meiegi surmaks!“ (4).

d Rätsep urisend habemest vastu (4):

da „Jumalale tänu, täna õhtul ma küll tegin ühe hääteo! Nüüd minugi lehmale tuleb enam piima ja koort, enne seda sa kurat imesid ju puha piima välja!“ (3).

db „Kellele siis teid vaja on! Teie võite sõita puha põrgusse, siis on veel paremgi!“ (4).

IX A Rätsep leidnud ühe va hundi ja ratsutand sellel koju. Kuhu perenaine jäänd, seda ta pole teadnud. Aga sellest ajast kadund ära kõik võlud ega ole neid praegugi enam (3).

[1]) Võlud imevad ju piima tühja põide ja soovivad, et see muutuks paksuks kui saad.

B Tagasitulekul perenaine ütelnud teel rätsepale: „Jumala pärast ära sa tagasi vaata, muidu sa kukud maha.“ Kuid rätsep pole suutnud kannatada — taga olnud selline hirmus müra — ja ta vaadand ümber. Üheksa kuradit kiskund võludepäämehe hinge, igaüks neist tahtnud saada tüki ta hingest. Siis rätsep märgand ka ise, et ta hakand vajuma allapoole, ja kartnud, et kukub merre ja upub äragi. Kuid õnneks ta kukkund otsekohe oma toa korstnasse ja läbi ahju tuppa. Ta naine tahtnud panna parajasti tuld ahju ja karand hirmuga tagasi, kui ta mees tulnud must nagu kurat luuavarrel ratsutades ahjust välja. Kui ta toibund vähe sest hirmust, siis rätsep jutustand oma loo. Ja naine selle rõõmuga, et ta mees on veel elus, pannud kohe tule ahju ja küpsetand saia. Nad söönd siis mõlemad ja söönd peaaegu liiakski. Jutustaja isegi saand ühe saia, — olnud muidu ilus sai küll, kuid kole võluhais olnud man, ja sellepärast jutustaja tend pole söönd (4).

3) Siku ja raudmõõgaga asemiku redaktsioon (6, 7, 8).

I a Pühade öiti sellised va võlud ja nõiad läind ühte kohta kokku sööma ja jooma. Paljud läind üle mere Saaremaale või tulnud säält Kuramaale mööda õhku või mööda maad (6).

ba Kord Saaremaal üks naine olnud võlu, mees aga mitte. Naisel olnud ratsahobuseks must sikk (6).

bb Keegi naine olnud nõid (7) või libahunt (8).

II aa Jõuluks naine jäänd haigeks ja palund oma meest, et see läheks tema asemel, sest sääl hulgas pidavat tingimata olema (6).

ab Jõulu õhtul sel naisel laps olnud haige (7, 8), kuna naine ise pidanuks minema ära, sest jõulu ja vanaaasta öiti neil on kokkuminek teatud kohta (8). Siis naine palund oma meest minna, sest tingimata pidavat minema (7, 8).

b Mees ajand vastu, ta ei teadvat minna (8).

ca Naine õpetand siis (Saaremaa keeli nad kõnelnud), et laudas on must sikk ja peerust puumõõk, võtku mees see kaasa, ärgu ent võtku raudmõõka (6).

cb Naine juhatand: „Värava man ootab sind must sikk. Astu sellele selga, see viib sind isegi, kuhu vaja. Aidas seinal on kaks mõõka, üks puust, teine rauast. Ära võta seda raudset, vaid võta puine: kui teil tuleb sääl vehelda, siis ei tohi raudmõõgaga vehkida, sest kõigil sääl on puised“ (8).

III aa Mees aga võtnud just raudmõõga, astund sikule selga ja ratsutand minema (6).
ab Vastu naise juhatust mees ratsutand sikul just raudmõõgaga nõiapeole (7).
ac Mees aga mõtelnud, mis ta puuga, ta võtab parem raudse. Läind värava manu, — jah, sikk olnud tõesti sääl, mees astund selga ja kihutand teele (8).
b Teel ta ratsutand mööda väga lihavaist lehmest, kes söönd väga suure rohu sees, ja edasi ta näind hulga väga lahjasid lehmi, kel pole olnud midagi süüa (6).

IV aa Mees jõudnud selle toa manu, kus olnud koos need võlud või raganad ja söönd, — suur laud olnud täis leiba. Võludele see leib paistnud saiana, kuid mees näind, et see olnud lehmasõnik, pisikesi ja suuri kakke. Hobusekusi olnud neile viinaks, hobuseraibete va ribikondid olnud neile leentooleks, muist punaseid, muist valgeid, kuna nende silmade ees need hobuseluud olnud toredad toolid. Ja üks suur isand taas kirjutand laua man, tõrvapang ees, suur hang suleks käes, kirjutand üles kõik sinna tulijad, — sellepärast ka ju see naine ei võind jääda koju (6)[1].
ab Mees jõudnud ühte suurde vanna rehte. Sääl olnud lauad sees ja külalisi kogu rehi täis. Ärakärvand hobuste raipeluud olnud laudel, ja neist söödud nii mis... (8).
ba Mees istund ahjupingile. Teda kutsutud kah sööma, kuid ta vastand, ta ei tahtvat süüa (6).
bb Ka mees viidud laua manu, kuid ta pole istund (8).

V a Kui lõpetet söömine (6, 8), siis nad kõik hakand vehklema (8) ~ taplema oma puumõõkega (6). Küll raiund ja tapelnud, kuid keegi surma pole saand — olnud ainult selline mood neil võludel (6).
ba Need puumõõkega taplejad ütelnud ise ikka Saaremaa keeli „täna õhtul otsas, homme hommikul terve“, kui nad virutand kellegile puumõõgaga, ja see kukkund maha (6).
bb Vehklejad ütelnud ise ikka „vehi, vehi, puust mõõk, ei[2]) mitte raudne mõõk“ või „ära tee raudne mõõk“ (8).

[1]) Vrdl. hammastega härjanaha venitamist — § 124, LRU II 165.
[2]) Eesti keele imiteerimiseks ütles jutustaja just nimelt „ei“, kuna liivi keeli see oleks „äb“.

VI a Siis see mees läind ja hakand virutama oma raudmõõgaga kah — igale, kellele pannud mööda kaela, sellel pää otsast maha (6, 7, 8); neid päid veernud otsekui keri (8), ja nii võlud saand hukka (6).

ba Must kurat, kes olnud see kirjutaja, kupatand toast välja — jalg hakand tal lauajala taha kinni ja kiskund tõrvapangegi ümber (6).

bb Mees aetud siis minema (8).

VII a Mees astund taas selga oma mustale sikule, ratsutand koju ja raiund sääl siis sikulgi pää maha (6, 7, 8), mõteldes, et ega seegi pole õige asi (8).

b Siis mees tulnud tuppa naise manu, ja see küsind kohe, kuis läind (6, 8). Mees vastand, et oi, kui hästi. — „Kas siku lasksid taas talli?“ — „Jah, sikk on tallis!“ (6).

c Nüüd mees jutustand ära kogu loo: kellele ta virutand oma raudmõõgaga, selle pää lennand (6, 8) nagu kera (8); samuti ta raiund selle siku pää (6, 7, 8) — mis sellestki hoida (8).

d Ah, kus naine pistnud tönnima: see sikk olnud ta emaema (6) või ta ema (7, 8).

VIII A a Siis see mees võtnud ja raiund ka naisel pää maha, — nii need võlud kõik on otsas (6).

b Enne veel mees küsind naiselt, mida tähendand need lihavad ja lahjad lehmad. Naine seletand, lihavad lehmad olevat need rikkad inimesed, lahjad lehmad aga vaesed — kuradirahvas (vt. § 121), nimelt, kes olnud ära surnud, enne võlud olnud, siis surnud ja lehmeks moondund (6).

B Eks need vehklejad olnudki siis sellised kuraditegijad (vt. § 119) või kümnekingalised (8).

4) Libahundi segaredaktsioon (9, 10)[1].

I Seda on kuuldud, jah, et libahundid pidand pulmi Saaremaal (9, 10). Nad kandnud kokku ühte rehte niipalju hobusejalgu ja igasugu luid taldrikuiks ja lusikaiks, et rehi peaaegu täis, ning siis nad läind kokku — Saaremaa libahundid ja siit Kuramaa libahundid (9).

II a Keegi perenaine siin Kuramaal oma tütrega teind ennast kah libahundiks (9, 10):

aa nad võidnud end kojas tule veeres määrdega potist, moondund libahunteks ja läind sinna rehte (9) ~

[1]) Tuletagem sel puhul meelde ka kümnekingaliste pulmapidu ja võitlust libahuntega (S. 76 — vt. § 112, LRU II 90).

ab jõulu ööl nad kojas võidnud vihaga potist määret kainla alla, ja astund kaksiraksi luua selga, pistnud luuavarre reite vahele ja sõitnud üle vee Saaremaale ühte küüni, kus olnud libahuntide pulm (10).

III aa Peremehe poiss kuulnud, kui nad omavahel jutelnud, et vaja olevat kaasa ka puumõõka, ilma puumõõgata ei võivat minna. Aga see poiss mõtelnud: mina lähen ka ja võtan raudse mõõga (9).

ab Naistel olnud kaasas peerust mõõgad, poiss aga võtnud vikati (10).

b Sulane teind nõndasama nagu perenaine tütrega ja kupatand neile järgi (9, 10).

c Teel kogunend veel hulk teisigi libahunte, ja nad kõik joosnud Saaremaale (9).

IV a See rehi olnud täis igasugu libahunte, ja nad tantsind sääl hulgakesi (9, 10), pärast hakand söömа nende hobusejalgade ja luudega (9).

b Kui nad lõpetand söömise, siis nad omavahel arutand, et hakkavad sõda pidama (9). Nad hakand vehklema ja öelnud ise: „Vehi, vehi puumõõk, ei[1]) mitte raudne mõõk!“ (9, 10).

V Kuid peremehe poiss virutand oma raudmõõgaga; keda raiund, see kukkund — tapnud ära kõik libahundid (9).

VI Tagasitulekul perenaine karjund merel aina, et Saaremaa põleb, vaadaku poiss tagasi. Vaadanuks poiss tagasi, ta uppunuks, kuid tema pole vaadand (10).

VII Jõutud koju, — perenaisel ja tütrel libahundi nahk maas, poiss pole aga saand nahka maha, lamand saunalaval. Peremees otsind poissi taga. Siis perenaine läind sauna, andnud poisile kõrvakiilu, inimesestand tema ja keelnud teinekord nii tegemast (10).

VIII a Hommikul inimesed läind Saaremaal sinna rehte (9) ~ küüni (10) ja ehmund ära (9):

aa rehi olnud täis verd ja koeri, kuna luid olnud nii palju, et pole saadud otsa pääle, mis teha, ja joostud külla kõnelema (9).

ab küünis olnud tapetud maha niipalju koeri, et andnud puhastada kogu päevaks (10).

---

1) Eesti keele imiteerimiseks öeldi nimelt „ei“, olgugi et liivi keeli pidanuks ütlema „äb“.

ba Mõned libahundid olnud veel elus ja jutustand, neil olnuvat pulm ja siis keegi häbematu olnud nende hulgas, kes tapnud nad puha maha (9).
bb Mõned olnud veel elus ja jutustand, kuis üks kurivaim tapnud nad maha(10)[1]).

VÕLU EESTIS

175. See oli aprillis 1840, kui Saaremaa populaarne (kaheksakordne!) „lantmarssal" ja Kuivaste parun Peter Wilhelm von Buxhoewden luuletas terve vemmalvärsilise „poeemi" selleks, et pildistada Tallinna saksakeelse nimetuse Reval põlvnemist eesti sõnust röövli elu („elu" tõlgitseb saartel teatavasti ka maja) ja Saaremaa nime Ösel põlvnemist sõnust „öse ello", s. t. ööse elu. Selles käsikirjalises poeemis ta mainib esimesena eesti kirjanduses ka sõna võlu, jutustades röövlist:

Seäl kohtas seisis röö.wli ello
Seest aast on tuhhat aastad jubba
Ta olli keige surem wöllo
Ning Torapilla andis lubba,
Et, nago kotkas pilwe alt
Toukab äkkist luige peäle
Rööwlil olli melewald,
Tappa, kus ta kulis heäle.
GEG, EH 159 < Sa.

Kuid juba ammu enne võlu eesti luulekeelde jõudmist selle sõna on kinnistand trükipaberile E. Gutsleff oma grammatika sõnastikus aastal 1732[2]): wöllo 'eine alte Hexe'. Ja Gutsleffile viidates noteerib selle ka Wiedemann (EWb): võlu 'Hexe', võluma = võlama 'hexen, zaubern', võlaja 'Hexe, Zauberer', ära võlama 'behexen, verhexen, verzaubern'. Edasi

[1]) Üleminekut võlult libahundi mõistele võiks seletada sellega, et võlusid kujuteldi ms. ka hundi seljas peole sõitvat, nagu nad sõidavad pääle luua sikugi seljas (vt. teisendeis 6—8), tiibega sokul (2), teiste rahvaste juttes sageli veel mustal kukel jne. Seda üleminekut paljastab parimini 3. teisend, kus rätsep ratsutab peolt hundi seljas koju. Siit samm edasi: peole sõitja ise moondub hundiks, millega jõuamegi libahundi redaktsioonini (vrdl. ka libahundinahka 1. teisendis).

[2]) E. Gutsleff, Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, lhk. 211.

võlu-sõna tarvitab saaremaalane O. Kallas[1]), kuna teine saaremaalane, keeleuuenduse isa Joh. Aavik, ja muhulane V. Grünthal-Ridala toovad noor-eestlaste kirjakeelde verbi võluma 'nõiduma, köitma, kütkestama' ja loovad adjektiivi võluv tähenduses 'veetlev, kütkestav, nõiduslik'[2]), — tänapäev need ongi juba üldtuttavaid sõnu kirjanduslikule publikule. Võluv-sõnast on tuletet edasi ka võluvus, on konstrueeritud isegi võlutulg[3]) ja verb võlunema[4]) ning lõpuks on loodud -ur tuletamise palavikus ka võlur[5]).

Võlu kõrval Wiedemann oma sõnastikus noteerib veel lõunaeestilise (dörptestnisch) sõnakuju võhl : võhlu (võlhu) 'Hexe, böser, unerträglicher Mensch' ja verbi võhlitsema, võhritsema 'unruhig, vielgeschäftig sein'. Samuti võhl-sõna esineb suurtes lõunaeesti rahvalaulude köitmeis, mis toimetas trükki meie vanavara-koloss Jakob Hurt. Näiteid:

26 Ega või võhlu' nätä,
Külä kade' kaeda.

Hurt, VK I 28 (26) < Põlva (tütre tänulaulus emale imetamise ja söötmise eest).

[1]) O. Kallas, KrMr 60: „Ebausu juured käivad siin veel sügavalt; võõras oli juba vanast võlu; mina olen rahva silmis nõid."

[2]) Teatavasti noor-eestlased pidid ju varustama algul oma raamatud tundmatute sõnade seletustega, ja nõnda õpetab ka Ridala (Kauged rannad, 1914. a.), et Saaremaa sõna võluma tähendab 'nõiduma' (esineb ta luuletises Kevad I, lhk. 22). — Olgu nenditud ühtlasi, et adjektiivse partitsiibi võluv rahvapärasuse kohta puuduvad igasugu teated.

[3]) Näit. Joh. Semper, Hiina kett (1918), lhk. 113: „Ma olin veel üleni läbi imbunud oma kujuteldavast ideaalist, sellest, missugune pidi Evi olema, olin täiesti selle võlutulga all, nii et ma ei osanud veel ühtki joont leida temas, mis ainult tema oma oleks olnud."

[4]) Nimelt K. E. Sööt oma luuletises „Laul" (Laulupeo album, 1928, lhk. 6):

Võluneva võidu õnne,
Helkineva elu õnne.

[5]) Näit. päälkirjatab „Päevaleht" nr. 209, 1925. a.: „Katked vanarahva juttudest. Saarlased võluritena." „Võluriks" on ristitud eestikeelses tõlkes ka Edgar Wallace'i kriminaalnäidend „The Ringer" (esitet „Vanemuises" sügishooajal 1927), olgugi, et ingliskeelne päälkiri seda kuidagi ei õigusta. Võlur esineb aga isegi juba käsikirjalises Valga õpilaste ajakirjas „Viirastus" nr. 7 (1925) jne.

39 Olõ-õs täll pihta pihlapuinõ,
Jala-as talla' tammõ laastu',
Sõrmuskundi' kuzlapuidzõ',
42 Võhlu' sei' tedä võizimõs.
Hurt, SL I 434 (400) < Lazarevo (sõttavõetud isatust pojast laulus „Kolm vaest").

On otse imestustäratav, et pääle mainitud raamatute võlu ega võhlu ei käsitelda enam kuskil meie folkloristlikus kirjanduses: teda ei tunne põrmugi ei Saaremaa rahvaluule spetsialistid Luce ega Holzmayer [1]), ei Läänemaa folklorist Russwurm ega isegi universaalne Eisen mitte, kes kaevelnud meie vanavara hiiglalademeist päevavalgele muidu küll nii rikkalikult igasugu kullaliiva. On iseloomustav, et Wiedemanngi (LdE 209) noteerib võlu ainult vanasõnade hulgas: „Võhlul ei kazu vil'ja, ja kadehel ei kazu kaŕja" (eL — sellest vt. alamal lhk. 116). Alles hiljem puudutavad sõna keelelist külge — ja sedagi ainult möödaminnes — meie lingvistid Kettunen [2]) ja Saareste [3]).

Aga kuigi võlu on jäänd meie vanavara uurijail kahesilmavahele, ometi see on raskekaaluga mütoloogiline mõiste, mida tuntakse üldiselt meie kahes üksteisest praegu täitsa eraldet kultuurirajoonis: 1) saartel ja 2) Võru-Setumaal [4]). Ja kuigi trükipaberil see sõna alles hiljuti esines haruldusena, seda harilikum ta oli alles hiljuti ja on veelgi rahvasuus, kuni usk võlusse püsis (või püsib!) vankumatuna. Võlu rahvapära-

[1]) Võib-olla just sellepärast Luce ega Holzmayer ei mainigi võlu sõna, et see neile liiaks tavaline tundus?

[2]) L. Kettunen, Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts 78.

[3]) A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I 71.

[4]) Sõna esinemise kohta mujal Eestis pääle saarte ja Võru-Setu on ainult väheseid kahtlasi andmeid. — „Vaba Maa" nr. 190, 1926 a. trükib kirja Läänemaalt „Elu-olu Massus" ja jutumärgitab sääl otsekohe: „Väga kardetakse loomade „võlumist"". Kuid harilikumalt öeldavat sääl siiski „nõid" ja „nõidama" (ERA II 4, 65 < Hanila). Teine teade põlvneb Jürist: „Võlu olevat meesnõid, kes arstib haiguse sõnadega, posimisega, silitamisega; mõnikord tarvitab ka abinõusid, näit. seob ümber punase lõnga; tegevus olevat umbes Juhani Aho Panu taigade taoline; tavalisem nimetus olevat vist siiski „hambamees" (L 394 < A. Tiitsmaa). Keegi vana hiidlane kuulnuvat võlu-sõna esimest korda elus alles Tallinna rannas, kus keegi (Viimsi?) kalur siunand teist: „Ta kurat on mu võrgud ära võlund!" (L).

sust (ja vanadust) osutab eestkätt juba ta esinemine r a h v a l a u l e s k i. Eriti silmapaistvad on siin vaeslapse laulud pärisja võõrasvanemaist, kus võõrasema või -isa siunatakse võluks niihästi Saare kui ka Võru-Setu laulurepertuaaris. Vaadakem üksikuid näiteid:

Vöras Emma, völluda
Vöras issa vägga kurri
EKS 4" 2, 245 (6) < Saaremaa.

Võõras õks esä, võhla esä,
Võõras võhla armukene
EÜS I 758 (4) < Hargla.

Võõras emä, võhlu emä
Võõras võhlu armuline
EÜS I 762 (24) ja 782 < Hargla.

On tähtis nentida, et samade vaeslapselaulude teisendeis mujal maakondes esineb võlu (alias võhlu) asemel harilikult adjektiiv v õ i g a s, näit.:

Võeras eite, võegas eite,
Kuulis mind koju tulema
EÜS VIII 880 (551) < Peetri.

Mull võeras memm on võigas memme
H II 74, 413 (2)< Maarja-Magdaleena.

Pääle vaeslapselaulude võlu esineb veel muiski laulutüüpes nagu näit. järgmises (vt. ka eelpool esitet VK ja SL näiteid):

Vellekene, ellekene,
Kui sa lätsi naista kosima,
Kabu armast kauplema,
Pani sa sii kübärälle,
Kalõvatsõ ümbre kaala.
Kiti sa tsia' sillan magava,
Varsa' võtva võsastigun.
Sai sul nainõ naidõtus,
Kabu armas kaubõldus,
Pani sa keüdse kübärälle,
Kablatükü ümbre kaala.
Sul siu' sillan magasõ',
Võhlu' võtva võsastigun.
ERA II 2, 161/3 (3) < Urvaste, V.-Antsla.

Kuni vastavate laulude tekkimis- ja levimislugu uurimata, ei saa väita lõplikult, milline sõna-redaktsioon kuski algupärasem (võigas-sõna, muide, on tuttav küll ka saartel ja võru-setu mur-

des). Võimalik, et lauluteisendite üksikasjalikum analüüs avardab võlu-sõna geograafilise levimisala endisel ajal praegusest tõesti vast ehk laiemalegi[1]), kuid tänapäevases rahvakeeles see piirdub nähtavasti ometi ainult kahe mainitud rajooniga, mille põhjalikumale vaatlusele nüüd siirdugemgi.

176. „Ega s' Saaremaal ju nõidumisest nõnda palju kõneldagi — sääl on ikka võlumine ja võlu" (L < Kihelkonna, Pöide, Muhu). Ning tõepoolest, võlu näikse Saaremaal peaaegu tavalisem ja omasem ebausu sõna kui nõid, olgugi et tuntakse muidugi küllalt ka nõida ja tehakse vahetki nende vahel, nagu alamal näeme. Võlu esinemisalaks on kogu Saaremaa[2]), Muhu, Kihnu ja Hiiu (murdeti õ asemel ö). Hiius sõna tarvitetakse nähtavasti siiski harvem (Põhja-Hiius ta on sootu võõras)[3]) ja teda nimetetakse sääl mõnikord otsekohe saarlaste sõnaks (L < Emaste, Reigi). Üldse tundub, et kaugelt enam kui võlust isikuna kõneldakse võlumisest ja „äravõlumisest" tegevusena, s. t. et verb võluma[4]) on populaarsem kui substantiiv.

Võlu tähendus ja olemus näikse saartel üldiselt üsna selge: see on lihtsalt nõia lokaalne nimetus, kuna võlumine tähendab nõidumist ja üldse igasugu maagiliselt mõjuvat toimingut, s. t. „võlumine" saartel tõlgitseb sisuliselt täitsa sedasama mis liivi mańťõmi (vt. § 150). Nõnda noteeribki juba Saareste (LVK I 71): völu 'kuri nõid, kellel sant silm, kes kurja teeb', völuma 'kurjalt nõiduma' (Anseküla); völu 'kuri nõid' (Karja); va völu inimene 'kurja sõnaga inimene', völus mo loomad ära 'nõidus' (Käina); sie ond üsä võlu 'nõid', võlutama 'nõiduma' (Kihnu)[5]). Sõrves väidetakse lausa: „võlu

[1]) Väärtuslikku lisamaterjali võiks anda ka meie paiganimede süstemaatiline uuring. Nii näit. tuntakse Tarvastus paiganime Võluste: „Kohab Virtsjärv Võluste küla alt Kalevipoja kivi kohalt, sõs lääb kurjile ilmule ja vihmale. Kohab aga Võluste jõe suust, sõs — kuivile ilmule" (H II 25, 587 (62) < Tarvastu). Mis tüvele viitab see „Võluste"?!

[2]) Sisulised teated puuduvad senini veel ainuüksi Mustjala kihelkonnast, kuid Saaremaad hästi tundvad isikud nendivad sõna esinemist säälgi.

[3]) ERA II 1, 613(14) ja 664(27).

[4]) Ainult Wied, EWb tunneb paralleelkuju võlama.

[5]) Muide ainus teade sellekujulise verbi olemasolust.

on seesama mis nöid; völub, s. t. teeb mulle midagi alba oma tempudega; oh, tema osab völuda veel!" (L < Anseküla). Samuti Hiius: „völujad on nöiad, völumine on nöiamine" (L < Emaste)[1]). Sageli võlu on muutund lihtsalt sõimusõnaks: „oh sa kuradi völu!" (L < Anseküla, Muhu, Emaste); öeldakse isegi peavõlu: „oh sa kuradi peavölu!" (L < Emaste)[2]).

Ometi ei identifitseerita võlu nõiaga mitte alati täielikult, vaid sageli tehakse nende vahel ka teatud vahet. Meie päevil see vahe on nähtavasti küll tuhmumas, sest mõiste isegi ju jääb järjest enam unarusse, kuid mõningaid viipeid sinnapoole leidub veel siiski. Tabava pildi Saaremaa võlust 1880. aastate paigu maalib meile kirjanik J. Mändmets järgmises kirjelduses.

VÕLU OLEMUSEST JA SÕNAMISEST

Võlu oli naisterahvas, kelle pahatahtline ja halb iseloom oli laialdaselt ümbruskonnas tuntud. Võlu ei tarvitanud oma eesmärkide saavutamiseks mingisugusid abinõusid peale eemalt posisemise. Igakord ei tarvitsenud ta lausuda midagi kõvasti, aga võis ometi tähele panna pea alati ta huulte liikumist ja võõriti, vaenulist vaadet. Suurtes, rahvarohketes perekondades võlut ette ei tulnud (vähemalt mitte minu teada), vaid ta elas kas üksinda või vähemalt ühe kaaslasega kusagil kõrvalises kohas saunas. Võlu seisis üldiselt põlguse all ja teda ei nähtud kusagil heameelega. Võlumise võimalus oli rohkem nagu külge sündinud anne ja minu arvamise järele ei saanudki seda õppida. Sellest see siis ka tuli, et juba taheti tunda ära lapsestki, et temast kasvab võlu. Üks tundemärk oli igatahes ristikasvanud puserdi hambad. Ka oli võlul alati vaenulik, ebasõbralik altkulmu vaade. Ka võlu naeratus oli niisugune, mis ajas ühel õigel perenaisel meele väga rahutuks. Võlut kartsid isegi karjalapsed ja pidasid paremaks teda eemalt nähes jooksta põõsaste taha peitu.

Võlu pahategemise valdkonda käisid kõige pealt noored ja väiksed loomad. Ta ainuke kiituse sõna põrsaste kohta pani need kõnni, sünnitas kärnasid ja see tuli küll ka niigi, et võlu ise ei tahtnudki teha halba. Aga ta suul ja sõnal, olgugi kiidusõnad, oli niisugune tagajärg. Lambad pani ta kärna, oma villa närima ja lehmade piima ajas ta rikki, venima. Vasikatele oli võlu silm ja sõna iseäranis kardetav, pani nad puhutusse. Üldse oli üks silmavaate üldise-

[1]) Vt. ka ERA II 1, 725 (12): „völu või nöid on üks" (Emaste).

[2]) Vrdl. Setus kuradinimetusi pääjüngre, päävainlane jne. Poolvõludest vt. § 179 (L 66 < Pöide).

maist tagajärgedest täid. Võlu poolt saadetud haiguste vastu oli väga raske võidelda. Ainult niisugused targad olid olemas, kes suutsid ta hävitada ja halvava mõju eemaldada ja juba haigeks jäänud loomad tõbest vabastada.

Näitus. Kord tuli võlu R. Leen S. peresse. Oli ilus kevadine päev, perenaine jootis lehma alt äravõetud vasikat laudas piimaga. Oli tore ärik-vasikas. Seal tuleb Leen laudauksele, vaatab veidi altkulmu ja lausub siis: „Küll Teil on aga ilus priske vasikas." Sellest saati ei võta vasikas enam piima tilka. Küll ajas perenaene talle sõrmed suhu, et hakkaks imedes jooma, aga vasikas puristab. Ei võta. Jääb teine päevpäevalt lahjemaks, aga jooma ei hakka. Viimaks polnud muud teha, kui tuli ära tappa. — Sel puhul ei võinud võlul Leenul olla mingit vaenu S. pere perenaise vastu, vist ei tahtnudki ta teha noorele loomale halba, aga see sõna tuli tal suust niisugusel silmapilgul, kus sellel oli säherdune halvav mõju.

Sellest ja teistestki juhtumistest võin järeldada, et võlumine ei seisnudki võluja isiku tahtmisega alati kokkukõlas, vaid ta suuliikumine, vaade ja võib olla isegi mõte tegid ka siis paha, kui ta seda ise vahest ei tahtnud. Võiks vahest järeldada: Inimene sündis võluks, seda ei saanudki õppida.

Lisa: Olen ka kuulnud, et võlu pani pisukese lapse karjuma, mis kestis kuid. Minu teada ei ulatanud võlu võim mitte hobuste ja härgade peale. — L 330/1 < Kärla (Jakob Mändmets, 1927)[1]).

Nii siis: Mändmetsa kujuteldud võluks on eestkätt füüsiliste defektega erak-naine, fataalselt pahatootva suu ja silmaga (isegi vastu enda tahtmist) ning tema teotsemise erialla kuuluvad loomad ja haigused. Täiendagem nüüd seda nii iseloomustavat, nagu alamal näeme (vt. § 179 ja 180), põhikuju lisakirjeldustega, mis mitmekesistavad teda uute värvide ja varjunditega. — „Võlu on üks kurama halb naisterahvas, kes võlub täid looma selga, paneb lapse karjuma, võlub vasika, et ei joo, paneb põrssad kinni ja lehma piima venima, muud suuremat kurja ta teha ei suuda; sündides olla tal puseriti hambad suus; Muhus on vahe võlu ja nõia vahel peaaegu kadunud — nõid teeb samu tempe ja veel palju hullemaid, kuid temast teatakse, et ta on meesterahvas" (L < Muhu). — Ometi harilikumalt ei rõhuteta just eraldi võlu naissugu, vaid võluda võib üldiselt ka mees, nagu selgub alamal järgnevaist jutustusist, kuigi tegelikult, jah, sagedasemaks võlujaks olevat tõepoolest naine (L < Emaste). — Edasi, võluks ei saada üksi sündimisega eo ipso,

[1]) Vrdl. Mändmetsa teist kirjeldust § 179.

vaid ka teatud tingimusi: „Kui laps kolm ööd imetamata on, siis [saab] sest lapsest võlu (nõid); kes last kolm suurt neljapäeva imetab, sellest tulla ka võlu, kes täisi teeb ja piima rikub“ (H II 41, 423 (7/8) < Anseküla). Mainigem kohe, et just samuti imetades manatakse laps teisal Eestis nimepidi „nõiaks“ (vrdl. Liivis § 151). Ja nagu nõiad saavad veelgi sagedamini oma oskuse otsekohe vanakuradilt endalt (vrdl. Liivis § 156 ja 166), nii ka võlu maagilised võimed põlvnevad lõppude lõpuks ikkagi säält kurja igijuurest: „Võlu olnud kurjast teatud kohal tema käest saadud oskusega; see võis teiste loomi surmata, inimestele paha haigusi panna ja palju muud“ (L 66 < Pöide).

Mis puutub võlu teotsemisse, siis jutustellakse tõesti kõige enam just loomade võlumisest ja haigestamisest, nagu kirjeldet korduvalt juba eelpool, kuid sageli võlu tegevus ei piirdu veel ainuüksi sellega, vaid ulatub ka kaugemale — jah, üldse kogu „nõidumise“ avarale alale, nii et võime nentida jällegi mõlema mõiste identsust. Jälgigem lisaseletusi. — Võlud võluvad ära loomad, panevad need kiduma, et ei söö ega joo, panevad täid selga ja piimale ussid sisse (L < Reigi, Emaste, Kärla). — „Kui keegi tahab teise laeva ära võluda, siis võtab enne Jüripäeva pihlase vitsa ja lööb sellega vastu ussi ja siis lööb selle vitsaga kolm korda ümber laeva otsa; siis see laev läheb kaugele ühes võrkudega ja kalu ei saa minna; mõnikord ajab võrgud hunnikusse“ (E 56254 < Jämaja). — „Võlu ajab ju köik asjad rikki“ (L < Emaste). — „Võlu on halb inimene, kes majas käies õnne ära viib, seda öeldakse: see inimene võlub“ (L 161 < Pühalepa).

Lõpuks järgnegu rida jutustusi tegelikust elust, mis annavad kõige loomutruima päevapildistuse võlust ja võlumisest massiteadvuses. Alakem seejuures just Hiiu näidetega, kus võlusõna näikse juhuslikumalt asendavat nõida, ja siirdugem siis Saaremaa repertuaari, kus teatav vahe võlu ja nõia vahel avaldub selgemini.

TULE VÕLUMINE

Hiiu-Kõpus olnud kuulus võlu va Lepikumetsa Toomas. — Kord olnud sääl metsapõlemine. Tulekahju kestnud üsna kaua aega — olnud selline soo- või rabamaa ja tuli hingitsend ikka edasi, olgugi et olnud juures vahid, kes teind tulele tõkkeid ja kaevand kraave.

Noh, va Toomas läind kah kord sinna ja vangutand pääd: „Küll nad on ka imelikud, kaevavad kraave! kus see tuli nd ikka läheb!“ Teised naernud Tooma välja. Aga Toomas käind ringi ümber heinamaa ära, ja mis te arvate, tuli sääl edasi ei lähe, kus Toomas käind, põleb, põleb — ja kustub ära!

Jutustaja oma kodutalust sulane Madis olnud kah kustutamas ja see naernud ning narrind nüüd veel eriti Toomast. Siis Toomas öelnud Madisele: „Mine pista see heinakokk põlema!“ Noh, kus poiss läind kah uhkelt ja suureliselt koka ehk selle sao juurde tuletikuga süütama, aga võta näpust — ei saa, ei põle! Põleb pisikene auk sisse, siis kustub ära. Teised katsund kah küll tikuga, küll tohuga — tee mis tahes, kui ei põle, siis ei põle. Ja see on tõesti tõsi. Ju see võlu siis tuld taltsutada võis. — L 404 < Reigi, Mardiantsu (kapten Mihkel Mänd, 1928).

USSIDE VÕLUJAD

Kord Mardiantsul olnud maamõõtja Buschmann, kes olnud ussikunstnik: tal olnud elus uss pudelis, seda ta söötnud (jutustaja ise poisikesena näind, kui maamõõtja olnud tema isakodus), lasknud ussi lahti pudelist tuppa, teind teistele palju hirmu ja pannud siis ussi käega pudelisse tagasi — ilus suur kirju uss olnud.

Ükskord metsas raiutud sihti ja leitud uss, tahetud tappa. Maamõõtja ja vana Ussi Jaak olnud kah mõlemad sääl. Maamõõtja võtnud poistelt ussi: „Mis te tast tapate, ega ta midagi tee!“ Võtnud ja pistnudki ussi põue — ihu ja särgi vahele. Vana Ussi Jaak näind seda ja saand pahaseks: „No mis sa noormees mängid! kus nüüd ussi hambad on?“ — Ja otse samal ajal uss hammustand ja hammustand Buschmanni mitu korda, nii et see visand ussi põuest välja. Eks paistetuse vana Jaak arstind taas ära, aga vaat ta saand vihaseks, et tema, ussikuningas, ja teine tuleb tema ussega mängima. Teine olnud küll ka vägev, aga Jaak olnud temast veelgi vägevam. — L 405 < Reigi, Mardiantsu (kapten Mihkel Mänd, 1928).

HOBUSE SEISMAPANEK

Turu Siim, see olnud kah va igavene võlu. — Kord Pendi Maril olnud tore kõrb hobune. See seisnud parajasti ukse ees. Mari ja Siim olnud omavahel tülis. Hobu hakand minema, jõudnud väravani — mitte enam edasi ei lähe, peksa kas puruks, norskab mis kole, puristab, aga edasi ei lähe. Vana Siim tulnud uksele, vaadand ja naernud omaette, läind siis hobuse juurde: „Mis viga see on, et hobune ei vea?!“ Läind, tõstnud valjaid suu juurest, kergitand lakka kah kõrva veerest, teind teiselt poolt kah samuti, pomisend midagi ja öelnud: „Noh, las läheb nüüd!“ — Ning hobune läindki rahulikult edasi. No kas see polnud siis võlumine? — L 403 < Reigi, Mardiantsu (kapten Mihkel Mänd, 1928).

PRUUTNEITSI SÖÖGIISU ÄRA VÕLUTUD

Kui räägin võlumesest, siis räägin iseendast. — Nooruspõlves ma oli pulmas pruuttüdruk. Tiad, see Nakimaa Aet, tema ikka: „Joo õlut ja joo viina — sul läheb igavaks.“ Süia pole ma mette tahtnud üht raasu, paljal soolasel kalal oli magu. Üks nädal oli nii. Siis vetsin miisujuurt sisse. Tunni aja pärast vetsin teise täie. Kogu poole ööd oksendasin. Kus siis akkasin sööma! Mis sisse sain, seda söin. Aedi süü, neh, see oli. (Terve olin, tööd tegin, käisin kündmas). — ERA II 1, 725 (13) < Emaste (Paul Ariste, 1928).

USSIKESED PIIMA VÕLUTUD

Jutustaja enda kodus juhtund kord aastate eest piimaga imelik lugu. — Piim seisnud neil ikka väga puhtal riiulil klaaskausses. Sääl tulnud kord neile külla va Raima Maret, kellest nagu kõneldud, ta oskavat võluda. Ja tõesti, kolmandal päeval pärast seda tekkind piimapüttide ja -kausside äärtele sellised valged ussid punaste päädega (need need nõidumisussid olevatki). Küll kallatud piim ära, puhastet ja pestud nõusid, kuid teisel hommikul ussid olnud jällegi äärtel.

Sääl juhtund Maret uuesti külla. Talle öeldud: „Kuule, sina panid ussid piima!“ Ja imet — ussid kadund kohe ära pärast seda ütlemist. — L 402 < Emaste (Marie Mänd, 1928).

„VÕLUTUD LOOMAD“

Rahvas jutustab sellest sihandse jutu: M. Jaagul olnud suur, must, lihav, läikiva karvaga lehm. Kuid piimaand olnud sellel loomal üsna napp. Jaak läinud mõisaherra juure, et see kuidagiviisi tema lehma saaks ümber vahetada. Herra olnud hää ja hakanud Jaaguga ühte nõusse, lubanud Jaagu palve kuulda võtta ja tema lehma ära vahetada ning talle hää lehma vastu anda. Jaak tõi kodust oma lehma mõisa ning sai mõisast väikse halli lehma, kuid suure udaraga vastu. Kuid vahetades oli sääl kombeks olnud, et vahetaja peab lehmatalitajale väikese kingituse tegema, kuid Jaak jätnud selle tegemata. Karjane Mai ei saanud midagi meelehääd. Kui Jaak lehmaga mõisast tulnud, kuulnud ta kogemata karjase Maie sajatamist, kus see neednud, et Jaak sellest vahetatud lehmast pole asja saanud, et ta ühelgi loomal ärgu olgu sigivust.

Jaak viinud lehma kodu, kuid see ei tahtnud kuidagi sööma hakata, vaid hinisenud vahet pidamata. Ka piim, mis lehmast saadi ja pütti hapnema pandi, ei hapnenud sugugi, teisel päeval piima tooma minnes leidis perenaine piimapütist väikseid valgeid ussikesi. Usutud, et lehm ära on võlutud, tehtud kõik tembud ära, kuid aidanud ei pole midagi.

Samasugune lugu olla ka lammastega. Ühel päeval tuleb lambrine ja räägib, et üks lammas on haigeks jäänud, koju tuues suri lam-

mas ära. Teisel päeval toodi jälle samasugune teade ja see läks nõnda edasi, kunni Jaagul 12-nest lambast ainult neli oli järele jäänud.

Ei aidanud muud, kui Jaak läinud Targa juure ja palunud sellelt abi. Tark ütelnud, et see ära tehtud asi on, ja lubanud rohtu õpetada. Käskinud Jaagu koju minna ja keelanud, et see mingit asja kodust välja ei anna. Kes kõige enne midagi saama tuleb, see on lammaste ja lehma võluja.

Koju minnes kuulnud Jaak, et juba karjane Mai oli käinud nuga saamas ja perenaine omast lollistpääst ka andnud.

Jaak käis teist korda Targa juures ja siis saadi abi. Lehmad lüpsid piima, millest ussisid ei siginenud, ja lambad siginesid nagu varemgi. — EVR XXXIX 225/9 < Kihelkonna, Abruka saar (Mihkel Tooms, 1926).

RUKKI JA LAMMASTE VÕLUMINE

Võlu on üks kuri inimene, kes alati teistele kurja teeb. Neid tigesi kuratid on väga pailu, kes ei või näha, et teine inimene ka elab. Võlul on pailu kurja kunsisi. Niisugusi viguri mehi on paergus veel vist vanade meeste seas. Minul käijakse pea iga aasta ruki öitsemise aega rukidest läbi ja iga kümne-vieteisme sammu peal löigatakse kolm ruki kört ära ja jäätakse senna sammasele maha. Seigsid tegusi oli enne rohkem kuulda, nüüd aga juba vähem. Mis sellega öieti tahetakse kätte saada, ei tea mina öieti mitte. Nii kui kuulnud olen, et kui öitsemise aega tera riistaga vilja löigatakse, siis olle tönts vili, ande vähe vilja.

Teine võlumine. — Minul niidetakse iga aasta madise päeva ööse feebruari k. lamba pead lautas ära ja seda tehakse mitmes kohas, kus lamba laut majast eemal on ja koera ei ole. Seda lolli tegu tehje vanad kala püüdjad, kes kala püisid madise päeva öösel varastud lamba pea karvadega suitsetade. — L 71/2 < Pöide (Aleksei Lesk, 1925).

VÕLUASI

1) Kui mina laps olin Mustla külas, siis elas sääl külas üks vana mees Kalda Ants. See Kalda Ants oli teiste inimeste ruki viljasi leigand ja mitmid kookusi teind. Üks kord oli tema teise Kalda perese läind, kui mehed olid kodunt ära olnd ja naine üksi kodu, oli rääkinud sääl head juttu nii naabri mees kunagi ja küsinud, kus mehed läind on, ja läind jälle ära. Pääle tema ära minekud läinud naene rehale ja leidnud säält toa ukse tagant poole värsket rugist leiba. Naene oli ära kohkunud: tema oli enne seiksest võlumisest kuulnud. Aga tema önneks köik loomad olid kinni olnud ja hobused olid kodunt ära. See naine, vana Kalda Ann, hakand Jumalat paluma ja toond selle leiva säält ära, teind kolme kohta tule üles — tuba ahju, tuba kolde ja sauna ahju — leigand selle leiva kolmeks ja pannud igase kohta tulese ühe tüki, ise palund Jumalat, et temale miskid önnetust ei juh-

tuks, ja teind iga tükile r i s t i pääle, risti sõnu lugedes. Temal ei olnud kõige vähemad viga mitte, aga vana Kalda A n t s j ä h i k o h e h a i g e k s, kurk hakas mädanema ja s u r i. Ja et muud võerast selle päeva ei keinud, siis oli Ansu süi.

Nii kui rahvas räägivad, olle mitmes kohas nii suguste viguritega talu loomadest tühjaks surnud. Siin külas üks vana naene räägib, et temal olle Uudes valdas nii moodi t ü k l i h a toodud. Tema pole osand sellega midagid teha mitte. Loomad olid kõik ära surnud, ja pidand puuduse pärast talust ära minema. — L 72 < Pöide (Aleksei Lesk, 1925).

2) Saaremaal tuntakse nõidu vähe, seda enam aga võlujaid ja võlumist. Võlujad võluvad väga tihti loomi. — Olin kümneaastane poisike, meil oli kena kari, külas oldi k a d e d a d meie priskete loomade peale. Korra oli meie hageriku taha l i h a k o n t toodud, kondi ümber a s j u mässitud ja teise korra lauda juurde p u u p u l k toodud ja pulga sisse t ä i s i d pandud. Seda viisi katsuti meie karja võluda. Usk võlujatesse oli aasta neljakümne eest üleüldine. — E, eravihk II 53 < Kärla.

3) Vanasti leitud ning pandud imelikke nii nimetatud v õ l u m u n e. Need munad pandud muidugi võlumise eesmärgiga.

Kui võlu muna oli pandud ja kui see kogemata kellegi poolt k a t k i tehti, siis tulnud sellest muna katki tegijale halba.

Need munad olnud l i n n u m u n a d e moodi, aga koore sees polnud mitte harilikku muna sisu, vaid olnud täidetud s a v i ja igasuguse p r ü g i g a.

Korra võetud Koimlas tuhlid ning üsna sügavalt t u h l i p e s a l t t u l n u d v ä l j a h a n e m u n a s u u r u n e m u n a. See oli muidugi sinna pandud selle otstarbega, et kartuleid võttes muna kogemata koogu otsaga katki tehakse.

Vanaisa pole lasknud teisi seda muna p u u d u t a d a, vaid viind ta ise ära. Ei teata, mis tempusid ta sellega oli teinud. Igatahes sepitses ta selle munaga munapanijale midagi halba.

Mõnes kohas p õ l e t a t u d sarnased n õ i a m u n a d lihtsalt ära, et nad k e l l e g i l e ei saa kahju teha. — EVR XXXIX 4 < Kihelkonna (M. Tooms, 1926).

4) Ka m a e t u d l i h a mõnda kohta nõidumise otstarbega.

Korra langenud rannalised pärast väsitavat niidutööd natukeseks ajaks väsimust puhkama. Kuid kogemata lamades silmasid punase otsa mudast välja vaatavat. Läinud vaatama. ja lähemal vaatlusel selgunud, et see oli liha. Sinna oli maetud terve v a s s i k a j a l g liha mudasse. See liha oli sinna maetud jälle nõidumise otstarbel.

Pärast kuulnud rannalised, kes selle vassika jala mudast olid leidnud, et kusagil p e r e s v a s s i k a s ära s u r n u d, ning selle pere vanamees olnud päris tuntud n õ i d ning v õ l u. Lähemat selle lihamatmise otstarvet ei teata seletada.

Ka olevat liha talutud inimeste e l u k o h a j u u r e. — EVR XXXIX 5/7 (4) <Kihelkonna (M. Tooms, 1926).

Viimased lood juhivad meid selgesti samale nõiaasjamotiivile, mida käsiteldi juba eelpool liivi nuovälka puhul (vt. § 160). Hirm võõra asja vastu läheb isegi nii suureks, et väidetakse üldse: „Saarlased kardavad maast nööri otsa leida, see olla võlu (nõia) lõng“ (H I 9, 67 (81)).

Pääle muude nõidumisvahendite tuntakse Saareski armuleivaga võlumist, millest oli kah juba juttu liivi ainestiku käsitelul (vt. § 161).

ARMULEIB MESINIKU JA KÜTI VÕLUMISVAHENDIKS

Siis oli vana rahval veel üks võlumise kunst olnud nii moodi: kes oli tahtnud mesilasi pidada ja neist tulu saada, see oli kiriku armulauale läind ja säält suus välja toond se õnnistud leiva või Jesuse ihu, sellega kodu mesilasi suitsetand, — siis olle mesilased häästi sigind ja palju saaki annund.

Ja jahi mees olla kirikust Jesuse ihu ära toonud, selle puu külge pannund, siis selja kohe pöörnud ja üle öla püssiga lasknund. Se oli siis läind jahi pääle kus poole tahes, — ika olnund lindusi ja loomi laskmiseks ees. (Edasi järgneb muistend kütist, kes näeb puul elavat Kristust — vt. FFC 25, S. 102). — L 73 < Pöide (Aleksei Lesk, 1925).

Vaadelgem nüüd eraldi veel ettevaatus- ja kaitseabinõusid võlu vastu, kuivõrd neid eelpool lugudes pole mainitud. — Juba aastal 1866 kirjutab Hurt ümber „Beiträge, welche der Sohn des Carmel'schen Küsters Kallas meinem Collegen Holzmayer geliefert“, ja muu hulgas leidub siin ka õpetus: „Kui külimise juures mehel kuld sõrmus sõrmes on, siis ei hakka võllo peale, aliter: Kuldsõrmus sõrmes teeb, et võllo peale ei hakka“ (H, R 2, 35 (234) < Kaarma). — Võlutud loomade puhul õpetetakse: „Kui piim on ära võlutud, nii et udarast ei tule, siis püütakse võlu riideist tükk ära kiskuda, tuhaks kõrvetada ja loomale sisse joota“ (L < Emaste). — „Kui emis põrsaid toob, siis juhtub pahatihti see lugu, et emissiga võlutakse nõnda ära, et ta hakkab oma põrsaid ära sööma, murrab nagu hunt teised maha; et seda ära hoida, seks peab läbi kummuli sõela suitsu laskma, siis saab emis paremaks ja hakkab omist põrsaist lugu pidama“ (EVR XXXIX 130 < Kihelkonna). — „Kui võõras inimene võlumise otstarbel sinu loomi kiidab või kuidagiviisi imetleb, siis on kõige parem abinõu selle vastu ja selle mõju tühiseks tegemiseks järgmine asi või lihtsalt

tuleb võõra ärakadetseja sõnadele öelda „S i t t a s i n u s u u p ä ä l e“, — siis ei hakka võlu külge“ (EVR XXXIX 247 < Kihelkonna). — „Võlu kahjutuks tegemiseks kästakse võlu jutu ajal, kui ta midagi kiidab, kolm korda s ü l i t a d a ehk võlu äramineku puhul talle s o o l a ehk t u h k a ukse peal järele visata“ (L 161 < Pühalepa). — Ja võlu pandud asja koheldakse nõnda: „Kui v ä ä r a s i leiti ja arvati, kust see asi sinna toodud, siis mindi ja toodi sealt perest p r ü g i ja põletati seda, niisama põletati selle pere sauna v i h t, kui kätte saadi, — siis ei hakanud võlumine peale; ka vihta tehti võlumise vastu; iseäranis tarvilik oli võluja vihta põletada; niisama tuleb võluja värava aluse prügiga suitsetada, et võlumine kahju ei teeks“ (E, eravihk I 53 < Kärla). — „Kui l a e v ära võlutud on, siis pidada laeva mehed oma keskel nõnda tubliste r i i d l e m a, et mõnel v e r i lahti läheb, — siis hakata laevaga jälle kalu saama“ (E 32482 < Sõrve). — „Niurohtu anti siis, kui oli võlut, siis anti sisse“ (ERA II 1, 725 (12) < Emaste).

Mõnikord võlumine ja selle arstimine saab koomilise ilme ja muutub lihtsalt naljaks. —

„PIIM RIKUTUD, ÄRA VÕLUTUD“

Kord kaebanud Uuemõisa vallakirjutaja ühele oma tuttavale vanemale mehele, et tema piim olevat ära võlutud. „Tee, mis sina teed, aga ikka on p i i m p u n a n e j a r i k u t u d“, ütles vallakirjutaja. Küsinud siis vanema mehe käest nõu ja kutsunud selle oma piima vaatama, et ehk vanemal on meeles mõni vigur või k u n t s, millega piima võib rikkumise eest hoida. Vanamees läkski. Vaatas, p u n a n e r i i e p i i m a r i i u l i e e s ja märkas, et mida lähemale piim punasele riidele, seda punasem see oli. Kohe ütles vanamees: „Võta see punane riie siit riiuli eest ära ja pane v a l g e a s e m e l e ja see piim, mis nüüd juba punane on, vala ära ja pane uus piim anumatesse.“ Kirjutaja tegi nii. Nädala pärast tuli vanamees sinna ja küsis: „Noh kirjutaja, kuidas lugu piimaga on?“ — „Ole sina tuhandest terve“, ütles kirjutaja: „mu piim on sellest ajast pääle nii klaar ja korralik, et midagi pole selle kohta ütelda.“ — EVR XLII 153/4 < Pöide (Vassel Noot, 1927).

Lõpuks tulgu kõne alla veel iseendastmõistetav järeldus võlu maisest elust ka tema hauataguse elu suhtes: *nagu siin — nii ka sääl!* Kes siin ilmas paha, see ka „sääl“: võlust saab pärast surma k o d u k ä i j a ehk Saaremaa lokaalse nimetusega k ü l m k i n g (Valjala, Pöide — vt. § 109, LRU II 75). Oo jaa: „köik niisuguste jantide tegijad käiie pärast surma kodu — see

on külmking; niisugusi jantisi on vist ei tea kui palju; noored inimesed palju ei usu Jumalad ega kuradid — need niisugust janti ei tee, ja usklikud ei julge katset teha" (L 73 — Pöide, jutt on „võlumise kunstist").

VÄNTLA VIIU KODUKÄIMINE.

Olnud se va' Väntla Viiu üks vana t i g e i n i m e n e ja usuti, et ta pahatahtlikult väga tihti teisi ja teiste ligimeste loomi v õ l u n d. Surnud teine viimati ometi ära, kuid siis hakand raisk k o d u s k ä i m a.

Korra vana Seeli Ants olnud pärast Viiu surma taga kimbus. Ants tulnud linnast ja teispool surnuaida äkki vana V i i u ä h i b h o b u s e k õ r v a l ja taha kuitagi maha jääda, anna hobusele nii palju piitsa kui sa tahad ja kihuta nii ruttu kui tahad — ikka vana Viiu vankri kõrval. Kuid pole sellegi pärast Antsule midagi saand teha, muidu aga ü m i s e n d vankrile Antsu poole. Viimati kui Ants surnuaia kohta saand, siis Viiu kadund ära — oli vist s u r n u a e d a p ö ö r n u d. Antsu kõrval hakand Viiu tulema Vänta silla juurest, kust tee maanteelt Vänta tallu pöörab. Oli vist kodus käind ja siis just surnuaida tagasi minemas. — EVR XLIII 7/8 < Kihelkonna, Nässa küla (Mihkel Tooms, 1927).

Hingelooma- ja võludepeo-motiive Saaremaal puudutetakse alamal (§ 179).

177. Pääle saarte teiseks võlu esinemisrajooniks Eestis on Võru-Setumaa, kus see sõna esineb igalpool kujul v õ h l: võhlu, harvemini ka -a tüvelisena võhla (Hargla, Põlva, Vastseliina, Setu); Wiedemann (EWb) noteerib veel võlhu [1]); Setus häälde-takse mõnelpool ka võhõl ja vene mõjul l asemel л (sõna kee-lelisest küljest ligemalt vt. § 177 A, vt. ka kaarti lhk. 124). — Võhl-sõna vanaduse ja rahvapärasuse valgustamiseks iseloomus-tav on seik, et ta esineb ka Lõuna-Eestist koloniseerund L u t s i ja K o i v a eesti asunikkude keeles. — Juba O. Kallas (LMr 70) tähistab selle sõna Lutsis: *„To um mõistja, võhl, to teed kõõ är"* ja säälsamas edasi: „on neid inimesi, kes nõiduda mõistavad; niisugune inimene hüütakse *võhl, nõid."* Hiljem P. Voolaine lisab võhl-sõnakujule Lutsis veel abstraktse substantiivi võhlus: „Kiä mõõtлõs tõõzõlõ kurja, tu võhлust pidä" ja „Zavidniki (< vene keelest, täh. kadedate) man mehidze' eläi' (s. t. ei ela); kua tõõzõlõ l'angai', võhlust tee-ei'". Voolaine noteerib Lutsist

[1]) Setu-spetsialist A. O. Väisänen tunneb ka o-tüvelist sõnakuju: nõija', võhlo' olevat ühenduses kuradiga (Kalevalaseuran Vuosikirja IV 209). Juhuslikult esineb isegi i-tüveline võhli (* Kambja) — tüübiline näide häälikulisest vassimisest sõna enda ununemisel.

isegi päris Eestis seni ülesmärkimata tuletise v õ h l a n e : „ah sa võhlanõ!“ öeldavat, kui keegi kurja tegevat. — Samuti võhl on tuttav Ilsenis, Koivajõe eestlaste man tähenduses 'kùri; kes ei täida, mis kästakse; palaidnis' (= lt palaidnis 'eine zügellose, liederliche, nachlässige Person, ein Taugenichts', ME), — küllap siin sõna tähendus on juba tuhmumas ja ununemas, nõnda et seletetakse isegi, võhla' tähendavat v i r m a l i s i (P. Voolaine teatel).

Kuna saartel võlu näikse sisuliselt kaunis samaväärne nõia mõistele selle negatiivseis funktsioones või kaldub spetsiaalsemalt just loomi halbleva naisnõia sõimunimeks, siis Võru-Setus sellevastu võhlu spetsiaalsem tähendus tüürib nõialt päämiselt k a d e d a poole (olgugi et esineb üldiselt ka sõna kadõ [1]), kusjuures nõid-sõna on Võru-Setu pool kaugelt sagedamini tarvitetav kui Saaremaal. — Küsimusele, kes on võhl, vastatakse Võru-Setus harilikult ikka: see on kade, kuri inimene, kes ei salli teisi, kes soovib teistele halba, kes ei taha, et teistel parem on (Rõuge, Põlva, Räpina, Vastseliina, Setu); kade, halb inimene (Hargla, Urvaste, Kanepi, Põlva); 'inimene, kes teise peale kurjalt mõtleb' (Saareste, LVK I 71 < Se, Lõkova k.); see on vihane, tige, õel inimene (Vastseliina, Setu); tige, kuri, „võhl tõist vasta“ (EmS < Rõuge); „tõõnõ inemine pidä tõõzõ pääle võhlu“ (Se, V.-Nedzäjä k.)[2]); „tǫǫ um võhl mino pääle, tǫǫ pidä võhlust, taha-ai' nätä', õt omma' hüvä' lǫǫma'“ (Se, Kol'o k.); „timä är' kahet mu, ma' jäi haigõst väega', tǫǫ om kadõhuś, om säänsit inemiizi, timä võhl inemine, sil'm sääne“ (EmS < Se, Satserina k.) jne. On kujunend otse vanasõnaline ütlus: „Võhlul ei olõ võidu (s. t. võid?), kadõl karja“ (H IV 8, 875 (2) < Rõuge)[3]). Ja lõpuks olevat isegi jumala kümne käsu

[1]) Ja isegi kultuurajalooliselt huvitav kadeda nimetus l ä h k, mis pole vist muud midagi kui venelasilt kuuldud poolaka sõimunimi лях̣ъ.

[2]) Just samasugust tähenduse abstraheerumist 'nõid > nõidus' võisime jälgida ju ka liivi buŕa-sõna puhul (vt. lhk. 17): buŕa 'nõid' — partitiiv buŕŕõ täuž 'nõidust täis'.

[3]) Vt. ka H, Wied 2, 389: „Võhlul (der Verwunderung) ei olle (ei kassu) vilja ja kaddehel (ei kassu) karja“. — „Üteh küläh elli niisama kats talomiest. Üts oll sääne iebä kuri ja võhl, kuna tõõne vaga ja proosta inemine oll, niigu parhilla õks kõik taloinemise omma. Võhlul olõ-õs kunagi vilja, kadõl karja, ja tuo pääle oll tõõsel tõõse külamehe pääle süä täüs“ (H II 73, 517 (11) < Vastseliina).

sees öeldud: „võhl(u)tsõt, ah'ń(i)tsõt, tu om patt“ (Se, V.-Nedzäjä k.)[1]). Vanasti elu olnud sootu teine, kuni just võhlus (alias kadedus) kõik rikkund:

Vanast, ku viil hüa aig maa pääl oll, olli kʟik asä tõõsilde. E l ä j ä k õ n õ l i esi hiide nink saije kah ütstõõsõ keelest arvu, midä kah inemine mõistse. Sõbralik läbi käümine valits kʟiki vahel. Ent aigu pitten, ku v õ h l u s nink k a d õ h u s inemiste seän suurõmbas kasvi, nakas tää kah inämb ja inämb eläjide siän võõmust võtma. Tõõsõ ʟinnõ pääle kadõ ollõn, püüti iks üts tõõsõlõ kahju tettä nii et täämbä pääväni (kah: täämbädseni pääväni) viil tuu eläjä sugu noid kahö-märke (jälgi) hindä külen kand, miä sʟis tõõsõ kadõhus nink võhlus tekk. — H II 51, 425 (6) < Rõuge (P. Ruga, 1894 — järgneb US. 27, FFC 25).

Nagu saartel nii Setus tuntakse võhluks saamise kunsti vähe, kuid i m e t a m i s e motiivi nenditakse siingi: „Ütski imä ei imetä uma last kolm suurt neläpääva ja suurt riedit — sis saap latsest üts võhl inemine“ (H II 61, 636 (7) < Vastseliina). Ja võhlu erialaks on Setuski h a i g u s e d: „P u h u s om kah üte paistõtunu tõbõ vai hädä nimi, midä kuri silm ja võhl hing tõõsõlõ tetä või“ (H II 74, 656 (2) < Vastseliina); „Suur p a h u s om tuo, kiä ka inemisele tõõsõ võhlusõst kohegi lüö, kas põlvõ sisse, vai jala ristkaplu kottalõ“ (H II 74, 657 (3) < Vastseliina). Veel enam kõneldakse võhlusest l o o m a d e puhul ja üldse põllumajanduses, mida osutavad järgnevad jutustused.

„VÕHLUL OLÕI KARRVU“

Nii üldas inemisest, nimelt mehest, ķel h a b õ n i t kaski. Ja tuo sõna olõkai võls sukugi. Mie külah om parrla üts jago — Hilibi naa' — kes kõik sändse omma, et habena-tässõnd lõvva ossah kasui. Näi no essä, näi vanna essä, näet parla poiga kah: l õ u g p a l ä s k u p a l a v a v i e g a ü l e a e t. A sis omma ka võhlu külh et Jummalgi hoia sändsit külh tõisi inäp nägemäst. Omma v õ h l u, omma t i k õ kah. Tuod tõõsõ e l ä j ä t või-ei naa silmä otsahgi sali. Ja ku tää mõnt nuort eläjä loomakõst kelgi külämehel piäsgi nägemä — sändse mõtsigõ iest jo hoietas — tuo om siälsamah küdset ku keedet, egä inäp asja saa-ai. Sändse pogana eläse siih. Kõik külä tõisi tiukasõ ja haagõse. Ku sinnä kuna mine ka, sis näil omma õks alati nuo reesa jutu', nuo kriuhkõllõmise'. Kõik muu' külä

[1]) Ms. H. Prants on kirjutand Setust legendiilmelise muistendi rikkast mehest, kes „inne ni v õ h l oll, ku anna-õs tõsõlõ mehele umalt puolt t u l d kinna“, kuid vaene mees sai siis võõralt taadilt sületäie süsi, mis moondusid rahaks, kuna rikka maja põles maha (H II 3, 416/7 (132) — vt. FFC 25, S. 27).

inemise omma õks halva, nimä ütsindä hüä. Poogandi omma õnnõ; pat sändsit kõnõlda. Ku tulõ suur neläpäiv, sis kuulõt sa mis niä tegevä: mõskva üöse rõivid niigu labisõsõ õnnõ. Tuo nii tembutasõ õnnõ. Tahtva kõõlõ küläle kaiho saata. Tuo pääle om muni kõrd siih sääne lopotos ja larm et hoitku. A vais must tuo peräst uma muu jätt? — Naane ka sääne sama lõbask. Minevä Jaani pühä üöse näkk mu naane ummi silmiga, ku käve külä tanomit pite nüssik käeh. Läts õks munõst saiba paarist müödä, kükäs maalõ, jäll nüss. Ka tuoga taht timä tõistõ käest karä õnnõ ja piima saaki arr rüövi — pokan! A kost sa no tuod saat ütsindä tetä, ku üleväne Issä esi taht muilõ kõikõ hoita, kõikõ anda. A näil võhlandil esi, ei olõ näil karvu, ei kasu näil vilja, ei lää kari ka. Kua aastak, tuo lõpõs lehm, kua aastak, tuo lammas vai kats. Muilõ püüd küll kaiho kaiba, esi saa. Vana' inemise meil õks ütlese: „Võhlul olõi viljä". — H II 70, 554/6 (10) < Setumaa (Jaan Sandra, 1903).

„KOST MULLÕ HÄÖNG ALÕS?"

„Kas tijät kah, külämies, kost mullõ häöng alõs? Külämeeste võhlusõst. Ma elli inämbüsi, oll jo uma viis tõbrast, koll vasikõt vai hõhva, kokko kadesa karieläjät; uma paar hobõsit, üts õks otsani hüä, mass uma ruublit viiskümment. Tõõnõ oll sääne kolgidsõ sugumanõ, võidsõ õks sisgi tüöd tetä. Üte kõrraga tull häöng kätte. A kuis tuo tull? Lugu tull siält, niigu mullõ üts külämies vai vatõr kõnõli, kiä ummi silmiga esi näkk, kuis asi alõs. Timä tull küläst kodo ja näkk, kuis üts mies matusõ päält, üte väski kääpä päält liiva ütte pääkotti ai. Tõõsõl hummongul johtu timä mie poolõ tulõma ja näge, et timä mie ussaija värehtist vällä tulõ, tühi pääkott käeh. Hoss timä no meile tuod kavanu vai läbi pajagi hõigada, et nii siih üts võhland käve. A timä läts lävi (-läbi) usaija mõtsa, hao perrä. Tuo oll nii inne valgõt olnu. Miekese mõistaas midägi vari es pelädä, käve jo inne valgõt lauda man, talli man, aida man, kao veereh vie perähn kah. Hummongult, kui valgõ sai, sis näi külh, määnest kaiho hinele tennü olli: Uma verrev kalmõhtõ liiv ega tie raa pääl kui muna sora. Heidi küll ristikese ette, hõiksi pühä Jumalat appi, manidsi Maarjakõist — a mia tuo kõik inäp tähend, ku tikõ-võhland uma tembu arr oll tennü. Ku siält naksi õks alla poolõ minemä: varastõdi hüä hopõn, lõppi paar parembit lehmi, nakkas põld inäp vilja andma, ait jäi tühäst — mõtlõ no maamies sagah: vesigi naas kaoh haisma. Ütle viel, et vanatikõ esi sändsil abih olõõi inemist arr häötämä, ku nimä tõõsõlõ sandsit kurja kunstõ pandva ja tegevä. Meil õks ülti jo vanast aost saani: kiä tõist arr taht häötä, toogõ kalmõhtõ päält liiva, tsiukõ tieratu pääle — vot tõõnõ sis arr häösgi. Ja tuod näet no esi ummi silmiga, et hääöt kah. — A siält õnnõ mu häöng alõs."

Nii jutustas vaenõ ja vana Setu veli umma elo luku, midä ma, võimalikult, timä sõnnuga üles tähendi. — H II 72, 791/2 (2) < Setumaa (Jaan Sandra, 1905).

„KARÄ ÕNNÕ KAHANÕMINE"

Mie elli kaks vanast õigõ rikkahegi. A tuost saani, ku meil neo huonõ tõisildõ säeti, ja laut tõistõ paika panti, tuost saani lätsi mie kõõ vaesõbast. Olõ-õi inäp aidah kunagi ni pallo viljä, laudah ni pallo karja, majah kaks inäp tuod rahhu, miä vanast oll. Eläsi muido viel kui eläsi, a karä kaih lasõ-õi kuigi ellä. Mis siäl tuo takah: siih om sääne võhl rahvas küläh, kel sändse kurä ja kadõ silmä omma. Või-ei tuod nätä, et tõõnõ kah eläs. Midägi saanu-us niä tetä, ku meil huonõ vanah paigah olnu. Vana inemise meil õks ütlese: ku huonõ vanah paigah omma, tieei prat sis võhland midägi vika. Päälegi om meil tuo kah tuo häda, et külä karä tie õkva lauda peräst müödä lät. Nimelt om ütel pahal naasel sääne vigurine veera: ku timä mie lauda perä kottalõ, karja saatõh, saa õnnõ hargahut sinnä arr, ja nakkas kusõlõ. Ja tuost saani, ku timä tõbras tuod tempu tegemä naas, lää ni lääkij meil inäp noorõ eläjäkese. Niigu na no omma õnnõ, kiskusõ siälsamah päije-jalguga kokku. Olgu tu vasik vai lamba puiakõnõ. Meil viel olõ-õi vahtsõh paigah olõvast laudast umma vasikõkõist võimalik elämä jättä olnu. Ehk ku jäti kah, lõppi peräst õks arr, lei täi sälgä, kisku pää persega kokko, kui päsülä perä. Tuoga noks kasvadi karja kah: vaeldi sugulaisi pite vasikit ja voonakõisi — a nuo naksi kasuma ja siginemä. —Peräkõrra tulõ asi nii vällä, et jalki huonõ vanna paika tagasi piät pandma; ku muud ei, sis lautgi. Ku hädä sund, ega sis kulu pääle kah või-õi kaija. — H II 73, 560/1 (31) < Setumaa (Jaan Sandra, 1906).

Nagu saartel nii Setus karja suurimaks needuseks on võhlu asi, mille kohtlemiseks antakse järgmisi retsepte:

VÕHLU PANDUD ASI

1) Kui mõni kuri inemine um võhlu muna pandnu lauta vai kohe aidvierde, sis ku säält löüdäs, sis pandas nuo muna rata rummi sisse, kiilotõtas mõlõmba otsa kinni, sis lastas lättehe, sis lätt tuo hädä tegijäle tagasi. Kia umma võhlu munnõ lättehe lasknu, nuo ütlese, et rumm um seeh hulga aigu unnanu. — H II 3, 548 (5) < Vastseliina.

2) Nõija kunstis kutsuti vanast neid pantuisikanamunne ja liha tükka, mida kohegi lauta, talli, ehk värehti ala salajalt panti, kui tõisele hätä taheti tetä. Nii olevat üts kõrd üts mees omast tallist sita tuusta alt veritse vasika pää ja jala löüdnu, mida ta kohegi es julgõ panda. Kiaki mõistlik mees olli opanu, et viska nee löütöva asja tulitsehe ahjo. Ahi olevat palano, ja mees es ole näid mitte sinnä sisse visanu, enge lungi — lõhna pääle küdsämä ja kuijoma pandnu. Nii loot mees, et hädä kunsti-pandjale tagasi lät. Nii ka tulligi. Võhlu kunsti pandja paar hobesit naksiva kuijoma ja lõpma, kooni näist muud es jää perrä, kui luu ja nahk, ja noo viimäte ka ärä lõppiva. — H I 10, 231 (9) < Vastseliina (J. Sandra, 1896).

Võhlu pandud asi toob häda ja haigust mitte üksi karjale, vaid inimesilegi. Ja Setu oludele nii tüübiline on abiotsimine siis kohe venepapilt ning vankumatu usk teatud pühade paikade imetegevasse jõusse. Eriti kuulus sellise paigana on Satserina Reedi (venekeelse nimetusega Päätnitsa) kirik, kuhu voorib kokku iga jaanipäevaks ilmatu hulk hädalisi ja palverändajaid.

ABI REEDI KIRIKUS KÄIMISEST

Ma olõ esi pühä Päätnitsal kävvüh suurõst hädäst päsnu, mida vaest kõõ maa ilma tohtri jõudnu-us tetä. Tuo oll sis, ku mie vanalaigo siih küläh viel kõik üteh elli, sis oll kiäki võhl vai kade-kuri inemine, mie aidvierde üte suurõ pala mehiste kõrva-mett, kõõ vahaga pannu. A ma olli sis kümne aastaka vahnunõ tsurakõnõ. Ma johtu edimält tuod mie palla nägemä, võti aidveerest maast arr, ja vei suurõ rõõmuga tarrõ kadonu tätä kätte. Tuokõnõ naas minno väega tõrõlama, käsk ruttu sinnä samma tagasi vijä. Ma vei kah. A kae, mis siält vällä tull: Paari nädali peräst naksi ma hausma, vai niigu ullitõllõma, a eski tijä-äs, miä suust vällä ajama. Kadonu maama ikk minno niigu nõrõt õnnõ, tätä oll suurõh hirmuh, mis no tetä? Olli pidänü sis nõuu mukka üteh Päätnitsale minnä. Ka siäl kõnõlnu papilõ arr, määnes suur hädä tsurakõsõl om, ja kirotanu tootusõ sisse, raamatohe, et naa minno kümme aastakka, ega aastaga üte voori, Päätnitsale toova. Ja siält sai ummõhtõgi abi. Kui kümme aastakka täüs sai, käve ma vielgi umma hoodat, pääle tootusõgi, määne kümme, viistõis-kümme aastakka, kooni Jumalale teno, tuod hätä inäp pelätä olõ-õs. — H II 74, 78/9 < Vastseliina, resp. Setumaa (Jaan Sandra, 1904, vana 85. aastase Põrste Paali jutustuse perrä).

Pääle võhlu asja kõrvaldamise teatakse muidki vastuabinõusid kaitseks võhlu vastu: „Ku tsiga sõõ põrssit, sõs võhl silm um nännü; näudägui (s. t. ärgu näidatagu!) nõõrt põrst, nõõri eläjit“ (L < Se, Hilana k.); „nakai' võhlus kaŕalõ mano, ku pikk (see on ussi eufemistlik nimetus) är keedetäs ja antas juvva“ (L < Se, Mikitamäe k.).

Kes võhla külamiehi, külänaisi, ehk muid vainlaisi hinnel kaala päält taht käända, nink tuleval aastal rahu põlve maitsa, tuol om viisis võetu, egal niisugutsel pühäl üöl aholuvvaga ümbre ummi hoonehte ja maija sõita, niigu mändse ratsala-hobesega. Niisugune aho-luud piap õnnõ ütsä puu ossest kokko köüdetu olema, nink inne säänest sõitmist kolm neläpäävа õdangut timaga tulist ahjo pühitämä. Sis ainult om timä sõitmises tävvelik ja kõlbulik. Üts niisugune aho-luvvaga sõitja võip julge ja rõõmus olla, et ütsgi kuri võhland inemine ei vaimlane timä hinne, ei ka ta vilä, karja ja tõpra külge puttuda ei või. — H II 61, 633/4 (2) < Setumaa (Jaan Sandra, 1898).

Suureneläpääva hummongult, hao tulegi aigu om mõnel viisis võetu, ummi lehmi nimme pite takah hõidu, nimelt lautsi kuuse, ehk pedäja man, mõni kõrd ka sääl puuh üleväh olleh. Ent asjanda ei ka hädätä ei lää ütsgi niisugutsel hummongult mitte vällä. Om mõnel lehmä hoitmise õnn kaonu, ehk karja-kaih ega aasta suur, nii et kanda liig om, — sis mindas tuo vasta api otsma, nink „nõidjale" ehk „võhlitsejale" timä tettüt tempü tagasi tegemä. Kui kiäki kogemada piäs niisugutse hõikmise ehk müügmise pääle kullema johtuma, — sis piät ta ütlemä tälle vasta: „Mine kodo arr, lehm om jo kotoh!" Ehk lühkült ja kõvaste: „Laku perst!" Sis ei tule kogemada kullejale üttegi hätä. A kui ta vaikselt päält kulles, sis tule hõikja hädä, karjakaih timä maija. Ent kes niisugutse tembutajale tasojas ja nuhtlejas taht lüvvä, tuo ütles hõikjale õige süäkalt, mõrolt ja vihasõlt: „Mine ruttu kodo arr! Lehm jo ammuki kotoh, sarveki sita seeh!" — Väristeh lätt hõikja kodo, nink löüd ka uma lehma lõpnult laudast, sarve sita seeh. — H II 61, 634/5 (4) < Setumaa (Jaan Sandra, 1898).

Nagu nõid võib moonduda soendiks, tuulispääks, painajaks jne., nii kõneldakse Setus mõnikord paralleelselt ka võhlust, et see laskvat nõida pulmarahvast hunteks moondada või käivat ise painajana öiti teisi ristiinimesi pigistamas: „Ku kiä pois võhl oll tuo pääle, ku mõni tütrek mehele ärr viidi, sis läts mass selle nõijalõ, sis tuo tekk kõgõ saja soendis" (H II 3, 564 < Vastseliina); võhlu painamisel „kui uma keelega saat risti suuhtõ heitä, sõs lät ärr" (L < Se, Mikitamäe k.). — Muidugi siis pärast surma võhl saab oma teenitud karistuse nagu saartel võlu: tema hinge kurat viivat põrgusse (L < Räpina, Se) või tema hing jäävat ilma mööda hulkuma (L < Se) — jah, seletetakse koguni, et luupainaja polevatki muud kedagi kui sellise hulkuma jäänd võhlu hing:

„KES LUUPAINAIA OM?"

Selle küsümise pääle ei olõ vist ütsgi tark ei teadlane nii julgõ ja kimmäs kostma kui alatu proosta Setu rahvas. Ehk ma küll temäst mitmel pool, mitme sugutsit kostmisi olõ saanu, mis ja kes luupainaja om — aga kõik omma Setu vele vastu pooligu vastusõ. Austõdu lugõja määräku esi Setu vele mõistusõ perrä, kas om täll ka õigus, all saisva jutu perrä, luupainajat selles nimita.

Setu veli alostas juttu:

„Tohoh! Kas sa sis viel ni rummal olt, et tuodgi tijä'-äi, kes luupainaja om? Hmm! Luupainaja om inemise võhl vaim, vai võhlu inemise hing, kiä peräst surma kah muud mõista-ai tetä, ku tõisi ine-

misi, ehk tõõsõ inemise eläijt vaivada. Tedä räbäkut hinnäst e s võ e t u põ r g o h e e i k a t a e v a h e v a s t a, aeti, kui võhlu vaimu kunagi, maailma pääle tagasi. Ja niigu timä maa pääl iho eloh k a d õ s i l m ä g ä j a v õ h l u m e e l e g a kõigõ pääle, mis tõõsõl parembahe oll kui täll, ja tuosama võhl olõk jäi tälle hinge sisse ka sis, ku timä kurast ihostgi arr lahkus. Selle võta-ai tedä Jummal taivahe, ei vanahalv põrgohe vasta. Aetas mõlõmbist paigust tagasi, ju siält nuo luupainaja saavaki, ja noid om maa pääl väega pallo. Kui sa luu painajat hinnäst ummi iho silmiga n ä t ä tahat, sis võit sa tedä käh nätä. Ja nätä andas, ku sa nii tiet, niigu ma tei, ja kui mullõ üts t a r k m i e s opas.

Asi oll nii: Mull oll l e h m terve talvõ aigu kui püügih l i k õ ja p u l s t u n u. Avita-as inäp kõigõ paremb süök es juok midägi. Ju ma tiedse tuod eski, et lehmäle luupainaja pääle käve, a mändselgi moodul jovva-as tõist mant arr kah aija. Lätsi suurõ hädaga jo P a n k o v i t s a p a p i m a n o — tuo om jo ammu koolu — ja kaipsi toolõ umma hätä. Tuo, vana hüä inemine ütel: „Nonnoh, küll toolõ abi saa. L i h a v õ õ t õ p ü h ä om ligi. Tulõ sis kalli pühi puolpühal sija Kristust üles võtma, koh muidogi kerigu ümbre minejal k ü n n e l k ä e h n om. Sa jätä uma künnel p o o l õ l p a l a n u s, mine tuoga kodo, ja panõ timä l a u t a, ü t e v a k a a l a p a l a m a. A e s i k ä k i hinnäst kohegi lauda nulka arr, nii et luupainaja sinno ei näe, ei ka üles ei lövvä. Ku sa sis lehma i n i s e m i s t kuulõt, astu ruttu käküssist vällä, v õ t a t u l õ p ä ä l t v a k k a arr, ja sis n ä e t s a l u u p a i n a j a t ummi iho silmiga. Muud arstimist olõ-õi sinnä inämb vaijaga. Tuo om luupainajalõ kõigõ suurõmbas nuhklusõs, ku tedä kiäki nätä saa."

Nii opas mullõ tark mies. Lätsi kah Lihavõõtõ puol pühä üösest Pankovitsa Kristust üles võtma, kost kündle pooliguga kodo tulli. Õkva kesknädse pühä õdagu lätsi lauta, oppusõ perrä, luupainajat tabahama. Säi kündle ilosahe vaka ala käküssehe ja käke hinne esi kah arr. Nii oodi laudah pümehah parast aigu, kunas lehm inisema nakkas. Lääkis pallokõsõ aigu, kui l e h m h a l õ h õ h e inises, niigu olõs ta mändside tulistõ tangõ vaihõl. Makõnõ karkssi ruttu nulgast t õ r d u t a k a s t v ä l l ä, haari vaka kündle tulõ päält arr ja näe: K e s k m ä d s e k a s s i s u u r u n õ a l a s t õ i n e m i n e, ku inemine surb l e h m ä s ä l ä p ä ä l, kõiki kässi ja jalguga, niigu terri. Ega surbahutmise vai litsahutmise aigu tõmbas vaenõ luom hinnäst küüdsu ja inises väristeh. Võtüõks suurõ valu peräst, midä timä, vana m a i t l a n õ tege. Ja tuost tuo looma likõs minek ka jäll tulõgi.

Ni pia ku timä minno rõbahti, k a t t õ t a s i ä l s a m a h l e h m ä s ä l ä s t, ku vana kuu, vai vari, ku päiv pilve ala lät. Lehm jätt inisemise maalõ. Ma ai tõõsõ üles, kas tijät, sis tõõnõ viel jalgu päälgi värises, nuo määne h a l l i sõitja. A tuo võt perämütses jäigi. Lehm naas ilosahe süömä, juoma, ja olõõs inäp ütelgi hummogul likõ es pulstunu. Nii om luupainaja nägemine ja arstmine, egas tu jo määnegi Jumalast saadõtu rist olõõi. V õ h l i n e m i n e e l o h, v õ h l k a p e r ä s t s u r m a, k o o n i v i i m s e n i p ä ä v a n i. Tooni aoni lastas näil ilma pite ribõlda. Sis aetas nimä kõik k õ i k i v a n n u h a l v u g a ü l e p ä ä p õ r g o h e. — H II 73, 677/81 (1) < Setumaa (Jaan Sandra, 1906).

177 A. Rahvaluulelise loomingu kõrval omast kohast huvitav on ka lõuna-eesti murdealal

VÕHLU KEELELINE ARENG

Nagu mainitud juba eelpool, võhl mütoloogilise sisuga sõnana (siis nõia ja kadeda tähenduses) esineb ainult Setu- ja Võrumaal — mida läänemale ja põhjemale, seda tuhmemaks kaob säälgi sõna mütoloogiline ilme (vt. juuresoleval kaardil viirutet ala). Aga tähelepanu äratab siinjuures asjaolu, et ühes sellega ei kao sugugi veel sõna enese tundmine, vaid võhlsõnapere on levinend elujõulisena edasi Lõuna-Tartumaale ja otsaga isegi Mulgimaale, arenedes väga huvitavalt mitmesse suunda niihästi tähenduslikult kui ka keeleliselt paljude tuletiste näol. — Enne kõike on ju täitsa arusaadav, et võhl on muutund nõia, kadeda, halva inimese nimetusest üldse sõimu- ja vandesõnaks. Kuid edasi, nõid ja kade on ju ka alati selline nuuskija ja nuhkija, salahulkur ja ümberkaudu joosik, kes varitseb aina, kus, kuida ja kellele saaks teha midagi halba, — sellest motiivist on võrsundki võhlule lisaks teised paralleeltähendused 'nuuskur, hulkur, jooksik, paigalpüsimatu, kärsitu, üleannetu, vallatu', mida ei tarviteta mitte üksi halva kaasinimese, vaid ka halva lapse, looma jne. kohta, kuna verb võhlitsema on arenend algupärasest tähendusest 'nõiduma, kadetsema, õelalt tigetsema' edasi > 'luurama, nuuskima, nuhkima' < 'kõõluma, sõeluma, aelema' > 'müürama, mässama, vallatelema'. Keeleliselt seejuures nii iseloomustav on tung anda eri tähendusile ka väliselt erinev väljendus: võhl tähendab kadedat, kuna sama sõna genetiivi üldistus nominatiivis võhlu on omandand vandesõna, jooksiku, aeleja, vallatu tähenduse. Mida kaugemale geograafiliselt Setust, seda enam kaob rahvakeelest algupärasem võhl (Loode-Võrumaal kadeda tähendus on juba tugevasti ununend), kuna sekundaarne võhlu levineb elujõulisemana edasi ja temast veelgi kaugemale jõuab verb võhlitsema, moondund kujul võhnitsema ja võhmitsema, — jällegi siis tüübiline näide, kuida sõna tähenduse tuhmudes ja ähmasemaks, ebamäärasemaks hajudes ka sõna häälikuline külg allub aina hõlpsamini igasugu juhuslikule moonutamisele, kuni sulab deskriptiiv-onomatopoeetilisse sõnade loomingusse.

Jälgigem nüüd seda keelelist arengut veidi üksikasjalikumalt (NB! araabia ja ladina numbrid sõnakujude ees on kooskõlastet kaardiga lhk 124)[1]).

[1]) Alamal esitet materjal, pääle paari sõnasedelikese Ak. Emakeele Seltsi kogudest, leidub kõik nende ridade kirjutaja enese sedelitekogus. Üks osa Hargla, Karula, Urvaste ja Kanepi materjalist on üliõpilase H. Tampere kogutud (vt. ERA II 2, 861/75).

VÕHL
LÕUNA-EESTIS

1 VÕHL
2 VÕHLU
3 ROTINIMETUSED
A VÕHL B VÕHR
C VÕHN D VÕHV
E VÕH(I)K
4 VÕHLUS
5 VÕHLAND
6 A VÕHLÄK
B VÕHLIK
C VÕHNIK
7 VÕHNATS

I A VÕHLITSEMA
B VÕHNITSEMA
C VÕHMITSEMA
II VÕHLITAMA
III VÕHLAMA
IV VÕHLIMA

VIIRUTET ALAL VÕHL-SÕNA ESINEB MÕTOLOOGILISES TÄHENDUSES

ERALDISJOONEST IDAMAL ESINEVAD ROTINIMETUSED

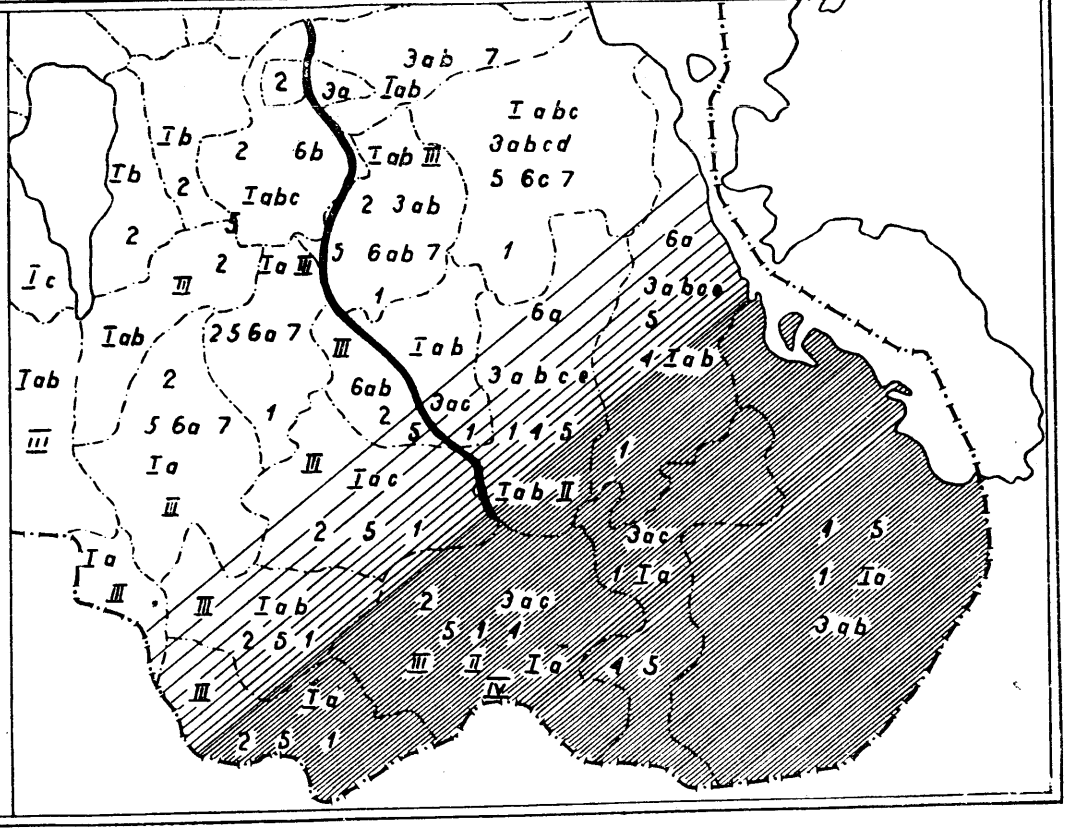

1) VÕHL (~võhöl): võhlu (~ võhla) 'kuri, halb, õel, tige, kade' (Se, Võ — vt. § 177). Tähenduslikku edasiarengut tõlgitsevad seletused: võhl on kuri inimene ja ka halb loom, kes ei püsi paigal, läheb vilja (Rõuge); „võhl om rüüstelдäjä, kis ütest tõisi iks käib" (Kambja). Jutustaja isa pahandand tütardega aina, kui need tulnud küla päält tantsimast koju: „Jooseva ku võhlu ümbre!" (Võnnu; isa olnud pärit Otepääst, eland Kambjas jm.)[1]). Ükskord on noteeritud kadeda tähenduses ka sõnakuju võhn: -u (*Vastseliina < Põlva).

2) Genetiivi üldistus VÕHLU on levinend Lääne-Võrumaalt lääne ja loode sihis Lõuna-Tartumaale. Tähenduslikult on seegi algselt 'halb, kuri inimene, kurja keele kandja, kade' (Rõuge), 'halb inimene, pahategija' (Hargla, Urvaste), 'jõle' (Hargla), 'õel' (Urvaste)[2]): võltsib teiste pääle, teeb enda õigeks (Urvaste); „kiä tõsõlõ häämeelega kurja tege ja sääl esi' ei häbendä, tọọ om võhlu" (Hargla). Kurjale (näit. vilja-) minevale elajale või halbategevale inimesele öeldakse „oh sa vana võhlu!" (Karula). Kui keegi midagi halvasti on teind, hüütakse „va võhlu oma tọọga ~ teoga!" (Hargla). Siit edasi võhlu on arenend sisutuks hüüuks (Hargla, Rõngu, Nõo jm.: too sõna ei tähenda midagi!), sõimu- ja vandesõnaks (Rõuge, Hargla, Karula, Urvaste, Kanepi, Otepää, Sangaste): „ah sa vana kuradi võhlu, ma sulle sitajunnile vęęl tsuska!" (Kanepi); „võhlu olet jah, laku perst!" (Sangaste). — Kõige sagedamini aga võhlu esineb aeleja, joosiku, paigalseismatu, kärsi(ma)tu tähenduses, eriti lapse ja looma kohta (Rõuge, Hargla, Karula, Urvaste, Kanepi, Sangaste, Otepää, Rõngu, Rannu, Puhja, Nõo, Tartu-Maarja, *Kambja)[3]): „võhlas ümbre maa ja taiva, tọọ om võhlu; sa olet iks üts vana võhlu, ei saisa konnegi" (Karula); „võhlu om pọọl nal'lasõna, tọọ om kärsmädä inemine, ilmpaigalsaismada, piiuldab ümbre; põrste ja laste kohta üteldass, et jooseb nagu üts võhlu jälle ümbre" (Nõo); „võhlu om ümbre lõhkaja, ahnõ või jọọskja inemine ja lọọm, tahab pal'lu kõnelda" (Puhja); see on ilmahulkur, küla mööda käija, tühja jutu ajaja; ka ümberhulkuja või neelusk loom on võhlu (Rannu); samuti loom, kes ei lase end lüpsta (Sangaste) või kes ei püsi karja man (Hargla, Urvaste), vaid jookseb ära (Karula, Ta-Maarja), tükib vilja (Rõuge, Rõngu) jne. Alles möödund talvel (1927/8) koolilapsed hurjutelnud aina õpilast, kes läind õpetajaile kaaslaste pääle kaebama: „justkui võhlu jooseb vastu, kaibab ärä!" (Puhja). Ul'akale lapsele öeldud vanasti ikka: „vana alb võhlu latse tük'k, mis tollega siss tetäss — vitsu vaja perste!" (Sangaste) ~ „ta ikki om üts võhlu kah!" (Ta-Maarja). Nõndaviisi võhlu on saand koguni üleannetu, sõnakuulmatu, vallatu tähenduse (Karula, Urvaste).

---

[1]) NB! Nii Võnnus, Kambjas, Otepääs kui ka üldse kogu Lõuna-Tartumaal mütoloogiline tähendus võhl-sõnal on kadund juba täitsa, nagu võhl-sõna endagi asemele on tungind üldisemalt genetiivi üldistus võhlu.

[2]) Urvastes seletet koguni, et võhlu olevat vanajuudas, ergo, Tema Majesteet — kurat ise (H. Tampere — vt. ERA II 2, 869).

[3]) Koivajõe eestlastegi keeles lhk. 116.

3) VÕHL ~ võhr jne. suure roti tähenduses on levinend Ida-Võrumaalt loode ja põhja sihis Lõuna-Tartumaale (vt. alamal eraldi pikemalt).

Siirdugem nüüd võhl-tüvest mitmesuguste suffiksite abil tuletet sõnade vaatlemisele.

4) VÕHLUS:-e (-õ) tõlgitseb abstraktselt nõidust, kadedust ja üldse paha, halbtust (Setu, Vastseliina, Rõuge, Põlva, Räpina). Näikse võrdlemisi vähe rahvapärane.

5) VÕHLAN'D : -i esineb Setus ja kogu Võrumaal (lääne ja põhja pool tunnukse juba ununemas), on tungind otsaga ka Tartumaale, kuigi võrdlemisi vähe tarvitusel (Sangaste, * Rõngu, Otepää, * Kambja, * Võnnu). Võhland tähendab võhlajat isikut (Otepää), halba inimest või looma (Põlva), vastuoksa tegijat, teisele pahategijat (Hargla), kärsitu iseloomuga last, looma jne. (Kanepi), vallatut (Urvaste), alatasa lõugajat või paigalseismatut (Võnnu): „joosep ümbre nigu vana võhlańd" (Rõngu, Uderna), „püsü paigal, vana võhlańd" (Kanepi), „mis te võhlandi võhlitsade" (Kambja). Võru-Setus võhland esineb sagedaimini lihtsalt sõimu- ja vandesõnana: „oh sa tikõ-võhlańd!" (Setu, Vastseliina, Rõuge).

6 a) VÕHLAK : -u (Räpina, Põlva, Kanepi, *Kambja, Otepää, Sangaste) esineb harva ja näikse saanuvat ümberjoosiku tähendusele lisaks mõnikord veel eetilise varjundi: see olevat halb loom või inimene (Põlva), hukka- ehk raiskuläind poisi kohta öeldavat „va võhlak" (Räpina), aga ka herk, ul'ak laps on võhlak: „Mudku masterdas, võhlak!" (Sangaste); see on 'võhlaja isik' (Otepää).

b) VÕHLIK : -u öeldavat kanale või kassile, kui see paha tegema tükkivat (Kanepi > * Kambja), võhlik olevat „ümbre mürräjä" (*Nõo).

c) VÕHNIK : -u hüütakse halvale lapsele, kes paigal ei püsi (Võnnu).

7) VÕHNAT'S : -i esineb veelgi harvem kui võhlak ja tähendab 'kohmak, urgitseja, tuhńak, joosik' (Võnnu), 'liiklev, karglev, paigalpüsimatu' (Tartu), 'aeleja, ul'ak' (* Otepää, * Sangaste — sääl öeldavat ka võhlat's).

Nominaaltuletuse kõrval paralleelselt vaadelgem nüüd ka võhl-tüvest tuletet verbe, kus võime näha samasugust tähenduslikku arengut:

I a) VÕHLITSEMA on levinend Võru-Setust kõige laiemale Tartu- ja Mulgimaale. Tähenduslikult tüübiline on, et sõna päris-kodumaal, Setus, seletetakse veel üldiselt fraasi „tõnõ tõsõ pääle võhl'tsas" kadedusest tingitud maagilise toimingu ja nõiduse tõlgitsemiseks, kuna Rõuges juba määritellakse verbi võhlitsamma 'tuhnima, hulkuma' (EmS) ja kirjeldetakse võhlitsejat karilooma: „küll ta vęęl om võhlitsaja elläi, lät tõistõ ęęst är', aelas ümbre, ot's parembat, va ahnõ elläi, jǫǫsk kõik kotusõ läbi ja võhlitsas". See „ümbre jǫǫskmine" ja „ilmpaigalsaismada" aelemine ongi verbi tavaliseks tähenduseks Võrumaal ja mujal (Võnnu, Ta-Maarja, Kambja, Nõo, Rõngu, Otepää, Sangaste, Valga, Helme). Nagu substantiivi „võhlu" nii seda verbigi tarvitellakse sagedamini lapse või

l o o m·a kohta: „mis te iks võhlitsade, va Petseri pasandaja!“ (Rõngu); „kae, oina võhlase ~ võhlitsase“ (Sangaste, Otepää); lüpsja ikka pahandavat lehmaga: „saisa paigal, mis sa võhl(i)tsat ilmast ilma!“ (Kambja, Ta-Maarja). Väidetakse sedagi, et võhlitseja on see, kes „pal'lu lõugab, lõvva ei saisa kinni“ või rüüsteldaja (Nõo), mässaja, müraja (Otepää), „ülearvu iiskaja“ (Ta-Maarja), teiste rahu rikkuja (Kanepi), kes kärsitult ikka liigub ja hõõrub, ei anna rahu (Helme), — ning nõnda jõuame siingi välja 'hullama, vallatama' tähenduseni (Karula, Kanepi). — Helmes öeldavat ka v õ h i t s e m e : „mis seande võhitsemine om esi kah! võhitses ku narr!“ (Taagepera).

b) V Õ H N I T S E M A (Karula, Kanepi, Põlva, Räpina, Võnnu, * Kambja, Nõo, Puhja, Rannu, Rõngu, Helme) tähendab samuti aelemist ja kõõlumist. Keegi Karulast pärit köster öelnud leerilastele aina „mis te võhnitsete!“ (Otepää). Ka tähendavat võhnitsemine urgitsemist, salajast nuuskimist (Võnnu, Rõngu), tuhnimist ja nuhkimist (Rõngu, Rannu), külapoiste öist kolamist ja ehalkäimistki naljakeeli (Võnnu) jne. Puhjas, kus verb näikse juba kaunis võõras, seleteti koguni: „võhnitseja om üts varanduse korjaja“.

c) V Õ H M I T S E M A esineb juba hoopis juhuslikumalt ja tähendab kärsitult liikumist, rabelemist (*Urvaste, *Võnnu), tuliselt ühest teise käimist (* Nõo — sääl öeldi isegi kord v õ h m i l t s e m a !); kui keegi töö man na tagasi vaadand, kõhklema löönd, siis peremees öelnud: „Mis sa võhmitsed ja vahid, tee tööd!“ (Tarvastu)[1]).

d) V Õ H R I T S E M A 'unruhig, vielgeschäftig sein' (Wied, EWb).

II. V Õ H L I T A M A 'aelema' (Rõuge, Põlva): „käü võhlitõn“, öeldavat harilikult sea kohta (EmS < Rõuge)[2]).

III. V Õ H L A M A : võhlata esineb paralleelselt verbikuju võhlitsema kõrval Lääne-Võrumaal ja on levinend säält ka üle maakonna piiride (* Kambja, Puhja, Rõngu, Otepää, Sangaste, Valga, Helme). Seegi verb tähendab harilikult kärsitut olekut, paigalseismatut aelemist, hulkumist, „mürramist ja müllamist“, vallatelu ja on tarvitusel eriti laste, poiste või koduloomade kohta, kuna algse nõidumistähenduse juurde juhib tagasi seletus, et võhlamine om halvasti tegemine (Hargla). Vana keelepeksja naise kohta öeldakse kah: „Ei tiiä, kos tu Reęt nüd läts, — nüd ta läts tõstrele jälle ümbre võhlama!“ (Rõngu); „võhlaja, tọọ kõnelab tõist inemist taga“ (Puhja). Laste puhul võhlamine tähendab mõnikord lihtsalt sõnakuulmatust (Urvaste). Tsoorus olnud kord üks Mõniste laps koolis, kes vehkind ikka alati kätega; see sünnitand muile palju nalja, ja teda naerdud aina „mis sa võhlat!“ (Rõuge)[3]). — Võhlamiseks ehk võhlitsemiseks kutsutavat mõni-

[1]) Edasi verb muutub juba täitsa deskriptiivseks: võhmeldama ~ võhmerdama, võhmerdus (Võnnu), võhmitsema ~ v õ h m i m a ~ ahmima (K.-Jaani jm.). — Siin ei saa enam lähtuda võhl-tüvest.

[2]) Vist juhuslikult öeldi kord ka v õ h l u t a m a (* Nõo).

[3]) Küllap siin on mõjund kõlaliselt sarnanev verb v e h k l ē m a ~ võhklema, mille otsekohene lokaalmoodustis ongi v õ h k e l d a m a 'rabelema' (Rõngu).

kord ka seda, „kui härg lehmaga hullab, nii... kindla sihiga saavutada“ (Valga, Helme)[1]). — Juhuslikult öeldakse mõnikord moondund kujul võhnama: „ta om suur võhnai, võhnas päle“ (Helme) ja võhrama (* Kastre-Võnnu).

IV. VÕHLIMA 'aelema, jookslema, vallatelema' (Rõuge).

VÕHL RÄNDROTI NIMETUSENA

Võru-Setus ja isegi Tartumaa kagupoolseis kihelkondes on suuremat sorti pikasavalise pööningu- ja rändroti nimetuseks Saareste teatel (LVK I 69) võhl : -u (Võnnu, Räpina, Setu) ehk võhl' :-i (Põlva) ~ võhr :-u (Ta-Maarja, Kambja, Võnnu, Setu) ~ võhv :-i (Võnnu) ja Wiedemanni (EWb) järgi veel võhn :-i (dörptestnisch). Saareste katsub tuletada seda rotinime germaani tüvest * valha 'Fremder (Kelte, Romane)', ergo, võhl-rott tähendanuks siis algselt võõramaist rotti. Kuid Saareste isegi tunneb nähtavasti, et selline germaanist lainamise seletus on liiaks kunstlikult otsitud, ja esitab Kettuse näpunäitel teise seletusvõimaluse, mis on sisuliselt kui ka keeleliselt hoopis tõenäolisem: võhl-rott ~ võhr-hiir tähendab lihtsalt võhlu inimese saadetud ehk päälenõiutud rotti. See motiiv on ju otse rahvusvaheline, et nõiad võivad saata rotte massiliselt liikvele (vt. Liiviski § 165)[2]), samuti nagu nõiad võivad saata prussakaid majja, panna täisid selga, konni piima imema jne. — jah, Saarestegi (LVK I 71) esitab paralleelnäite Setu Obinitsa külast: võhl-kunn om tõzõ võhluzõst ' (lehma udara küljes piima joov) konn on teise (inimese) nõidusest (peale pandud)'[3]). Lisagem veel paar setu

[1]) Sageli öeldakse samuti: pullid „ratsutavad“ lehmi. — Arvatavasti sellega seletub ka märkus ajalehes „Lõuna-Eesti“ nr. 74, 6. IX 1928: „Läinud nädalal oli Valgas mag. Loorits, et sõnade „poostel“ ja „võhlama“ õiget tähendust kindlaks teha. Turul ühelt koorma otsas istuvalt naiselt asuski siis magistri härra järele pärima, et mis tähendab sõna võhlama. Naine aga punastas ja kilkas, et vui härra, kes niisugust sõna naisterahva käest küsib. Valgast ei saadudki nende sõnade õiget tähendust teada, vaid reisi tuli maakonda jatkata.“

[2]) Vrdl. saksa nõianimetusi Mäusemacher, Mausschläger(in). Vasta vaid näiteid germaani ja slaavi maailmast vt. Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 505/6. Aga veelgi kaugemale võiks minna oletusis. — Võhlu spetsialiseerumist hiire või roti nimetuseks võiks seletada juba kas või isegi hingelooma-motiiviga: teame ju, et inimese hing eraneb kehast sageli just hiire kujul (vt. § 173 ja 179), mis hõlbustab kah omaltpoolt tähenduslikku üleminekut. Ometi äratab tähelepanu seik, et Setus hingelooma-motiivi ei viljelda võhlu puhul põrmugi, kuna sellevastu näit. Liivis ei tunta võlu hiirenimetusena põrmugi, küll aga hiirt hingeloomana tuntakse nii siin kui sääl.

[3]) Tavalisemini kujutellakse sellist konna küll puugina, kes käib udaraid lüpsmas.

eidekeste sellelaadilist seletust: suurõ' hiire' lõõ võhlusõst (L < Mikitamäe); hiir(i)st om võhlus, kunnõst ahnus (L < Hilana). Aga võhl rotinimetusena muutub meile veelgi arusaadavamaks, kui tuletame nüüd meelde selle sõnapere eelpool käsiteldud tähenduslikku arengut: nägime ju ometi, et võhlitsemine tähendab ka jookslemist, aelemist, hulkumist, kuna võhl(u) on joosik, hulkur, — no eks me jõuagi siis nõnda hõlpsasti hulkuva roti ehk alias „võhl-roti" nimetuseni [1]). Ka keeleline külg ei tee siin raskusi: üheltpoolt on assimilatsiooni teel tekkind võhl-rott > võhr-rott (edasi veel > võh-rott, mis on seginend teise tüvega ja põhjustand sõnakuju võhk-rott — vt. alamal), kuna teiseltpoolt liitsõnast on jäetud ära lõpuosa ja abstraheeritud rotinimeks lihtsalt võhl ~ võhr. Mida enam on tuhmund ja ununend rotinimetuse tähenduslik side võhlu-mõistega, seda hõlpsamini on moonutet siis ka sõna häälikulist kuju, ja nõnda on tekkind juhuslikumad võhn, võhv ja isegi võh(i)k, kus esialgne võhl on suland juba hoopis uude tüvve [2]). Ja rotinimetusena võhl moondund kujul on rännand ka neisse kihelkondesse, kus nõianimi võhl ei esinegi, kusjuures võime hoomata väga huvitavat seika sõna geograafilises levimises: aeleja ja roti tähendused levinevad Võru-Setust kahes erinevas suunas: üks lääne ja loode, teine põhja sihis (vt. kaarti, kus joon eraldab mõlema tähenduse levimist). Kuna Saareste antud „leksikaalsed vahekorrad" rotinimetuste suhtes on osutund väga puudulikkeks, siis esitagem siin andmestik võhlu kohta rotinimetusena täielikumalt:

3 a) V Õ H L : - u (Setu, Vastseliina, Rõuge, * Kanepi, Põlva, Räpina, Võnnu, Kambja, Ta-Maarja); esineb ka a-tüvelisena (Setu, Põlva) ja i-tüvelisena (Põlva, Kambja)[3]).

3 b) V Õ H R : -u (Setu, Räpina, Põlva, Võnnu, Kambja, Ta-Maarja)[4]); esineb ka i-tüvelisena (Räpina, * Põlva, * Võnnu)[5]).

[1]) Rõngus, kus võhl rotinimena sugugi ei esine, seletetigi, et jah, just „roti võhlitsanuve ümbre". — Ka on tuttav mitmelpool võrdlus: kaval nagu võhl, tige nagu uss (Kanepi, Kambja, Võnnu).

[2]) Vrdl. lisaks l ~ r ~ n vaheldust sellises sõnas nagu näit. korter ~ kortel ~ korten ~ kolter. Ka Saareste (LVK I 71) esitab mõningaid paralleelnäiteid.

[3]) Keegi „asjatundja" väitis, et Põlvas öeldavat isegi j õ h l i'!

[4]) On ilmund isegi A. Roose romaan „Võhrupesa" (1927), millega just v õ h r - sõnakuju rotinimetusena pretendeerib kirjakeelseks terminiks; see ongi soovitav, et eraldada seda tähenduslikult kadeda nimetusest võhl, kuna saaremaaline võlu on omandand kirjakeeles juba püsivalt veetlevuse tähenduse, — nii siis kolm kirjakeelset sõna sootu erineva tähendusega, aga kõik ühest tüvest!

[5]) Võnnu Mäksas seleteti, et võhri ei tarviteta mitte ainult roti, vaid ka üldse halva looma või inimese tähenduses (?).

3 c) V õ H N : -a (Rõuge, Põlva, Räpina), ka -i (Räpina, Põlva, Kanepi, Võnnu) ja -u (Põlva, Vastseliina, Petseri).

3 d) V õ H V : -i (*Võnnu).

3 e) V õ H (I) K : plur. võh(i)ko' ~ võh'k : võhi' (* Räpina); võhiroti' (Põlva)[1]).

Mainitagu lõpuks veel sedagi, et võhl ei tarvitse tähendada alati just pööningu- või rändrotti, vaid mõnikord seletetakse, et „võhnu' omma' vęęroti" (Petseri). Ka nimetetakse t u h k r u t võhruks: jutustaja isa ise kaevand alati, et võhrud murdvat kanad ära, vaja püüda neid, võhru nahk olevat kallis (Võnnu). Võib-olla kontaminatsioon tuhkruga on tekitand ka v õ h k r u, kellest kõneleja isegi ei teadnud enam, mis loom see õige on (Tartu).

VÕLU ALGUPÄRA JA ARENG

178. Aastal 1894 läti filoloog J. Z a n d e r s kirjutab žurnaalis „Austrums" artikli „Lätlaste ja eestlaste omavahelisest mõjust" [2]), kus ta käsiteleb keelelisi laine, lähtekohaks päämiselt daani kuulsa keelemehe W. Thomseni „Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog" (1890). Kuid Thomseni etümoloogiate kõrval Zanders esitab omigi ja tembeldab muuseas ka meid praegu huvitava võlu-sõna lainuks lätikeelsest velns 'kurat' [3]). Ometi selline ühendus on häälikuliselt võimatu, ja sellepärast see tuleb hüljata täitsa.

Küll aga ilmub samal 1894. aastal soome keelemehe J. J. M i k k o l a väärtuslik uurimus „Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen", kus kah jälgitakse (lhk. 103/4) võlu-sõna põlvnemist ja jõutaksegi selle tõelise algupära juurteni: see on sama mis vene ВОЛХВЪ 'Wahrsager,

[1]) Ka tige, kade inimene olevat võh'k (* Räpina). Võnnus öeldavat vallatu lapse kohta koguni veel j õ h i k !

[2]) Par latviešu un igauņu savstarpigu iespaidu (Austrums 1894 I 128—, 450—).

[3]) Selle sõna sugulusest s u r n u -mõistega vt. § 138, LRU II 227.

Zauberer, Hexer'[1]) < muinasslaavi **vъlchvъ*. Mikkola väidab, et läänemeresoomlased on lainand võlusõna algvene keelest, muidugi siis juba hämaral paganuse ajal. Ja sellelt baasilt lähtudes tulebki meil jälgida võlu hilisemat arengut läänemeresoome rahvaste peres.

Pääle liivi ja eesti võlu sõna on säilund veel soome, karjala ja vepsa keeltes. — Vepsast noteerib omal ajal (1859) A. Ahlqvist[2]) sõnakujud völh ja (uuema lainuna venest) volh 'nõid', kuna hiljem (1916) Kettunen seda sõna elavast keelest enam ei leia. Karjalas ja soomes tuntakse substantiivi velho 'nõid, manaja' ja verbi velho(t)a 'nõiduda'. Soome-karjala rahvaluules nõida positiivses tähenduses ehk tarka kutsutakse tavaliselt „teadjaks" (tietäjä), kelle vastaliseks (siis negatiivsemas tähenduses) on „nõid" (noita), kuna võlu tarvitetakse juba täitsa halvakspanevas ja alandavas tähenduses, nii-öelda nõia sõimusõnana, mida uhke sõnatark ja loitsija vaevalt lubab tarvitadagi enda kohta[3]). Väga huvitav selles mõttes on L. Merikallio[4]) tehtud statistika nõianimetuste kohta Arhangeli kubermangu eepilisis laules, kus 48 teisendis esineb:

tietäjä (teadja)	— 83 + 4 korda	velho (võlu)	— 6 + 2 korda
noita (nõid)	— 18 + 3 „	konsti (kunst)	— 4 + 2 „

Muinasvenelasilt kuuldud võlu tähendus näikse olnuvat algselt umbes sama mis meie omagi põlisel soome-ugri sõnal nõid — küllap võlu lainatigi lihtsalt nõia paralleelnimeks, nagu selliseile suurusile harilikult ikka leitakse järjest uusi, teatud

[1]) Sõna tähenduse kohta vt. Даль, Толковый словарь великорусскаго языка: волхвъ, волхъ, стар. (s. t. vananend, arkaistlik sõna) 'мудрецъ, звѣздочётъ, астрологъ, чародѣй, колдунъ, знахарь, ворожея, чернокнижникъ' (säälsamas ka muid samast tüvest tuletet sõnu); Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 425/6; Indogermanische Forschungen V 66 jm. — Rõhutetagu, et sõna etümoloogia ja semasioloogia pole slaavi keeltes kaugeltki veel selge (on kõneldud „pomiseja, posiseja" ja „kepilise" algtähendusest), kuid igatahes ühendamine skandinaavia völva (valva, völa, vala) sõnaperega näikse häälikuliselt väga küsitav, olgugi et mõningaid uurijaid on veedelnud näha siin vikingite mõju slaavlasile.

[2]) Anteckningar i Nord-Tschudiskan 113.

[3]) Ainult harukorral ja sedagi puhtvärsitehnilisil põhjusil (alliteratsiooni mõjul) soome-karjala laulik-loitsija alandub nimetama end võluks (vt. K. Krohn, SRU 25, 36).

[4]) Suomi V 2, lhk. 187.

oludes ja ajal nii-öelda moodi minevaid lisanimetusi [1]). Kultuurajalooliselt iseloomustav seejuures on, et omakeelsele terminile paralleelne moesõna võeti just nimelt vene naabreilt, mis osutab muinasvenelaste kultuurilist mõju läänemeresoomlasile (nagu kogu jõuk muidki lainsõnu). See mõju on olnud nähtavasti kaunis suur, nii et on pärandand meile isegi mitmeid usundilisi laine, milliseid mainiti juba varem kuradi käsitelu puhul [2]).

Et võlu on tähenduslikult võrdne nõiale, seda paljastab iseäranis ilmekalt just eesti ainestik, kus võime eraldada mõlemad terminid geograafiliselt eri esinemisrajoonesse ja jälgida sääljuures siiski nende sisulist identsust: nagu Saares ja Setus teatud tingimusil (imetamine etc.) saadakse „võluks", niisama saadakse mujal Eestis vastavalt „nõiaks"; nagu saartel ja Setus teotseb „võlu", sedasama teeb mujal Eestis „nõid"; nagu saartel ja Setus kõneldakse „võlu" munast, lihatükist jne., samuti mujal Eestis „nõia" vastavaist esemeist või „kulstest" (vt. lhk. 38); nagu saartel ja Setus võideldakse „võlu" vastu, just niisama ja veel paljude muudegi ettevaatus-, kaitse- ja vastuabinõudega võideldakse mujal Eestis „nõia" vastu, ja nagu Setus jutustetakse surnud võlu muutumisest painajaks või Saares taas kodukäijaks ehk Saare lokaalse oskussõnaga „külmkingaks", eks veelgi enam jutustelda sellelaadilisi lugusid mujal Eestis nõia puhul, — lühidalt, võlu ja nõia piirjooned langevad siin niivõrd kokku, et isegi Saares ega Setus ei osata teha nende vahel selget vahet, vaid kirjeldetakse üht ja sedasama motiivi või sündmust terminoloogiliselt kord „võlu", teinekord taas „nõia" pähe [3]).

179. Kuid nõial on ju veel palju muidki nimetusi, mis on sihitud harilikult ikka tema väga laialdaste tegevusfunktsioonide (näit. ennustamise, arstimise, kahetamise, pahategemise, varahankimise jne.) ligemaks ja täpsemaks sõnastamiseks. Sellised nimed nagu arbuja, tilpaja, kaeja, lausuja, posija, puhuja ja paljud, paljud teised tõlgitsevad juba iseendast niivõrd ilmekalt vastavat tegevust, et need terminid on muutund otse kindlaiks oskus-

[1]) Moest mütoloogiliste mõistete terminoloogias vt. ligemalt LRU II 147/8.

[2]) LRU II 239. — Vene usundilisele mõjule tuleme üksikasjalikumalt tagasi veel üldkokkuvõttes (LRU IV).

[3]) Sääljuures pidagem veel meeles, et need motiivid ise sisuliselt on oma põhijoontes täitsa rahvusvahelised, nagu mainiti juba kohe nõia päätüki alguses (§ 149).

sõnuks, mis väljendavad nõida igal erijuhusel tema kõige olulisemast küljest. Nõnda on kujunend nõia üldnime kõrva ajaga terved seeriad nõia eriliikide (ehk veel õigem alaliikide) nimetusi (nagu meilgi näit. ärkamisaja romantikud armastasid kudrutella „targa" puhul eraldi veel sõnatargast, tuuletargast, manatargast, kivitargast, soolatargast jne.). — Ka „võlule" on omistet ajaga teatud spetsiaalsemaid funktsioone, mille tagajärjel „võlu" tähendus on tõmbund kohati kitsamaks „nõia" üldtähendusest ja võlu on muutund osalt erilise nõiatüübi või nõidadegrupi nimetuseks. Huvitavaim siinjuures on seik, et selline tähenduse spetsialiseerumine on arenend mitmelpool erisuunas, vastavalt kohalikkele eeldusile ja tingimusile. Soomes ja Karjalas vene sõna velho, nagu nägime, on vähe tarvitet ja ta väljendab nõida ekstra pahatahtlikus ja halvakspandavas tähenduses. Vene mõju aluses Setus sellevastu võhlu tarvitetakse küll väga palju, kuid tema tähendus ei tundu enam nii äärmuslikult eemaletõukav, vaid omandab juba pehmema varjundi — nõid igatahes on siin „kõvem" sõna kui võhl. Seejuures hoomame ühtlasi Võru-Setus võhlu tähenduslikku spetsialiseerumist kadeda sihis, nii et rahvalaules võhl ja kadõ esinevad lihtsalt parallelismina. Samuti Saare võlul võime hoomata ilmseid kadeda jooni (sõnamine ja silmamine — vt. lhk. 107), kuid siin need jäävad enam varju, kuna esiplaanile tungivad uued erilised tunnused, mis asetavad Saare võlu, nagu alamal näeme, paljuütlevale kultuurajaloolisele tagapõhjale. Et tajuda seda reljeefsemalt, maaligem omale uuesti saarte võlu üldpilt silmade ette:

SAAREMAA VÕLU ISELOOMUSTAVAMAID TUNNUSEID

Mina sean omale üle paljude aastate vaimu ette, kuidas oli võluga lugu minu kasvamise ajal Kärlal, seega umbes 45 aasta eest. Seal oli siis võlu tuntud.

Võlu isik. Võlu oli ainult naisterahvas, kuna nõid oli enamalt jaolt mees, aga võis ka olla naisterahvas. Tuntud oli sealgi vist sõna nõiamoor. Võlul oli tundemärgiks: Tal olid juba kasvades puseriti hambad suus; ta vaade oli võigas. Kui ta üksinda kõndis, siis tuli ette, et ta vahest iseeneses tasakesi kõneles — posises. Ta nagu ei armastanud käia lagedat teed, vaid tuli ootamatult kusagilt metsa seest.

Võlumist ei saanud õppida, vaid see oli nagu loodusest inimesele omane. Ma ei tea, et kuulnud oleksin võlumise sõnu, küll olid aga õpitavad ja edasi antavad nõidumise sõnad. Kas võlumisel oligi kindlaid sõnu — vist posisesid võlu huuled ja nii sündiski paha.

Võlu tegevusväli. Võlu (nimisõna) võis teha ainult halba. Kuid väga laialdane ei olnud ta võimu piirkond mitte. Ta ei tarvitanud halba tehes mingisuguseid materjaalseid abinõusid nagu nõid[1]). Võlu rikkus ära piima, pani venima, tegi kibedaks, võttis põrsastelt söögi isu, pani nende kasvu känni, võis teha, et vasikas ei hakkanud jooma, tegi et emalambad ei võtnud oma tallesid hoida jne. Aga seda ei tea ma mitte, et võlul oleks võimalik olnud teha elavaid loomi, näituseks täisid looma selga[2]). See oli juba nõia töö ja ta tarvitas selleks mingisugust materjaalset abinõu, näituseks pani täid toore lepa pulga sisse, mille ta siis peitis kas põllu mullasse, teise lauda sõnnikusse, või loomade sõime. Võlu materjaalseid abinõusid oma kuritegevuse juures ei tarvitanud.

Üldiselt: Nõid võis vististi kõiki seda teha, mis võlu, kuid võlu tegevuspiirkond ei ulatanud kaugeltki nii kaugele kui nõia oma

Minu kasvamise kohal elas võlu, nimega Leenu. Ta oli, nagu mäletan, vana tüdruk, käis õige vaevaselt riides, armastas üksildust ja vist posiseski üksinda. Ta vaade oli meie, laste, eest tõepoolest võigas. Kui ta käis teed, siis hüüdsime teda eemalt „va võlu" ja vinnisime kividega. Kui ta siis pööras meie poole, siis pistsime suure hirmuga jooksu[3]). Seda ei ole ma kuulnud, et võlu suudaks anda loomale teise kuju, üldse ei ole ma kuulnud, et ka meie nõial oleks olnud kunagi nii suur võim, nagu see tuleb ette Araabia muinasjuttudes. Küll aga tean ma ühe loo, kus olevat üks mees nii ära võlutud, et ta hakkanud ennast pidama naisterahvaks ja ajanud ikka selga seeliku.

Veel on mul nagu teadmine, et ka neil naisterahvastel arvati olevat võluvõimu, kes teiste nähes olid nagu peast vähe ogarad. Need pidid aga olema niisugused kinnised, teisi sallimatud, sest kui tulid nähtavale täitsa arusaadavad nõdrameelsuse tundemärgid, siis ei peetud teda mitte võluks. Teisiti ütelda: Võlu oli oma ülespidamise poolest seda nägu, nagu niisugune nõdrameelne, kes iseeneses posiseb ja on õige sallimatu.

Kuulsin kellegilt arvamist, et võlu ka käib vedajaks, kuid võlumisel ja vedajaks (pisuhänd) käimisel pole üksteisega mingit ühist. Vedajaks käib ka see, kellel mingisugust võlumise võimu ei ole. Ainult juhtumisi võivad need kaks olla ühenduses ühes isikus. Sedasama pean tähendama ka puugi kohta. Puuk veab peaasjalikult koort, ta ilmub kärbse või mõne looma kujul. Puuk näib olevat osa inimese hingest, sest puugiks käimise ajal leidub inimene poolelti surnu sarnasena. Nii oli naine pikali, koore kirn reite vahel. Kärbes lendas ringi, läks sisse suust, naine ärkas kohe üles ja koore kirn tõusis järsku ääreni täis. Kuid puugil ei ole võluga minu teada jälle mingit ühist

[1]) Vrdl. siiski võlumuna-motiivi § 176.

[2]) Siin Mändmets kõneleb endale risti vastu: vt. tema seletust täide võlumisest lhk. 107.

[3]) Väga iseloomustav näide võlu prototüübist tegelikus elus. Vrdl. näidet lhk. 143.

ja ainult juhtumisi võiksid nad leiduda ühes isikus. Vahete vahel leidub puukandudelt puugi sitta. — L 344/5 < Tallinn < Kärla (J. Mändmets, 1928).

Esitet kirjelduses kõneldi koorekirnuga magavast naisest, kelle suhu läks kärbes, see naine ristiti puugiks ja väideti veelgi, et „puugil ei ole võluga mingit ühist". Kuid rahvasuu on siiruviiruline ja kõneleb ühestsamast asjast sageli väga erinevate päälkirjade all. Nõnda käesolevalgi juhul, kus säälsamas Saaremaal kõneldakse sellessamas situatsioonis puugi kõrval ka just nimelt võlust:

KÄRBES MAGAVA VÕLU SUUST.

Kui võlu magab, siis lendab tema suust kärbes välja ja tema magab nii kui surnu, ja kui magaja siis ümber pöördaks, siis kärbes tagasi tulles ei oska enam tema suhu minna, lennab ümber ringi; kui magaja jälle endise seisaku pöördakse, lendab kärbes suhu, inimene töuseb jälle üles. — L 85 < Pöide (Aleksei Lesk, 1925)[1]).

Viimane seletus on meile väga tähtis, sest see juhib vastavaile liivi jutustusile magavast võlust, kelle keha on käändud teisiti ja kelle suud otsib samuti küll kollane kärbes (Kr) või „lepalind" s. t. liblik (V), küll kollane lind (Pr, Kl) või pisike linnuke (Ii, Kr), küll hiir (L, Pz, Ii, Kl) või rott (L, Ii, Kl)[2]). Ja eks tunne me siin kohe ära pea kõigile rahvaile omase hingeloома motiivi, millel pole põhjust peatuda pikemalt, kuna seda on käsiteldud juba küll ja küll[3]). — Kuni muistend hingeloomast ja ümberpöördud kehast Baltikumis ja naabermais monograafiliselt uurimata, on esialgu raske vastata ka iseendast küll väga huvitavale küsimusele, miks see muistend Liivis on rühmund terminoloogiliselt päämiselt just võlu nime ümber, kuna mujal naabermais hingelooma suuotsing võib juhtuda iga tavalise magajaga, kelle keha pöördud ümber[4]). Eestis

[1]) Ansekülas seleteti: „Iga inime olla porikärbse moodi; kord teine pöörnud magaja teisiti, kärmes ronind siis perseaugust sisse — üks tee ta puha! Sõrves on need võlud" (L < Männjala).

[2]) Vt. § 173. — Saarimaa (Vir 91) teab veel hinge kehastumist koeraks: See inimene ise magab, aga see vaim käib ümberringi, see läheb nagu koer (Kl).

[3]) Vaadatagu näit. kas või Tylor, Anfänge der Kultur I 433 jj.; Wundt, Völkerpsychologie II 2, 60 jj.

[4]) Vrdl. Liiviski selle muistendi esimest, unenäo-redaktsiooni ja muid teisendeid, kus pole juttu just võlule omasest piima hankimisest. Hingeloома-motiivi kajastust vt. ka muistendis „Nõid kärnkonnaks" (Pr 38 — lhk. 23).

peetakse magajat ms. ka veel painajaks [1]), tuulispääks või lendvaks [2]) jne. Kuid Eestis populaarsem kui keha ümberpöörmismotiiv (mis esineb sagedaimini ühenduses just nimelt t u u l i s p ä ä g a) on hoopis u n e n ä o -motiiv ja vastavalt unenäole v a r a n d u s e l e i d [3]), mis omaltpoolt on hõlbustand ühendada hingelooma-muistendeid „vedaja" ja lõpuks isegi puugi mõistega (vrdl. eelpool lhk. 134). Umbes samalaadilist ühendamist (hingeloom — varavedaja — võlu) võiksime oletada küllap vist Liiviski, kus võlu, nagu alamal näeme (§ 180), representeerib ühelhoobil nii nõiamoori kui ka piimapuuki [4]).

Kuid veel teiselegi liivi tüübilisele võlujutule leidub Saares täpne vaste, ja see on kuulus võlude s õ i d u - ja p e o -motiiv, see germaani maailmast Baltikumi ränanand Hexensabbath, Hexenfahrt, Blocksbergsritt, Walpurgisnacht või kuida tend nimetetagu [5]). Tõsi jah, Saaremaal kõneldakse meelsamini küll „loksperi" sõidust või „maksamerel" käimisest [6]), kusjuures käijaid ei liigitelda kuhugi erilisse nõiatüüpide kategooriasse, kuna

[1]) L < Muhu, Anseküla (nii siis, nimelt just Saaremaalt!), vrdl. Liiviski selle muistendi 11. ja 14. teisendit (V 72 ja Kl 27); hingeloomamotiivi kajastust Liivis painaja puhul vt. veel § 199 (S. 187).

[2]) Näit. E 42390 (21) < Pöide.

[3]) Näit. H II 57, 666 (15) < Paide, kus kõneldakse just liivi unenäoredaktsioonile vastavalt mesilase lennust üle ämbri sanga metsa, millejärele mees ärgates läheb üle jõe ja leiab unenäo juhatusel metsast hobuse pääluu täie kulda.

[4]) Hingelooma-muistendite arengu paremaks tajumiseks eraldagem neis kaks suunda. — Esiteks, hing eraldub kehast mingi olevuse näol selleks, et astuda ühendusse üliloomuliku haldjate maailmaga (et hankida teateid näit. tuleviku, haiguse jne. kohta — vrdl. soomesugu rahvaste nõiale nii iseloomustavat minestuslikku „lõvesse" langemist). Sellisel juhul on harilikult tegu ikka preestri, ennustaja, arstija — lühidalt positiivse nõiatüübiga. Kuid teiseks, hing eraldub kehast ka puhtegoistlikkel põhjusil, et hankida omale vara, vilja, piima (või et painata teisi) jne., — ning sellest motiivist on võrsund muistendid negatiivse nõiatüübi hingerännakuist. Nende kujunemist on soodustand tegelik elu, kus langetõbised kukuvad järsku elutult maha, varjusurnud äratavad hirmu jne. Siit samm edasi: selliseid anormaalseid isikuid hakatakse pahatahtlikult kahtlustama nõiduses, teiste tagant varguses, teiste vaevamises või muus kurjategemises — ja nõnda ongi antud hingelooma-muistendeile ilme, mis soodustab nende rühmumist näit. võlu, painaja jne. terminite ümber.

[5]) Vastavat kirjandust vt. lhk. 91, alamärkus.

[6]) Eisen, EM I 32/4.

suurelmaal tembeldetakse sõitjaid isegi virmalisiks [1]) ja libahunteks [2]), sagedasti ka tulihändeks [3]) ja veelgi sagedamini kõneldakse lihtsalt nõidest [4]) või ei anta sõitjaile üldse mingit mütoloogilist nime [5]), kuid järgnevais Saaremaa teisendeis ristitakse pidulised ka lausa võludeks nagu Liiviski [6]).

„VÕLUDE PIDUD"

1) V õ l u d käivad oma pidusid pidamas lage välja pääl üksikus kohtas, kus l a g e p l a t s on. Pidu aeg on ika J õ u l u laupa ööst ja N ä ä p ä v a [= Näärip.] laupa ööse. Senne söit on ika l õ u g u s e l g a s (löuk, kellega linu purudakse). Sääl süjakse-juukse [= juuakse] köige paremad, tantsitakse ja lauldakse. Neid juhtub ainult s e e n ä g e m a, kes Jõulu laupa ööse tee peal teed keimas on ja ära e k s i b tee pealt. See juhtub siis vahest l o k s b e r i peale — nii nimedakse võlude pidu. — Üks juhtumine:

---

[1]) Kunder, Eesti muinasjutud [2] 17; Eisen, Rahva-raamat V 83 jne. Ühendamist virmalistega aitab seletada vast järgmine kirjeldus: „Ka põhja valgus tulõvad Lapu nõiost, sest nimä iskvät luva varõ hobõsõst nink sõitvat sis kõik ratsõla ütte korgõ mäe pääle illo pidämä nink sellest sis tulõvatki põha valgus ehk virmaliste vehklemine" (H I 2, 663 (2) < Räpina). — Vrdl. ka lätis kāvi ~ jodi (vt. § 26, LRU I 47).

[2]) Näit. H III 18, 127 < Tallinn; H II 42, 385 (42) < Halliste jne.; vrdl. ka Liivis libahundi segaredaktsiooni lhk. 99 ja alamärkus lhk. 101.

[3]) Eriti just Mulgimaa repertuaaris, aga ka kaugemal, näit. H III 29, 199 (1) < Vigala. Vrdl. liivigi võlu sugulust tulihännaga § 180. Ja tõepoolest, sellisel öisel nõiasõidul on ju väga palju sarnadust tulihänna lennuga! Üleminekut ühelt terminilt teisele selgitagu järgmine näide: „Uue aasta õhtul sõidavad nõiad luuavarte seljas mööda korstnaid pisuhändadele järele" (H I 7, 601 (40) < Palamuse).

[4]) Ka Lapu nõidu mainitakse, näit. H II 51, 126 (14) < Võnnu.

[5]) Näit. H IV 4, 136 (1) < Anseküla.

[6]) Mainigem lõpuks, et ka võludepeo-kujutelma üheks põhjustajaks on üsna reaalne seik: nagu alkoholiuimas ja üldse narkootiliste ainete mõjul kumiseb puha pääs ja läbi poolune nähakse otsekui kinofilmi, täis kaleidoskoobilisi maastiku- ja sündmustikupilte (vrdl. sellest võrsund kummalisi kiirsõite ja liiklemisi pidudel § 131 ja 133, LRU II), niisama uimastab ms. ka hyoscyamin, mis leidub näit. maruheinas ehk koerapöörirohus, äritades ühtlasi seksuaalselt, — ja nägemused öisest sõidust kuraditega peotsema annavadki siis õieti nn. „kompensatsiooni" sugutungi rahuldamiseks, nagu seletavad psükoanalüütikud. Ning pangem veel tähele: alkoholiuimast tingitud nägemused ja juturepertuaar on omane enam meestele, kuna siin kuraditepeole sõitjaiks ja sääl tantsijaiks on harilikumalt ikka naised.

Üks kord tuli Otti Hans Jõulu laupäeva ööse linnast koju poole. Oli linnas ja tee ääres kõrtsides vana kibedad ka ihu soojuseks võtnud. Juba koduse ligemale jõudes Otti Hans eksinud ära lume sajuga, teed enam kuskilt leida ei ole, ei oska koduse. Mõtlend ja keind, äkist näeb oma ees palju rahvast — tantsivad, trallivad ja mängivad ja söövad. Hans astunud kartlikult ligemale teed küsima — on ära eksinud. Hans võetud nii lahkest vastu, palutud lauda istuda, antud süia ja jua kõiki häid toitusi. Hans söönud ka kõiki toitusi, aga kõige paremaks pidand ühe suure vorsti, seda Hans oli kaua aega närind. Pidulised keind mööda ja ütlend naerdes: „Otti Hans sööb oma rooga!“ Hans pole aga iri hammaste lori pannudgi, söönd aga peale ja pistnud poole vorsti veel pöue, et kodu ka veel võtta on.

Pidu aeg saand mööda. Iga üks võtnud oma lõugu ja söitnud ära. Hans võtnud oma hobuse, hakanud minema, saandgi pea koduse ka, panud hobuse rehale sööma ja ise kobinud ahju peale. Esimise püha homiku tõusnud alles siis üles, kui valge oli ja teised inimesed külast juba kiriku söitsid. Ja need olid esimised kiriku söitjad, kes ööse loksberi peal olid. Hansul tulnud öösine trall meelde. Naene hüidnud Hansu ka pere lapsega seltsis Jõulu toitu sööma. Hans ütelnd: „Mis Jõulu toitu sull ka on! Minul on omal öösist rooga, keersin teise kuue kasuka sisse, võtan teise välja.“ Hans võtnud välja rangipali — ise oma rangi pali, pool ära näritud. Hans mõtlend öösist teiste naeru: „Otti Hans sööb oma rooga!“ Hans mõtlend, mis kuradi vigur see on ja kus see oli, läheb päeva aega jälga kaudu vaatama, kust tema ööse tulnd on, leiab poolteist versta kodusest kaugel metsa ääres lage platsi, kus tema ööse hobust söötnud on, heina kõrred veel maas ja oma jäljed ka, kus tema ümber hobuse keind on, ja eemal lage platsi peal ka, muu kellegi jälgi näha ei ole. — L 83/5 < Pöide (Aleksei Lesk, 1925).

2) Maksameri oli pidustuskoht poolvõludel ehk teiste sõnadega, kes sinna minna oskasivad. Saaremaal on lina surumise jaoks mingisugune abinõu, mis lõuguks kutsutakse. Sellele tehtud pinsliga mitmesugisi ristisi peale, võetud puust mõõk kätte ja istutud selga ööldes: „Läbi metsade ja merede!“ Pika söidu järele jõutud pidu platsile, kus söödud joodud ja mõõkadega vehitud sõnu tarvitades: „Haav tänaseks, aga mitte homseks!“

Kord hiilinud sulane peremehele järele ja söitnud ka lõuguga maksamerele, võtnud aga raudmööga. Vehkides rääkinud ta: „Haav igaveseks, aga mitte tänaseks, homseks!“ Teised kisades hüüdnud vastu: „Tasa, tasa, sa raudkäemees!“ — L 66/7 < Pöide (V. Kuusküll, 1925).

180. Nii siis, hingelooma ja võludepeo kaudu oleme jõudnud Saare ja Liivi võlu ühiste joonteni. Kuid Liivis võlu on saand omale lisaks uued funktsioonid, mis Eesti seisukohalt on otse ootamatud: Liivi võlu lendleb ju veel öiti tulejoana taeva all, käib lehmelt piima imemas ja jätab oma väljaheitegi maha —

teiste sõnadega, liivi võlu täidab täpselt samu ülesandeid, mis Eestis omistetakse p u u g i l e [1]), pisu- ehk tulihännale, kratile ehk murdeti tondile, kes ei ole aga Eestis tavaliselt ometi mitte elav nõid ise, vaid keda just nimelt „tehakse" ja hingestetakse kindlate reeglite järgi. Teatavasti puugimotiivid on leidnud äärmiselt lopsaka viljeluse nii Eestis kui Lätis, kus tegelikus elus nälgiv orjarahvas on püüdnud korvata tõelist puudust vähemalt fantaasiaski määratute rikkuste muretsemisvõimalusega küll raha-, vilja-, piima- jne. puukide abil, nõnda et puugimotiivid on paisund väga populaarseks aineks eesti-läti hilisemas mütoloogilises loomingus. Liivis ent puugi mõiste iseseisvalt pole arenend ega ole leidnud oma jaoks erilist väljendustki mitte [2]), vaid on valgund laiali teiste olevuste tegevuspiirkonda. Juba varem on näidatud, kuida puugimotiivid Liivis on seginend ja suland osalt haldjaisse, eriti rehe (resp. maja) ja põllu kaitsevaimesse (LRU I § 44, 45, 48), osalt kuradisse (LRU II § 136) ja, kolmandaks, osalt ka praegu käsiteldavasse nõiatüüpi, mida nimetetakse võluks, ja nimelt sel spetsiaalsel juhul, kui on tegu piima, resp. või hankimisega.

Jah, küsigem aga nüüd: mispärast siis just võlu representeerib Liivis piimapuuki? miks kutsutakse sääl seda öist tulejuga ja piimaimejat just võluks? — Vastus annab meile võtme ühtlasi ka kogu võlu-mõistatuse lahendamiseks ja see vastus iseendast on üsna lihtne: nagu meie mütoloogilises loomingus ikka

[1]) Põhjusist, miks siin ja edaspidi muude murdeliste nimetuste hulgas eelistetakse just puuk-sõnakuju, vt. LRU II 214. Säälsamas viidatakse ka tarvilikule puugi-kirjandusele. Käesoleva teose trükkimise ajal on ilmund veel lisaks U. Holmberg-Harva väärtuslik uurimus „Para" (Turun Yliopiston Julkaisuja B VII, 1928), mida pole saadud enam kahjuks tsiteerida igal üksikjuhtumil. Mainitagu ainult, et tõsist tunnustust väärib Harva „para"-kujutelma seletamiskatse k e r a v ä l g u s t, mis keerleb-pöörleb tulipallina mööda maad ja tungib elamuissegi, kõrvetab rohu, tekitab seenetust (= puugipask, võlusülg!) ja annab massifantaasiale küllalt põhjust kujutella seda kas hukkund lapse hingeks (vrdl. Liivis külmkinga) või elavaks nõiaks (nagu Liiviski võlu). Ometi ei saa sellepärast veel loobuda ka vanemast seletusviisist, et puugi-kujutelma üheks tekitajaks on olnud ms. meeteor, tähelend ja üldse igasugu taeva all nähtav hele tulejuga, nagu seda selgesti laseb oletada vastav Baltikumi rahvaste, vene, saksa ja muu ainestik (Soomes ja Skandinaavias mängib taevaalune tulejuga para-kujutelma puhul tõesti väga vähe rolli).

[2]) Pūjk-sõnast vt. siiski § 136, LRU II 214.

ja ikka, peame konstateerima siingi jälle võõrast mõju. Asi on nimelt selles, et puugi funktsioone täidab mujal rahvaste man osalt ka teatud nõialiik, ja liivi võlu pole muud midagi kui läti r a g a n a [1]), kes samuti käib piima lüpsmas, keha hingetult maas, jätab maha oma „sülje", „ila", „okse", „sita" (= puugipasa!), lendab luual korstnast (ja väga mitmel muul viisil!) taeva alla, peab sööminguid ja tantsinguid ning teeb veel palju, palju muidki numbreid, mis Liivis tundmatud [2]). Kuid edasi, mitte ainult läti ragana, vaid just niisama teotseb ka ju saksa H e x e, vene вѣдьма jne. — lühidalt, meie naaberrahvaste n õ i a m o o r. Ning nüüd on asi selge: Liivi (ja osalt ka Saare) võlu on spetsialiseerund võõraste eeskujude mõjul ja teatud motiivide kaudu nõia üldiselt tähenduselt erilise nõiatüübi nimetuseks (vrdl. Setuski!) ning tõlgitseb nimelt just n a i s n õ i d a [3]).

Tõepoolest: eks olegi ju tegelikult naistel oma majapidamises harilikult ikka enam jahti igasugu nõiduse, kahetuse ja „võlumisega" kui meestel. Naiste tähtsaimaks alaks on aga koduloomad — naiste võluminegi suundub siis muidugi eestkätt loomele, ms. just piima- ja võisaagi suurendamisele ja juurdehankimisvõimalusile. Siin on nüüd kaks paralleelvõimalust: 1) nõiamoor ise moondub mingiks tiivuliseks või loomaks, jätab keha elutult maha (vrdl. hingelooma-muistendeid § 179) ja läheb

[1]) Seesama sõna ragan(a) esineb ju liiviski võlu paralleelnimena (vt. § 169), näit. Kr 147 (S. 156 — vt. lhk. 98), Kr 287 (S. 23 — vt. § 61, LRU I 125), Pr 268 (Mt. 749, 6'), V 105 (Mt. 451).

[2]) LP V 1—32, VI 1—13, VII 530—665. Vt. ka Lautenbach, Очерки II 186 (146). ME sõnastik tuletab läti-leedu nõiamoori nimetuse ragana verbist redzēt 'nägema', nõnda et ragana tähendanuks siin algselt nägijat, 'die Seherin'. Huvitav on nentida, et ragana pole tungind mitte ainult l i i v i keelde, vaid ka e e s t i asunikkude keelde Lätis, mis osutab omaltki poolt selle sõna suurt populaarsust lätis. — K o i v a j õ e eestlased Ilsenis eraldavad „puuk" ja „ragana", kusjuures puugipask on nende murdes just nimelt „ragana sitt", muidugi läti raganas sūds eeskujul (P. Voolaine teatel). L u t s i eestlasil (niisama nagu Latgale lätlasil endilgi) „ragan" on muutund kuradinimetuseks või lihtsalt sõimusõnaks: „ragan um jälehemp ku ülekohus" (P. Voolaine teatel). K r a a s n a s O. Kallas (KrMr 95) loeteleb samuti muude kuradinimetuste hulgas ka „ragań" ja tähendab veel lisaks: „soo ja raba on s u u r a g a ń ehk s u u m e e s oma valitsuse alla võtnud".

[3]) Nõiamoori nimetusest k u r a d i e m a = kuŕe-ämа vt. § 121, LRU II 156.

võõrsilt lüpsma, imema [1]) või 2) nõiamoor muretseb oma teenistusse „kuradi", „drakooni" ehk tulimao, basiliski või teeb omale fetišiilmelise „puugi" ehk „tondi" ja saadab välja selle — sageli kah just samasuguse linnu või looma kujul [2]), nõnda et pahatihti ei teata, kummaga on õieti tegu, kas puuk-kuradi või nõiamoori endaga, ja jutustellakse üht ja sedasama lugu kord ühe, kord teise nime all. Meie naaberrahvail mõlemad kujud esinevad ometi paralleelselt: Lätis ragana — pūķis, Saksas Hexe — (der feurige) Drache, Puck jt., Venes вѣдьма — огненный змѣй, южъ, летучій, налетникъ jne.[3]). Liivis ent nõiamoor ja puuk on suland kokku üheks kujuks, kusjuures ragana-Hexe mõju on olnud niivõrd tugev, et on tõstnud esiplaanile nõiamoori kujutelma, nõnda et Liivis iseseisvat puuki pole moodustundki (huvitav on siiski võlu paralleelnimed t u l i l u u d ja t u l i s a b a, vt. § 169, mis vastavad just eesti tulihänna-kujutelmale), vaid piimapuuk on suland üleni ja otsani võlusse [4]), viljapuuk

[1]) Aga samuti ka vilja, raha ja kõike muudki vara hankima, mis käesoleval juhul meie otsekohese vaatluse alla ei kuulu.

[2]) Tuletagem meelde eriti k o n n a-motiivi liivi võlu puhul (§ 170), mis mujal Baltikumis ja ka germaani maailmas on nii keeleliselt kui sisuliselt lahutamatult seotud just p u u g i-motiiviga (vt. L. Schroeder, Germanische Elben und Götter beim Estenvolke 39,52 jj.).

[3]) Kirjandust: LP VII 530—665 ja 713—848; Mogk, GM [2] 45/9 (§ 34); Wuttke, DVA [3] 150/61 (§ 209/17) ja 45 (§ 49); Grimm, DM [3] II 1025 ja [4] II 851/2; Müllenhoff, SML [2] 339/54; Krohn, Skandinavisk mytologi 36—56; Korhonen, Vakkalaitos 85 jj.; Максимовъ, Нечистая сила 23/5, 148 ja Невѣдомая сила 229/32 (Собраніе сочиненій, томъ XVIII); Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. II 539/41, III 422–595. Võrdluseks olgu mainitud veel, et puuk-kuradiks on moondund sageli ka m a j a v a i m: läti mājas gars (~ kungs), saksa (Haus-) Kobold, vene домовой; vrdl. eestigi tonti, kes on ju teatavasti algselt kah majavaim. — Huvitav segakombinatsioon peegeldub Ruhnu rootslaste nimetuses eldfrun, s. t. „t u l i p r o u a", kes vastab sisuliselt liivi võlule. — U. Holmberg-Harva (Para 152) jõuab lõpptulemuses seisukohale, et soome p a r a (lain rootsist nagu eesti päärgi) on nõia enda väljendis, kuna puuk-kuradit representeerib Soomes p i r i t y s (< spiritus) ja vast veel k r a t t i (sama lain rootsist nagu eestigi kratt); ka esitetakse mainitud teoses (lhk. 132 jj.) huvitav ülevaade üheltpoolt drakooni ja basiliski, teiseltpoolt mandragora ja saksa alraun'i motiivide kujunemisest ja arengust.

[4]) Võlu täidab Liivis ühtlasi ka varahankiva tulimao ehk drakooni aset, kelle kõrval muinasjuttude koletisena esineb taas p ū j k (v. § 136, LRU II 214). Üks eidekene seletas veel, et olnud sellised u s s i d = ūjskad, kes käind ümberringi, tulnud koju ja oksendand katlasse piima (L), kuid järelepärimisel selgus, et eit oli lugend selle ussi-motiivi läti raamatust.

osalt haldjaisse, osalt kuradisse, kuna rahapuugi rolli mängib lihtsalt kurat[1]).

Eestis sellevastu üldisemalt kõneldakse puugist mitmesuguste nimede all[2]) ja selle tegemisest, kuna taas nõiamoori motiiv pole leidnud meil üldse ilmekamat viljelust[3]). Meie saarte võlu on õieti ainulaadiline juhus Eestis, kus meie naaberrahvaste man muidu küll nii erakordselt populaarne naisnõia tüüp on püüdnud leida omale nii-öelda mütoloogiliseks oskussõnaks fikseerund tõlgitsust eestigi keeles (kuid seda ainult osaliselt suutnud!). Muidu naisnõial meie juures kindlakujulisemat väljendust ei ole. Küll öeldakse Eestiski nõiamoor, vanamoor, vananaine jne.[4]), kuid meil need pole suutnud kujuneda täpsema ilme ja sisuga mütoloogilisiks mõisteiks, vaid on enam juhuslikke sõimusõnu, mis ei ole koondand enda nime ümber mingeid püsivamaid motiive või stereotüüpseid juturühmi nagu meie naabreil[5]). Aga egas meilgi sellepärast ole tegelikus elus puudu selliseist naistest, kes erinevad millegi e b a h a r i l i k u g a tavalisest šabloonist ja äratavad selletõttu erakorralist tähelepanu, kadetsevat või kahtlustavat klatši ja kõmu. Juba oma v ä l i m u s e g a nad võivad tekitada võõristust ja umbusklikku hirmugi, kui neil on mingi kehaline rike, anormaalsed

[1]) Kui Liivis üldse juttu võib olla rahapuugist, sest liivi „rahamees" ja „rahakurat" (vt. § 133, LRU II 202) ei sisalda küll õieti põrmugi puugi elemente. Vt. ka pt. XIV (LRU IV). Siiski vt. Sr 73, § 136, LRU II 220.

[2]) Muude nimetuste hulgas juhitagu siinkohal eraldi tähelepanu tulimao nimevastele l o h e, mis esineb Eestis küll kaunis harva (näit. EVR XIX 108 (19) < Martna). Vt. sel puhul ka Krohn, SRU 257 jj., ja „Uusi Suomi" № 216, 1928.

[3]) On huvitav küll nentida, et siiski ka Eestis leidub mõningaid viipeid nõiamoori ja puugi kujutelmade seginemisest: kõneldakse ju meil tihti vedajaks, puugiks, tulihännaks jne. „käimisest", kusjuures käijaks on nõiamoor (või nõid) ise (vrdl. ka Mändmetsa kirjeldust lhk. 134), näit.: „Vanal ajal elanud Eestimaal ühes üksikus talus lesk perenaene, kes igapäev seatud ajal kodust ära olnud, aga keegi pole teadnud, kus. Ümberkaudne rahvas pidanud perenaist n õ i a k s ja arvasivad, et igapäevane pereeide ära kadumine muud ei või tähendada, kui et perenaine käib t u l i h ä n n a k s" (H III 29, 199 (1) < Vigala).

[4]) Näit. H IV 8, 271/2 < Halliste (nõianimetuste loetelus).

[5]) R a g a n a-sõnast ja tähendusest eesti asundusis Lätimaal vt. alamärkus lhk. 140. — Täiesti eraldada nõiamoori tüübist tuleb Võru-Setu ä i ä t ä r (Eisen, EM I 154/5), kes vastab vene баба-яга (mitte вѣдьма!) ja osalt ka чертова бабушка mõistele.

juuksed (punakad, kräsu- või taas paljaspää), kulmud (kokkukasvand), silmad (kõõrdi, kinni, kalega, pisikesed), nina (kõver, kongus, pikk), hambad (puserdi, puudu), lõuad, kõrvad jne. või kui nad on küürakad, lombakud, lestjalad, langetõbised, hüsteerikud jne. Umbusk võib aina süveneda ja paisuda otse eelarvamuseks ja kurjakahtlustuseks nende veidra ülespidamise ja iseäralise eluviisi tõttu. Kehaline rike mõjub muidugi ju neisse endisse masendavalt, isoleerib nad osalt muist omaette elavaiks, kinniseiks ja salalikkeks erakuiks, nad kannatavad alamalolu tundes, koguvad sappi omagi hinge teiste vastu ja muutuvad sageli tõesti õelaiks vanapiigadeks — tjah, klassilisiks nõiamooreks. Nad ei tarvitsegi alati just õelad olla, nad võivad olla koguni väga hääd ja abivalmid, nende elutarkus ja kõiksugu vahendid võivad teha neid otse kuulsaiks arsteks, ennustajaiks, kaardimooreks jne., keda otsitakse aina taga, aga keda ometigi ümbritseb mingi salapärasuse loor ja keda ikkagi ka kõigest hoolimata kardetakse, et nad võivad teha halba sama hõlpsasti kui hääd. — Erakordsele välimusele ja erakordsele eluviisile seltsib kolmanda tegurina arutihti veel asjaolu, et nendel endil hinge pääl on kah tõesti mõningaid salajasi patte ja kuritöid (mõni vargus näit. või harilikuimalt just lapse hukkamine), mis piinavad südametunnistust ja tõukavad jubedaile hirmunägemusile, kuni nad lõpuks isegi hakkavad pidama end patenteeritud kuradi orjeks. Ah, igas vallas ja külas (samuti mujalgi maailmas!) on olnud küllalt tegelikus elus selliseid nõiamoori nii-öelda prototüüpe, keda kihelev massifantaasia on ehtind kõiksugu üliloomuliku koloriidiga ja jäädvustand nad oma loomingusse mõnikord küll päris eemaletõukavate peletisina, teinekord aga ka veidi imponeerivamal kujul. Kirjeldagemgi lõpuks üht sellist nõiamoori tegelikku prototüüpi tänapäevases Eestis.

KRIIVO JUULA

Vana Juula, kadund mehe nime järgi Kriivo Juula, on tuntud nimi Võõpsus ja ümbruses: oli ju teine arst, saatuse ettekuulutaja, saatuse määraja ja kõigi keeruliste küsimuste seletaja.

Tugev uks. Uksel väljaspool tugev konks. Seda tuli kolistada, ja siis kuuldus toast selge ja kõva „kotam“ (= vene кто тамъ,'kes sääl'?). Ukse avab Juula ja vastu nägu paiskab sooja puhast õhku. Astud tuppa, ja kohe paneb ta uuesti ukse haaki, et keegi kutsumatu külaline ei ilmuks.

Kiirel ja lühikesel sammul veereb puhtarätiline Juula akna juures olevale toolile, tõmbab voki ette ja sõna lausumata hakkab ta vokki vuristama. Ise istud pingile ja kutsud kassi Tiitinga ahju alt endale seltsiliseks. Nii läheb tükk aega. Äkki kuuled, vokk ei vurisegi. Tõstad silmad Juula poole ja näe, juba võetakse põuest midagi ja ilmubki puust tehtud toosike. Avatakse. Pakutakse: „Võta, võta. Teeb sulle tsuure tsuure tsimmä. Noh, hatsihh, hatsihh, aita Jeesuke." Ja eks tulegi aivastusi sellest kipitavast ninatubakast. Vokk hakkab uuesti vurisema ja Juula juttu pajatama. Eks ta ju teadnud, milleks ma siia tulin [1]). Igakord ei saanud aga juttu, sest ta vabandas paastu ajaga ehk mitteoskamisega. Eriti rõhutas ta esimest ja pidas suureks patuks jutustada sel ajal. Nende juttude seletamise eest oli tasu kah, ja nimelt pidin esinema tõlgina temalt abipaluvate venelaste juures.

Kõige suurematekstööpäevadeks kujunesid laadapäevad. Oh seda rahvakest, mis küll kokku voolas tema tuppa. Mõned tulid rohtude järele, mõned palusid säälsamas abi, mõned mangusid teda oma külla, oma tallu. Kõikidele katsus ta vastu tulla ja tuligi, kuid enne tasu, siis abi. Kerged haiged ilmusid ju isiklikult, ja sääl tuli siis kohe abi anda. Haige asetati voodisse. Juula võttis pliiatsi ja paberi ja hakkas siis haigele kohale posima. Toas oli vaikus. Juula pomisemine, tihedad ohked ja üksikud küsimused haigele rikkusid siis seda vaikust. Mõnda haigust ravitses ta ühe salviga, mida ta olla ise keetnud. Pääle selle oli tal veel kaks arstimise abinõu: sool ja viin. Mõned kaebasid, et kurjad inimesed eksitavad ja on nendel risuks elus. Selle kurjuse kaotamiseks oli vana Juulal eriline võte. — Võttis kausi, asetas sellesse vett, sobis, tegi kätega liigutusi ja palus abiotsijalt rätti. Kahmas siis kausist rätisse vett ja ruttu viis ta selle inimese kõrva ligi. Ja siis oli kuulda suurt vulinat ja kriiksumist — korraga kõik vait. (Vulin oli tõesti kuuldav; millest see tuli, ei tea). Vulin ja kriiksumine pidi olema abiotsija tagakiusamised ja nende vaikimisega kõik hädad kaotatud. Rahva jutu järele olla olnud see väga hää abi ja inimesel paranenud kohe elu. — Tüdrukud külastasid teda sageli — küll lasid kaarte panna, küll kätt vaadata ja otsisid ka abi, et võita omale armastatut. Mõnikord tuli tühjalt inimestel tema ukse tagant minna, sest Juulat ei olnud kodus. Vahel oli ta isegi paäri nädala kaupa kusagil talus mõne haige juures, keda ta saunas arstis.

Aastad lähevad, ja Juula käib juba kepiga ja kaebab üht kui teist valu. Vähemalt kaks korda nädalas tahaks ta käia saunas ja sääl oma haiget keha hautada. Aga saunakäik on tal raskustega seotud, sest ta teab, teda vahitakse, teda kardetakse, teda naerdakse saunas ja kõik tema neljatollilise ja sõrmejämeduse saba pärast. Ei saa ta vett vaadist võtta ega vahel vanast kätest libisenud seepi otsida, sest kummardades on ju saba, saba näha. Ja seda ta varjab kogu eluaeg! Kord aga pahvatas siiski saunas järgmiselt: „Ma tean, teil teada mu saba" — ja ise poolpesematult saunast külma talve.

[1]) Nimelt rahvaluulelist materjali koguma.

Raskelt haige. Juba üle poole aasta lamab voodis. Surma ei tule. Palvetab, palvetab vahetpidamata. Ainult veekruusi suu juure tõstmisel on vaikus ja siis jällegi vanu sõnu. Kutsus mind. Ütles, et tahab mulle kõik oma kunstid avada (mina olevat „talsipüha lats", seda ütles ta ikka ja hellitas mind eriliselt), aga ma kartsin ja palusin õde, et ta salaja tuleks ka Juula tuppa. Õde tuli. Vana Juula aga ei rääkind ja ütles: „Saada oma õde!" Ent ma hakkasin veel rohkem kartma, sest õde oli ju peidetult — ja ometi Juula teadis. Ka mina põgenesin toast. Kutsus mind uuesti. Avaldas oma suurema elu saladuse, ta on lapse tapnud. „Ütlen... et... siis... koolda... saaš."

Aga surm ei tule siiski. Tahab sauna. Viiakse. Saunas, sääl võitleb kuraditega. Tõrjub neid kahel käel eemale ja kisab. Saunatajad loevad talle Meie Isa palvet. Jääb rahulisemaks... Uus kuradite salk... minestab. Kuid ka voodis ei anna talle kuradid enam rahu. Küll heitleb kätega, küll katsub paluda — asjata. Ja siis tulevad vaevaliselt, aga siiski rühkides sõnad mu emale: „Roosi, Roosi, päästä' minno saadanadõst!" Ema loeb „Meie Isa" palvet. Ja aitaski, Juula suri (suvel 1924).

Tal oli rikkaid sugulasi, ja nüüd tulid teda matma, ennem aga ei tuntud. Hobused rakendati surnuvankrile, aga ei jõua kaks hobust tema kirstu vedada. Hobused valges vahus, aga vanker veereb vaevalt...

Ta ütles, et arstivat Jumala sõnaga, ja tõepoolest saatis ta ka alati oma külalist järgmiste sõnadega: „Jumal ülendagu su lauda siin kui ka sääl ilmas." — Aga kui mu ema märkuse tegi tema haigevoodil pattude suhtes, siis mainis ta ometi kuraditega seltsimisest. — Arstimise soola panipaigaks oli vanast lauluraamatust kokku köidetud asi. — L 303/11 < Räpina („Kabo" Salme, stud. phil., 1928).

180 A. Selgitand liivi võlu ligidase suguluse läti ragana (resp. saksa Hexe) kujuga, selgub nüüd meile tagantjärgi ka väike üksikasi. — Kuradi päätükis (§ 129, LRU II 179/85) kirjeldeti, kuida kurat varastab vastsündind lapsi ja vahetab need oma laste vastu ümber, kusjuures paaris muistendis (S. 107) kõneldi aga lapsevahetusest võluga. Viimasel puhul ongi tegu lihtsalt tõlkelainuga lätist, kus vastavais muistendeis esineb muude terminite (kuradi, koerakoonu, jah, isegi puugi jt.) hulgas ka just nimelt ragana [1]). Läti eeskujul väidetakse Liiviski, võlud varastavat inimesil lapsi enne ristimist (Sr). — Edasi oleme nüüd õigustet esitama ühenduses liivi võlu kui naisnõiaga ka rahvusvahelise muistendi nõiamoorist, kes kasutab poissi oma

[1]) Näit. LP VII 631 jj.; Šmits, LPT I 40, II 59 (2), III 484 jj.

ratsuks ja kelle nimeks naaberrahvaste jututeisendeis ongi ragana, Hexe, вѣдьма, kuid kes Liivis kui ka Eestis on jäänd ilma mütoloogilise oskussõnata.

„KURADI RANGID" (S. 134 + 157)

Üks perenaine ratsutand iga öö oma poisse: kui poisid jäänd magama, siis perenaine võtnud „rangid" (s. t. valjad), pannud poisile pähe ja poiss „jäänd" (s. t. moondund) hobuseks. Kui poiss jäänd hobuseks, siis perenaine astund poisile selga ja kupatand põrgusse. Sääl ta tantsind kuraditega ja söönd inimesi. Kesköösel ta ratsutand koju tagasi.

Kord üks poiss saand need valjad oma kätte ja pannud perenaisele pähe. Kohe perenaine jäänd märaks, ja poisid ratsutand tend korda mööda üha. Pärast perenaine hakand paluma, lastagu ta valla. Poisid ent pole lasknud tend enne valla, kuni ta tõotab neid enam mitte ratsutada. Seda ta tõotand, ja siis perenaine saand vabaks. — Sr 121 [1]).

Eelpoolkäsitelduga lõpebki siis naaberrahvaste nõiamoori tüübi kajastus liivi usundis.

181. Kuida kujuteleksime nüüd kokkuvõtlikult venelasilt juba paganuse ajal lainatud nõianimetuse võlu järkjärgulist arengut kuni liivi nõiamoori + puugi segakombinatsioonini tänapäeval ja milliseid kultuurajaloolisi järeldusi võime teha sääljuures? — Teame ju küllalt hästi, et meie paganuse nõid polnud sugugi mingi ainult ja aina pahategev negatiivne tüüp, vaid täitis just vastupidi positiivseid funktsioone arstina, ennustajana, vahetalitajana inimeste ja haldjate maailma vahel, vast isegi rahvajuhina jne. Kuid ristiusu mõjul nõid hakkas järjest kaotama oma positiivset ilmet. Kiriku papid püüdsid teha kõik võimaliku, et asetada oma rivaali — paganuse preestrit — negatiivsesse ja eemaletõukavasse valgustusse: nõid tembeldeti kuradi käsilaseks, kes teeb ainult halba ja kurja, ning tema vastu alusteti armutut tagakiusu ja sõda, mis viis kuni kuulsate „nõiaprotsesside" ja elavaltpõletamisteni. Paganuse positiivne nõid ununes ja tuhmus ajaga niivõrd, et kaotas Liivis isegi omakeelse nimetuse ja tema asemele astus lätist lainatud halvasisulisem buŕa (vt. § 155). Võlu aga spetsialiseerus negatiivse nõiamoori tõlgitsejaks ja seda just nimelt läti-saksa eeskujul, kus eraldeti

[1]) Vrdl. Eestis FFC 25, S. 71 — Lätis LP I 95 jm.

üksteisest teravasti Zauberer ja Hexe, resp. burvis ja ragana. Kogu Baltikumi vallutand sakslased importeerisid siia ristiusu kõrval muidugi ka oma ebausu. Samul aastasadadel (eriti veel alates 16. sajandist) hakkas ent mängima Saksas kolossaalset rolli mitte üksi muistendeis ja mütoloogias, vaid ka otse kultuurajaloos just nimelt Hexe (nõiaprotsessidki olid ju „Hexen"-prozesse!)[1]), — mis ime siis, et kõige selle kajastusena Baltikumiski, siin saksa kultuuri kidural asumaal, Hexe otsis omale tõlgitsust. Läti usundis olid seks eeldused parimad: ragana sobis sääl suurepäraseks vasteks ja koondas oma ümber terve leegioni rahvusvahelisi motiive ja lugusid, nõnda et läti ragana on tõusnudki saksa Hexe ja vene вѣдьма tasapinnani ning võib väärilise liikmena esineda rahvusvahelises nõiamooride hulgas, millest kubisevad teatavasti muistendid ja muinasjutud. Kuid liivi usundis oli eeldusi Hexe-tüübi levimiseks juba kaugelt vähem, ja sellepärast võlu pole suutnud paisuda siin niivõrd keskseks kujuks, vaid on omandand kitsamad tegevusfunktsioonid, kusjuures omapäraseks momendiks on piimapuugi täielik sulamine võlusse. Haripunktini saksa mõju liivi võlu puhul on tõusnud võib-olla muistendis „Võlusõit Saaremaale", mis üksikasjeni sarnaneb vastavaile germaani motiivele.

Eestis võlu sarnastamine Hexe-tüübile on jäänd palju ähmasemaks ja piirdub geograafiliselt ainult saartega, kus germaani mõju Eestis üldse kõige hoomatavam, kusjuures saartelgi võlu nimetus esineb ainult juhuslikult saksa Hexe iseloomustavaimais motiives — õhusõidus, tantsupeos ja söömingus. Küll jutustellakse saartel saksa eeskujul loksperi-sõitest, maksamerel käijaist jne., kuid tüübiline sääljuures on terminoloogiliselt see,

[1]) On huvitav nentida siinjuures, et germaanigi Hexe pole tähendand algselt naisnõida, vaid mingit üliloomulikku koletist (vast ehk metsavaimu, „metsanaist"), kes alles hiljem on arenend nõiamooriks. — Vt. sel puhul Mogk, GM 2 45/6. — Nõiaprotsesside kohta vt. Soldan, Geschichte der Hexenprozesse ja Аѳанасьевъ. Поэт. воззр. III 507/13, 596 jj. — Saksa Hexe moodu on arenend väga populaarseks ka vene вѣдьма, kelle liivi võlule vastavaid motiive vt. Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 453 (lend öiti heleda tulena taeva all), 456 (lend luual ja muil esemeil), 462 (lend huntel, kassel, kitsel jne.), 469 (lend mäele peotsema, mäe nimeks on лысая гора), 485 (lehmade lüps), — need iseendast üsna rahvusvahelised motiivid on levinend Baltikumisse päämiselt siiski sakslaste kultuurilisel vahetalitusel.

et neile sõitjaile ei omisteta nimetuseks mingit mütoloogilist oskussõna. Ja kuigi mitmesuguseil muil juhtumeil kõneldakse küll tihti just võlu teotsemisest, võlumisvahendeist ja vastuabinõudest võlumise vastu, siis jääb ometi ebamääraseks ja laialivalguvaks võlu isik ise, kuna tema olemusest teatakse ju võrdlemisi vähe üksikasju. Nõnda näiksegi, et enam kõneldakse võlumisest üldiselt kui spetsiaalselt just võlu isikust. Juhuslikult võib võluda ju igaüks (näit. panna võlumisvahendeid muile pahatootmiseks jne.), kuid elukutselist võlu kõigi ta klassiliste tunnuste ja omadustega ei osata kirjeldada nähtavasti siiski kuigi hoomatavalt, — tjah, just niisama nagu üldse võrdlemisi vähe välja kujunend meil Eestis on klassiline nõia seisus või tsunft [1]).

Nõnda siis seisame oma võlu-analüüsis lõpuks erakordselt huvitava ja haruldase tulemuse ees: idast venelasilt juba paganusajal lainatud nõianimetus on säilund meil kolmes omavahel kunagi kuidagi ligemas kontaktis seisnud kultuurirajoonis [2]) ja arenend ajaga Võru-Setus kadeda tõlgitsejaks (ja edasi nuuskuriks, jooksikuks, aelejaks üldse — vt. § 177 A), Saares ja veelgi enam Liivis aga saand oma praeguse sisulise koosseisu läänest sakslasilt (Liivis osalt ka lätlasilt) ja muutund selletõttu saksa Hexe omapäraseks jäljendiseks. Ning tõesti koomiline tundub selles valgustuses, et meie uues kirjakeeles „alte Hexe“ eemalepeletavale kujutelmale vastav võlu ja võlumine on omandand hoopis vastupidise, nõiduslikult ligitõmbava, tähenduse — nagu osutaks see ebateadlikku tungi, et tahame üldse muuta positiivseiks oma mineviku pärandet negatiivsed ja vastumeelsed kujutelmad ning luua need ümber kütkestavalt — ehk teiste sõnadega „võluvalt“ — veetlevaiks...

[1]) Vrdl. sellevastu meie kaugemate sugurahvaste nõiaseisust: J. Krohn, SSPJP 82 jj.

[2]) Liivi-Saare-Lõuna-Eesti tiheda kontakti juurde tuleme tagasi veel üldkokkuvõttes (LRU IV).

X. TUULISPÄÄ

182. Ta tuleb, see tuul, puhub mõnikord päris kõvasti, kuid ei tee sulle midagi viga; säälsamas aga teinekord, näe, päris pisikene tuulepuhang — ja keerleb ja veerleb mis kole, keerutab lendu kõik mulla ja liiva ja puru, ajab täis sinul suud ja silmad ning ühekorraga — juba kadund (Pr). Siis on platsis tuulispää ehk liivi keeli h i i l i n g = īl'ing (SjWied, LWb; L, Pz, Sr, Pr, V), mille kõrval paralleelselt tarvitetakse läti lainsõna v i e s õ l (SjWied, LWb; L, Pr, Kl < lt viesul(i)s 'der Wirbelwind', Ulm) ja juhuslikult ka p ū k (L 127, Pr < lt pūka, pūga, pūta 'ein Windstoss'). Seginemisest pūjk-sõnaga vt. § 132 ja 136, LRU II 195 ja 214.

Hiiling teeb mõnikord ikka päris uskumatuid asju. — Näe, vana Sāmiž-talu (L) peremees oma poistega teind parajasti k ü ü n i l e k a t u s t p ä ä l e heinamaal, kui tulnud hiiling ja läind peaaegu nende mant mööda; säälsamas ligidal õunapuu aias olnud suur k a t e l täis tuhka, ja katlal istund k a r j a p o i s s lõunaaega pidades; ning h i i l i n g v õ t n u d k a t l a k õ i g e p o i s i g a ja viind ära, — ühte teise või kolmandasse tallu katel poisiga kukkund t a a s m a h a ; poisikene olnud veel nädalaid selle järele segane ja paranend alles pikapääle; nii jutustand vanaisa (L 84 = S. 149 A)[1]).

Ainult noorema põlve ratsionalistid väidavad, et h i i l i n u t u l p = īl'ing-tõlpa (Sr) või t u u l e t u l p = tūl'-tõlpa (Ii) on lihtsalt suur tuul (Ii, Sr, Pr). Üldisem on kindel usk tänini, et selles peitub mingi pahus. — Tuulispää sündivat sellest, et v a i-

[1]) Vrdl. § 27, LRU I 48: vikerkaar joob kaluri kõige paadiga õhku (S. 5).

mud = garā'd taplevat (Pr Saar) või et pahad vaimud ajelevad ehk jooksevad (Pr); tihti liigub kurat tormi või hiilingu näol (Kr 134 ja V 157 = S. 145, vt. § 168)[1]; sagedaimini aga tuulispääks peetakse halba inimest (Pr), kadedat (Pz, Pr) või nõida (L, Pr)[2]. Juba SjWied (LGr 423 (33)) teatab Piza-külast: kui hiiling keerutelles viib vilja või heina ära, siis sääl olevat kade inimene sees, kes tahtvat oma „külalise" s. t. kaaskülalase „pühama" s. t. eraomanduse ära viia; siis pidavat lastama püksid maha ja näidatama paljast tagumikku ja öeldama: „Jää sa ise nõnda paljaks nii kui minu perse on paljas!" — siis kohe hiiling jäävat paigale[3]).

Kaitseks hiilingu vastu ei panda ettevaatusabinõuna heinakuhjale kunagi paarisarvu malku pääle, vaid ikka umbarv, — muidu tuulispääks käiv kade inimene pääseb heinu viima (Sr Saar)[4]). Populaarseim abinõu hiilingu vastu on viskamine temasse pussiga (Pr, V) või väitsega (Sr, V Saar), — siis ta laguneb ära (V) või saab haava

[1]) Kuradi esinemisest marutuulena vt. ka § 127, LRU II 175 (Sr 57 = S. 83). — Ka germaani juturepertuaaris kurat esineb sageli tuulehoona, kuid ometi näikse just tuulispää pidamine kuradiks Baltikumis põlvnevat venelasilt, kes seletavad, et kuradid peavad nõiamoorega pulmapidu ja tantsides tekitavad tuulekeeriseid (Максимовъ, Нечистая сила 8; Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. I 261, III 9 jj.). — Venelasilt kuuldud on ka setude seletus, et kuradi poeg olnud jumala ristipojaks, vana halv raiund oma poja seitsmeks osaks, kuid jumal elustand need osad, ühest saandki siis tuulispää, mõnest rääs (s. t. rahe), mõnest kange tuisk jne. (H II 63, 979 (8) Vastseliina). Teinekord seletetakse taas, tuulispää olevat „vana halva imä esi, kes mõni kõrd põrgust vällä tule ilma pääle hullama ja möllama" (H II 61, 599 (1) < Vastseliina).

[2]) K. Krohn (SRU 15) peab nõia liikumist tuulispääna Soomes ja Baltikumis lainuks germaani alalt, kuna M. Varonen (Vp 51) viib selle ühendusse soome-ugri nõidele omase „lõvesse langemisega". — Lätis peetakse tuulispääks sagedaimini kadedat või Riia kaupmehi, ka kutsutakse tuulispääd kuradi hobuseks; vastuabinõudest tuulispää vastu tuttavaimad on sõim ja terariistaga viskamine (Austrums 1894 I 311). — Eestis seletetakse lisaks veel, et „tuulispask, tuule keered .... muud ei olla kui nii sugused vara kandjad või krattid" (H III 3, 213 (3) < Jüri).

[3]) Eestis palja tagumiku näitamise motiiv on arenend niikaugele, et tuulispääd otse sõimatakse paljasperseks ja see hüüd on muutund tuulispää paralleelnimeks (L < Setu, Urvaste).

[4]) Tavaline motiiv kogu Baltikumis ja naabermais mitte üksi tuulispää, vaid üldse kõige paha vastu kaitseks.

reide (V Saar) või sureb äragi (Pr). Ka minnakse hiilingule vikatiga vastu, — siis ta ei pääse edasi (L). Selliseist võtteist alamal paar lugu [1]).

VIKATITEGA HIILINGULE VASTU (S. 149 B)

Hiiling tuleb äkki järsku pääle. Vanasti hiilingule joostud vikatiga vastu ja lõigatud ta katki, — siis ta laguneb ära, jookseb mõlemale poole ega tule otse läbi. Hiiling lõhub kõige enam heinasaade ja kannab õhku laiali kaarde maha niidetud heina.

Jutustaja vanaisa kõnelnud, kuis kord hiiling tulnud kahe-haralisena kui püksid, kui nad niitnud mõisas heinu. Siis nad joosnud vikatitega talle vastu, visand vikatid õhku üles ja pidand õhus üleval. Nii nad raiund hiilingu keskelt katki, ja see lagunend ära — üks reis läind ranna poole, teine säär maa poole, tõmmates kaasa, mis juhtund aga ette. Kui teda katki ei lõigata, siis ta lõhub ära kõik, mis vaid on ees — tuba või heinad või mis tahte muud. — L 77 [2]).

KÜLVAJA VISKAB PUSSI HIILINGUSSE (S. 149 B)

Ükskord üks peremees külvand nurmel seemet. Sääl tulnud selline tuul või hiiling, kes keernud mulla ja seemne puha segamini ja lennutand õhku. Siis peremees arutand tarkade meestega, mis teha; vaga ilmaga läheb küll külvama, kuid kohe tekib torm, niipea kui ta jõuab põllule. Üks tark mees õpetand siis, võtku ta omale hää suur ja terav puss kaasa, ja kui muld seemnega hakkab taas tantsima, siis virutagu ta pussiga sinna sisse.

Peremees teindki nõnda. — Säälsamas joostud ühe teise peremehe mant tohtri järele: peremees kukkunuvat oma nurmel maha, puss otsapidi sees. See siis olnudki see nõid, kes olnud nii kade, et pole saand sallida, et teisel kah midagi on, — ise ta ju sääljuures ei teeni midagi. — Pr 30.

Kogu liivi rannikul on tuttav muistend, kuis keegi viskab küll oma terariista hiilingusse, kuid leiab selle alles hiljem kellegi mant üles, millega selgub ka hiilinguks käija isik. Selle paraleelredaktsiooniks on kogu Baltikumis tuntud lugu noa kaotamisest libahundile ja jälleleidmisest Riia kaupmehe mant.

[1]) Terariistaga tuulispäässe viskamine on täitsa üldine motiiv Baltikumis ja naabermais.

[2]) Sama motiiv esineb ka muinasjutus: noorimale vennale tuleb teel vastu torm, vend vehib mõõgaga, torm jääb seisma ja moondub toredaks noormeheks (Ii 1 = Mt. 550).

JÄLLELEITUD NUGA (S. 149 C+161)

7 varianti (lvÜ): 1 L 78, 2 L 127, 3 L 143 — 4 Ii 40, 5 Ii [63·] — 6 Sr 116 — 7 Kl Saar.

1) Tuulispää redaktsioon = S. 149 C (1—3, 6, 7) [1].

I Keegi mees (2, 3) ~ peremees (1, 6, 7) olnud metsas heinal (1—3) ~ töötand põllul (6, 7) ja söönd parajasti lõunat (1, 2).

II a Sääl tulnud tema manu hiiling (1—3, 6, 7) ja hakand keerutama heinalendu (2, 3), et mees pidand kukkuma peaaegu maha (6).

b Ta olnud kuulnud, et kui hiiling läheb mööda, siis visatavat noaga, sest muidu hiiling võib viia midagi ära kah (6).

III a Parajasti kui hiiling läind temast mööda (6), siis mees võtnud taskust noa (3) ja visand oma noa sesse hiilingusse (1—3, 6, 7), otse sinna keerlevasse heinatompu (2, 3).

b Pärast ta läind otsima oma nuga, ent ei ole leidnud enam midagi (2), ja nuga kadund ära (6).

IV A a Ühe (1) ~ kolme (2) ~ mõne (3, 7) aasta pärast mees sõitnud Riiga (1—3, 7).

ba Sääl ta näind oma noa ühe poemehe käes (1).

bb Keegi kaupmees kutsund ta enda manu sööma, ja mees näind sääl oma nuga (7).

bc Mees läind sööma söögimajja (2) ~ restoraani (3), kus söönd ka keegi isand tema noaga (3) ~ kuhu tulnud sööma ka keegi teine mees, istund ja pannud oma noa lauale; vanamees tundnud kohe oma noa ära, sest sel olnud ta nimi pääl (2).

c Mees küsind kohe, kust võõras saand selle noa (1) ~ „kust sa said selle noa?“ (2, 3).

da Poemees pärind vastu, kuis ta tunneb seda nuga (1).

db Võõras taas küsind, mis temal selle noaga asja (2).

dc Isand küsind: „Kas sa ei mäleta, kuhu sa viskasid selle noa?“ (3).

ea Mees seletand, et ta visand noa hiilingusse, kust poemees selle saandki (1).

eb Mees jutustand, kuis see nuga kadund tal kolme aasta eest heintesse, kui ta visand selle küüni man tuulepuhangusse (2).

[1] Vt. Lätis LP I 162 (145), V 127 (45), VII 699—705 (sääl ka muu trükitud materjal kopeeritud või tsiteeritud). — Küllap tuulispää redaktsioon Lätis ja Liivis põlvneb vene repertuaarist, kus see on üsna tavaline.

ec Mees öelnud: „Ma muud ei tea, kui et sinna heinasse ma viskasin tema (3).

fa Siis poemees vastand: „Kui meie jooksime mõisnikkega, siis keegi viskas selle noa mulle selga“ (1).

fb Võõras hüüdnud: „Ah nii, ah sina siis olidki, kes viskas mulle noaga selga!“ (2).

fc Kaupmees seletand, ta põdend haava mõne kuu, ta olnud parajasti viljakasvu vaatamas, et määrata turuhindu (7).

B Mõne aja pärast mees juhtund minema ühe teise peremehe manu ja näind oma noa torgatud sääl väravatulpa, kuna toas peremees mähkind oma jalga kinni. Tulija küsind mähkijalt, mis selle jalal viga. — „Mis sa nüüd veel küsid!“ vastand peremees: „Sina ise ju mulle viskasid noaga!“ (6).

V a Edasi see teine keelnud meest, ärgu ta tehku enam kunagi nii (1, 3, 6), et ta viskab teräva asja hiilingusse, sest selles jooksvat alati isandad ringi (1); ühtlasi ta näidand oma suurt armi õlas, kuhu mees visand noa (3).

ba Viskaja tõotand ka mitte kunagi enam nii teha, sest tal olnud väga kahju oma hääst sõbrast (6).

bb Viskaja ent vastand: „Kui juhtub jälle nii, siis viskan aga taas!“ (3).

VI Sääl hiilingus siis ikka on inimesed (2) ~ isandad, halvad mehed nad peavad olema (3).

2) Libahundiredaktsioon = S. 161 (4, 5) [1]).

Keegi „maamehe“ s. t. lätlase naine olnud pühapäeva hommikul karjas ja söönd oma odrakaraskit. Sääl tulnud ta manu üks hunt, kükitand ta ette maha ja vaadand silmi. Naine öelnud: „Mis sa nüüd minu ette kükitad siia, vaata, kus lehmad on, mine võta mõni vasik!“ — Hunt vaadand küll nende lehmade poole, kuid pole läind sinna, vaid jäänd kükitama naise ette. Siis naine visand talle oma karaski ülejäägi. Hunt söönd selle ja kadund. Naine läind sinna kohta vaatama, kus hunt kükitand, ja leidnud maast väga ilusa noa kuldpääga.

[1]) Kuna Liivis ja Lätis normaalsem on tuulispää redaktsioon, siis Eestis sellevastu väga populaarne on just libahundi redaktsioon: vt. FFC 25, S. 74. Ometi tuntakse Lätiski küllalt libahundile leivaandmise motiivi: vt. näit. LP VII 905/6, 913/5 jne. Libahundistund kaupmehele noaga leivaandmist vt. DL I 139 (16), LP V 126 (11). Esitetavad liivi teisendid põlvnevad mõlemad ühelt ja samalt eidekeselt, kes libahundi redaktsiooni kuulnud võib-olla hoopis saarlasilt; muidu seda redaktsiooni Liivis ei tunta.

Hiljem mehed sõitnud vooris Riiga härraste viljaga — siis olnud veel „isanda“ s. t. teoorjuse ajad. Riias nad läind poodi ostma midagi, sidund seda kinni, sääl tulnud vaja lõigata nööri. Ühel mehel olnud kaasas too leitud nuga. Ta pannud selle letile pärast nööri lõikamist. Kaupmees silmitsend teraselt nuga ja küsind lõpuks, kust mees ostnud selle noa. Mees jutustand saamisloo. Siis kaupmees andnud talle suure kingi, jätnud talle ka selle noa ja ütelnud, see olevat tema nuga, ta olnuvat libahundina sääl, ärgu kõnelgu kellelegi. — Kaupmees olnud kodust kaugel, tahtnud süüa leiba, lehmi pole tahtnud ja jätnud siis noa leivaandjale.

XI. LIBAHUNT

183. Kogu Baltikumis väga populaarne libahundi mõiste on saand liivis sõnastuse l ä t i keelest: lt vilks 'hunt' ja sellest tuletet vilkacis ~ vilkatis ~ vilkata ~ vilteka 'libahunt' on siirdund liivi keelde kujul v ī l k a t õ k s (lvÜ, ka SjWied, LWb)[1]), mõnikord vīlkatikš (Kl), kuna hariliku hundi nimetusena esineb liivis s u s i = suiž ~ su'ž (lvÜ). Segimineku tõttu sõnaga võlu = võ'l (vt. § 169) on loodud juhuslikult kontaminatsiooniline v õ l k a t õ k s (Kr 277 ja 279 — vt. lhk. 173 ja 191) < võ'l + vīlkatõks.

Libahundistumist väljendetakse üldiselt terminiga j ä ä d a l i b a h u n d i k s = iedõ (pa-) vīlkatõksõks (lvÜ)[2]), mõnikord öeldakse veel: teind end libahundiks (Pr 44), saand libahundiks (V), läind libahundiks (V), võtnud sellise libahundi naha selga (Sr 42) või lihtsalt: olnud libahundiks (Ii). Kuna üldiselt kõneldakse libahundistumisel ikka h u n d i n a h a s t, siis kord esineb ka k a r u n a h k: inimene võtnud karunaha selga ja olnudki libahunt valmis (Sr 86 — vt. § 185).

Ligidase sisulise kokkupuutumise tõttu libahundi mõiste on läind mõnikord segi v õ l u mõistega, pääasjalikult muistendis võludesõidust ja -peost Saaremaal (Pr 58 ja V 102 = S. 156, vt. § 174). Veelgi sagedamini aetakse segi libahundi ja k ü l m k i n g a piirid, nagu käsiteldi seda juba varem külmkinga päätükis (§ 102, LRU II 55 ja § 112, LRU II 88) ja nagu näeme seda ka alamal, eriti teatud muistendeis (S. 162 ja S. 163 — vt. § 185 ja 187). Edasi nägime tuulispää päätükis (§ 182) jälleleitud noa loos h i i l i n g u ja libahundi kõrvuesinemist ühes ja samas muis-

[1]) Isegi Lätis esineb vilkateks: vt. LP VII 912.

[2]) Nii kirjutab juba SjWied, LWb: 'Währwolf werden' vilkatõksõks ied od. sõd (sād). — Vormi vīlkatõksõks kõrval esineb kord suffiksite -ks ja -nen ärasegamise tõttu vīlkatõzõks (V). Teinekord öeldakse libahundi asemel „hundiks jäänd" (Ir 14 — vt. § 186).

tendis (S. 149 C=S. 161). Ka „maksameremehed“ (vt. lhk. 91) moondavad end libahunteks (Sr). Ja lõpuks: eks need libahundidki ju kõik nõia sordist ole (Pr)[1]).

Mis meie aja inimesil viga elada: kõik metsalised on tapetud, pole kedagi enam karta ega peljata! aga vaat vanasti, kus kohe külade taga kasvas põline mets täis karusid ja hunte, vaat siis värisesid karjalapsed päevad otsa oma loomade ja lammaste pärast, siis õitsilised pidid valvama hoolega hobuseid ja varsu ning isegi kündja adra taga oli hirmul, et säält põõsastikust ei hüppa hobusele kõrri metsakut'a; ja oleksid veel hundid-karud üksinda, kuid inimesedki — kuradiorjad — tegid end kah ju hundiks ja jooksid loomi murdma (Ir). Jah, vanasti kõik inimesed olnud libahundid, kes neid kuradeid teab (*Ii). Inimesel, kes käib libahundiks, hambad olevat suuremad kui harilikult (Pr)[2]). Libahundiks „jäädud“ sellepärast, et teha muile halba (Sr), et saada alati söögiks hääd värsket liha (V — vt. eriti § 186, S. 164) või et jõuda ruttu ja väsimata igalepoole, kuhu aga tahetud (V — vt. ka § 185, S. 163), sest libahundid jooksevad hirmus kiirelt (Ii 39 — S. 176).

Välimuselt libahunt on samasugune kui hunt (Pr), aga ometi ta pärishunti kardab (Sr 84 — vt. § 112, LRU II 88). Mõnikord libahundi tunnuseks on valge rind (Kr) või veelgi sagedamini valge kaelaalune (Ir, Pr, V), mis osutab, et libahundiks on papp valge kaelasidemega (ligemalt vt. § 188). Kogu rannikul teatakse mitmeid kindlaid isikuid, kes käivad libahundiks. Nii Ida-Liivis kuulsaim libahunt on Ire papp (Ii, lvI). Teine Ida-Liivi kuulus libahunt on saarlane Kõrkil' Pitrõg-külast (Kr, Pr, Sn, V — vt. § 189), kuna Lääne-Liivis kõneldakse samuti just saarlasest Juŕist kui libahundist (Pz 9 — vt. § 185, Ii Set — vt. § 189). Ka mitmed naised olnud libahundid: nii Pitrõg-külas Tuom Gädõ ja Ire-külas Graba Līž (Pr). Ja nagu need naised ikka on: kui nad lähe-

[1]) Libahundist Lätis vt. LP V 123/7, VI 145/6, VII 849—937; Eestis ja Soomes vt. K. Krohn, SRU 169; Eisen EM I 35/8; Russwurm, Eibofolke II 202/4; Saksas vt. Wuttke, DVA[3] 276/9; Grimm, DM[3] II 1047 jj.; Venes vt. Максимовъ, Нечистая сила 117, 121/3; Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 525/32, 549/51.

[2]) Vrdl. võlu puhul lhk. 106/7, 133 ja 143.

vad vähe riidu, siis nad teevad ära kõiksugu tembud, et oma vastalist kas või hirmutadagi (Pr), millise väite tõenduseks jutustaja kõneles järgmise loo.

LIBAHUNDID KIMBUTAVAD SAUNALISI (S. 173)

Ēnoks Līž'u ema Maŕi, vanaeit, olnud Kuolka tulitorni man tööl, kaks tüdrukut kaasas. Läind ühega v e i d i r i i d u ja öelnud: „K ü l l m a s u l l e n ä i t a n, k u t s i k a s!“ — Ühel õhtul läind kolmekesi s a u n a ja kuulnud teel: s e l l i n e m ü r a n a g u m a r u h o o g o l n u d t a g a. Tüdrukud läind üle aia v i l j a h a k k e s s e. Kus siis tulnud mööda teed, suuri ja pisukesi, l'ipal'äpa, l'ipa-l'äpa, lämberdand jalgega päle. Tema öelnud: „Läheme tagasi!“ läindki k o j u m a g a m a, pole sauna saand. V a e v a l t p a n n u d u k s e k i n n i, k u i n e e d o l n u d j u b a u k s e t a g a. Eks need siis libahundid olnud. — Pr 167.

Küllap siin on tegu sama juhtumusega, mida sama eidekene jutustas juba paar aastat varem ka, ristides aga tookord need tüdrukute kimbutajad k ü m n e k i n g a l i s i k s (Pr 43 — vt. § 106, LRU II 64), — nii siis jällegi tabav näide, kuivõrd vankuv ja juhuslik on mütoloogiline terminoloogia jutustajate enestegi teadvuses ning kuivõrd hõlpsasti üks ja seesama lugu laseb end kohandada mitme päälkirja alla, tihti ainult küsitelijale meelehääks vastavalt sellele, mida ta keegi kord juhtub parajasti pärima [1]).

184. T u n g l i b a h u n d i s t u d a tuleb inimesele juba siis, kui ta lihtsalt s i l m a b ligiduses mära varsaga (L, Sr, Sn, V, Kl) või üldse hobuseid (Kr 94), loomi ja lambaid (Kr Ket 91 (34)) või kui ta k u u l e b loomi ka kas või ainult häälitsemas kuskil — hobuseid hirnumas, koeri lehmade pääle haukumas või nii, — siis ta otse p e a b minema libahundiks, teda see k u r a t siis viib (V 100); mõnikord ta kuuleb k a r j a s t e laulu (Kr 12) või huilgeid ja häälitsusi (Ir 15) ja läheb kohe libahundiks end moondama. Vastavaid muistendeid (S. 167 ja 170) vt. § 186 ja 188.

Sageli libahundid liiguvad t e a t u d a j a l: l a u p ä e v a ö i t i nad tulevad saunas tööskelevaid tüdrukuid murdma (L, Ii, Kr, Pr, Sn, V, Kl — ligemalt vt. § 187); iseäranis papid käivat laupäeva õhtuti aina libahundiks (V 107 — vt. § 188). Mui-

[1]) Vrdl. sel puhul LRU I 127, II 200, 206 jne.

dugi nad on liikvel ka kõigil p ü h a d e ö i l, eriti veel j õ u l u - ö ö l (Kr, Pr), nagu puha muudki pahad olevused; sellepärast peetud jõulu öiti uksedki kõik lukus kinni, et nad ei pääseks sisse (Kr 88 — vt § 189). Ja väidetakse koguni, et nad m i t t e ü h t ö ö d p o l e k o d u s, vaid peavad igal õhtul minema jooksma ning võivad käia ringi ainult k e s k ö ö n i (Pr 261 — vt. § 189).

LIBAHUNDIKS MINEJALT KÜSITAKSE ÄRA TA TEE (S. 175)

Kord juhtund selline lugu, et vana Kõrkil' — kuulus Pitrõgküla libahunt — valmistund minema ühel p ü h a d e õ h t u l hundiks, kuid perenaine küsind: „K u h u s a n ü ü d l ä h e d? oot, ma annan sulle õhtust." Mees saand tulivihaseks, et naine „k ü s i n d ä r a" t a t e e : asi on nimelt see, et libahundilt ei tohi kunagi küsida, kuhu ta läheb, — ta ei tohi ju vastata sellele. Sellepärast mees ütelnudki: „Kui sa mul ei oleks nii hää leivaema, küll sa siis n ä i n u k s i d, m i d a m a t e e k s i n!" — Pr 44.

Inimene, kes käib libahundiks, tunneb end teatud ajal otsekui sunnitud olevat libahundistuma (Pr).

PERENAINE TAKISTAB MEEST LIBAHUNDISTUMAST (S. 177)

Kord Vaid-küla Zuonkõ-talust keegi neid olnud ratsa Kuolkaküla Vagar-talus oma sugulaste man ja jäänd kojusõiduga kaunis h i l j a k s õ h t u p ä ä l e. Küll perenaine palund tend jääda sinnasamma ööseks ja hoiatand, et ratsutamine ei lähe öösi õnnelikult, öelnud koguni, et tal on kodus „m a r r u l ä i n d" m e h e d jne. Kuid hoolimata hoiatusist neid ratsutand kodu poole, ja perenaine käsknud veel lahkudes ratsutada nii ruttu, kui ta saab.

Peremehel olnudki parajasti l i b a h u n d i s t u m i s a e g. Küll p e r e n a i n e h o i d n u d m e e s t i g a v i i s i hääga ja meelitustega tagasi, mees aga urisend ainult: „Ah, kui sa ei lase sellest uksest, siis lähen teisest!" Nii nad keerelnud vastamisi uksel kaua aega. Lõpuks peremees saand vihaseks, perenaine pole suutnud enam hoida ja lasknud mehe välja. — Neid saand vaevalt siduda h o b u s e t a l l i ja päästa i s e u k s e s t t u p p a, kui libahunt virutandki juba k ä p a g a u k s e p i h t a. — Pr 168.

LIBAHUNDISTUMISE SUNDUS (S. 177)

Vana Krista (Ir) — jutustaja taadile ta olnud suur sõber, jutustaja ise mäletab tend, näind teda, sellest pole veel teab kui kaua aega tagasi — sõitnud ühe mehega piki Suur-kangrut sisemaale, vist vilja ostma. Nüüd tulnud ent see r i s t t e e sääl,

vaat kus Pitrõg-küla tee läheb üle kangru, ja see teine mees hüpand vankrilt maha, öelnud, temal olevat raasike vaja metsa minna, sõitku vana aina edasi, küll ta tulevat järgi — ja ruttu vankrilt minema, metsa sisse ja kadund ära. Krista pole saand teha suudki valla, tahtnud veel küsida midagi, kuid pole saand suud lahti teha — juba mees olnud kadund.

Nüüd nad sõitnud üle selle risttee, ja üks juut sõitnud sääl ees. Ning nõnda nad ise jutelnud kahekesi, see Krista selle juudiga, sellise suure häälega, vaat kui nad nüüd sõitnud. Ja see Krista öelnud juudile, et ärgu sõitku nii ruttu, see mees ei saavat neid kätte. Korraga, kui nad nõnda nüüd kõnelnud, joosnud metsast välja üks susi — jah, täitsa kui susi — ja hüpand Krista vankrile. Vaat selle mehe leivakott jäänd Krista vankrile, ja Krista söönd parajasti õhtust, sõitnud edasi ja söönd ise sääl oma õhtusööki. Ja nüüd — see kiskund teise mehe leivakoti välja, kiskund koti katki ja söönd leiba ja... ise libahunt! Vana Krista olnud nõid, ta pole kartnud midagi, tahtnud panna selle teise „kinni". See kiskund kotti, söönd leiva ära ja hüpand taas vankrilt maha, joosnud nüüd juudi vankri kõrval, see libahunt. Juut hüüdnud: „Ui, kuis sa seda endale tegid, et hunt hüppas vankrilt maha? Tee nõnda minule kah, et ta ei tule minu vankrisse!" Vana Krista vastand, kakskeist risti pidavat „heitma" endale ette, siis susi ei tulevat juurde. Juut öelnud: „Ui, kui see aitab, siis viska minu pärast ka neid riste!" — vaat juut ise ju ei taha teha neid riste. Seks ajaks nad ise jõudnud juba Sänag-küla teele. Korraga hunt kadund jällegi metsa, see libahunt.

Nõnda, järsku, natukese aja pärast, see mees seisnud tee pääl. Ta olevat küll päris väsind sellise maa jooksust. Vana Krista naernud, öelnud: „Tule aga siia, istu vankrile ja räägi mulle kah ära see kunst, kuis sa võid jääda libahundiks, — ma ju tundsin sind silmist. Kui mul polnuks sinust kahju, ma küll pannuks sul selle saba kinni!" Mees vastand: „Küll on raske olla libahundil, kui tuleb see tund, kus libahundid peavad jookslema. Siis meil pole kuskil rahu. Kui mul polnuks sinust kahju, siis ma kiskunuksin su lõhki, aga selle asemel ma kiskusin oma kotti." Krista aga naernud ja öelnud uhkemalt: „Mina olen vägevam kui sina, minu sõnad on kõvemad kui sinul, minule sa ei või teha midagi! Aga nüüd jutusta, kuidas sa libahundiks jääd." Mees öelnud nõnda: Vahel Pitrõg- ja Koštrõg-küla tee, sääl kasvab üks lepp, mil mõlemad otsad on maa sees. Kui ma sellest mööda lähen ja see jooksutund on, õhtutund, siis ma pean ronima säält läbi, vastu päeva, ja tulen välja teisest küljest libahundina." Igaühel libahundil olevat üks kindel („ära

öeldud") m a a - a l a, kus ta peab ajelema need jooksutunnid, see on kesköönі. Ja sääl Ljega-teeraja juures olevat üks teine selline lepp, säält ta ronind taas tagasi ja saand jälle inimeseks ning olnud neil tee pääl vastas.

Kui nad sõitnud taas tagasi maalt, siis vana Krista läind temaga ühes selle lepa juurde ja r a i u n d l e p a m a h a. Nõnda libahunt pole saand enam läbi ronima. Ja teise lepa niisama raiund maha. Vanamees olnud esiteks küll väga v i h a n e, kuid ükskord tulnud Krista manu ja küsind: „Nüüd sa oled m i n u i s a n d. Sa tegid minu sest teenistusest lahti, nüüd sa p e a d a n d m a m u l l e t ö ö d!" Vana Krista vastand: „Ela nõndasama nagu igaüks ristitud inimene ja ära teeni kuradit ehk eihüva!" Ja vanamees olnud kogu oma eluea vana Kristale väga tänulik, et ta saand sest õnnetusest valla.

Nõnda vana Krista ise jutustajale kõnelnud. See olnud üks väga hää inimene, see vana Krista. — Pr 262.

Mõnikord libahundi kutse läheb inimesele endalegi niivõrd raskeks, et ta tahab vabaneda oma ametist:

LIBAHUNT MÜÜTAB OMA AMETIT (S. 178)

Kord keegi mees käind mööda R i i a s i l d a ja kaubelnud inimesile oma a m e t i t m ü ü a. Temalt küsitud, mis amet see siis selline on, ja ta vastand: v ī l k a. Siis inimesed saand aru, et see on libahunt, ja kihutand ta minema. Siis ta kadund nagu vilkund. — Sr 66 [1]).

185. Libahundiks jäädakse kas ise omal tahtmisel või kellegi teise n õ i d u m i s e t a g a j ä r j e l, nagu näit. rahvusvahelises muinasjutus Mt. 408 *, kus kade võistleja moondab kuninganna libahundiks, kes käib salaja oma last imetamas, kuni ta hundinahk tulisel kivil kõrvetetakse ja kuninganna selleläbi inimesestetakse (L 3). Naljaks kõneldakse ka, et Zuonkõ-talu vana peremees, kes olnud üldse suur vigurivänt (vt § 156, lhk 20), moondand oma tüdrukuidki libahunteks (V). Kõige tüübilisem teiste moondamislugu on ometi pulmaliste hunteks muutmine. —

PULMALISTE LIBAHUNDISTAMINE (S. 160)

Keegi teekäija eksind ära ja sattund pulmamaja ette, kus parajasti toas söödud. Kuid kaks meest olnud toa ees väljas ja

[1]) Huvitav katse ühendada rahvaetümoloogiliselt läti lainsõna vīlkatõks omakeelse tüvega vilkuda = vilkõ. — Ameti edasiannist Lätis vt. LP VII 924.

arutand omavahel muuta kõik pulmalised libahunteks, nii et nad ei tunneks enam üksteist äragi ja hakkaksid kisklema. Üks mees küsind teiselt, kuis see võib neid moondada. Kaaslane annud talle peeru ja käsknud minna kotta, kus keedetavat parajasti nuudleid, põletada sääl peerul mõlemad otsad mustaks ja tuua siis see peerg tema kätte tagasi, — kui ta keerab peergu vastu päeva, siis pulmalised jäävadki libahunteks. Teine küsind, kuis saaks neid siis taas inimesestada. Kaaslane seletand, et vaja panna tähele pruudi ja peiu libahundistumist, et teaks ja tunneks siis lüüa neid selle peeruga kolm korda, pärast vaja keerda peergu päri päeva, — ja pulmalised inimesestuvadki taas.

Teekäija kuulnud salaja meeste kõnelust päält ja jälgind teraselt noorpaari libahundistumist: mõrsjale jäänd tutt pää pääle, kuna peiul jäänd kurgu alt valgeks. Tuba olnud täis libahunte, kes purnud teineteist ja kiselnud, et veri vooland. Sääl joosnud üks libahunt ja murdnud pää ühel mehel, kes neid moondand, varsti hukkund ka teine. Võõras teekäija kahjatsend küll, et nüüd on kõik inimesed hukkund, kuid otsides ta leidnud ometi veel selle peeru üles toa nurgast. Mees mõtelnud, et küllap ta nüüd surma saab, kuid tahtnud siiski päästa inimesi ja läind peeruga huntide sekka. Need vahtind teda küll, kuid tema puudutand peeruga ruttu kolm korda noorpaari ja keernud siis kolm korda peergu päri päeva, — kõik olnudki kohe taas inimesed. Siis mees jutustand kogu loo. Mindud vaatama, kes need moondajad olnud, — säälsamas naabertalus mõlemad olnud surnud. — Pr 107 [1]).

Teiste nõidumisest palju sagedamini esineb siiski iseenda libahundistamine, millest teatakse kõnelda veel tänapäeval „tõesti sündind lugusid". — Nii suvel 1921 jutustaja ise ühes kodustega tahtnud katsuda libahundistumist — see s' mõne asi: ainult virtsas vanus riideis kukerpalli lüüa! riided pestakse ju puhtaks jälle, aga kus see hiigla kasu: igalepoole jookse väsimata kiirelt ja saad alati hääd liha süüa; aga, kahjatseb jutustav poisike ainult seda, aga vaat keegi ei tea neid sõnu, kuidas saaks hundist taas inimeseks tagasi, — ja sellepärast keegi ei katsugi õnne (V). Ometi teind üks mees end suvel 1923 päriselt libahundiks (Pr). Windaus elavat üks tüdruk, kel olevat emalt päritud nõiaraamatud, see mõistvat kah moonduda libahundiks; kord ta kutsund tutta-

[1]) Vrdl. nõia tegevust pulmas lhk. 53. — Pulmaliste libahundistamisest väga mitmekesiseid jutustusi Eestis vt. FFC 25, S. 73; Lätis vt. LP VII 907/10; Šmits, LPT III 429 (3). Motiiv näikse rännand Baltikumi Venest.

vad kokku ja näidand neile oma kunsti: lasknud koera ronida juure alt läbi, pomisend ise sõnu, ja kolmanda ronimise järele tulnud välja hunt (Pr). Jah, nõnda need libahundid tekkinuvatki siia maailma: üks mees heitnud kukerpalli kolm korda üle kannu, ja siis olnud tal libahundi nahk seljas (L).

Üldiselt tundubki nii, et libahundistumine iseendast on väga kerge: tarvitseb ainult pugeda kivi alt kolm korda läbi (V 29 — S. 163) või ronida juure alt läbi (Kr 13 — S. 165) ja nimelt kolm korda juurerahnu alt (tagurpidi Sr) läbi pugeda (Ir 14, V 131 — S. 164); sääljuures vastu päeva ja särk pahupidi seljas (Pz, SjWied, L Gr 446 (1) — S. 164); mõnikord poetakse ka üheksa korda pedaja juure alt läbi (L 3 — Mt. 408 *) või veelgi üksikasjalikumalt: ronitakse puu juure alt üheksa korda vastu päeva läbi, heidetakse siis kolm korda üle pää kukerpalli ja üteldakse need nõiasõnad „hundinahk selga, nõiaring...“ (lõppu ei mäleteta), — ning ongi libahundi nahk seljas (V). Kukerpalli laskmise kõrval kästakse teinekord ronida kannu alt läbi ja väherda siis kolm korda ümber kannu (Kr 33 — S. 164) või ka ainult väherda kolm korda juurerahnu all (Sr 42 — S. 163), ning kivi, kannu või juurikate kõrval lubatakse ronida ka kolm korda ümber taraaia tugiteivaste ringi ja lugeda nõiasõnu (V 100 — S. 167). Sagedasti ei kõneldagi läbironimisest ehk „pugemisest“, vaid teatakse ainult kukerpalli laskmist ehk „üle pää heitmist“ vastu päeva, kusjuures tehtavat veel oma nõiatempe (Kr 88 — S. 176); ka kukerpalli lastakse muidugi kolm korda (Sn 3 — S. 170), kuid harilikult see kolmekordne kukerpalli laskmine sünnib küll just nimelt juuriku (Ii Set — S. 166) või kannu, puurahnu ehk sakka man (Pz 9, Ii 21, Sr 86, Pr 45 — S. 163), kolm korda ümber kannu (L 168 — S. 170), põõsa taga (Kr Ket 91 (34) — S. 170) või seasongmeis (Pr 45 — S. 163) — lastakse kolm või üheksa korda vastu päeva seasõnikus kukerpalli, kuid mitte kuivas, vaid vedelas virtsas (V). Vahel asetetakse ka vähe raskemaid tingimusi: tuleb otsida nimelt selline lepp, mille latv on kasvand maa sisse tagasi just juure man, siis säält tuleb ronida läbi kolm korda vastu päeva ja lugeda seejuures sõnu, — ongi libahunt valmis, kuid enne päikese tõusu vaja

olla tagasi: muidu jäädakse libahundiks kogu eluaja (Pr, vt. ka Pr 262 — § 184, S. 177). — Läbipugemise, vähkremise, kukerpallitamise ja sõnade lugemise kõrval tuntakse lõpuks veel võidmist mingi määrdega, mis esineb üldisemalt küll võluks moondumise tingimusena ja ongi vist säält kantud üle libahundi atmosfeeri (vt. § 171): nimelt võetakse kord juurerahnu alt välja pott ja võitakse pää-jalad määrdega (V 21 — S. 163) või poetakse teinekord tulba tagant kaks-kolm korda läbi ja võetakse siis „pisikese kambri" s. t. sahvri nurgast väike pott ja võitakse end määrdega (V 101 — S. 163).

Kuid tjah, selles ongi kogu libahundistumise keerdsõlm: ei osata moonduda enam inimeseks tagasi! sest selleks on vaja erilisi sõnu (V), neid ent ei tea keegi (Ir), või küllap nüüd nõiad ja eihüva sellid neid teavad, aga kas need kuradid siis oma kunsti meile õpetavad! (Pr). Inimesestumine sünnib mõnikord küll lihtsalt, samuti nagu hundistuminegi (vt. eriti S. 164 — § 186) või nii, et lastakse taas kukerpalli nagu libahundistumiselgi, ent seekord päri päeva ja tehakse oma tempe (Kr 88), kuid juhuslikult või mõne teise eeskujul libahundiks moondunu ei mõista harilikult ennast enam päästa, vaid seda teeb ikka mõni elukutseline, kes peksab sääljuures järeleahvijat või annab kõrvakiilu, hoiatades ühtlasi teinekord veel nõnda tegemast. Esitagem kohe ka vastavad muistendid.

PEREMEES SULASEST EES (S. 163) [1]

9 varianti (lvÜ): 1 Pz 9 — 2 Ii 21· — 3 Sr 42, 4 Sr 86· — 5 Pr [11·], 6 Pr 45 — 7 V 21, 8 V 101 — 9 Kl [29·].

I A Rahvas vanasti jäänd libahundiks. Üks olnud selline va Juri, peremees, ja temal olnud poiss kah (1).

B Keegi peremees võtnud kärnkonna talveks kaevu, ja see õpetand mehele vastutasuks lindude-loomade keelt (Mt. 670 B) kui ka libahundistumist (3).

C Üks peremees pahandand aina, et tema poiss on laisk (6).

[1]) Eesti vasteid vt FFC 25, S. 75. Lätis peremehe sulasest ette jõudmise motiivi trükitud kirjanduses ei esine, kuna sagedane on, et järeletegija ei oska inimesestuda — näiteid vt. Mag. IV_1 37; DL II 77; JKr II 15; LP VII 885 (11), 889/93, 900/4 jne.

D „Tagas-tagaspidi“ (s. t. ammu-ammu aega tagasi) Zuonkõ-talus (V) olnud üks Folmań peremeheks ja see olnud k ü m n e k i n g a l i n e (7)[1]).

E Ühel peremehel olnud poisid metsas (4) ~ kaks-kolm poissi igapäev metsas (8).

II A a P e r e m e e s s a a t n u d m e t s a — o m a p o i s i (5) puid raiuma (1) ~ poisid teibaid raiuma (7).

b Igakord (6) ~ igal hommikul (8) t a i s e j ä ä n d v e e l k o j u (1,6—9) pärast neid (8) laua manu alles palja jalu (6).

c Poiss rutand metsa nii et ... (6) ~ Poisid läind ees metsa (9),

d aga kui saand metsa (1, 6), — iga kord (7, 8) p e r e m e e s o l n u d m e t s a s e n n e j u b a e e s (1, 5—9).

B Üks peremees läind metsa oma poisiga ja saatnud õhtul poisi k o j u m i n e m a, kuid ise olnud kodus ees (2).

C a Suvel heinatööl peremees lasknud õhtul metsas teised kõik koju ja jäänd ise veel niitma (3).

b Muud n i i t j a d l ä i n d k o j u ja ah sa ime! — peremees enne juba kodus ees! võtnud sellise l i b a h u n d i n a h a selga ja olnudki nii kodus (3).

III a Nad i m e s t a n d (3) ja jäänd vaatama, kuis see nii võib olla, et ta saab ette (6). ~ Üks poiss tahtnud näha, kuis ta nii ruttu saab (7).

b Teisel h o m m i k u l (1) ~ ühel hommikul (6, 8) ~ teise päeva õ h t u l (2) ~ ühel õhtul (3)

c p o i s s (poisid 3) l u u r a n d s a l a j a j ä r g i (1, 3, 4, 8, 9), kuis ta saab enne sinna (1) ~ kadund ära ja vaadand (2) ~ jäänd toanurga taha salajas ootama (6, 7).

IV a Sääl tee veeres olnud üks vana kand (1). ~ Metsa veeres (6)

ba p e r e m e e s „h e i t n u d“ k ä n n u ehk sakka man k o l m k o r d a ü l e p ä ä k u k e r p a l l i (1, 2, 4, 6)

bb v ä h e r n u d kolm korda puurahnu all (3)

bc lasknud kukerpalli s e a s o n g m e i s (6)

bd pugend k i v i a l t kolm korda läbi (9)

be võtnud p o t i ühe puurahnu alt ja v õ i d n u d oma pää ja jalad määrdega (7)

bf läind t u l b a taha ja pugend sääl kaks-kolm korda läbi, siis läind oma „pisukesse kambrisse“ (s. t. sahvrisse),

[1]) Külmkingast 2. ja kümnekingalisest 7. variandis vt. § 102, LRU II 55.

võtnud nurgast väikese poti ja võidnud end säält mingi määrdega, nagu sulane akna taga luurates näind (8) [1]).

ca Nõnda peremees saand hundinaha selga (1, 3) ~ muutund libahundiks (6, 8, 9) ja joosnud sinna, kus poiss pidand puid raiuma (1) ~ pannud joostes metsa (8).

cb Peremees saand karunaha selga ja olnud libahunt valmis, kuid tulnud koju — nahk ära (4).

cc Peremees muutund kümnekingaliseks (7).

V aa Teisel hommikul (1) poiss heitnud kah kolm korda kukerpalli ja jäänd libahundiks (1, 2) või külmkingaks (2).

ab Poiss moondand enda peremehe eeskujul libahundiks (5)

ac Siis poiss (poisid 3) teind ka nõnda (3, 4, 6—9), saand selga sellise karunaha kõige karvaga (4) ~ moondund kümnekingaliseks (7)

b ja läind mis lennates (3) ~ joosnud metsa (7, 8) nagu koer (8).

c Metsas peremees olnud juba inimene taas (6, 7).

VI A Kuid poiss pole saand enam nahka seljast maha (1, 4) ~ pole mõistnud end enam „tagasi teha", s. t. inimesestuda (5, 7, 9), läind peremehe manu ja kiunund kui peni (7).

B Peremees oodand poissi, — koerad kiskund poisi lõhki; selline nahk seljas, et pole enam inimene. Peremees otsind, — poiss pugend lauta (2).

C Poisid pole saand enam tuppa, piilund aknataga (3).

D a Poiss joosnud ringi, pole midagi teadnud, mis teha, — hundinahk seljas (6).

b Noh, hästi! Metsas peremees vaadand, kus poiss on, — poiss piilund kaugel puu taga, külm olnud, nutnud. Peremees teind tööd ega ole teadnud, kus poiss on. Kui peremees söönd lõunat, siis tulnud juurde, kiunund ja hõõrund perset. Peremees pole teadnud, mis sel hundil nüüd viga on. Läind vihaselt koju, et poissi pole metsas, ja küsind, kus poiss on, — poissi kodus kah pole olnud (6).

c Õhtul kõik läind magama, — keegi ulund akna taga. Peremees läind akna manu vaatama, kes sääl nutab. See öelnud: „Kas sa siis ei tunne? ma olen ju

[1]) Potist määrdega võidmise motiiv 7. ja 8. teisendis põlvneb küllap võludesõidu-muistendist (§ 174).

sinu poiss", tal olevat nii külm, ja jutustand puha ära (6).

E a Poiss saand metsa, kuid pole saand nüüd enam nahka maha. Nüüd poisil olnud nii kole hirm, kuna peremees taas: kuhu see üks poiss on jäänd? (8).

b Poiss enne õhtut pannud teiste eel koju ja ronind pingialla, magand sääl, et ei nähta. Peremees tulnud koju oma poistega, söönd õhtust. Siis tüdrukud ütelnud: „Siin on üks võõras peni pingi all, see kiunub, ei tea, mis ta tahab." Peremees vastand: „Ma tean küll, mis peni see on, seda muudkui vaja peksta!" (8).

VII A Va peremees peksnud poissi väga, et see hundiks moondund. Siis viind poisi kannu manu, lasknud heita kolm korda kukerpalli üle pää, — siis olnud nahk seljast ära (1).

B Peremees virutand poisile üle kõrva (2, 4, 5, 9) ja lasknud teha, mis vaja (4), — poiss inimesestund taas (5).

C Peremees virutand igale kolm korda üle kura kõrva ja — kõigil nahad maas, öelnud veel, ärgu nii enam tehku (3).

D Nüüd peremees võtnud riielnud poisi läbi ja virutand talle kolm korda üle perse, — siis olnudki kasukanahk maas. Ta õpetand, mis vaja teha (kuid mis sääl just vaja olnud teha, seda jutustaja ei tea) (6).

E Peremees võtnud hää kantsika, nüpeldand poisi kõvasti läbi ja teind ta taas inimeseks (7).

F Peremees viind poisi edisesse ja vedand naha maha, annud kaks korda üle kõrva ja öelnud: „Teinekord ära sa nii enam tee!" (8).

G Peremees virutand poisile üle kõrva ja keelnud: „Teinekord ära tee kõike järgi, mis sa näed muude poolt!" (9).

VIII A Vana Juŕi öelnud veel poisile: „Nüüd sinu ots tuleb!" — Kui poiss läind metsa, siis va Juŕi tahtnud tulla [libahundina] tema kallale. Poiss aga öelnud: „Tule, tule, va Juŕi, ma sind tunnen!" — Juŕi pöördund tagasi, läind oma kannu manu, heitnud oma naha seljast maha, läind poisi juurde ja öelnud: „Kui sa mind tunned, siis ma midagi sulle ei võiteha!" (1).

B Poiss pärast seda kunagi pole enam nii teind (6) end kümnekingaliseks (7).

RISTIEMA EESKUJUL LIBAHUNDISTUND LAPS TAPETAKSE (S. 165)

Kord keegi väike plika näind, kuis tema ristiema pugend juure alt läbi ja libahundistund. Plika teind nõndasama, kuid pole mõistnud pugeda enam tagasi. Siis ta ronind tuppa ema (käsikivi) külilaua alla. Hommikul tüdruk läind jahvatama, kuulnud laua all nuuksumist ja läind ütlema muile. Kõik tulnud vaatama, kuis hundilapsel vooland pisaraid. Nad tapnud hundi, nülgind ja näind naha all oma väikese tütre. Siis ema läind riidlema ristiemaga. — Kr 13.

Lõpuks on tuttav Liiviski rahvusvaheline muinasjutumotiiv, et tehakse kivile, millele libahunt heidab oma naha, kui ta tuleb imetama last, sinna tehakse tuli ümber ja kivi köetakse nii tuliseks, et nahk külge kinni, — siis libahunt jääb jällegi püsivalt inimeseks (L 3 — Mt. 408 *). — Noa otsast leiva andmist libahundile vt. § 182 (S. 161).

186. Libahundi nii-öelda erialaks on otse pärishundi moodu murda igasugu koduloomi — hobuseid (Kr, V), eriti varsu (lvÜ), lambaid (Pz, Ir, Kr, Pr, V), vasikaid (Sr) ja elajaid (Kr, V), nagu kirjeldavad seda paljud muistendid (S. 164, 166, 167, 170 ja 175). Muud kahju libahundid õieti ei tegevatki, kui murdvat aga loomi söömiseks (V). Kohe nad looma ära ei söövat, vaid matvat selle pääle murdmist maa alla (L). Tihti nad toovad liha koju perele söögiks (S. 164), kõige sagedamini aga söövad murtud looma kohe ise ära (S. 166, 167, 170). Toores liha, mida libahunt sööb, on ometi tuline, nagu ta oleks võetud just katlast, ja kui lüüa selle lihaga, siis see otse põletab ja kõrvetab ära koha, kuhu puutub pihta (V — ligemalt vt. alamal S. 166 ja 170).

PEREMEHE VÄRSKE LAMBALIHA (S. 164)[1])

Järeletegeva sulase redaktsioon.

1) Peremees poisiga läind nurmele kündma. Pruukosti aegu peremees teind oma hobuse valla ja käsknud poisil edasi künda, ta ise pidavat metsa minema, sääl saavat sooja süüa. Aga poiss läind peremehele sala järgi vaatama, kuidas seda sooja sööki võib saada. Siis poiss näind, kuis peremees tõmmand särgi seljast ära, tõmmand

[1]) Eesti vasteid vt. FFC 25, S. 76; Lätis vt. LP VII 858 (4), 866 (5); Brīvzemnieks, Mūsu tautas pasakas IV № 13 jne.

selle pahupidi uuesti selga, läind siis ühe juurika manu ja pugend sääl kolm korda vastu päeva läbi. Siis silmapilk peremees jäänd libahundiks ja joosnud metsa karja kallale, haarand kohe ühe lamba kinni ja joosnud hundina koju.

Poiss teind peremehe järgi, pöörnud särgi pahupidi selga, pugend juurika alt läbi ja jäänd ka libahundiks. Poisil tulnud hirm pääle ja suures hädas ta pole teadnud, mida teha: läheb ta hobuse poole, siis see jookseb minema, läheb ta inimeste manu, siis need löövad ta maha, — ei tea, kuhu minna. Suures hädas ta joosnud oma hobuse juurde, kes oli jäänd adra vahele nurmele. Niipea kui hobune näind hunti, kohe see pannud jooksma, nagu oleksid kadakad tal saba all. Poiss hüpand järgi, haarand adra küljest kinni, kuid siis hobune läind veel hullemaks. Nii nad joosnud, kuni mõlemad väsind ja lõhkund puruks kõik asjad. Oma hundinaha juba maha visand peremees näind poisi häda, joosnud vastu ja haarand poisi kinni, viind metsa tagasi ja käsknud tal pugeda säälsamas juurika all tagasi, — siis poiss saand taas inimeseks. — Pz, SjWied, LGr 446 (1).

2) Derk Didrõk, kes ühe suve on maal „eland" (s. t. tööd teind), jutustand, kuis peremees, kelle juures ta töötand, annud neile iga päev värsket lambaliha süüa. Liha maitsnud küll hästi, kuid tema imestand, kust see tuleb, sest kunagi ta polnud näind, et tapetaks ka mõni lammas. — Ükskord heinaajal pole tulnud tal und, kui muud magand lõunaund. Siis tema näind, et peremees tõusnud üles, vaadand, kas kõik magavad, ja läind siis metsa. Didrõk teind, nagu magaks tema ka, astund siis peremehele tasa-tasa järgi ja näind, kuis peremees pugend kolm korda puurahnu alt läbi, „jäänd" hundiks ja joosnud metsa. Tüki aja pärast ta tulnud lambaga suus tagasi ja „jäänd" inimeseks, pugedes taas kolm korda rahnu alt läbi.

Didrõk teadnud ka kõnelda, et üks poiss tahtnud teha seda peremehele järgi. Ta pugend niisama kolm korda puurahnu alt läbi ja jäänd hundiks, pole ainult võind enam kuidagi end inimeseks tagasi saada, olgugi et pugend küll kes-teab kui mitu korda taas rahnu alt läbi, sest ta pole teadnud neid sõnu, mida ronides peab ütlema. Poiss olnuks veel praegugi hunt, kui peremees ei päästnuks tend hundinahast. — Nõnda siis olevat (sise)maal selliseid inimesi, kes mõistvat teha end hunteks, ja neid kutsutakse libahunteks. — Ir 14.

Luurava sulase redaktsioon.

3—4) Üks dondangenlane-peremees teind oma poisiga põllul tööd. Siis ta (äkki 3) kadund ära ja (ainult 4) kaua aja pärast tulnud tagasi. Poiss mõelnud, kus kurat see peremees nii kaua käib ja mis ta sääl metsas nii kaua teeb. (Kui nad läind lõu-

nat sööma 4), siis perenaine olnud keetnud (lõunaajal 3) klimbi-suppi värske lihaga. Lõuna maitsnud kõigile hästi, ja nad söönd, nii et ähkind aina.

Mõne päeva pärast (3) ~ teisel päeval, kui nad taas töötand põllul (4), siis see peremees läind jällegi metsa. (Kuid siis see poiss mõtelnud, et vaja minna vaatama, mis see peremees sääl metsas teeb 4). Peremees poissi pole näind (ja poiss valvand teda 3). Nüüd peremees pugend ühe suure puurahnu alla. Poiss mõtelnud, mis ta sääl teeb. (Natukese aja pärast 4) premees ronind taas välja ja vähernud kaks-kolm (3) ~ kolm (4) korda ümber rahnu. Nüüd tulnud puu alt välja suur hunt (3) ~ peremees jäänd hundiks (4) ja joosnud niidule. Sääl olnud heinaniitjad ja (kaugel 4) lambad. Hunt joosnud lammaste sekka (ja hakand neid kiskuma 4). Siis need heinaniitjad (silmand seda ja 4) karjund: „Iu-au, iu-au!" Sääl karjatand üks mees: „Oi mind Jeesus, oi mind Jeesus, juba minu tallel seljas!" Siis see poiss öelnud: „Oot, oot, ma tahan näha, kus see peremees läheb." Ja ta näind, et peremees pugend sesse auku tagasi (3) ~ läind metsa, ronind selle puurahnu alla tagasi ja jäänd inimeseks (4).

(Lõunaajal 4) peremees öelnud (taas 4) perenaisele, keetku see suppi kaalikate ja värske lihaga (3) ~ värsket lihasuppi töömeestele (4). Nad söönd ja noolind (s. t. lakkund) sõrmi (— nii magus olnud see supp 4). Siis poiss ütelnud peremehele: „Sa äraneetud, nüüd ma sulle tahan öelda (3) ~ nüüd ma tean (4), kust sa saad värsket liha!"

Peremees, see olnud hunt (3) ~ jäänd jällegi hundiks (4) ja hakand poissi kiskuma. Siis poiss karjund kolm korda: „Ou, ou, ou, Britan säh, Britan säh!" — Britan olnud nende koera nimi. (See joosnud manu ja hakand hunti kiskuma; hunt pole olnud nii tugev, hakand põgenema ja hüüdnud: 4) („Voi mind Jeesus, nüüd kisub minu ära 3), las kurat võtku kogu (poisi 4) värske liha!" (Siis poiss löönd koera, ja see joosnud kiunudes ära 3). — 3 Ir Ket 30 (4), 4 Kr 33.

5) Ühe peremehe juures eland üks poiss. Peremees muud pole annud süüa kui kaalikaid ja lambaliha suppi. Poiss mõtelnud, kust peremees niipalju saab seda lambasuppi. — Ühel päeval nad künnud põllul. Peremees öelnud poisile, et ta tahab minna „põõsaste sisse." Kuid poiss mõelnud, et vaja minna järele vaatama, mis ta sääl teeb. Poiss läind ja näind, et peremees ronind ühe puurahnu vahelt kolm korda läbi ja olnud libahunt valmis. Poisil olnud hirm, et vaat kui ei torma pääle. Libahunt joosnud ent lambakarja ja haarand kõige rasvasema lambatalle. Nüüd poiss teadnud, kust peremees saab neid lambaid, mida annab talle süüa. — V 131.

6) Vrdl. võlu värsket võid L 11 — vt. § 171, lhk. 81 (S. 154).

TEOTÜDRUK MURRAB KAASLASE MAGADES VARSA (S. 166)[1])

1) Kord kaks neidu läind mõisateole ja heitnud teel magama. Teine neist tõusnud salaja üles, heitnud juurika man kolm korda üle pää kukerpalli ja muutund libahundiks, murdnud säälsamas sööva varsa, pistnud kintsu kotti ja tulnud, ajand oma kaaslase üles, kes valvand kõike seda salaja päält. Nad hakand sööma. Jagand oma leiba, libahunt pakkund lihagi ja küsind, kui hästi see maitseb kah. — Kaaslane vastand, olevat toores. Kohe libahunt virutand kintsuga kaaslasel üle kõrva ja kõrvetand selpõse, küsind veel ise: „Kas nüüd oli ka tuline?“ — Teine pole tohtind midagi öelda ja pidand elama temaga koos tööl kogu nädala. — Ii Set.

2) Ühe isanda man teenind mitu tüdrukut. Ühel päeval tüdrukud olnud karjas ja rääkind kokku, et teised heidavad natukeseks magama, kuna üks jääb lehmi valvama, et need ei lähe kuhugi paha tegema. Kui nüüd puha magand, sääl tulnud üks peni, nuusutand kõik tüdrukud läbi (see tüdruk, kes jäänd valvama, olnud ära kadund) ja näind, et need magavad, joosnud siis karja ja murdnud ühe vasika maha.

Kui tüdrukud ärgand pärast üles, nad tundnud värske liha lõhna selle neiu leivakotis, kes jäänd valvele. Üks tüdruk kõnetelnud teda: „Kuule, kas sul värsket liha ka on kaasas?“ Kui ta need sõnad öelnud, kohe kõneteldud neiu tõmmand kotist liha välja ja visand küsijale silmi, kõrvetand sel silmad välja, sest liha olnud tuline. — Kuni muud magand, seni see tüdruk „jäänd“ libahundiks ja murdnud vasika maha, kuna liha kotis keend kah ära. — Sr 131.

JÄLJED SUU MAN PALJASTAVAD LIBAHUNDI (S. 167, 168 ja 170)

Ristiema redaktsioon (S. 167).

1) Kord mindud kirikusse last ristima. Tee veeres koplis söönd mära varsaga ja ristiema öelnud: „Ah sa satikas, kui ilus vars!“ Kohe ta kadund ise ka ära. Muud läind kiriku manu, kuid ristiema pole kuskil! kaua-kaua oodatud, enne kui see ilmund. Siis mindud ristima.

---

[1]) Eestis Aarne registreerib eelmise ja käesoleva muistendi ühe ja sellesama numbri all FFC 25, S. 76 (paar teisendit ka S. 77 all). Läti vasteid vt. näit. JKR IV № 25; LP V 123 (2), VII 868 (6), 879/80 (3—4) jne. — Analoogilisest papi-redaktsioonist vt. § 188 (S. 170).

Sääl keegi märgand, et ristiema suu on ühest küljest hoopis verine ja isegi sõlg olnud verine ees. Siis keegi vadereist virutand talle üle suu ja öelnud: „Teist korda sanii ära tee!“ — Sr 67.

Peigmehe redaktsioon (S. 167).

2) Kord keegi peigmees Vaid-külast sõitnud oma pruudiga Ire papi manu lugema. Teel ta kuulnud, kuis Koštrõg-küla karjased laulnud metsas. Ta peatand hobuse ja öelnud pruudile, et ta läheb „püksimetsa“ s. t. asjale, oodaku pruut. Pruut kuulnud, kuis karjased hakand karjuma metsas. Natukese aja pärast tulnud metsast tema manu välja üks hunt ja läind esimese hobuse pää juurde. Neiu kutsund peigmeest metsast ja läind ise hunti ära ajama. Hunt hakand seelikust kinni ja kiskund seda, siis joosnud metsa. Sääl tulnud ka peigmees metsast, ja mõrsja küsind temalt, kus ta nõnda kaua olnud, hunt tahtnud süüa tend ära. Peigmees naeratand, ja pruut märgand siis poisi hammaste vahel punase lõnga oma seelikust.

Nad sõitnud papi manu, et papp hõikaks neid maha. Kuid pruut salaja palund pappi, et see ei hõikaks neid pühapäeval, ta ei minevat sellele poisile, sest see olevat libahunt ja tahtnud kiskuda tema teel puruks. — Siis nad sõitnud koju, kuid neiu pole kõnelnud poisile midagi. Kodus pruut jutustand vanemaile loo. Pärast poiss saand teada, kuis pruut öelnud papile, ja sõnand siis: „Teadnuksin seda, et sa ei tule mulle enam, söönuksin su tee pääl ära!“ — Kr 12.

3) Keegi pruut peigmehega ratsutand Dondangenisse „tähte võtma“ s. t. lugema papi manu. Tagasitulekul nad kuulnud teel, kuis koerad haukund lehmade pääle. Peigmees tulnud hobuse seljast maha ja lasknud pruuti oodata vähe teeveeres, ta pidavat minema metsa. Kaua aega kulund, kuni peig taas tulnud. Pruut küsind, kus ta olnud nii kaua. — „Olin siinsamas metsas, mul hakkas kõht valutama.“ Aga pruut näind, et tal on verine suu, ehmund ära ja teadnud nüüd küll, mis mees see õieti olnud, mõtelnud aina, kuis saada tast lahti.

Nad ratsutand edasi kodu poole. Sääl hirnund kuskil hobused. Taas peigmees tulnud maha ja öelnud, et ta läheb metsa. Pruut oodand, kuni ta läind metsa, lasknud siis peiu hobuse valla ja kupatand ise koju, kuis jaksand. Peig tulnud tagasi, olnud varsu kiskund, — pruuti pole. Siis ta joosnud kõigest jõust järgi. — Just pruut saand toa uksè kinni, kui peig oma käpaga virutand ukse pihta ja hüüdnud: „Ah sa neetud! saanuksin su kätte, kiskunuksin sinu lõhki!“ Ja tema käpa jälg jäänd sinna uksesse. — V 100.

Peremehe redaktsioon (S. 168).

4) Lugu iseendast sündinuvat Saaremaal. — Ühel pühapäeval peremeest-perenaist sõitnud kirikusse „laadale" s. t. jumalateenistusele. Teel perenaine sõnand, saaks ta kah kord hunti näha. Kohe peremees küsind: „Ah sa tahaksid näha?" — „Jah!" — Peremees pidand hobused kinni ja läind metsa, — säälsamas hunt metsast välja, kiskund perenaise undruku narmaiks katki. Perenaine karjund meest päästma, hunt joosnud metsa tagasi. Pärast peremees tulnud metsast välja — perenaine paljas. Peremees küsind: „Kus su undruk on?" — Hunt kiskunuvat lõhki. — „No kas nägid nüüd hunti." — „Jah, nägin." — „Kas veel tahad näha?" — „Ei, ei taha!"

Noh, muidugi tulnud sõita nüüd koju: alasti ei saa minna kirikusse. Kodus nad söönd laua man. Sääl perenaine silmand oma undruku tüki peremehe hammaste vahel ripnemas ja öelnud: „Sa ise olidki see hunt: vat kus minu undruku tükk sinu hammaste küljes!" Nüüd peremees vihastund: „Teadnuksin seda, et teed mulle etteheiteid veel, kiskunuksin ka sinu enda räbalaiks!" — Ii 35.

Kirikuõpetaja redaktsioon (S. 170).

5) Kr Ket 91 (34).
6) Ir 15.
7) V 108.
} Vt. § 188.

187. Mitte ainult loomi, vaid liivi libahundid tükivad murdma ka inimesi, iseäranis noori neide, millest jutustellakse järgmist kogu rannikul väga populaarset lugu.

LIBAHUNDID SAUNAS TÜDRUKUID MURDMAS (S. 162)

Pinkel nägematult kükitavate noormeeste redaktsioon.

1) Vanasti tüdrukuil olnud kombeks koguneda kuhugi külamehe sauna näputööd tegema, veimevakka valmistama ja laule laulma. Kord Suur-Iira külas kogunend nii laupäeva õhtul kaksteist täiskasvand tüdrukut ja üks plika. Kõik kolmteist istund lavale, söönd kaasatoodud külaleiba ja mõned kilgand nagu tüdrukud kunagi.

Jõudnud keskööd. Sääl plika silmand kaksteist poissi sisse tulevat. Igal olnud käes lapseseisu-pink (selline madal lauake auguga keskel, kuhu pannakse laps, kes ei oska veel käia, et ta õpiks seisma). Need pingid poisid pannud tüdrukute ette ja istund ise pääle. Kaksteist suurt tüdrukut pole näind neid poisse, ainult plika näind, näind veel

sedagi, et sellel poisil, kes istund tema õe ees, olnud koera saba. Poiss pistnud sava pingi august läbi ja liputand seda oma istme all nagu koer, ise vaadand õe pääle.

Plikal hakand hirm — ta sosistand õele, et see tuleks temaga kaasa välja. Läindki. Väljas õetilluke jutustand nähtu ja palund kangesti sauna mitte enam minna, vaid lipsata koju. Kuid milleks siin veel kõhelda — kuule: saunas teised tüdrukud hakand hirmsasti karjuma. Nad kohkund sest nii ära, et putkand kohe minema.

Hommikul leitud saunas vaid rõivatükke ja luuraasukesi — kaksteist libahunti olnud söönd tüdrukud ära. Sest ajast pääle tüdrukud pole läind enam kunagi sauna veimevakka tegema ega vallatelema. — V LP VII 862 (14).

Toolil istuva libahundi redaktsioon.

2) Libahunt tulnud kord neljapäeva õhtul kuhugi majja täitsa inimkujulisena ja istund toolile. Keegi pisuke tütarlaps hoomand, et sel olnud saba taga, ja hakand karjuma. Inimesed tormand siis välja, — libahunt söönuks nad muidu. — Kl Saar Vir 94.

Sauna jäämise redaktsioon.

3) Vanasti tüdrukud läind sauna oma veimevakka valmistama. Kord olnud nende hulgas ka üks leeritamata tütarlaps. Öösel tulnud poisid sauna tüdrukutega vestlema. Plika kutsund õe endaga välja, üksi olevat hirm. Väljas ta seletand, poistel olevat savad taga. Vanem õde tahtnud lõigata tal üle suu: „ära plära!“ Plika läind üksi koju, õde sauna tagasi. Hommikul vaadatud, — kõik tüdrukud olnud puruks kistud. Poisid olnud libahundid. — Kr [277·].

Saunast põgenemise redaktsioon.

4) Däviń-talus (L) libahundid kiskund puruks tüdrukud. — Kolm tüdrukut olnud viimased saunas, üks neist plika. Tulnud kaks poissi, hakand tüdrukutega lobama. Plika märgand, et olnud saba taga, ja öelnud, et tal vaja minna välja kusele. Siis nad kahekesi joosnud ära tuppa (luband tulla tagasi, kuid pole läind), kuna kolmanda nad murdnud ära. — L 116.

5) Tüdrukud olnud saunas. Tulnud noorisand sisse. Üks pannud tähele, et hame all olnud tal selline suur karvane saba, — salajas näind seda. Siis ta öelnud seda muile tüdrukuile, ja need tulnud ära, põgenend, üks ainult jäänd sauna — nii see ka sees hakand nutma. Hommikul mindud vaatama, — olnud surnud, ärakistud. Noorisand olnud libahunt. — Ii 32.

6) Neiud läind laupäeva õhtul sauna sukka kudama. Ühel õhtul läind nüüd ühele neiule pisukene õde kaasa. See pannud tähele, et sauna lava all saba liikund, nagu hunt olnud. Tillukesel plikal hakand hirm ja ta öelnud õele, tulgu see temaga ühes välja, ta tahtvat kusele. Õde vastand, etsa mingu välja, kuid plika öelnud, et ta üksi ei lähe. Siis üks poiss öelnud kah, mingu õde päälegi kaasa. Ja ta läind plikaga välja.

Nad läind välja, siis see pisikene õde öelnud, et sääl lava all on hunt... — Kus mõlemad pannud plagades toa manu, ja siis kuulnud veel saunast suurt nuttu. — Hommikul mindud vaatama, — tüdrukud olnud „tükkis otsas" (kõik surnud), ära söödud, libahundid sööndära. — Kr 6.

7) Neiud-peiud läind sauna laupäeva õhtul. Tüdrukud kudand sukka ja hirvitand hambaid, nagu noorrahvas omakeskel ju ikka on. Ja nüüd karjatüdruk, selline plika, olnud ka üheskoos saunas ja see plika näind, et ühel poisil olnud saba taga. Tüdruk hakand oma talu tüdrukut välja kutsuma, ta tahtvat kusele, ega ole annud armu, muudkui vaja välja. Saand välja, plika seletand, ta näind, suur saba olnud poisil taga ja saba läind kui vippad-vippad. Siis nad „teind jalad valla" ja joosnud toa manu. Saand toa manu, nii nad ka kuulnud, kuis saunalised hakand nutma. Hommikul mindud vaatama, — mõistate, kõik maha murtud, need tüdrukud, mõnel pää sauna aknale pandud, kõik „otsas". — Kr 86.

8) Neiud läind sauna laupäeva õhtul veimi kuduma. Kaks noorisandat tulnud ka sisse, ilusasti riietet. Selline „poolkasvand" plika, ühe neiu õde, silmand ära, et ühel noorhärral pingi taga saba liikund nagu koeral. Plika kutsund õde koju saatma, üksi ei julgevat. Teel ta jutustand nähtu, ja nad mõlemad põgenend. Libahundid murdnud maha kõik saunajäänud. Hommikul vaadatud, — puhu otsas. — Sn 4.

Põgenemise ja tagaajamise redaktsioon.

9) Däviń-talus (L) vanal ajal olnud kolm tütart — kaks suurt, üks pisuke. Nad läind viimaseiks sauna. Sääl tulnud kaks meest, hästi rõivastet, nende manu sauna, need ent olnud libahundid ja hakand lobisema nende tüdrukutega saunas. Pisike plika taas istund pingil ja vaadand, et poistel olnud savad taga, suured villased savad. Siis plika hakand ajama teist õde, kes pole lobisend poistega, endaga kaasa välja „vett laskma". Nad läind välja, ja üks libahunt tulnud neile järgi, kuid pole saand kätte, — nad ennatand joosta enne tuppa. Siis libahunt läind sauna tagasi, ja sääl nad kiskund ühe tüdruku lõhki. (Vaat vanasti ju tüdrukud istund saunas, ja noorrahvas käind villaste sabadega ringi). — L 60.

10) Kui nad joosnud, need libahundid, neile kahele tüdrukulejärgi, siis nad visand kirvega järgi neile, ja kirves lennand toa pikknurka sisse, pole tüdrukuid taband. — L 69⁰.

11) Ärm-talu (Ii) tüdrukud läind sauna istuma ja oodand peigmehi. Tulnud noored ilusad poisid, mustad mantlid seljas, ja hakand vestlema talutütardega. Võõraid tüdrukuid olnud kaks — suur ja väike. Väike öelnud suurele: „Tule välja! ühel isandal ripub karvane saba mantli alt välja.“ Siis nad joosnudki talumaja poole. Poolel teel perenaise tütred hakand saunas karjuma. Ja vaevalt nad saand talutoa ukse kinni, nii olnudki järel need libahundid ja öelnud: „Teadnuksime seda, siis teie olnuksitekah säälsamas, kus needteised!“

Hommikul mindud vaatama. — Perenaise tütred vaadand sauna aknast välja, hambad irevil. Peremees mõelnud, et nad peigmeestega amiseerivad veel, kuid ainult pää olnud pandud aknale, muu olnud ära kistud. — Ii 66.

12) Laupäeva õhtul tüdrukud kudand sukka saunas — peretütred ja üks vaene ka olnud ja sel olnud pisike õde kah kaasas ja see istund ukse man maas. Ja poisid läind ka sauna tüdrukute manu. Siis see pisike õde näind, et ühel saba liigatelnud pingi all. Plika alatasa öelnud oma õele, et ta tahab kusele, nii et ei või enam kannatada. Suuremal taas pole lusti olnud, see pahandand pisikesega, ta ei tulevat kaasa, kannatagu veel. Kuid ometi see pisike pole annud armu ja hakand nutma, et ta tahab ja muudkui tahab. Ja saandki nõnda suurema õe kaasa. Niipea kui saand ukse taha, kohe ta öelnud, et ühel liigub saba. Ja siis nad joosnud kui ruttu vaid suutnud tuppa. Vaevalt nad saand toa luugi kinni pannud (vaat vanasti ju olnud sellised kahekordsed uksed: uks ja selle pääl veel luuk kah hingega), sääl olnudki libahundid järel — joosnud järgi, kui tüdrukud pole tulnud enam sauna tagasi — ja öelnud, teadnuks seda, siis küll ei lasknuks neid välja.

Ja nõnda need kaks tüdrukut jäänd ellu, kuna muud saand otsa, kes olnud sääl saunas. Hommikul olnud perenaise tütre pää pandud sauna aknale. Perenaine läind mööda ja öelnud: „Kae, kus minu tütar naerab aknal!“ Kui aga pole jõudnud tuppa ära oodata, siis läind vaatama sauna, — muud pole olnud kui luud ja see pää aknal. See ongi kõik. — V 95.

13) Olnud saunas sukka kudamas perenaise tütred ja üks vaeslaps ka, ja sel vaeslapsel olnud pisikene õde kaasas. — — — — V 112⁰.

14) Vanasti tüdrukud läind sauna sukka kudama, kütnud sauna, ja ka poisid läind nende manu vigureid tegema. Ühel tüdrukul olnud pisikene õde ka ja see tahtnud kah kaasa minna, kuid see suurem pole tahtnud, et ta tuleks ühes. Kui see noorem õde aga tahtnud nii kangesti tulla, siis ta võtnud tema kah.

Kui nad olnud nüüd läind juba sauna, siis tulnud ka poisid. Aga see pisike plika, kes läind kaasa, see märgand, et ühel poisil pingi all liikund saba. Plikal hakand hirm ja ta öelnud õele, et tahab kusele, tulgu see kaasa. Õde läind. Kui nad saand välja, siis pisiplika jutustand õele, et ühel poisil olnud saba tooli all. Suur tüdruk vaadand sauna aknast — ja tõesti olnud saba. Siis nad kahekesi hakand jooksma koju. Kui nad olnuksid just pea kodus, sääl poisid olnud järel ja öelnud: „Teadnuksime seda, et teie koju tulete, siis meie teid küll elusalt ära ei lasknuks!“ Need poisid olnud õgind ära juba need muud tüdrukud, ainult need kaks jäänd siis ellu. Poisid olnud libahundid. — V 213.

Varakasti segaredaktsioon.

15) Noored neiud kogunend külast igal laupäeval ühte sauna kokku ketrama ja näputööd tegema. Ühel vaeslapsel olnud pisike õde ka kaasas. Tulnud noormehi amiseerima, valged kraed kaelas. Pisikene õde salajas hoiatand suuremat vaatama: suur saba pingi all! libahundid! Ühel noormehel olnud kast ka kainlas. Õed põgenend — väike seletand, ta tahtvat välja (kusele), õde läind kaasa ja kadund koju. Kodus jutustand loo. Mehed haarand suured piigid, läind tapma. Libahundid põgenend ja unustand sinna kasti, kus olnud palju kulda ja kalleid asju.

Seda lugu jutustetavat ka nõnda, et perenaise tütar ja vaeslaps olnud ühest talust saunas. Vaeslaps jäänd üksi sauna, kuna teised põgenend libahuntide eest. Kuid vaeslaps kavalusega saand kasti ja rikkuse. Teisel õhtul peretütar läind kah, aga soendid murdnud tema ja pannud ainult pää aknale, mida vanemad näind hommikul [1]). — Pr [185·].

Kirikõpetaja redaktsioon.

16) Katoliku ajal olnud rannikul pühakoda. Köstril olnud kaks last, poeg ja tütar. Veli armastand sõsarat väga ja öelnud: „Oleksin mina nii rikas, et võiksin anda oma õe kooli: ta on nii tark ja ilus!“ Kerjus ahjupingil näind ja kuulnud, mis nad kõnelnud.

[1]) Viimast seletust on mõjutand tugevasti muistend „Võõrastütar loomega saunas“ (S. 103) — vt. § 128, LRU II 177.

Teisel päeval tulnud sõnumeandja talust tallu ja öelnud: „Pühapäeval on meie kirikus kaksteist pappi koos, tulge kõik jumalateenistusele („laadale"). Neiukesed, kes lähevad sauna laupäeval tööd tegema, võtke pange endale kõik kuld- ja kallisasjad juurde, sest pappel on kutsarid ja sulased kaasas, kes on puha poissmehed ja lähevad kosja." — Kui ta läind ära, vana sant öelnud: „Pange tähele, mis ma teile ütlen. Kaks nädalat tagasi olid maameeste juures kah kaksteist pappi koos, ja laupäeval kutsarid läind saunesse naisi otsima, kuid mitte ükski neid pole tulnud saunast enam tagasi, ainult luud jäänd veel lavale. Pange tähele, lapsed, kui teie tahate rikkaks saada, siis katsuge need kutsarid kinni panna, siis te saate rikkaks. Ärge ent ütelge, kes teid õpetas nii tegema."

Neiukesed olnud siis kah kõik saunas koos, kõik ilusate kuldasjega ehitud. Köstri tütar olnud ka saunas. Vastu kesköödkköstri tütar läind koju — ema andnuvat talle õlut ja kakke kaasa, tema aga unustanuvat need koju. Mõningaid neist poistest tahtnud minna teda saatma, kuid tema pole luband. Joosnud koju ja öelnud vennale: „Need poisid, kes on saunas, neil kõigil on penisilmad, veriste silmega nad vaatavad mu pääle. Mul on hirm tagasi minna. Sa tahtsid, et tuleksin sulle ütlema, mis saunas on, — sa võid nüüd minna muile kakku ja õlut viima." — Vend ja isa võtnud kirved kätte ja läind sauna, õllepang käes, suur koer kaasas.

Kui nad saand sauna manu, tuled kustund ära, suurt karjumist kuuldud seest. Köster löönd naeltega ukse kinni. Kui hakand naelu uksesse ajama, kõik jäänd vaikseks. Saunast küsind papi hääl: „Mis sa sääl teed? Meie murrame ukse sisse, meid on kaksteist ja teie olete kahekesi!" Köster vastand: „Mul on üheksa naela — üheksa üle teie ei saa — ja veel hää peni kah!" Olnud üheksas nael ukse löödud, siis papid hakand väga paluma, lasku neid välja, nad maksvat hästi kinni. Kuid köster pole lasknud. Sauna aknast tahtnud mõningaid välja ronida, kuid aken olnud pisuke, — kes pistnud käe välja, sel köstri poeg löönd käe ära, kes pistnud pää välja, sel lõigand kõrva või pistnud silma välja, üks katsund jalagi välja pista.

Hommikul rahvas tulnud „laadale" s. t. jumalateenistusele, kuid see jäänd tühjaks: ühtki pappi pole olnud jumalateenistust pidamas. Köster läind jumalateenistusele ja otsind kah pappe. Neid pole olnud kirikumõisaski, mitte üht pappi pole olnud. Siis köster kutsund kõik inimesed sauna manu vaatama, mis sääl olevat: talle tulnuvat meelde, et öösel keegi neist kutsaritest kõnelnuvat nende oma papi häälega. Kõik rahvas läind sauna, teind ukse

valla ja näind, et puha papid olnud saunas verised, kutsarid ent olnud kirikumõisas kõik terved. Tüdrukuist olnud ka muist juba ära söödud, kuna muid kükitand sauna lava all hirmust tardund. Kõik tormand saunast välja, kuna sauna jäänd kulda ja pappide kastid. Kui kõik olnud läind, köster pojaga korjand kulla ja pappide rõivad ning kastid kokku.

Rikkust olnud nüüd köstrimajas küllalt, aga rahu olnud kadund. Poeg katsund papi rõivad selga panna, ent nõnda kui jõudnud kesköö, kohe jäänd libahundiks. Sest ajast libahundid hakandki rannikul ümber käima. Papp öelnud köstrile: „Ma enne rahu ei jää, kuni ehitetakse mulle altar sinu luist!“ Kuid nii kaugele asi siiski pole läind. Rannarahvas võtnud kõik kaksteist pappi ja ajand kõigi kutsaritega üle piiri nagu elajakarja; hobused ja vankrid jäänd siia.

Nüüd tulnud ükskord taas vana kerjus köstrimajja ja küsind, kuis läind. Poeg vastand muremeeli: „Rikkust on küllalt, kuid öösel pole meil enam armu: vaja minna iga öösi libahundiks.“ Vana kerjus öelnud: „Anna mulle oma õde naiseks — ja ma vabastan su sellest õnnetusest.“ Õde küll olnud väga vastu, kuid antud ometi kerjusele naiseks. Pulmakingiks kerjus palund kõik pappide rõivad. Kesköö l ta jäänd libahundiks ja kadund kõigi rõivastega ära.

Kaua aega pärast seda kuuldud, et üks libahunt kärvand maha. Tema man leitud palju pappide rõivaid, mis inimesed varastand ära. Ja kerjuse kott jäänd noorele naisele — see olnud täis kuldraha. Aga libahundirõivad jäänd kalameeste keskele, mõni neist sattund Saaremaale, — ei teagi, kel nad õieti on. — Pr 277 [1]).

17) Vrdl. V 107 — vt. § 188 (S. 171).

Külmkinga redaktsioon [2]).

18) Neiud läind sauna istuma, küpsetand ja oodand poisse. Sääl tulnud sisse need külmkingad — inimmoodi, kuid jalgu pole olnud, — rõivad ümber, tantsind ja hakand tüdrukuid kiskuma. Mõni tüdruk põgenend ära välja. Nagu noormehed soovind, nii tüdrukud vaadand neile söögipoolist. Mõni tüdruk saand ometi asjast aru ja põgenend välja. — Ii 19·.

[1]) Juhitagu siin tähelepanu maagiliselt mõjuvaile rõivaile: nende selgapanija libahundistub. Liivis see motiiv näikse kaunis võõras, kuna Lätis ja Eestis (samuti Saksas, Venes ja mujal) ta on üsna populaarne, kusjuures rõivaste kõrval kõneldakse eriti veel särgist, vööst, sidemeist jne. või sagedaimini lihtsalt hundi nahast.

[2]) Vt. § 102, LRU II 55.

Peab tunnustama, et liivlased on osand anda sellele rahvusvahelisele muistendile kaunis omapärase värvingu ja mitmekesistada seda paljude nii koduselt mõjuvate redaktsioonide näol. Lätis ja Eestis sama muistend on võrdlemisi palju vähem populaarne: ta pole omandand ei siin, ei sääl erilist lokaalkoloriiti ega külgetõmbavust [1]), vaid on jäänd otsekui varju teise (Liiviski tuttava) muistendi kõrval, kus kõneldakse vaeslapsest, kellele kurat tuleb saunas kosja ja kes pääseb kaasavõetud loomade õpetusi täites (väga sageli ka lina abil jne.), kuna peretütar hukkub [2]). Mõnikord mõlemad muistendid on suland kokku ühiseks segaredaktsiooniks [3]), nagu võisime seda hoomata ka liivi 15. teisendis (Pr 185·). — Edasi on liivi huvitavaks omapärasuseks ka üliloomulikkude noormeeste ristimine terminoloogiliselt just nimelt l i b a h u n t e k s, kuna Lätis ja Eestis ei kõnelda libahuntest, vaid t o n t e s t [4]), alias kuradeist, keda tuntakse ära kas hambaist, karvaseist jalgest ja kapjest või, tjah, savast, — sellelt sava-motiivilt liivlaste mõttelend nähtavasti ongi siirdund libahundi kujutelmale (hästi läbipaistvalt see üleminek annab end tunda näit. 1. ja 7. teisendis). Libahundi kujutelmale on juhtind lisaks vast veel seegi seik tegelikust elust, et külapoisid tõepoolest käisid ju alatasa kuskil saunas hulgakesi koos töötavaid tüdrukuid akna taga kollitamas ja saunas seeski märdisanditamas (nagu muidugi ka Lätis, Eestis ja mujal!), näod sageli maskeeritud või vähemalt söe ja nõega määritud, karvased kasukad pahupidi seljas, ise sageli neljakäpakili maas, — no kas ei juhi see siis mõttekäiku hundi kujutelmale! Või kas ei ole mehed tegelikus elus tõesti tihti otse-

[1]) Lätis on trükitud senini ainult üks teisend: LP VII 137 (2) > Šmits, LPT IV 201 (8). Eesti vasteid vt. FFC 25, S. 29. Umbes samalaadilisi vasteid Aarne registreerib Eestist mõnikord ka Mt. 1685 all.

[2]) FFC 25, S. 31. Sellest ligemalt vt. § 128, LRU II 177. — Mainitagu lisaks, et just selles kuradi kosjaloos esineb Eestis harilikult ka s a u n a a k n a l e p a n d u d n a e r v a p ä ä m o t i i v, kuna näit. Liivis see esineb taas käsiteldava muistendi 7., 11. ja 15. teisendis (Kr 86, Ii 66 ja Pr 185·).

[3]) Läti ainsat trükitud näidet vt. Šmits, LPT III 248 (11). Eestist vt. näit. H II 28, 483 (1) < M.-Magdaleena (S. 29+31).

[4]) Vt. ka § 102, LRU II 55. — Šmits, LPT IV 201 (9) kopeerib LP VII 862 (14) järgi küll ka libahundi-redaksiooni, kuid seegi ainus näide põlvneb Liivi rannikult, liivlase üles kirjutet, ja on siin esimese teisendina ära trükitud.

kui murdjad metsalised naiste kallal vägivalda tarvitamas! edasi, eks käidud ju ometi vanasti naisi just nimelt röövimas ehk „tõmbamas"! — mis ime siis, et kõigi selliste tegeliku elu mälestuste kajastusena on kristalliseerund lõpuks otse jututüüpe rahvasuus, milledele massifantaasia on maalind luuleliku koloriidi ja paigutand need lisaks üliloomulikkuse salapärasesse raami. Ja kui juba kord analüseerida kõnesoleva muistendi tekkimise reaalseid aluseid ja psükoloogilisi tegureid, siis ei saa jätta mainimata, et selle muistendi puhul enam kui mõnigi muu kord on ka psükoanalüütikuil täieline õigus rõhutada alateadvuse erootiliste ja seksuaalsete tungide suurt mõju loomingus: mõeldagu kas või ainult näit. seksuaalsest äritusest sõltuvaid unenägusid kallaletungist, murdmisest ja kägistamisest (eriti noorte tütarlaste unedes), — need oleksid ju otsekui kõnesoleva muistendi embrüo, millele reaalse elu miljöö on andnud mitmesuguse välise viimistelu sündmustiku käigus, terminoloogias jne., vastavalt igalpool esinevaile lokaalseile eeldusile [1]).

188. Kuna äsja käsiteldud muistendis tüdrukuid murdvate noormeeste isik jääb ligemalt teadmatuks, siis 16. teisendis (Pr 277) tutvustetakse libahunte ometi juba isiklikult ja need on nimelt kirikõpetajad ehk nagu liivlased ütlevad papid. See seik juhib meid taas uuele omapärasusele liivi libahundilugudes, mida ei ole märgata ei Lätis ega Eestis: lood on kontsentreerund kõige enam just pappide ümber. Ei tea, kas liivlasi on juhtind pappe libahunteks pidama juba pühakirja enda (vt. Matteuse ev. VII 15) manitsus valeprohveteist, kes on otsekui kiskujad hundid lamba naha sees (milline hinnang on ju Baltikumi vaimulikkude kohta tõesti enam kui õige ja rahvamassis väga laialdane), või on mõjutand

[1]) Ühekülgsuse vältimiseks rõhutetagu aga kohe, et mitte ainult seksuaalsed, vaid muudki alateadlikud instinktid on põhjustand libahundi kujutelma: mainigem kas või ainult liht kõhu-instinkte, toore liha himu, mis mõnelgi mehel on arenend anormaalse verejanuni (vrdl. vampiiri kujutelma!) ja inimeste murdmiseni. Äratavad ju veel meie ajalgi palju kõmu lasteõgijate protsessid, mis kõnelda siis varemast ajast, kus reaalsed sündmused said ebauskliku massi teadvuses aina salapäraselt üliloomuliku seletuse. Vt. sel puhul alamal (§ 188) eriti tüübilist muistendit papist, kes sõidab kutsariga, näeb teel hobust varsaga või lambaid, — ja kohe tekib temas järsku selline pöörane lihahimu, et otsekui peab minema loomi murdma.

siin tõenäolisemalt vast üldine psükoloogiline kalduvus pookida külge isikule, kes oma kutse ja asendi poolest peaks olema küll otse eeskujuks ja ideaaliks, kontrastiks meelsasti just vastupidi — eemaletõukavalt negatiivseid jooni: vaimulikud on ju aina rahvapilke märklauaks, eriti kõiksugu rõveduste kangelasiks (seda enam, et nad tegelikus elus selleks tõesti ise ka liiaks palju põhjust annavad, ja nende patte pannakse loomulikult enam tähele kui hariliku sureliku omi). Eriti just libahundi kujutelmale on viind vast vaimuliku must maani mantel valge kaelasidemega, — eks assotsieeru sellele kergesti võrdluseks kujutelm krantskaelaga koerast või hundist (vt. § 183)[1]). Ühele mehele tulnud metsas vastu selline hunt, kellel kaelaalune olnud valge, — papilips see siis olnud (Ir Saar Vir 93 = S. 169). Ning nõnda ongi kujunend Liivi rannikul üldine arvamine: valge plekk või riba hundi kaela all osutab, et see ei ole õige susi, vaid soendiks moondund papp. Huvitav on veel üksikasi, et libahundiks ei peeta kunagi Piza pappi, vaid ikka ainult Ire või lihtsalt nimetut pappi. Liivi suurim libahunt on Ire papp ja nimelt Ludvig (Sr, Ir, Kr, Pr), kes olnud ametis umbes saja aasta eest (Ir)[2]), või Pētõrson, üks väga vahva mees (Ir, Pr), kes olnud veelgi varem ametis[3]) ja kes vist päris õige (s. t. studeeritud) papp polevat olnudki (Ir), — nähtavasti siis need mehed oma eluviisiga on suutnud panna kihelema massifantaasia, kuna mitte millegagi hallist šabloonist erinevad Piza papid on jäetud rahuga unustusse. — Järgnegu nüüd muistendid ise.

PAPP MURRAB VARSA (S. 170)[4])

11 varianti (lvÜ): 1 L [168·] — 2 Sr 8[0 5]) — 3 Ir Saar Vir 94, 4 Ir 15 — 5 Kr Ket 91 (34) = 6 Kr 3, 7 Kr [94·] — 8 Sn 3· — 9 V 12, 10 V [108·] — 11 Kl [28·].

I a Kord olnud Ire-külas keegi papp vanasti libahunt (4, 5, 6, 9).
b See tulnud nõnda avalikuks (4). —

[1]) Vt. ka lhk. 35 (§ 159): papid oskavat moonduda nõiaraamatute abil!

[2]) Friedrich Christian Ludwig on olnud Ire kiriku õpetajaks a. 1770 kuni 1811.

[3]) Mathias Peterson on olnud Ire õpetajaks a. 1711—1734.

[4]) Küllap siin on tegu lokaalse paralleelredaktsiooniga muistendile „Teotüdruk murrab kaaslase magades varsa“ (S. 166 — vt. § 186).

[5]) Fragmendis on märgitud ainult, et libahundistund papp löönd välja ratta kodara.

II a Keegi papp (1, 3, 7, 9, 11) ~ Ire papp (2, 5, 6, 8, 10)
b sõitnud (1) kord oma kutsariga teed mööda (9) „paatreid“ s. t. palvet pidama (11) ~ Kuolka- või Gipka-külla jutlust ütlema (7) ~ Gipka-külla (3) jumalateenistust pidama (5, 6, 8) ~ Gipka-külast Ire-külla (2, 10).

III A a Tee veeres (9, 11) ~ niidul (1, 9) ~ metsas (7) ~ Jõramoizõd („Järvemõisa“) kohal karjamaal (5, 6) ~ Baža-talu kohal metsas augus (10) ~ Baža-niidus (8)
b söönd mära varsaga (1, 9, 10, 11) ~ hobused ja vars (8) ~ hobused (7) ~ lambad (3, 5, 6).
B Kord läbi metsa sõites kuuldund kaugelt karjaste häälitsusi. Papp küsind kutsarilt, mis hääled need olnud. See vastand, karjaste hurjutelu (4).

IV A a Papp lasknud kutsaril peatada (7, 11) hobused (4, 5, 6, 9) ~ hobuse (3), astund vankrist välja (5, 6, 8, 9) ja
b läind metsa (3, 4, 7, 9, 11) ~ hüpand metsa (10) ~ hobuste sekka (8),
c kästes kutsarit oodata (3) ja pidada hobuseid (5, 6), tal olevat vaja väheks „metsa“ (s. t. asjale), minna (4).
B Kutsar[1]) läind „pükstemetsa“ (s. t. asjale), kuid (1)

V A muutund soendiks, heites kolm korda ümber kannu, ja murdnud varsa (1).
B Kutsar vaadand, mis papp teeb. — See läind põõsasse, heitnud üle pää ja jäänd hundiks, joosnud lammaste sekka, kiskund neid lambaid ja söönd (5, 6).
C a Papp teind end libahundiks (3, 7, 8, 9) — kutsar näind, kuis ta kolm korda heitnud üle pää kukerpalli ja jäänd hundiks; küll kutsar oodand ega ole jõudnud ära oodata, teine aga „eland“ (s. t. tööskelnud) hobuste seas (8) —
b murdnud varsa (8) ja söönd ära (9) ~ käristand varsal tagumiste reite vahelt lihakanika paberisse (7) ~ söönd lamba (3).
D Mõne aja pärast kutsar kuulnud karjaste karjumist „susi, susi!“ (4).

[1]) Jutustajat kuulatelevad mehed arvasid, et just nimelt papp olnud metsamineja, naised aga vaidlesid ägedalt vastu, et kutsar, et jah, kuidas nüüd ometi papp võis säärast tempu teha! (L).

VI a Silmapilk pärast seda papp tulnud metsast välja (4) ~ ta inimesestund (1) ~ tulnud tagasi (3—11),
b istund vankrisse (5, 6, 8, 9) ja sõitnud taas edasi (1, 5, 6, 9) jumalateenistust pidama (8)
c ühes toore lihareiega (7) ~ liha kotis (10) ~ suu olnud veel verine (3, 5, 6, 10) ~ kutsar näind, et tal habeme küljes olnud selline otsekui lambavilla tutt (4).
d Ja — varsa pole olnud enam metsas (10).

VII A Papp küsind kutsarilt, kas see näind kah midagi. — Ei, see polevat näind mitte kui midagi (7).
B a Kutsar küsind: „Isand, kuis teie võisite süüa nii toorest liha?“ (9).
b Papil olnud veel kotis üks kints seda liha, siis ta võtnud selle kintsu, löönd sellega kutsaril üle kõrva, — see olnud nii tuline, et põletand kutsaril kõrva ära (9).
c Siis papp öelnud: „See pole sugugi toores, see on keedetud!“ (9).
C a Kutsar küsind, mis ta teeb toore lihaga (11).
b Papp virutand üle põse: „Loll, kae kui tuline see on!“ — ja kõrvetandki kutsaril põse ära (11).

VIII a Papp sõitnud Gipka-külla, pidand jumalateenistuse ära ja tulnud tagasi (5, 6).
b Siis olnud Baža-talu kohal lambad taas väljas niidul (5, 6).
c Ta võtnud, astund jälle vankrist välja ja heitnud põõsa taga üle pää kukerpalli, nii et kutsar ei näeks (kuid see salajas vaadand), ja jäänd taas libahundiks, läind lammaste sekka ja söönd neid lambaid nõndasama nagu sääl esimestki korda (5, 6).
d Siis tulnud tagasi vankrile, ägisend veel aina ja sõitnud (kirik)mõisa (5, 6).

VALGEKAELNE HUNT PÄÄSTAB TÜDRUKU (S. 171)[1])

Libahundi kohtamise üldredaktsioon.

1) Jutustaja vanaema olnud Ire papi man tüdrukuks. — — Kojuteel tulnud talle kallale kolm libahunti, kõigil valged kaelad. — — — — Sr 5°.

2) Kaks Ire-küla tüdrukut tulnud kord jõulu ajal mõisast töölt koduküla sauna ja läind siis taas tagasi mõisasse. Tagasi-

[1]) LP VII 858 (3) kõneleb rehepapist, kes varastab öösel vilja ja kohtab teel libahundikarja, üks suurem neist (kähara savaga) kaitseb teda teiste kallaletungi vastu ja osutub hommikul mõisahärraks.

minekul tulnud metsas neile vastu kaks libahunti, mõlemal kaela-alune valge. Üks olnud mõisa papp, teine tema juurde tulnud võõras papp. — Ir Saar Vir 93.

3) Ire luteri papp olnud kah libahunt. Ta teenijatüdruk olnud külas simmanil ja hakand koju minema, — kus niipalju libahunte tulnud tee pääl vastu, et pole saand läbi. Ühel neist olnud valge krants kael, see kaitsnud tüdrukut teiste vastu.

Pärast papp küsind ja tüdruk jutustand, kuis valgekael päästnud tema. Papp vastand: „See olin mina!" — Sn 8·.

Papi hoiatuse redaktsioon.

4) Il'd'ža olnud Ire papi juures tüdrukuks. Jõuluõhtul ta läind oma ema manu. Papp öelnud külf: „Ära parem mine, kuid kui sa nii väga tahad, siis mine päälegi." Sääl kohal, kus praegu on köstri talu, olnud suur mets, ja sääl olnud palju libahunte tal vastas — ise mustad, kuid kael valge, suur pikk saba taga. Tahtnud murda tüdruku päris ära, kuid üks tantselnud ees, pole lasknud. Tulnud nõnda külani .

Hommikul papp lamand voodis, silmad katki kistud, käed ära murtud. Il'd'ža küsind: „Kuis sa isand selliseks oled saand?" — „Kas sa siis ei näind, kuipalju ma sinu pärast vastu pidasin, muidu sa olnuksid ju otsas!" Nüüd Il'd'ža saand aru, et see libahunt olnud ta isand. — Ir 26.

5—6) Ire kirikumõisa tüdrukud asutand kord jõuluõhtul külla minema. Siis papp ütelnud: „Ärge, mu lapsed, minge. Täna on üks püha õhtu, siis on kõiksugu pahad vaimud väljas." Tüdrukud ent pole kuuland, riietund ja läind siiski. Nõnda kui nad jõudnud ristteele, sääl tulnud neile vastu niipalju koeri, et hirm olnud kohe, ja tahtnud kiskuda tüdrukud puruks. Kuid sääl hulgas olnud ka üks suur must peni, kähara karva ja valge rinnaga. See olnud üha risti muude koerte ees, tantselnud ümber tüdrukute ja pole lasknud muid koeri tüdrukute kallale. Tüdrukud pöördund ümber ja tulnud koju tagasi.

Pärast kesköö papp tulnud koju ja küsind tüdrukuilt: „Noh, kuis teil hästi läks ka külas?" Tüdrukud vastand: „Meie ei tohtind külla minnagi: niipalju oli penisid tee pääl, need tahtsid murda meid maha. Õnn oli, et üks suur must käharakarvane koer valge rinnaga meid päästis." Papp ütelnud: „Nu jah, tänage siis mind, muidu te saanuksite küll täna öösel, mida te kunagi poleks näind!" — Kr Ket 91 (34) = Kr 3.

7) Irel olnud kord vana papp. Ludvig olnud ta nimi, ja see papp olnud libahunt. Tal olnud üks teenijatüdruk. See tahtnud jõuluõhtul külla sauna minna. Papp ütelnud, ärgu ta mingu, kuid ometi ta läind. Kui ta siis tulnud külast koju, siis olnud papp libahuntide hulgas tee pääl ees — üks libahunt olnud valge rinnaga, see seisnud muil ees ja pole lasknud neid tüdruku ligi, muidu nad söönuksid ta ära.

Kui ta saand koju, siis papp küsind tema käest: „Mis sa ka tee pääl nägid?“ Ta seletand, et libahundid tahtnud süüa tend ära, kuid üks libahunt seisnud ees ega ole lasknud. Siis papp ütelnud: „Kui sa mul poleks nii hää tüdruk, siis sa oleksid täna õhtul küll ära söödud!“ — Ir 29.

Tüdruku salgamise redaktsioon.

8) Külatüdrukud läind kord õhtul Ire kirikumõisast töölt koju ja Graba Gärda juhtund muist natuke maha jääma. Mitte kuigi kaugel kirikumõisa väravast tulnud talle vastu kolm hunti. Gärda ehmund väga ära. Kaks hunti tahtnud kohe tüdrukule pääle karata, kolmas aga, kel olnud valge kaelaalune, kaitsnud teda: karelnud ühtsoodu tüdruku ümber ega ole lasknud neid kaht juurde, kuni Gärda jõudnud metsast välja.

Teisel hommikul papp küsind Gärda käest: „Noh, Gärda, kuis siis sinul ka eile õhtul läks, õhtul koju minnes?“ Ja kui Gärda huntide kohta midagi pole mainind, siis papp öelnud: „Gärda, sina oled tark tüdruk!“ Nüüd karand aga Gärdal meelde, et ühel hundil, kes tend eile õhtul kaitsnud, et sel olnud ju kah valge rinnaesine ja samasugused valged hambad nagu papilgi, kes teda praegu nii ülalt alla küsitelnud, nagu isandad töörahvaga ikka kõnelevad.

Nüüd kõik hakand uskuma, et papp on libahunt. — Ir 16.

9) Irel olnud kord vanasti papp Ludvik. Tema juurde tulnud alatasa selliseid võõraid isandaid, ja teenijatüdruk pannud tähele, et asi päris korras ei ole, et siis aina olnud mõni lammas kah toodud.

Nüüd, jõuluõhtul, tüdrukud teind puha valmis ja ütelnud prouale, et nad lähevad köstri manu sauna. Emand sõnand: „Mis teie nii hilja veel lähete, püha öö on, vaat kui ei juhtu mõnele libahundile veel vastu.“ Kuid tüdrukud tahtnud minna. Ühel neist, Gã'dõ'l, olnud Irel Tuom-talus ema, ja see ema kutsund kah teda sinna, nende talu sauna, tõotand veel liha ja saiagi. Ning Gã'dõ läind, hoolimata kõigest, kuna muud tüdrukud pole läind. Ta pesnud enda puhtaks ja hakand tagasi tulema. Jah, tulnud ilusti päle, saand köstri kohalt juba mööda, kirikumõisani jäänd ainult veel pisuke metsatukk.

Kui ta ent jõudnud sinna metsa, mõistad, sääl tulnud suur kari libahunte vastu (vaat need ju seda ei taha, et pühade öiti hilja veel keegi käib, siis ainult nendel olevat käimist!) — ja vägisi Gã'dõ'le kallale. Ühel neist olnud taas selline valge kaelaalune, ja see pole lasknud tüdrukule midagi teha, kaitsnud tend. Ja nõnda Gã'dõ tulnud koju, pannud magama.

Hommikul papp kutsund Gã'dõ enda juurde ja küsind: „Kas sa nägid kah eile õhtul midagi, kui koju tulid?“ Gã'dõ vastand, ta ei näinuvat midagi. Papp öelnud: „Vot kus on tark tüdruk!

Ela siis minu man, kuni sa oled neiupõlves.“ Ja kinkind Gā'dõ'le kah veel ja pidand tend hästi ülal, sest et tüdruk mitte midagi pole öelnud. — Pr 47.

Saunaskäigu segaredaktsioon (vrdl. S. 162).

10) Need papid ju libahundid olnudki, nad alatasa käind laupäeva õhtuti ringi. — Neiud läind laupäeva õhtuti sauna sukka kudama. Ühel papil olnud kah tüdruk, ja see ka läind sinna. Papp öelnud küll, ärgu mingu sel laupäeva õhtul, ei minevat hästi. Tüdruk tahtnud teada, mispärast siis mitte, — nad ju iga laupäeva õhtul läind, mispärast siis täna õhtul ei või minna. Papp vastand: „Seda ma ei või öelda, aga kui sa lähed, siis hästi ei lee.“ Tüdruk pole kuuland ja läind ometi.

Vastu kesköödhakand nii nagu koerad uluma sauna akna taga. Neiud tahtnud joosta saunast välja, kuid pole saand enam. Tulnud sisse sellised nagu koerad või hundid — pole võind ära tunda, kas olnud need koerad või hundid — ja hakand tüdrukuid sööma. Siis üks nende hulgas olnud selline must, valge kaelaga. See seisnud papitüdrukul alatasa ees ja hoidnud savaga muid tema mant eemal. Ning see tüdruk jäänd ellu.

Kui hommikul mindud vaatama sauna, siis muud pole leitud kui äranäritud luid ainult. Ja papp öelnud hommikul tüdrukule: „Ma ütlesin ju sulle, et hästi ei lee. Kas sa ei näind, et üks sind kaitsis. Ja kui ei kaitsnuks, siis olnuksid samuti otsas.“ Siis tüdruk saand aru, et need olnud papid ja et see olnud tema papp, kes teda kaitsnud. Ning sest ajast pääle neiud pole läind enam sauna sukka kudama. — V 107.

Lisagem võrdluseks lõppu veel huvitav näide Eestist, kuida siingi püütakse viia üksteisega ühendusse papi ja libahundi ametid:

„LIBAHUNT — KIRIKU SALADUSE RAAMATUST“

Libahunt on tagant kõrge ja eest madal. Vanal ajal käisivad Eestimaal katoliku kiriku teenrid lapsi korjamas ja varastamas. Kui vanemad oma lapse vabatahtliselt neile andsivad, siis need lapsed pidivad saama ingliteks muudetud. Aga et lapse kinkijaid liig vähä oli, panivad korjajad teenrid omale hundi nahad ümber ja varastasivad lapsi. Käpakille käies olivad nad ka tagant kõrged. Rahvas nimetanud neid libahuntideks ja uskunud, et need olla nõiutud inimesed, kes lapsi varastavat ja ka loome hakata tagant otsast sööma. — Korjatud lapsed viidi kiriku kõrval oleva veikese kambrisse, nende veri lasti ühe vanni sisse joosta ja liha kääriti (nüliti) luude pealt ära. Rahvas tulivad laua kirikusse; preester näitas rahvale viina ja leiba. Aga kui rahvas pattu tunnistamas silmili olivad, jõivad preestrid viina ja sõivad leiva ära, ja vahetasivad selle asemele laste liha

ja verd, mida siis rahvale süüa ja juua andsivad ja ütlesivad, et leib ja viin olla ihuks ja vereks ümber muutunud.

Luterus laual käies sai ka tõsist laste liha ja verd ja läks oksele. Ta sai hirmsast pettusest aru ja hakas asja parandama. Aga et kiriku kõrval kambris laste liha „kääriti" (nüliti), nimetatakse kambrit praegugi „käärkambriks". Selle tagajärg olla: Nagu linnu koer siis vast hakab linda püüdma, kui ta linnu verd saab, nenda ka Eestlastele antud oma rahva laste verd, sellepärast nad ka isekeskis üksteist kisuvad ja riidlevad[1]). — H II 57, 21/2 < Väike-Maarja, J. Elken (1897).

189. Kaitseabinõudest libahundi vastu mainiti juba eelpool kaksteist ristimärki, mille ettelöömist õpeteti juudile vast küll enam pilkeks kui tõsiselt (Pr 262 — vt. § 184). Samuti kirjeldeti juba koera pääleässitamist (Ir Ket 30 (4) ja Kr 33 — vt. § 186). Kuid harilikumalt seletetakse küll just vastupidi, et libahundi eesõiguseks võrdlemisi pärishundiga ongi nimelt see asjaolu, et koerad ei lähe talle kallale (Kr, Pr, V). Hariliku hundi vastu teatakse ässitavaid sajatusigi nagu „auh, susi tinapakk!" (Sr, Kr, Pr, V)[2]) või „oo, susi tõrvapütt!" (Kr, Pr)[3]) või „pihikurk" (Pr)[4]) jne.[5]), kuid libahundi vastu need ei aita: koerad ei pure (Pr). Kui aga libahunti teatakse hüüda ta inimnime pidi ja ässitada sellega koeri, näit. „tsõs Kõrkil'!" või „puts Kõrkil'!", siis koerad murravad libahunti mis puru taga, muidu mitte (Kr, Pr, V) ja veelgi enam: siis libahunt ei saa ka enam oma nahast valla, ei saa naljalt inimesestuda (Sn). Sarnast lugu jutustetakse Ida-Liivis harilikult ikka Kõrkil'-nime-

[1]) Käärkambri nimetuse ja eestlaste riidlemise motiivid on tüübilisi näiteid, millisest sigri-migrist võivad sageli küll valmida igasugu sünnilood ja seletussaagad.

[2]) Siis susi ei jooksvat enam kuhugi (Sr, Kr, Pr), tal olevat nii raske (Kr, Pr), nagu oleks tal tinapakk kõhus (Pr). Ka sajatetakse hunti „olla, olla, tinapütt kurgus!" — siis hundil kurk jääb kinni ja ta ei kisu enam loomi (L).

[3]) Siis susi jäävat raskeks ega saavat enam joosta (Kr, Pr) ja jalad kleepuvat, sest siis ta jooksvat nagu tõrva sees (Pr) aina loppatõ-loppatõ edasi (Kr).

[4]) Siis hundi suu püsivat lahti nagu pihid, ei saavat kinni pigistada (Pr).

[5]) Öeldakse veel: „Sina vana peerupilak! mis sa tuled siia, vana regi!" (Pr). Kui hunti nähakse, ei tohi kunagi ütelda „susi", siis ta on kohe juures, vaid peab ütlema „volli, va volli"; mida see volli õieti tähendab, seda ei teata (L Lub 942 (19)).

lisest mehest, kuna Lääne-Liivis seletetakse vastavalt, et libahunt ei saa üldse tungida inimeselegi kallale, kui see silmab tend varem ja hüüab ta inimnime: „Tule, tule, va Juŕi, ma sind tunnen!“ (Pz 9 — vt. § 185) ~ „Tule, tule, va Jūŕi, vaat kus on kirves!“ (Ii Set — vt. alamal).

LIBAHUNDI NIMEGA ÄSSITETAKSE KOERAD TEND PUREMA (S. 175)[1])

4 varianti (lvI): 1 Kr 87 — 2 Pr 44, 3 Pr 55⁰ — 4 Sn 5.

I a Pitrõg-külas eland vana saarlane Kõrkil' (1—4). Ta olnud nõid ja mõistnud moonduda libahundiks (4).
b Kord ta luband minna järgmisel hommikul Sänag-külla (1).

II a Hommikul üks neiu (1) ~ pisikesed plikad (2) läind lambakarja põldude vahele (1,2).
b Peremees öelnud veel: „Vat kui teil täna hunt ei tule sekka!“ (2).

III a Korraga hunt hüpandki lammaste sekka (1,2), murdnud lambaid maha ja kiskund tallekesi (1).
b Karjased karjund küll „susi, tinapakk!“ ja mida kõike (2), küll ässitand koeri hundile pääle (1,3), kuid midagi pole aidand (1—3).

IV aa Sääl tulnud neiule meelde, et Kõrkil' luband minna Sänag-külla (1).
ab Lapsed kuulnud alatasa, et hundile peab hüüdma karjas „Kõrkil'!“ (4).
ac Ühele plikale tulnud meelde, et see hunt ongi Kõrkil' (2).
b Ja Kõrkil'-nimega ässitet siis koerad hundile pääle (1—4).
c Hunt lasknud lamba valla (2), ja koerad kiskund hunti mis puru taga (1—4), kuni lapsed kutsund nad tagasi (2).

V a Õhtul karjased tulnud koju (2), — Kõrkil' olnud kodus haige mis kole: reied puruks (1, 2) ja püksid katki (2).
b Siis Kõrkil' öelnud tüdrukule, miks see ometi hõigand tema nime (1) ~ pahandand lastega, miks need nii karjund (2,4), ja öelnud: „Miks te ässitasite mulle koerad pääle!“ (2), — kui hüütavat nimepidi, siis libahunt ei saavat oma nahast välja, ei saavat inimesestuda (4).

[1]) Libahundi hurjutamisest ehk „tohutamisest“ Eestis vt. näit. H I 1, 462/3 ja E 17994. Läti näited vt. DL II 76; LP VII 866 (4), 869 (8), 877 (1), 878(3), 879 (2) jne.

c Lapsed vastand: „Kuis siis sina tulid meie lambaid söö-ma! sina oled ju inimene, kuid see oli hunt!“ — Jah, seda küll, seletand Kõrkil' vastu, kuid miks lapsed hüüdnud tema nime, — muidu koerad ei saanuks talle kallale (2).

LIBAHUNTI NÄHAKSE VAREM JA HÜÜTAKSE TA NIME (S. 172)

Vana Jüŕi pesnud end igal laupäeval saunas liig kaua — kesköönі. Poiss ronind pangega salaja sauna-pääle — Jüŕi magand selili laval, jalad ülespoole. Poiss valand külma vett kaela, nii et Jüŕil tulnud suur saba välja. Ta hüpand lavalt, otsind sauna ümbert, saunast, ronind laelegi. Nüüd poiss „teind oma labad valla“ ja lasknud toa manu nii ruttu, kui aga „küüned kannud“. Jüŕi karjund veel järgi: „Saanuksin su kätte, kiskunuksin sinu naha!“

Hommikul poiss läind metsa puid raiuma, Jüŕi järgi. Poiss näidand aga kirvest: „Tule, tule, va Jüŕi, vaat kus on kirves!“ Siis Jüŕi tulnud tagasi koju. Nõnda ta käind kaks-kolm päeva poisi kannul, kuid ikka poiss silmand teda varem ja hüüdnud ta nime, nii et pole saand mingit häda, kuni Jüŕi jätnudki ta rahule. — Ii Set [1]).

Muist abinõudest libahundi vastu mõjuvaim on hõbe-kuul: sellega võidud tend isegi surmata (Ii). Mõningaid lugusid jutustetakse ka libahundi lihtsalt läbipeksmisest ilma ühegi maagilise vahendita. Ristiema eeskujul libahundistund lapse tapmisest (S. 165) vt. § 185 (Kr 13). Piikide ja kirvestega libahuntide vastu võitlemisest (S. 162) vt. § 187 (Pr 185 ja 277).

[1]) Haruldaselt huvitav jutustus, mis valgustab omaltpoolt üht libahundi-lugude tekkimise reaalset alust tegelikus elus, kus satume jälle ja jällegi korraks nii äärmiselt tähtsale erakordsuse motiivile (vrdl. § 115, LRU II 129): saba, see mõnel inimesel tõepoolest esinev anormaalsus, kihutab kaasinimeste mõttekäiku fantastiliste järelduste tegemisele. Muidugi see õnnetu inimene, kel on kasvand saba, häbeneb seda teiste ees näidata ja varjab oma saba, kartes pilget ja naeru, eriti saunas, kus hoidub pimedasse nurka kõrvale või veelgi meelsamini läheb sauna hilja öösel pärast teisi lavale lamama. Kui nüüd sellele seltsib lisaks ka muud erakorralist, mis aitab suurendada salapärasust isiku ümber, nagu käesoleval juhul, kus Jüri on võõras üksik vanapoiss, kaugelt Saaremaalt Liivi rannikule kolind, endamisi päevad otsa vaikselt nohisev (võib-olla veel inetu näo või võika vaatega! Vast isegi hambad suuremad ja puserdi! — vt. lhk. 143), — no, kas ei tekita see puha siis ebausklikkes kaaselanikkes uudis-

LOMBAK HUNT LASTAKSE HÕBEKUULIGA MAHA (S. 176)

Jutustaja kuulnud oma ämmalt, kellele kõnelnud lugu taas selle vanemad, kuis kord Īra-küla kohal rannakünkail joosnud kolm hunti. Üks olnud lombak ja see lastud hõbekuuliga maha, kuna teised kaks pääsnud põgenema: nad võivad ju kolekiiresti joosta. Mahalastu nülitud ära ja nähtud naha all toredad mustad rõivad hiilgavate nööpega. — Küllap kõik need kolm olnud Riia kaupmeheisandad. — Ii 39 ja 59 [1]).

TÜTAR PEKSAB ISA VAESEOMAKS (S. 174)

Isa tütrega läind heina niitma metsa ja magand ööd säälsamas küüni pääl. Isa andnud tütrele reha kätte ja öelnud: „Kui keegi tuleb, siis sa löö selle reha ga, ära lase endale manu.“ Ise läind minema, ta pidavat ruttama (vaat õhtul ju need libahundid peavad ära aelema, kesköönì nad ainult võivat käia). Tütar heitnud magama. Ta polnud jäändki veel magama, kui kuulnud, et keegi krabistand redelit mööda üles. Ta võtnud ruttu reha ja läind vastu vaatama, kes tuleb, mõelnud, et isa tuleb. Vaadand — redelit mööda ronind üles libahunt. Ta löönd seda rehaga, ja nõnda nad siis tapelnud: libahunt tahtnud üles ja tema virutand sel nina veriseks — päris hirmus taplus olnud, kuni libahunt kukkund redelilt maha ja jäänd alla. Tütar näind, kuis libahunt kange seljaga läind minema, saba alla tõmmatud. Siis tütar heitnud magama.

Öösel olnud isa ka koju tulnud ja magama pannud. Kuid hommikul kui nad läind töö manu, tütar näind, et isal olnud verised silmad ja nina sootu lödiks löödud. Ta

himu, võõristust, kahtlust ja ajaga ikka-ikka enam pahatahtlikku umbuskugi. Teda hakatakse „taga rääkima“, antakse talle endale sõnades mõistu seda tunda ja minnakse lõpuks salaja luuramagi. See vihastab teda, südametäiega ta tahab kätte maksta ja luuraja vähemalt kas või läbi peksta, kuid see märkab teda, sel on kirves kaasas ja parastab veel üleolevalt, — ning noh, nüüd on kõigile muile juba „enam kui kindel“, et see sabamees on jah kuradisell ise, on päris tõesti — libahunt. Tjah, kaaselanikud teda hundina ju õieti küll kunagi pole näindki, kuid mis sellest: kuuldus levineb laiali, ja kaugemalolijad, kes lugu mitme suu läbi kuulnud, jutustavad juba laia suuga, et teda tõega tõesti lausa hundikujulisena on nähtud, et vaat, teda näind just see ja see „päris oma silmaga“, — tavaline juttude tekkimistee rahvasuus. — Sabamehe-motiiv, muide, on tuttav ka Lätis, Eestis ja mujalgi: vt. näit. LP V 125 (6), VII 895/6. Eesti näidet vt. lhk. 144.

[1]) Küllap jutustaja pidas neid Riia kaupmeesteks S. 161 mõjul — vt. § 182. — Hõbekuuliga laskmisest palju näiteid Eestis Aarne registreerib FFC 25, S. 77 all. Lätis vt. näit. LP VII 893/4.

küsind: „Oi isa, kuis sa nii hirmsasti oled läbi pekstud? kus sa oled olnud?“ Ta vastand: „Sa veel küsid, kus ma olen olnud, — ise sa ju rehaga kõik silmad mul välja lõid!“ Nüüd tütar saand aru, miks isa mitte kunagi üht ööd kodus pole olnud: isa olnud libahunt. — Pr 261.

ROIKAGA NAISE JALG PURUKS (S. 176)

Jutustaja vanaisa sõitnud heinamaalt koju. Hobustekopli man karand korraga põõsast välja hunte või neid nõidu[1]), hiigla hulk, et ei saa edasi. Ta hüpand vankrilt, haarand kätte ühe roika aiast, valind välja ühe päris valge (hundi) ja virutand sellele roikaga. — Teisel päeval ta kuulnud, Nuogala vallas sisemaal olevat kuski talus ühel naisel jalg puruks löödud, ja sellest naisest kõneldud, et olevat libahunt ja tegevat selliseid võlutükke („võlatõkši“). — Kr 279.

Esitet lugu on taas tüübiliseks näiteks, kuis faktide juhuslik kokkusattumine viib fantastilisile järeldusile. Kuis fantastilised oletused võivad viia samuti saatuslikkele järeldusile, seda näidaku järgmine lugu. —

JÕULUÖÖL KÕMMUTETAKSE LIBAHUNTI (S. 176)

Kord jõulu ööl klopitud Kuolka tulitorni uksele, et uks maha. Tulevaht küsind, kes sääl on. Pole vastatud. Vaht pole lasknud siis ka mitte sisse. Natukese aja pärast palutud sisselaskmist, olevat va Kõrkil'(z), ära külmend, tahtvat soojenduda. Vaht avand ukse. Siis Kõrkil' jutustand, et vana Zuonkõ-talu (V) peremees lasknud ta peaaegu püssiga maha, ent ei ole trehvand.

Vaat Kõrkil' olnud siis (s. t. Zuonkõ-talust mööda minnes) libahunt, niisama ka veel ukse taga kloppides, sisselaskmisega ta saand jälle inimeseks: libahunt heidab ju üle pää kukerpalli ja inimesestub jälle. Jõuluöiti, siis nad aelevad ümberringi, sellepärast peetud siis uksedki kõik kinni. — Kr 88.

Nõnda jah elatud vanasti: alati sa pidid olema valvel, et kurat ja kõik need kuradi sellid ei pääseks sulle kallale; aga jumalale tänu, viimasel ajal olevat libahunte siiski vähem kuulda: nad kadunuvat pärast seda ööd, kus mees tapnud nad maha raudmõõgaga (Kr). Selles eidekese seletuses libahunt on läind segi võluga (S. 156, § 174), nõnda et kuulsal nõidadepeol raudmõõgaga vehklemine on saand surmaks mõlemale vanaaja olevusele.

[1]) Originaalis „Võlkatõkši“ ja „ragani“.

XII. PAINAJA

OLEMUS JA ESINEMINE

190. Tihti juhtub nii, et inimene tunneb öösi magades, nagu litsuks või vajutaks talle midagi rinna pääle, et paneb otse hinge kinni, nagu mingi selline „raske“ (L 124, Ii, Sr Saar, Kr 139, V 78) tuleks pääle, kõik luud-liikmed jäävad kangeks, isegi keel suus, et ei saa liigutada (Kr), haige tahaks karjuda, kuid ei jõua (Ii 50), vaid iniseb ainult (Kr, Kr 139) ja mõtleb hirmunult, et viimne ots on ligidal (Ir). Abi järele ta ei jõua, ta on heitund nii ära, et väriseb kogu kehast ja higi aina jookseb (Ir). Ka suhu tekib selline halb maik, et oksenda pärast päev otsa järele ega saa suutäitki süüa (Kr 71)[1]). — Sedasama märgatakse sageli loomadegi juures: nii hobused kui lehmad on hommikuti väsind (Ir), higistand (Ii 31, Ir 13, Kr), läbimärjad (Ii 31 ja 45, Kr 113 ja 129), nagu jõest läbi ujund või tulnud merest välja (Ii 45), ja jäävad järjest lahjemaks ning nõrgemaks (Sr 114, Ir 13, Kr 113), hobused hoiavad pää maas ja lehmel kaob piim ära (Ir).

Siis öeldakse, et kõige selle süüdlaseks on painaja. Juba SjWied (LGr 423 (31)) märgib üles teate: kui hobused ja muud elajad tallis on higistand, siis neid „painaji“ ratsutavat (Pz). Paar sõna painajast kirjutab ka Saarimaa (Vir 92): inimesel on painaja pääl, kui selline raske tuleb pääle magades (Sr, vt. ka S. 187, § 199). — Niipalju tuntaksegi senini liivi painajat trükipaberil, kuna liivi rahvasuu ise teab pajatella sellest hoopis rohkem, sest painaja on harilikke haigusi ja jutuaineid Liivi rannal tänapäevani ja sellega on tegemist veel alatasa.

[1]) Vrdl. külmkinga painaja funktsioones LRU II 52 ja 54.

PAINAJA MAGAJAID KIUSAMAS (S. 185)[1])

Jutustaja eidekese mees magand kord ja tundnud äkki midagi vajutavat rinnale. Ta arvand selle oma lollaka tüdruku olevat ja haarand kinni nagu patsist, kuid see lipsand teise tuppa ja hakand kiusama sääl teist meest, kes arvand ka lollaka tüdruku olevat, vihastund ja karand selle tüdruku järele, kuid kahmand ainult võrgud kätte. Siis mindud vaatama: tüdruk magand kui kott oma pingil! — Arvatud siis, et see kiusaja pidand olema mingi painaja. — L 110·.

Teatavasti painaja-kujutelmad põhjenevad hingamise, seedimise, närvide jm. rikkeist tingitud unenägudel, milledele seltsivad sageli veel erootilised uned. Aga kuigi juba antiik- ja keskaja teadus oskas seletada painaja tõelisi põhjusi, ometi painaja-müüt on püsind massis kõikjal täniseni ja on üldse inimkonna vanimaid ja levinenuimaid müüdilisi kujutelmi, mille elujõulikkus seletub muidugi tegelikus elus alatasa esinevate ülee-lamustega, kuna need „tõesti sündind juhtumused" omakorda saavad tõlgitsuse tihti just sama painaja-müüdi mõjutusel[2]). — Ka Liivis painaja-kujutelm on põline vana ja see on üks neid väheseid mütoloogilisi mõisteid, mille algsoome nimigi on jäänd püsima keelde: nagu soomes painajainen, eestis luupainaja, -painakas, -painajas, -paine, -pain jne., niisama see sõnatüvi esineb ka liivis[3]). —

Kogu lääne-liivis painaja nimeks on pājnaji (L, Pz) ehk pājnaji (Ii), SjWied (LWb) kirjutab painaji (Pz); lõppsilbi kulumise järeldusel esineb ka pājna(j)i > pājna-i ~ > pājnai (L, Ii); gen. sing. pājna(j)iz (L, Ii) kui ka part. sing. ja nom. pl. pājna(j)ist (L) lasevad oletada sõna algkuju nagu soomeski * painajainen[4]). Analoogiliselt -ja tegijanimede eeskujul esineb nom. pl. ka pājna(j)id (Ii) või kogu sõna on siirdund -l'i < * -llinen tuletiste rühma: pājnal'iz : pajnal'iz (Pz, Ii). — Kogu ida-liivis öeldakse üldiselt igalpool pājna:

[1]) Vrdl. unerahu rikkuvaid kummitusi § 142, LRU II 245/6! Vrdl. külmkinga § 100, LRU II 52!

[2]) Bächtold-Stäubli, HDA I 282.

[3]) Painajast Soomes vt. Hästesko, Länsisuomalainen loitsurunous 113/22 ja Länsisuomalaiset tautien loitsut 166 jj.; Varonen, Vp 23—30 jne.; Eestis vt. Eisen, EM I 63/8 ja Luupainaja; Lätis vt. LP V 81, VI 179/83, VII 420—529; Saksas vt. Wuttke, DVA 3 272/6; Mogk, GM 2 37—40 jne.; Venes vt. Аѳанасьевъ, Поэт. возэр. II 100/3.

[4]) Ometi SjWied (LWb) ei tunne *-nen tüüpi üldse, vaid kirjutab painaji, pl. -d (s. t. „painaja" : -d).

part. sing. painõ (lvI, SjWied, LWb, kirjutab paina), mis näikse häälikusäänduslik kuju algupärasest * paina (ka eesti murdeis esineb vastavalt pain : paina ja päämiselt just nimelt Saare- ja Läänemaal). Paar korda tarvitetakse painaja nimetamiseks ka sõimusõna m a i t = mājta (Sr 110 ja 111 — vt. § 196). — Lätis painajat väljendab lietulēns ~ lietuvēns ~ lietvainis ~ lieton(i)s jt (ME), kuna kohalikus Dondangeni läti murdes öeldakse lietiš (Kr, Pr)[1]).

Painaja ilmumist ja v ä l j e n d u s v i i s e tõlgitsetakse mitmekesise terminoloogiaga. — Öeldakse lihtsalt, et lehmal o n painaja (Kr) või painaja saab j u u r d e (L), edasi painaja on p ä ä l või tuleb ja läheb pääle (Ii, Sr, Ir, Kr, V), painaja on s e l j a s või tuleb selga (Ii, Sr, Kr, Pr, Sn, V), aga kõige tüübilisemaid „oskussõnu" on siin siiski: 1) painaja r a t s u t a b = ratstub (lvL) ~ ratstab (lvI) inimest või looma, näit. ratsutab selle lehma hoopis ära (Kr 72), ja 2) painaja p i g i s t a b = pīkstub (lvL) ~ pīkstõb (lvI). Mõnikord öeldakse ka, et painaja vajutab ehk l i t s u b inimesele pääle (Ii, Ir, Kr), „s a j a b" s. t. kukub pääle (Kr), p i i n a b inimest ja looma (L, Sr, Kr, V), l ä m m a t a b (Kr 139) või ka käib k o l a d e s pääle (Ii 50).

Kuid painaja tegevus ei piirdu ainult seljas ratsutamise, pigistamise ega lämmatava pressimisega, vaid mõnikord painaja pigistab ka pingil istuva poisi j a l g u (Pr 62), s i k u t a b inimest voodilt maha (V 106) või topib talle isegi vastikult haisva s õ r m e s u h u (Kr 71 ja 139).

Painaja käes kannatav l o o m hakkab l õ õ t s u t a m a (Sr 69 — lehm, Sr 105 — hobune), hobune hakkab v ä r i s e m a kogu kehast (Ir 13), trampima ehk „p õ t k u m a" (Kr 113, Pr 22), t a m p i m a (Sr 105, Sr 114), „i u k s u m a" (Kr 113), h i r n u m a (Sr 114) ja niihästi hobused, lehmad kui inimesedki hakkavad i n i s e m a = ī'gõm (Sr 69, 110; Kr 72, 129 ja 139; Pr, V 57 ja 81).

Kui saadakse painajast lahti kuidagi viisi mingi abinõuga, siis öeldakse, et painaja — „korraga ära" (Kr) või l ä h e b ära (Ii, Sr, Kr, Pr, V), p õ g e n e b (L), k a o b (Kr), „l a g u n e b" s. t. eraneb haigest (Ir) või laseb selle valla (Ir).

191. Painaja o l e m u s t seletetakse mitmeti. — Kõigepäält kujutellakse painajat e r i o l e v u s e n a, keda keegi teine inimene — „kuraditeenija" (vt. § 155) — „p a n e b" teisele

[1]) Ka läti nimetus võrsub arvatavasti vajutamise, painamise ideoloogiast, kuigi seda on ühendet ka poola ja väikevene kuradinimetusega litun (vt. ME sõnastikku).

selga (Kr, V), näit. poiss pannud tüdrukule painaja pääle (V 81 — vt. § 192). Seda võidavat teha isegi paha kulsti = nuovälka (vt. § 160) abil (Kr)[1]).

Sagedamini aga keegi isik ise „on" (L) või „käib" (Ii, Sr, Pr, V) või „jääb" (V) või „saab" (Sr, V) painajaks. See isik on harilikult ikka mõni paha inimene = äbjõva ~ slikť rišting (Kr), nõid = buŕa (Kr, Pr), selline kuradi-ori = kuŕe-kalp, kes tahab teha aina halba (Kr 72, Kr 113). Painajaks käimist kujutellakse nõnda, et see halb inimene ise magab oma asemel (Kr), kuna teisi vaevama läheb tema hing (Sr) või vaim (Kr, V), ihu jäävat magama, inimesel olevat siis teine vaim (V)[2]). — Kuradit orjava nõia asemel öeldakse mõnikord ka otsekohe, et painaja on kuradist endast (Kr 113, V), kurat olevat painajaga „ühe käe pääl" (V).

Edasi teatakse, et painajaks saavad need lapsed, keda sünnitamisel hukatakse (V)[3]), kuna surnud üldiselt ei käivat painamas (V) või kui käivad, siis vast ainult mõni paha surnu, aus inimene ei tule painama ei elus, ei surnult (V). Ometi teatakse juhtumusi, kus ka surnu esineb painajana[4]). —

[1]) Võimalik, et sellises painaja „panemises" kajastub moondund kujul muistne käsitus painajast kui erilisest haigushaldjast, keda taigur maagiliste võtetega võib saada oma meelevalda (hiljem selle asemele on astund käsitus, et taigur ise käibki painajaks). — Ligemalt vt. halli puhul § 208. — Haiguste etioloogiat soomlaste teadvuses katsub valgustada Manninen, Die dämonistischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben (FFC 45); painaja puhul eriti vt. lhk. 175/83. — Eestis selline haiguse „saatmine" on saand oma ilmekaima väljenduse teatavasti rabanduses ehk lendvas, mida Liivis sellisel kujul ei tuntagi (vt. siiski lhk. 45).

[2]) Selline hingerännak on saand Liivis oma klassilise käsitelu võlu puhul — vt. § 171, 173 ja 179.

[3]) Hukatud laste kummitelemisest vt. § 99, LRU II 48—51; vt. ka külmkinga puhul § 118, LRU II 143/7. — Olgu mainitud, et Lätis (ka Saksas ja mujal) hukatud laste kummitelemine ja üldse esinemine just painaja nime all on üsna üldine — vt. LP VII 440/60.

[4]) Vrdl. ka § 98, LRU II 47: „Tapetud naine" (S. 55 C). — Olgu mainitud, et surnu painajaks käimise motiiv üldiselt igatahes vanem on kui elava inimese käimine. — Paar korda kõneldakse Liivis ka painavast pisimehest, kes pistab magajale sõrme kurku (Kr 71 ja 139 — vt. § 194) ja keda võiks pidada painava surnu (resp. muistse haigushaldja?) mälestiseks (vt. sel puhul FFC 45, lhk. 179/80) kui mitte juhuslikuks moodustiseks.

PERENAINE LÖÖB SURNUD VANAMEHEL SILMA KATKI (S. 188)

Kuskil Ūžkila talus painaja käind hobuse pääl. Jõuluööl perenaine luurand teda, istund pimedas nurgas, latern seeliku all. Korraga hobune hakand tampima ja tammuma. Perenaine võtnud vana katuselaua ja vedand sellega üle hobuse selja, õige kõvasti visand. Kuid näind ta polnud midagi ja läind siis tuppa magama. — Sääl tulnud tuppa keegi ammu surnud vanamees, roheline mantel ümber, ja öelnud, miks perenaine teda löönd, tal olevat silm katki. Perenaine vastand: „Kui sa veel tuled minu talli, siis saad kohe otsa s. t. surma (!), ma valan sulle keend vett pääle!“ Vanamees läind siis välja ja löllitand aina järgi. — Pr 22.

Lõpuks väidetakse isegi kaht sorti painaja eksisteerimist: 1) teiste inimeste „pandud“ painaja ja 2) haigus painaja, mis tekib iseendast, inimese verest (V). — Tuletagem ka veel meelde, et sageli hajuvad painaja ja nõia piirid olematuiks (vt. lhk. 46 ja 58/9), kuna teinekord taas esinevad segi painaja ja võlu terminid, eriti hingelooma-muistendis (vt. § 173 — V 72 ja Kl 27); painaja ja halltõve ühiseist joontest vt. § 201; külmkinga puhul vt. § 102, LRU II 54.

Kuida saada painajaks, seda teatakse võrdlemisi vähe. — Kinnivõetud painaja õpetand kord, mindagu kesköö tara (aia) tugiteiba manu ja ronitagu sääl üheksa korda läbi, siis saavat painajaks (Sr 69)[1]. Teinekord tark vanamees õpetand ainult ronima öösel kurast küljest selga ja pigistama objekti, nii et see ei saa liigahtuda (Ii 50). Kes tahab „jääda“ painajaks, see pugegu vana kuu neljapäeva õhtul tara (aia) tugiteiba tagant läbi, pugegu siis kolm korda tagurpidi ümber selle toe ja võidku oma otsa kolm korda määrdega, mis olgu keedetud kokku õllest (?), merekuradisitast ja seasitast, võidmisel üteldagu „nüüd sa ajele (s. t. jookse), nüüd sa ajele!“ — niipea kui ta ütleb need sõnad, kohe ta jääb painajaks või aga võluks (V, vrdl. § 171).

192. Põhjusi, miks minnakse painajaks, on igasuguseid: halb inimene läheb lihtsalt selleks, et teha halba (Kr); mõni mees käib painajaks sellel, kelle pääle ta on vihane, või pigistab selle elajaid (Sr); minnakse kadedusest (Pr 214 — vt. § 198); keegi isand s. t. mõisnik, kes orjab kuradit, pai-

[1]) Nähtavasti see retsept on lainatud libahundistumisest — vt. § 185.

nab oma hobuseid selleks, et hukata kutsarit ja anda selle hing kuradile enda hinge asemel (Kr 113 — S. 187, vt. § 199)[1]). Juhtub aga ka seda, et painajaks minnakse koguni vastu oma tahtmist: keegi inimene on „ära nõiutud" (Pr 62) või „ära tehtud" (Pr 64), nii et ta on sunnitud minema[2]). —

PERENAINE EMAST „ÄRA TEHTUD" PAINAJAKS (S. 183)

Ühel naisel Vaid-külas painaja ratsutand lehma. Naist õpetet, võtku ta must (s. t. hukas) särk, pühkigu sellega lehmalt higi, väängu siis särk kokku ja pangu hää raske kivi alla, — siis saavat näha, kes see käija on. Naine teindki nõnda. Sääl aga nende eneste perenaine jäänd haigeks, kes olnud selle naise mehe õetütar. Naine kutsutud perenaise manu ja see palund, laskunaineteda valla. Naine ütelnud, ta ei teadvat mitte midagi, millest lahti lasta. Siis perenaine seletand: „Vaat, mina ju olin, kes sinu lehma ratsutas." Siis naine hüüdnud: „Voi mu Jees, või sina minu lehma! mis sa sellest said, et ratsutasid minu lehma? ma olen ju su lastele nii palju andnud ja aidand..." Perenaine nutnud ja ütelnud, ta ei võivat parata sääl midagi, see olevat talle emast juba „ära tehtud", ise ta ju ei tahakski minna, kuid emast olevat nii tehtud. — Siis naine võtnud särgi kivi alt välja, ja perenaine saand terveks. — Pr 64.

NOORIK PEAB MINEMA JÕULUÕHTUL PAINAMA (S. 183)

Kord jõuluõhtul noorik kuskil Saaremaal jäänd väga kurvaks. Mees pärind ja pärind, kuni noorik seletand: ta pidavat minema seitse penikoormat säälpool „Saaremaa linna", s. t. Kuresaart vaevama painajana suurt valget mära. — Sr 44[0] [3]).

Tihti käiakse painamas erootilisil põhjusil või viiakse painamisega armuasjad ühendusse[4]): poisid painavad

[1]) Vrdl. § 168.

[2]) Germaani maailmas väga populaarne kujutelm, tuttav ka kogu Baltikumis. — Kuradist „täisistutud" ehk vaevatud naise painamas käimisest vt. lhk. 201.

[3]) Siin on ilmsesti näha võludesõidu mõju (vt. § 174 ja 179), mis on väga populaarne teatavasti ka Saaremaal, — jutustaja eidekene kuulnudki kogu loo Saaremaa poisilt, kes tulnud suveks üle mere Liivi randa tõhe.

[4]) Seletust vt. lhk. 193.

tüdrukuid (Ii 50), tüdrukud poisse (L 125, Sr, Pr 62). Sellisel korral sobib painaja sildi alla muidugi ka lihtsaid külaelu armulugusid, tegelikke „romaane" ja jante. —

RÄTSEP „PANEB" NEIULE PAINAJA PÄÄLE (S. 185)

Vana Ūdruoťš-talu (V) perenaine, kui ta olnud veel neitsi Reffan Maŕi, pole võtnud Vilberg-rätsepat magama oma manu voodisse öösel. Maŕi läind magama asemele, rätsep õmmelnud veel laua man ja „pannud" siis Maŕile painaja päälle. Maŕi inisend voodis, rätsep naernud aina, inisegu aga päälegi. Kuid ometi Maŕi pole tahtnud rätsepat omale kõrva, sest see olnud lombak. — Hommikul olnud kõigil nalja laialt: Maŕi hakand riidlema rätsepaga, miks see pannud painaja pääle, rätsep taas vastu, miks Maŕi pole võtnud teda omale kõrva. — V 81 [1]).

POISS SUNNIB TÜDRUKUT ENDALE TULEMA (S. 185)

Üks Ūžkila poiss tahtnud väga üht neitsit, kuid see pole tahtnud teda. Poiss mõtelnud, mis teha nüüd ometi, kuis tüdrukut saada. Ta läind ühe vanamehe manu, las see õpetagu, kuis võiks minna painajaks. See õpetand, mingu vaid öösel ja ronigu kurast küljest neiule selga ja pigistagu teda hästi, nii kõvasti, et tüdruk ei saa ligahtudagi.

Neiu ise näind oma silmaga, et painaja tulnud, kuid pole saand karjudagi. Tüdruk mõtelnud küll, et ta on näind sellist inimest, kuid pole tundnud, et see ongi ta tahtja. Siis tüdruk saand liigutada kura kätt ja jalgu, — kohe painaja kukkund maha „broikt" nii kõvasti voodi veerde, et olnud kuulda.

Olnud ühe öö vahet, tüdruk läind magama teise kohta. Kolmandal ööl painaja olnud jällegi seljas [2]). Siis tüdruk saand haarata tal kinni kurast kõrvast, ja painaja läind taas ära. Ja kui ta tulnud kolmandat korda, siis neitsi tundnud ta ära.

Nüüd ta hakand mõtlema, et vaja oleks ikkagi minna sellele poisile, ja kõnelnud ka oma emale. Ema pannud vastu: „Sa lähed sellisele kuradile, kes käib öiti elajail ja ini-

[1]) Oo jah, Mari võtnud seda asja ikka päris tõsiselt ja uskundki, et rätsep pannud talle painaja pääle, kuid teiste naer ja pilge teind tõest lõpuks nalja.

[2]) Öö vahet, teise kohta magama, kolmandal ööl jälle — need on õieti tüübilisi halltõve motiive (vt. § 200 ja 204), mis kantud üle painajale.

mesil kolades seljas!“ Tüdruk küsind, kuis ta muidu saab, kui kaua ta nii võib elada, jääb haigeks kah. Ja ema soostund ka siis lõpuks.

Nad käind papi man ära ja hõigatud maha. Saabund pulmapäev, mindud pühakotta altari ette laulatuma, — sääl aga neiu surnud äkki ära ja toodud surnuna koju. Peigmees pole tulnudki enam sinna. Ja nii — oleks küll pulmapidu, kuid saand matuseks. — Ii 50.

POISS KUTSUB PAINAJA-NEIU ENDALE SELGA (S. 185)

Vänta-linnas (Windaus) keegi poiss olnud voodis veel ärkvel ja näind, kuis ilus neitsi, paun käes, tulnud uksest sisse ja vaadand magajaid üht kui teist. Poiss mõtelnud, selline ilus neitsi, vaja kutsuda enda manu, ja hüüdnudki: „Tule siia minu manu magama!“ — Ning mõistate, kohe tulnudki sinna ja kohe olnudki poisil painaja seljas. Ja alati kui poiss heitnud aga natukesekski voodisse, kohe painaja olnud seljas, ja kui poiss istund pingil, siis ta pigistand poisi jalgu. Palju jahtimist olnud poisil ja rohtude otsimist, kuni saand lõpuks painajast valla. Painaja ütelnud veel viimaks: „Mis sa mind kutsusid, mis sa mind kutsusid!“ [Ligema järelepärimise pääle jutustaja arvas, et see oli võib-olla selline äranõiutud neitsi, nii „ära tehtud“]. — Pr 62.

MEES AJAB PAINAJA-NAISE MINEMA (S. 185)

Keegi mees kosind painaja naiseks. Nad eland hästi. Kord jutu pääl naine seletand, kuis ta meest painand. Siis mees vihastund: „Ah nii, siis sina see olidki, kes mind piinas!“ — Ja ajand naise enda mant ära. — L 125 °.

Viimased näited otsekui juhivad meid rahvusvahelise ja kogu Baltikumis nii populaarse painajaloo juurde, kus ilus neid käib painamas läbi oherdiaugu ja saab noormehe naiseks, naerab kirikus kuradi nahavenitamist ja kaob jällegi läbi oherdiaugu. Ka Liivis see lugu näikse tuttav, kuid veelgi tuttavam on kuradi hammastega nahavenitamine eraldi, iseseisva loona, nagu see algupäraselt ongi iseseisev keskaja Lääne-Euroopa legend [1]), mis Eestis (ja harva ka Lätis [2])) nii omapäraselt läind segi painajaneiuga.

[1]) Ligemalt vt. § 124, LRU II 165/7.
[2]) LP VII 504 (5).

OHERDIAUGUST NOORIK (S. 184)[1])

2 varianti (lvI): 1 V 57, 2 V 98.

I A a Kord olnud üks väga ilus poiss, keda tahtnud kõik tüdrukud, kuid ta pole võtnud ühtki, vaid ainult õrritand-narritand neid (2).

b Sellepärast üks ilus neitsi „jäänd" painajaks ja hakand „pigistama" poissi. Poisi voodi kohal olnud oherdiauk, ja säält see painaja tulnudki sisse (2).

B a Keegi poiss magand välise seina veeres. Talle tulnud iga öö painaja selga ja vaevand teda, nii et poiss inisend otsekui lehm (1).

b Poiss olnud lõpnud juba nii ära, et viimne ots käes. Sääl ta näind seinas oksaaugu ja mõtelnud, vaja teha punn, — siis saaks näha, kes selline on (1).

II a Poiss pole võind kannatada enam seda välja (2), teind siis päeval punni augu jaoks valmis (1, 2) ja võtnud selle õhtul voodisse kaasa(1).

b Niipea kui painaja tulnud selga, ta võtnud punni ja pistnud augule ette (1, 2).

c Painaja muutund säälsamas imeilusaks neitsiks, kes poisile meeldind, nii et ta kosind selle omale naiseks (1, 2).

III a Nad eland hästi (1), neil sündind kakslast (1, 2), ainult kunagi naine pole naernud (1, 2), tehku mees nalja ja vigureid palju tahte (2).

b Kord mees tahtnud minna kirikusse, naine olnud kohe nõus (1), ja nad läind (1, 2).

c Ning sääl kirikus naine korra natukeseks naernud (1, 2).

IV a Kui nad tulnud koju, siis mees küsind (1) tee pääl (2), miks naine naernud pühakojas (1, 2).

b Naine vastand, kuis sääl siis ei peaks naerma, kui kurat olnud kantsli pääl ja kirjutand härjanahale oma rahvast, kes haigutand ja tuk-

[1]) Selle germaani maailmast Baltikumisse rännand muistendi vasteid Lätis vt. Šmits, LPT IV 279/86 (1—10); Eestis vt. FFC 25, S. 59. — Vt. sel puhul ka O. Dähnhardt, Natursagen III 380; E. H. Meyer, Germanische Mythologie 125 (Die Verbindung einer Mar, Elbin, Vetekvinde, weissen Frau od. Schwanjungfrau mit einem Gewitteralb, der in einen Menschen verwandelt ist); H. Holmström, Folkminnen och Folktankar 1918, № 4/6 (side luikneitsi-motiiviga ligemalt analüseeritud); L. Laistner, Das Rätsel der Sphinx (kogu muistend seletet õieti erootiliste unenägude tulemuseks).

kund jutluse aegu, kuid nahast tulnud puudu, ja siis kurat venitand seda nahka nii kaua, kuni nahk rebenend katki ja kurat kukkund kantslilt selili maha, — seda siis naine naernudki (1, 2).

V a Kord (1) ~ selsamal õhtul voodisse heites (2) mees küsind naiselt: „Kas sa tead ka, kust ma sain sinu?“ (1, 2). —

b Naine vastand, et ei tea (1) ~ kust siis (2).

c Mees seletand: „Vaat, siitsamast august!“ (1, 2).

d Aga niipea kui mees tõmmand punni augu eest ära, naine olnud kadund (1, 2).

e Ometi sel mehel saand keedetud ka edaspidi kõik söök, ainult näha pole olnud kedagi (1).

VI a Kord see mees läind ühte teise tallu ja näind sääl oma naise teise mehe naisena (1, 2).

b Ta öelnud, see olevat tema naine (2) ja küsind: „Kust sa, mu naine, siia said?“ (1).

c Kuid teine mees vastand, naine olevat tema (1, 2).

d Nad tülitsend küll kahekesi (2), kuid ikkagi see naine jäänd teisele mehele (1, 2).

e Ometi selgi mehel olnud pestud kõik lapsed, tehtud kõik asemed ja keedetud kõik road, ainult näha pole olnud kedagi (2).

VII See naine olnud juba enne teise mehe naiseks, ent ta olnud kuradist „täis-istutud“ [1]) ja sellepärast ta käind painajaks (1).

193. Oma teotsemises painaja esineb elava olevusena, keda nähakse ja kuuldakse, kes võib kõnelda ja liikuda, kellel on oma kuju ja välimus. — Täitsa üldine on painaja nägemine (Ii, Sr, Ir, Kr, Pr, V — vt. vastavaid muistendeid). Nähakse selgesti, et tuleb selline mees sisse ja — juba painaja seljas mis kole (Kr). Kord nähakse isegi seda, kuis painaja vilksatab akna alt mööda valge rätiga (Sr 110). Painaja kuulmine on sama sagedane: sa magad ärkvel oma asemel ja näed oma silmaga ning kuuled oma kõrvaga, kuis painaja tuleb (Ir), kuulevad seda ka teised (Kr 72). Mõnikord kuuldakse painaja tulemist tuppa (Kr 71) ja liikumist toas (Sr 36) või lähenemist loomale (Sr 69, Ir 13), mõnikord nagu kass hüppaks kapilt päetsisse (Sr 111) ja mõnikord painaja lükkaks nagu kartulakorvi ümber (V 78). Isegi painaja kõnelemist on kuuldud (Ii 45; Sr 36, 69, 110, 111; Kr 114, 142, 148; Pr 62).

[1]) Vt. § 155, lhk. 19.

PAINAJA PÄRIB HAIGET TAGA (S. 189)

Jutustaja ämm kõnelnud, kuis Amliń Pētõr olnud painajaga hädas: iga öö see tulnud talle pääle. Kuid kord Peetrit pole olnud kodus. Siis painaja tulnud öösel aknataha ja küsind: „Kas Amliń kah on kodus?“ Mitte keegi pole talle vastand. Imelik, kuis ta teadis, et Amliń'it polnud kodus! — Sr 24.

Painaja tegevusajaks on muidugi öö, kunas magatakse. Ta võib liikuda ja vaevata magajaid mistahte ööl. Sageli teda märgatakse just keskööpaigu (Sr 69, Ir 13, Kr 113 ja 129, V 106). Nagu aga igasugu pahade olevuste liikumisaega armastetakse siduda teatud pühadega, nii piiritellakse mõnikord ka painaja liikumine jõuluööga (Sr 44, Kr, Pr 22) või vana-aasta ööga (Kr, V, Kl)[1]).

Kui painaja on kord juba tulemas, siis ta pääseb sisse igast pisimastki august seinas või ukses (Kr, Pr). Vanasti olnud pea igalpool toa ukses või seinas oherdiauk, millest veetud köisi läbi, — vaat sellest august painaja tulnud iseäranis meelsasti sisse (Kr, V), mõnikord ka lihtsalt kas või oksaaugust (V). Kui pannakse see auk kinni, siis ta ei saa sisse või ei pääse enam välja, ja siis tuleks otsida läbi kogu tuba, kas ei leidu sääl mingit võõrast asja, mida sääl enne pole olnud, aga tjah, kes teda siis õige on otsind (Kr)! Teinekord küll painaja ise muutub kohe ilusaks neiuks, niipea kui pannakse kinni ta väljapääsuauk, ja siis ta on käes (V — vt. § 192). Niisama painaja pääseb ka loomade manu lauta kas või ainult läbi oherdiaugu (Kr, Pr), isegi lukk läheb lahti ta ees (Sr 69). Loomade kaitseks topitakse selliseile aukele korgid või punnid tagurpidiette, — siis painaja ei pääse enam ligi (Kr).

194. Otse silmatorkav on see mitmekesidus, millisel kujul painaja esineb, millise vägagi erineva välimusega teda on nähtud. Siin tundub eestkätt teatud vahe juba selles, keda painaja ratsutab, kas inimest või looma. — Inimese painaja on ise ka sagedaimini lihtsalt „inimese näoga“ (Kr, V), selline mees (Kr) või naine (Ir), tuttava näoga poiss (Ii 50), ilus neitsi (V 57, 98), kellel paun käes (Pr 62). Jutustaja enda ema näind, kuis ilus neitsi, rong rõginaid (kringlikesi) käes, tulnud tema voodi manu ja hakand pigistama teda (V 183° =

[1]) Niisugusel puhul ongi painajaks just nimelt surnu (Pr 22).

S. 185). Alati painaja pole hariliku inimese välimusega, vaid ta on suur mees kole suurte kätega (L 124), tavaline inimene suure lihava kuklaga, käed aga peenikesed nagu seened (Kr 142), ahvi näoga pisimees (Kr 71) jne.; sa magad voodis ja näed unes: koer või poisikene või suur inimene tuleb sulle pääle ja pigistab nii et . . . (V). Mõnikord painaja ainult „näitab" end inimesenäolisena (Sr), kusjuures ta ei tarvitse näidata end sugugi omaenda näol, vaid ta võib võtta ka mõne teise inimese näo.

PAINAJA NÄITAB END TEISE INIMESE KUJUL (S. 188)

Kord painaja olnud seljas sepa vanal Triinul ja näidand end Brõkša-talu (Sr) Spruojg'i poisikese näol. Triin kiskund tal silmad katki ja tahtnud minna pärast vaatama Brõkšale, kas poisil on sääl silmad verised. Kuid jutustaja ema keelnud ja hoidnud tend tagasi, ärgu mingu — vast naerdakse ta välja või riieldakse, sest see poiss olnud ju veel päris laps. Ja tõepoolest selle poisi silmad olnudki terved, — küllap painaja olnud keegi muu selle poisi kujul. Näidanuks painaja end oma näoga, siis ta nägu olnuks katki. — Sr 19 [1]).

„VARI" PAINAJAKS (S. 185)

Jutustaja enda mees Peeter magand Kuolka-külas oma voodil. Kesköö paigu keegi tulnud ta manu, haarand käest kinni ja tahtnud vedada tend voodist välja [2]) — olnud selline imelik karvane käsi. Mees tõugand ta ära, kuid see tulnud teist korda ja tõmmand kõvemini, tulnud kolmandat korda — käsi olnud selline peenikene ja veelgi enam lõma [3]), kuid mees tõugand ta jällegi ära ja näind siis, kuida painaja läind voodist mööda ukse poole otsekui mõni mees — selline „vari" [4]) see olnud. Mees kuulatand küll ja vaadand, kuid uksest pole läind välja kedagi. Hommikul ta jutustand lugu muile, ja need kahjatsend, et mees pole äratand neid üles. — V 106.

[1]) See on juba Saalomoni tarkus: olgu nii või vastupidi — ikka on painaja süüdi!

[2]) Vrdl. kummituste päätükis L 102 — § 142, LRU II 245.

[3]) Vt. ka järgnevaid lugusid. — Küllap need lömased käed, mis tükivad kurkugi (vt. alamal), on tingitud unenägudest, kui seedimine on rikkes ja selletõttu suus ilgelt halb maik või koguni kalduvus oksele.

[4]) Liivi keeli vi'l („vilu"). Varju lätikeelne vaste ä'n(õz) esineb liivis kummituse nimena — vt. § 144, LRU II 250.

PISIMEES AJAB SÕRME KURKU (S. 188)

1) Kui jutustaja õde olnud veel noor neitsi, siis painaja käind temal alatasa seljas. Ühe öö ta magand oma voodis, tulnud parajasti nii magus uni pääle, sääl ta kuulnud äkki, kuis keegi tulnud uksest sisse. Ta pidand silmad pilukili ja näind, et tema voodi manu tulnud selline pisikene hall, selline pruunivõitu mees otsekui ahvi näoga. Tüdruk seisnud tasa ega ole liigahtund põrmugi. Siis see pisimees võtnud pistnud oma esimese sõrme talle suhu. Niipea kui pistnud sõrme suhu, kohe tüdruk hammustand sellesse, ja pisimees tõmmand sõrme välja, tüdrukul aga jäänd nii halb maik suhu, et oksendand päeva läbi ega ole võind süüa suutäitki [1]).

Ühel teisel ööl jällegi ta ärgand unest — ta kõrval magand selline pisipisikene inimene. Tüdruk pimedas katsund teda kätega: selle sõrmed olnud peenikesed otsekui sukavardad, käevarred olnud sellised kui väitseroots nii õhukesed ja lahjad, ning ta ise olnud nii pisikene nagu kaheaastane laps, veel vähem — nagu üheaastane laps, selline! Tüdrukul olnud koledasti hirm, — niikui ta haarand kinni sest mehest, nõnda ta tõmmand ja visand selle sinna põrmandule, et põrmand kõmand. Tüdruk võtnud tule üles, vaadand, — mitte midagi pole olnud ei põrmandul, ei kuskil — kõikjal ainult endised asjad.

Aga sellest silmapilgust pääle see painaja pole tulnud talle enam kordagi pääle. — Kr 71.

2) Ühel mehel olnud kord painaja pääl, nii et mees pole saand karjudagi, vaid inisend ainult. Painaja ajand oma sõrme talle kurku, ja see sõrm olnud nii peenikene nagu va seen ja kole vastik hais olnud sel sõrmel. Mees hammustand painajal sõrmesse. — Kr 139.

Enam-vähem inimkujulise painaja kõrval haige tunneb mõnikord ka nagu kassi hüppamist kapilt või koonlavarda veermist põrmandul (Sr 111) või miski karvase otsekui orava- või kassisava libisemist mööda nägu (V 78)[2]). Mõnikord haige näeb ainult küündlatuld lae all leeklemas (Sr 110). Ja isegi lihtsa väikese heinakõrrekese näol painaja pressib inimese hingetuks — kõrs pole pikem kui toll või poolteist,

[1]) Jutustaja ei teadnud, kas ta õel polnud sel ajal parajasti kuupuhastust, mispuhul ikka nähakse selliseid unesid ja tuntakse südamepööritust, jah, oksendetaksegi tegelikult. Seedimisrikkest oli juba äsja juttu.

[2]) Küllap seda nähakse unes siis, kui tekk on vajund näole ja takistab hingamist.

aga tal on selline jõud, et kahe-kolme päästeminemisega võib pigistada inimese surnuks (V). Ometi painaja kõrre kujul inimeste vaevamine on erandlik, kuna sellevastu otse traditsiooniline see on loomade man.

Loomade — hobuste ja lehmade — painajaks on harilikult ikka mõni tähtsusetu pisiasi (S. 187 — vt. § 199): heinakõrs (Ii, Ir 13), õlg (Ii 31, 45, V) ja nimelt kaheharaline õlg (Kr 72, 129) või hein (V), puupuru (Sr 114), puutükk (Ir), rasv (V), vana pastlatükk (Sr), suur nõel (Ii 31, Sr, Kr), hang (Kr), hark (Sr 114) ja nimelt sõnikuhark (Kr 113), põrmandu luud (Sr 69, V 135), luuavars (V 135). Aga ka inimese näol painaja ratsutab loomi (Sr 69, V), isegi surnu tallab hobust (Pr 22). Edasi loomade painaja esineb veel koera (V), kassi (Sr 105, V) ja suure kärbse kujul (Ii 51, Kr) või öeldakse käega lüües: igasugu kujul ja mistahte näol (Ir, V), ta on „milline-ei-milline" s. t. igasugune (Sr 110), — oluline on aina see, et „temast jääb ikka midagi järele", ainult irreaalne nägemus tema ei olevat (Sr).

ABINÕUD PAINAJA VASTU

195. Mida vähem teatakse saladust, kuis saada painajaks, seda enam teatakse abinõusid, kuis saada temast lahti (S. 189). — Targad inimesed mõistavad painaja lihtsalt „ära võtta", nii inimeselt kui loomalt (Ir, Kr — vt. ka Ir 13, § 199). Kuid see pole painaja man oluline arstimisviis — tüübilisemaid abinõusid painaja vastu on igasugu muud täpsemalt määriteldud maagilised toimingud.

Juba enne painaja tulemist on tarvitusel teatud ettevaatusabinõud, et painaja ei pääseks üldse ligi: hommikul tõustes tõmmatakse sukk kurra jalga ennem kui häässe (V), toas topitakse kinni kõik augud ja avaused (Kr, V, vt. ka § 192) või kaitstakse end mõne elukardetava terariistaga, pannakse puss voodisse põhukoti alla (Kr). Kord pandud kaks pussi seina vahele (Sr 24), teinekord kellegil mehel olnud magades puss man, painaja visand pussi ära, olnud väga vihane, kuid läind ikkagi ära, pole saand pääle (Kr 136⁰ = S. 189). Et painajat otsekohe visataks pussi või

mingi muu terariistaga [1]), seda ei teata või ei mäleteta just hästi (Kr). Küll aga teatakse, et keegi haige pannud õhtul magama heites linaharja omale rinnale, raudpiid ülespoole; öösel painaja tulnud, kuid pole saand minna inimesele pääle: teravad nõelad ees! siis painaja läind ära ja öelnud küll, kui tal tuju oleks, ta keeraks harja teisiti, piid alla, kuid pole keernud midagi — ei tohtind nähtavasti (Kr 114 = S. 189)[2]).

Painaja ligipääs tahetakse teha võimatuks ka põhimõtte järele *„mis vastik mulle, see vastik muile“* ja püütakse äratada painajaski jälkustunnet.

INIMESE VÄLJAHEIDE PÄÄSTAB PAINAJAST (S. 189)

Kord kellegil painaja käind liiaks palju séljas. Ta pole saand päästa teisiti, kui võidnud siis ühe riidetüki inimsitaga ja pannud omale rinnale, kui heitnud selili magama. Öösel painaja tulnud, tahtnud litsuma hakata — olnud selline sama inimene, aga suure lihava sihverplaadiga, käed olnud pehmed kui päkaseened. Siis see painaja öelnud: „Nüüd ta haiseb nagu va sokk! haise siis, haise — mulle pole sind vaja!“ Ja kadundki ära, pole saand seekord pääle. — Kr 142.

Ometi jälkustundega eemalepeletamise võte on enam omane halltõve kui painaja man. Halli man jälkuse sugereerimine on üks tähtsamaid päästeabinõusid (vt. § 206), kuna painaja man see näib rohkem juhuslikku laadi. Teiseks tähtsamaks kaitseabinõuks halli puhul on põgenemine tema eest varju, peitu või halli eksiteele petmine ja tüssamine, — painaja puhul sellevastu iseloomustav on püüd hakata aktiivselt vastu, niiütelda vastukallaletungiga vainlast võita, hukata, vigastada, kolkida läbi või vähemalt tõugata ära endast painaja. Kuna halli enam kardetakse, siis painaja vastu ollakse enamasti ikka julged, mis on ka arusaadav: halli peetakse ju salapäraseks ériliseks olevuseks, kes äratab teadagi hirmu ja kartust, painajat aga peetakse sagedaimalt kaasinimeseks, kellest peab saadama ikkagi kuidagi jagu. — Nii keegi tüdruk haarab painajal julgelt kinni kurast kõrvast (Ii 50 — vt. § 192), keegi naine kisub painajal silmnäo puruks (Sr 19 — vt. § 194),

[1]) Nagu näit. tuulispääd (§ 182).
[2]) Populaarne motiiv kogu Baltikumis.

mõnikord hammustetakse painajat isegi sõrme, kui see topib sõrme suhu (Kr 71 ja Kr 139 — vt. § 194). — Kord keegi mees saand painaja kätte, andnud pliuh üle kõrva ja öelnud, teine kord ärgu tehku enam nii[1]) (Kr 148 = S. 188). Ja kui muud ei saa, siis lükatakse painaja vähemalt minema, endast ära, visatakse kõigest jõust maha, et põrmand kõmab (Kr 71 — vt. § 194).

Sagedane on painaja peksmine ja läbikolkimine, kusjuures ei saa aga tarvitada mitte igasugu kättejuhtuvat riista, vaid sellist, millel arvatakse olevat maagiline jõud. — Kui keegi kaaslasist kuuleb haige inisemist, siis ta võtab kura jala viisu või vana pastla või viha ja peksab sellega haiget, siis painaja kaob (Kr). Jutustaja ema isal painaja olnud alatasa pääl, kuni pekstud kura jala pastlaga, siis kadund ära (Sr 27 = S. 189).

PAINAJA VAEVAB PASTLAGA LÖÖJAT (S. 189)

Brõkša-talus (Sr) Vol(g)ánski ja Folmań magand ühes toas. Tulnud painaja tuppa ja läind käg-käg-käg-käg Kaarlile pääle, piinand seda. Siis üks naine võtnud kura jala pastla, löönd seda meest ja juhtundki just painajale pihta. Teisel ööl aga painaja tulnud selle naise manu vaevama ja ütelnud ise: „Sina kelm, miks sa peksid mind kura jala pastlaga, nüüd ma piinan sind!“ — Kui kura jala pastlaga pekstud, siis painaja pole tulnud enam. — Sr 36.

196. Ettevaatusabinõude ja vastukallaletungi järele järgmine oluline võte painaja vastu on tingitud selle haiguse iseloomust: kuna painaja pigistab inimese oimetuks, nii et see ei jõua liigahtudagi, siis usutakse muidugi vastupidist, et painajast vabastab just liigutamine. — Kui suudetaks aga ainult vähekesegi liigutada, kas või ainult varvastki, kohe painaja jätaks inimese rahu, laseks ta valla (Kr). Kui inimene saab liigutada raasukesegi kas või ainult sõrme, siis painaja „laguneb“ s. t. eraneb temast; nii mitu korda kuuldud siis, kuis painaja kukkund sinnasamma aseme kõrva maha „potst“ (Ir). Harilikuimaks abinõuks painaja vastu ongi siis kura jala suure varba liigutamine (Kr, Pr, V) või kura käe

[1]) Tavaline lööksõna libahundile järgitegijal — vt. § 185.

ja jala liigutamine, — siis painaja kukub maha „broigt“ (Ii 50 — vt. § 192). Aga nii tugevaid, kes seda ise suudaksid, on saja kohta vast ainult üks (Kr). Ometi, kui ei jaksa liigutada ise, siis tulgu liigutama varvast kas või keegi teine inimene, muidu painajat ei või saada maha (Kr).

PAINAJA LÜKKAB NAGU KARTULAKORVI ÜMBER (S. 189)

Kord vana Lounits magand aidas, tal olnud kartulakorv päetsi otsas. Sääl ta kuulnud, nagu lükataks ta kartulakorv ümber ja nagu veereksid kartulad mööda põrmandut. Ja siis tulnud talle pääle selline raskus, läind üle suu selline karvane nagu oravasaba või kassisaba, nagu pühkind üle näo temal ja hakand siis pigistama teda. Siis ta saand liigutada kura varvast, ja siis jäänd kergemaks. Hommikul ta vaadand, — kartulakorvi pole liigutetki. — V 78.

Nagu libahundi man inimnime hüüdmine niisama ka painaja tundmine ja nimepidi nimetamine hoiab teda tagasi päältungimast, üldse sõnadel, kõnetelul, ähvardusil ja sajatusil on maagiline mõju painaja vastu kaitsmiseks nagu muudegi pahade olevuste vastu. — Tarvitseb ainult kirjutada üles painaja nimi sinna tuppa, kuhu ta tikub väga sisse, ja panna lauale kiri tema jaoks, — ei enam painaja pääse ligi (Ii). Aitab juba lihtsalt painajaks käiva inimese õige nime trehvamisest. — Kellegil inimesel olnud painaja, ja see inimene saand tema kinni, trehvand ütlema ta õige nime, kes ta on, ja pahandand, miks see nii tegevat; küll siis painaja palund ja jätnud ta rahu (Kr 148 = S. 189; vrdl. ka Ii 50 — vt. § 192). Ristiusu mõjul aitab muidugi ka palve. —

ISSAMEIE PÄÄSTAB PAINAJAST (S. 189)

Jutustaja ema olnud lapsevoodis haige ja taat pugend toa päälе magama. Poiss olnud läind külla, ja taat heitnud just selle poisi Juŕi asemele. Korraga ta märgand, et olnud nii raske, katsund käega, — suur mees olnud pääl, käed olnud nii suured, et taat pole saand ümbert kinni. Taat tulnud toa päält maha ahju pingile, kuid painaja tulnud sinnagi talle pääle. Siis taat lugend issameiet ja saand rahus magada. — L 124.

Üldse painaja kardab kõnelemist. Tarvitseb ainult muil inimesil, kes kuulevad haige häda, kõnetella painajat

või haigel endal äratada kaaslased ja kutsuda neid appi[1]) või peletada painaja minema lihtsalt mõne ähvardusega. —

PAINAJAST VABANETAKSE KÕNETELUGA (S. 189)

Ühes talus Sīkrõg-külas käind inimesil pääl „mingi-ei-mingi" s. t. igasugu painaja. Kord keegi naine kedrand hämaras suurtoa akna man, muud magand. Sääl naine näind, nagu keegi valge rätiga vilksahtanuks akna mant mööda. Naisel hakand hirm ja ta heitnud ka magama. Nad magand ühe teise naisega koos. Peremeest sel õhtul pole olnud kodus. Kui naine jäänd juba magama, siis keegi tulnud nende voodi manu ja ütelnud: „Kuida see passib, et kaks naist magab kõrvu, peab olema mees ja naine!" Selle öelnud, ta laskund voodisse ja hakand pigistama seda naist, kes kedrand, nii et see hakand inisema. Samal ajal peremees jõudnud koju. Kuuldes inisemist ta astund suurtoa künnisele ja hüüdnud: „Baba, mis sinul on viga?" — Niipea kui peremees ütelnud selle, kohe Baba ärgand üles ja süljand: „Tpu! minul oli va mait seljas!" Kui kõik jäänd siis magama ja magand juba natukese aega, siis keegi naine ärgand üles ja näind kuis küünlatuli ajelnud lae all laksutades klakš-klakš-klakš. See kadund varsti ära, natukese aja pärast aga peremees hüüdnud, tuldagu teda päästma, keegi pigistavat tema ära. — Ja niipea kui keegi inimene hakand kõnelema, kohe painaja jätnud ta rahu. — Sr 110.

PAINAJA KARDAB ÄHVARDUST (S. 189)

Ühel poisil olnud suur köha. Öösel ta hakand köhima, et pole saand hingata. Ema öelnud: „Võta raasuke leiba, vast läheb siis üle!" Kui ema jäänd magama, siis painaja tulnud ta voodi manu, öelnud „leivapalukene, leivapalukene" ja läind kapi poole. Natukese aja pärast poiss kuulnud, kui hüppaks nagu kass kapi päält alla tema päetsile. Poiss mõtelnud, see on mõni kass, ent kass see pole olnud, vaid ema koonlavarras. Poiss mõtelnud, varras pandud vast päeval sinna ja jäetudki, sellepärast poiss lasknud selle valla, kuid see kukkund maha ja veernud põrmandut mööda voodi alla. Nüüd poiss teadnud küll, mis koonlavarras see õieti olnud. Ta astund voodist välja, virutand rusikaga vastu ust ja öelnud: „Oota sa ainult, va mait! kui sa tuled veel kord siia, siis ma kisun su lõhki!" Kuid painaja pole tulnud enam kellelegi kunagi sinna pääle. — Sr 111.

[1]) Vrdl. ka § 194: Vari painajaks.

PAINAJAT ÄHVARDETAKSE HÕBEKUULIGA (S. 189)

Jutustaja sugulase naine olnud haige: iga öö painaja seljas. Siis mees ähvardand ja öelnud, et ta läheb toob kordoonist soldateilt püssi ja laseb painaja maha hõbekuuliga („vaat, hõbedaga seda paha ju lastakse")[1]. Sellestsamast ähvardusest painaja kadund ära, pole tulnud enam kunagi. — Sn 10.

197. Kuna loomade painamine on rannikul väga sagedane nähtus, siis õpetetakse selle vastu ka palju kaitseabinõusid. Põhimõtteliselt kasutetakse loomade kaitseks üldiselt samu võtteid, mis inimestegi. — Kõigepäält ettevaatusabinõuna pannakse talli (liivi keeli „tall" tähendab nii hobuste kui lehmade ruumi) ukse pääle üles suur puss või väits : siis painajal on hirm ja ta ei lähe sisse (Ii). — Tähtsaimaks ettevaatusabinõuks loomade kaitseks aga on nn. painajarist = pājna-rišt (L, Ii, Pr, V, Kl Lnb 548), see on viisnurk ehk pentagramm[2]. — Kui jutustaja olnud noor, siis teind veel kõik (ja tegevat praegugi mitmed, jutustaja isegi teind) musta söega või valge kriidiga viienurgalise risti talli uksele (või ka kõigile ustele): siis painaja ega võlu[3] ei lähe sisse; seda tehtud pühade aegu, jõulu õhtul ja vana-aasta ööl, — siis ju enam käivad kõik need libahundid, võlud ja painajad; kui nad tulnud aga muul ajal, siis tehtud kah samuti riste, kui pole saadud muidu neist lahti (Kr). Tehakse isegi vahet: jõulu õhtul tõmmatakse söega painajarist ustele, vana-aasta ööl kriidiga; tegijaiks on enam lapsed ; kui aga lapsi pole, siis ka vanad ise (L Lnb 17, 655/6 ja 664). Tuttav on veel teinegi vahetegemine: jõulu õhtul tehakse valge kriidiga kolm viienurgalist risti talli ja aida uksele, et võlu ei saaks sisse, kuna vana-aasta õhtul tehakse musta söega kolm viienurgalist risti talli uksele, et painaja ei pääseks talli (Kr). Viisnurk tuleb teha talli uksele ühe käetõmbega (L, Kl), muidu ta ei suuda pidada painajat kinni (Kl); mõnikord see tehakse ka lakke (L). Vahel viisnurk lõigatakse uksele vana-aasta ööl (V, Kl), vahel aga lõigatakse või „veetakse" s. t. tõmmatakse

[1]) Vt. § 172 ja 189.

[2]) Ka lätlased nimetavad viiskanda vahel just painajaristiks = lietuvēna krusts (Ulm).

[3]) Vt. § 172.

viisnurga asemel kaheksanurgaline rist ühe käetõmbega (V, Kl), mõnikord taas harilik rist ringi sees (L). Varemalt alatasa tehtud kaks risti kõrvu — viisnurk ja rist ringis (L):

Tihti lõigatud kolm risti lehma sarvele, ükskõik kas hääle või kurale, — siis painaja pole läind selga (Kr). Teinekord kirjutet sinisele paberile üheksa korda üheksa risti ja seotud see lehmale kaela (L).

Ja veelgi komplitseeritumaid tempe tehakse sageli ristega. — Kui painaja käib lehmale pääle, siis minnakse sissepoole talli ukse manu, nii et ollakse näoga sissepoole talli, ja tehakse sinna kura jalaga kolm ringi „vastu päeva“ s. t. päikest, igasse ringi jalaga taas üheksa risti, siis tullakse tallist niisama tagurpidi välja, pannakse uks kinni, pöördutakse ümber ja tullakse tagasivaatamata ära (Kr).

198. Ettevaatusabinõude kõrval astutakse loomade kaitseks painaja vastu ka aktiivselt välja ja püütakse teha painajale viga. — Oletades, et painaja on looma seljas, virutetakse talle põrmanduluuaga (Sr 69 — vt. § 199) või vana katuselauaga selga (Pr 22 — vt. § 191), mõnikord lüüakse ka vihtlemisvihaga (Kr), sagedamini aga tehtavat piitsale üheksa sõlme ja pekstakse sellega (L — piitsa tõrvamist sääljuures ei teata), samuti pekstakse looma pihelgavitsaga (L, Kr): minnakse väljale, loetakse välja üks pihelga oks, nii et hakatakse mingist oksast tagurpidi lugema üheksandast esimese oksani, see oks tuuakse koju ja sellega pekstakse looma (Kr). Nõndaviisi pekstakse siis seda inimest, kes looma painab; isegi painaval surnul lüüakse silmanägu katki, ja kui ta tuleb unes kaebama, siis ähvardetakse visata talle järgmine kord veel keeva vettki selga (Pr 22 — vt. § 191).

Väga tüübiline on painaja „kinnipanemine“ [1]). — Leitud asi— nõel, vana pastlatükk jne — maetakse ära (Sr),

[1]) Vrdl. võlu puhul § 172.

leitud kärbes pannakse kinni suurde karpi (Ii 51 — vt. § 199), leitud heinakõrs või mõni muu asi pannakse pudelisse, nii et ta ei saa „luhvti“ (Kr), leitud õlg panakse karpi ja seotakse üheksa sõlme pääle (Kr 72 — vt. § 199) või võetakse jällegi hukas särgiga lehmalt higi ja maetakse see raske kivi alla (Pr 64 — vt. § 192), — kõhe siis painajaks käind inimene on hädas, „luhvt“ ei lähe enam läbi (Ii 51), sageli ta on isegi „otsas“ s. t. surnud (Sr). Siis ta tuleb rutuga kinnipanija manu „lahtilaskmist“ paluma (Pr 64 — vt. § 192; Kr 72 ja V 135 — vt. § 199). Kinnipanija salvab teda eestkätt harilikult tehtud imestusega, nagu ei teaks ta midagi, millest õieti vabastada hädalist (Kr 72, Pr 64). Siis see on sunnitud tunnistama oma kuritööd ja palub vabastada kinnipandud asja (Ii 51, Pr 64, Kr 72) ja anda talle lisaks midagi, kas suutäie leiba (Kr 72) või muud (V 135 — vt. § 199). Kui ta palvet ei täideta, siis ta sureb (V). Mõnikord see, kes on saatnud painaja, on nõnda raskesti haige, et ta ise ei saa tullagi; siis ta saadab kellegi teise midagi paluma; kui aga painajale antakse midagi, ega ta siis jäta oma ametit, käib aina samuti seljas nagu ennegi (V).

Kogu seda operatsiooni õpetetakse veelgi täpsemalt. — Kui painaja tuleb lehmale selga, siis mindagu õhtul tulega talli ja vaadatagu, kuhu langeb sest tulest lehma vari, võetagu väits ja sorgatagu sellega kolm korda varjusse ja loetagu igal sorkamisel üheksast üheni tagurpidi, — siis see inimene, kes on saatnud painaja, jääb haigeks ja tuleb saama siis midagi; ta võib võtta ka ise, kuid see ei aita midagi; peab andma just see, kes on sorgand pussiga; kui see haige küsib juua ja kui see sorkaja võtab ja annab oma enda kätega talle toobi, siis see hädaline on terve; kui aga sorkaja ei anna talle juua, siis haige on „otsas“, sureb (V). Niisama, kui tahetakse hukata seda painaja saatjat, siis mindagu õhtul samuti tulega talli ja löödagu lehma varjusse rattavitsa tükiga kolm korda ja loetagu igakord üheksast üheni, — jah, siis see inimene on otsas = pagálam (V). — Lõpuks makstakse painajale kätte veel nõnda, et minnakse mööda sõimi selle lehma juurde, kellel painaja on seljas, silitetakse teda käega vastu karva „kõik läbi“ s. t. sarvest savani, kuna teises käes on puss, siis minnakse otse

seina manu, võetakse sääl puss teisest käest lehmahigist märga kätte ja tehakse seinale pussiga r i s t, ühtlasi loetakse sõnu; kui tehakse ü k s r i s t, siis see, kes on saatnud painaja, t u l e b t e g i j a m a n u midagi saama; kui tehakse kaks risti, siis see painaja saatja on juba väga rängasti h a i g e, ja kui tehakse k o l m r i s t i, siis ta s u r e b ära; aga lehm saab terveks (V).

HOBUSE HIGI KIVI ALLA KINNIPANEK (S. 189)[1])

Jutustaja enda väimees Jäkõb ostnud sügisel 1925 uue h o b u s e, kuid pääle jõulu hobune jäänd haigeks; h i g i s t a n d koledasti, pole suutnud vedada enam midagi, pää langend norgu, nii et neil olnud hirm, kas ta ei sure. Hommikuti hobune olnud tallis l ä b i m ä r g. Ja siis hakatud arvama, et see on p a i n a j a s t.

Jutustaja tütar Kurg-talu (Pr) peretütre õpetusel ühel hommikul vara veebruaris 1926 võtnud r i i d e n a r t s u ja pühkind sellega hobusel h i g i ära — alates n i n a s t tõmmand üle pää ja selja s a v a n i, nii et kõik riie olnud higist märg, ja taht-nud viia siis selle nartsu s a l a j a s (nagu õpetet) t e e l a h k m e l e k i v i a l l a. Ta rutand Tamnītõd-teelahkme poole, sääl tulnud aga t e e l v a s t u talle üks tuttav ja küsind: „K u h u s a n i i v a r a r u t t a d ?“ — Ta seletand, et läheb ühe talu perenaise manu. Kuid Kurg-talu peretütar, see, kes õpetand nii tegema, see öelnud juba ette, et kui keegi teel ä r a s õ n a b, siis viimine ei aita: k u i h a l v a p ä r a s t ä r a k ü s i t a k s e, s i i s e n a m e i a i t a[2]). Ning nõnda siis viimine seekord polegi õnnestund.

Pärast tütar pühkind taas kaks hommikut järgimööda hobuse seljast nartsuga higi ja viind siis selle riidetüki vara-vara salajas ühele teisele teelahkmele[3]) ja ütelnud sääljuures need sõnad: „S e l l e r a s k u s e (~ raske kandami), m i l l e s a m u l l e o l e d p a n n u d, s e e s a k a n n a i s e (~ võid kanda ise)!“ Ja sa mõistad — h o b u n e t e r v e!

Mõni päev hiljem Tõriž-talu (Pr) t ü t a r k u k k u n d t a l l i l a k a s t pää pääle maha, nagu lükanuks või visanuks keegi. Tüdruk olnud suremas haige. Sääl siis tulnud Tõriž-pere-

[1]) Higi kivi alla panemist vt. ka § 192: Perenaine emast „ära tehtud“ painajaks (Pr 64).

[2]) Tee „äraküsimisest“ vt. veel kadeda puhul § 152 („rukkõm“) ja eriti libahundi puhul § 184.

[3]) Jutustaja arvas paremaks teelahkme nimetamata jätta, et see kindlasti saladuses püsiks!

naine lõhates jutustaja juurde, kutsund õhinal enda manu appi. Kellelgi pole tulnud seda hobuse asja meeldegi, ja jutustaja läind arstima. Niipea kui nad lahkund toast, jutustaja tütar aga kuulnud, kuis mingi hääl hüüdnud: „Nüüd nad tulevad teilt abi paluma, aga mis nad ise teile tegid!“ — Siis tütar taiband kohe, kes painamas käind [1]). Jasiiamaani veel see tüdruk polevat päris terve: vaat see riidetükk higiga on ju ikka veel kivi all. Tüdruk saaks päris terveks alles siis, kui ta tuleks lahtilaskmist paluma.

„Jah, ma poleks uskund, et on veel selliseid kadedaid ja et just Tõriž-rahvas, kes meile vanad hääd tuttavad, oleksid tulnud meile seda tegema, aga sa näed, on veel palju seda kurjust ilmas!“ — lõpetab vaga eidekene. — Pr 214.

Nagu teatud maagiliste asjega peksmise või torkamise läbi peletetakse painaja ära, niisama ka mõne asjaga looma võidmise, hõõrumise või pääleriputamise abil. — Kui painaja ratsutab lehma, nii et see on märg iga öö, siis hõõrugu mees oma „asjaga“ s. t. penisega üheksa korda vastu karva looma selga mööda, — painaja korraga ära (Kr). Ka minnakse metsa ja otsitakse välja selline mänd, mil alumine oks puutub vastu maad ja hõõrub tuule käes liivasse augu või lohu [2]), sääl võetakse seda liiva ja riputetakse loomale selga (mõnikord tehtavat seda ka inimesele — L), — siis painaja põgeneb (L, Kr). Edasi võitakse lehma selga ristluude kohalt inimsitaga (Kr — vt. ka § 195) või täpsemalt: nartsusse võetakse inimsitta ja võitakse sellega lehma selga, tõmmatakse nimelt kolm korda pää mant alates savani välja ja öeldakse sääljuures kolm korda „haise nagu see sitt!“; siis viiakse see narts sitaga teelahkmele, visatakse üle kura õla peri tuult (perituul viib selle ära) ja öeldakse kolm korda „mine, mine, nagu see sitt läheb!“; siis tullakse tagasivaatamata talli manu, kuid talli sisse ei vaadata, vaid pannakse seljaga või kätega selja taga uks

[1]) Kuna jutustaja on ranniku kuulsamaid koduarste, siis on ju päris loomulik, et esimeses õhinas tõtati kohe tema manu abi järgi ja et tema läks, nagu harilikult ikka. Sääl sähvas aga tema tütrele järsku meelde hobuse haigus, tütar arvas ärituses mingit häältki kuulvat (vaat kui ise veel kõvasti ei hüüatand!), — ja nõnda sattuski tüdruku kukkumine kausaalsesse sõltuvusse hobuse paranemisest ning sai saatuslikuks jällegi ühe uue painaja tekkimisele anno Domini 1926!

[2]) Sellisest oksast vt. § 37, LRU I 63.

kinni; kui vaadatakse tulles tagasi, siis see arstimine midagi ei aita ja painaja tuleb taas (Kr).

Viimaks teatakse veelgi mõjuvamat sõnadega arstimist. — Kui tahetakse võtta painaja loomal seljast ära, siis veetakse lehm tagurpidi tallist enne päikese tõusu välja ja öeldakse talle (s. t. painajale): „Mikspärast sina seda lehma ratsutad? Kas sa mõtled, et sinul üksi on jõudu? Kas sa tead, mida mina sulle võin teha praegu? Ära sa mõtle, et sa minuga nii võid vigurdada, nagu sa jandad muudega! Kui sina ausasti ei tagane minust, siis ma sulle teen nii, et sa oled sellessamas kohas otsas (surnud)! Kuid nüüd mine sellele selga, kes sind on saatnud minule selga, ja ära tagane temast enam ja ära tule minu selga!" — siis viiakse lehm tagasi ja võetakse talli künnise alt kaks korda liiva ja visatakse üle kura õla talle (s. t. painajale) järele ja öeldakse: „Mine sinna, kuhu lähevad kõik pahad vaimud! Nagu sa oled tulnud, nii mine sa ära ja enam ära sa mõtle mu elajale selga tulla. Aga nüüd sina mine, nagu tuul sind viib mööda puulatvu ja metsi, et sina murrad oma kaela, ja enam ära keera tagasi, ja igaveseks et sina leiaksid selliseid, kes sind ei võtaks enam vastu!" (Kr). — See on juba ehtsaid nõiasõnu, kus kujutellakse end vastasest tugevamana ja peletetakse see ähvardustega endast ära kättemaksuks just õnnetuse tootjale selga.

Lõpuks olgu mainitud, et liivlastegi juures on usutud, et karu ei lähe sisse sinna kohta, kuhu käib painaja, vaid uriseb ja mürab, paneb käppega vastu ja . . . — pakub suurepärast teenistust karutantsitajaile. Jutustaja enda kodus tahetud viia kord karu talli, ent see pole läind, löönd käpad künnisesse ja aina möirand (Ii 52 = S. 186).

199. Üks tüübilisemaid painajalugusid on see, kuis haiget looma valvatakse öösel pimedas laudas, latern või küünal kuski varjul, kas seeliku all (Pr 22 — vt. § 191) või mantli, pangi, mati, vaka all (vt. alamal). Niipea kui kuuldakse painajat vaevamas looma, tõstetakse kate tulelt ja otsitakse ruttu looma seljast või tallist mingi võõras asi ja murtakse katki, raiutakse puruks või vigastetakse kuidagi muud viisi — sellesamaga vigastetakse ka seda inimest, kes on käind painajaks, või isegi surmatakse tema sellega. —

PAINAJA LUURAMINE JA VIGASTAMINE (S. 187)[1])

„Kinnipanemise“ ja „lahtilaskmise“ redaktsioon[2]).

1) Jutustaja enda lehmale tulnud painaja pääle. Siis nad püüdnud ta lehma päält kinni — ta olnud suur kärbes, suur kärbes. Ja siis nad pannud ta suure karbi sisse kinni. — Sääl olnud ka kohe nende eneste toas üks naine otsas: luhvt pole läind enam läbi, karjund, nutnud nii et . . . ja pahandand, et nemad pannud tema perse kinni. Nad pole teadnud mitte midagi. Siis (jutustaja) mees läind aita, teind karbi valla ja vaadand — kohe kärbes pääsnud välja ja naine olnud hommikul terve, üleval niikui midagi. Kuid siis painaja pole tulnud enam jutustaja lehmale. — Ii 51[3]).

2) Kui painaja tuleb selga, siis teised kuulevad, kui ta piinab, pigistab. Nõnda olnud siin ühel Sīkrõg-küla elanikul. Sel käind lehmal painaja seljas iga öö, iga öö, nii et ratsutand selle lehma hoopis ära. Siis öeldud talle, mingu ta lauta laternatulega ja oodaku pimedas, pangu latern mati alla, nii et valgust pole näha. Ta läind ja pannudki nõnda ning oodand, kuni lehm hakand inisema. Siis ta tõmmand tule vakast välja ja vaadand — mitte midagi pole näind!

Teisel õhtul öeldud talle taas, mingu lauta ja puhastagu lehmal selg hästi ära, mingu niisama tulega lauta ja oodaku. Ta läind ja oodand. Lehm hakand taas inisema. Ta võtnud tõmmand tule välja, vaadand, — nüüd olnud selline kaheharaline õlg lehma selja pääl. Ta võtnud õle, läind tuppa ja pannud õle karpi, sidund üheksa sõlme pääle.

Teisel hommikul tulnud säältsamast külast üks vanamees — nii kõver ja lombak — ja palund, lasku tend valla, kui ei lase, siis ta leeb otsas. Siis naine võtnud öelnud: „Mis sa siis mulle oled teind, et mina peaksin sind valla laskma?“ — Pole va mees tahtnud öelda. Pärast palund, öelnud, et „ma olengi see painaja, kes ratsutas su lehma; anna tagasi see õlg ja üks suutäis leiba, ma lähen ära, ma mitte kunagi seda ei tee enam!“ Naine lasknud ta valla, andnud õle kätte ja suutäie leiba, ja mees läind oma teed. — Kr 72.

3) Ükskord painaja ratsutand lehmi. Siis valvatud, ja kord olnud laudas luud. Kuid see luud pole saand nii ruttu selga lehmale, ja luuavarrest raiutud üks

[1]) Vt. ka § 191: Perenaine lööb surnud vanamehel silma katki (Pr 22). — Läti paralleele vt. LP VII 433 jj., Eesti vasteid vt. FFC 25, S. 60.

[2]) Vrdl. jutustusi § 160, 163, 165, 172.

[3]) Kärbse-motiivi puhul vrdl. hingeloома-muistendit § 173.

tükk ära. — Hommikul tulnud mees kepiga, antagu talle midagi, miks nad teind nõnda, et raiund tal jala ära. Kuid nad pole annud talle midagi, ja kuna pole antud, siis ta surnudki ära. — V 135·.

Kassi redaktsioon.

4) See olnud Brõkša-talus (Sr), kui vana Spruojg Līž eland sääl. Spruojg'i hobusel käind painaja seljas. Vana Līž valvand iga öö, kuis võiks saada tend kätte. Üks öösi hobune hakand lõõtsutama ja trampima. Vana Līž võtnud pangi laternalt ära ja näind, et kass olnud pannud tagumised jalad aidule ja esimesed jalad hobuse perse pääle. See kass olnud musta karva ja suur. Tema haarand kassi kinni ja viind tuppa. Siis igaüks mõistnud oma kohut kassi üle. Üks öelnud, raiutagu pää maha, muud taas öelnud, raiutagu sabaots ära. Kui nad hakand nii kõnelema, siis kass vaadand ümber suuri silmi. Siis tulnud üks naine ja öelnud, ärgu piinatagu kassi, seotagu parem lint kaela ümber ja lastagu valla. Nad sidundki kummipaela kaela ja lasknud valla. Siis nad küsind külas järgi, kas sellist kassi olevat mõnel, — mitte kellegil sellist kassi pole olnud. Ja see kass olnud painaja. — Sr 105 [1]).

Härra ja kutsari redaktsioon [2]).

5) Ühel isandal hobused jäänd ühtsoodu lahjemaks ja nõrgemaks. Isand noomind poissi, miks see ei hoolitse hobuste ette nagu vaja. Poiss vastand, mis tema võivat parata, ta muretsevat kui hästi iganes võivat. Muud inimesed õpetand siis, mingu ta öösel valvama, kuid hobused olevat vaja viia rehte ja rehi pühkida nii tühjaks, et mitte üht purukübetki ei ole. Poiss teind nõnda ja läind õhtul valvama, võtnud laterna mantli alla ja oodand, mis nüüd leeb. — Natukese aja pärast hobused hakand trampima ja hirnuma. Poiss tõmmand laterna mantli alt välja ja hakand otsima mööda reht, kas ei leia midagi võõrast, — ja rehes olnud üks hark. Poiss teadnud, et ta mitte üht asja polnud sinna jätnud, ja kiskund hargil ühe haru ära.

[1]) Nõnda see on: võõras must kass leitakse laudast, ta vaatab suuri silmi, nagu tunneks hirmu kohtuotsuse ees, — eks ole soodus juhus ebausklikkude järelduste tegemiseks! Puudub ainult veel lause, et „pärast kassi kadumist hobune sai kah kohe terveks“ — ja küllap ta hakkaski kord paranema, aga kes teda nüüd enam laudas valvamas käis: haiguse „süüdlane“ ja „põhjus“ oli ju leitud ja kõrvaldet juba — painaja!

[2]) Vrdl. Lätis LP V 18 (32); Eestis H, Mapp 979 (6). — Lätis ja Eestis härra esineb painaja kõrval veelgi sagedamini kodukäijana, kelle kutsar manab hauda kinni, millist muistendit Liivis aga põrmugi ei tunta. Mõlema motiivi seginemist vt. H II 8, 297 (4).

Hommikul ta näind isandat ühe jalaga. Isand öelnud: „Miks sina nõnda tegid?“ Poiss vastand: „Miks siis sina nõnda tegid? Kas mina siis teadsin, mis see oli!“ — See isand käind painajaks oma hobuseile pääle. See olnud talle suureks õpetuseks: mitte kunagi ta pole käind enam loomi piinamas. Sest ajast pääle hobused läind rammusaiks ja häiks. — Sr 114.

6) Üks isand olnud, ja temal olnud kutsar, ja ta alatasa pahandand kutsariga, miks hobused on lahjad, andku ta neile hääd kosti, kuhu ta paneb selle toidu, mille annab hobuseile. Kuid kutsar pole võind midagi teha, ta öelnud, et hobused on igal hommikul märjad. Kuid isand seda pole pannud tähelegi, vaid ainult naernud. Kutsar hädaldand nii väga, mida teha, — ta ju annud hobuseile küllalt süüa.

Nüüd ükskord selline va vana mees olnud, sellele ta kõnelnud ära oma õnnetuse. Vanamees öelnud nõnda: „Kuule, see on painaja, kes neid hobuseid ratsutab!“ — las ta valvaku sääl öösel tallis. Kutsar läind öösel talli ja valvand. Kell kaksteist hobused hakand iuksuma ja põtkuma. Tal olnud laternatuli kuue all, ta kohe vaadand neid hobuseid, mis neil viga on, pole ent näind midagi. Nõnda see olnud sel ööl.

Hommikul ta öelnud vanamehele, et hobused iuksund öösel, kuid mitte midagi ta ei näinuvat. Siis vanamees öelnud nõnda: „Teisel ööl, kui sa lähed talli, sa tee päeval enne kõik tall puhtaks, nii et tallis mitte üht asja pole sees. Siis valva taas teine öö niisama!“ — Kutsar valvand. Enne kella kahtteistkümmet hobused taas iuksund ja põtkund jalgega. Nüüd ta vaadand tulega — mitte midagi pole näind. Kuid nurgas seisnud sõnikuhark. Tema imestand, kuna ta võtnud kõik ära, teind talli päeval puhtaks, imestand, kuis see hark tekkind sinna nurka. Ta võtnud hargi, haarand kahest harust ja kiskund hargi katki, nii, lõhki, murdnud ära ja visand tallist välja sel ööl.

Hommikul see isand olnud otsas — ta ise ratsutand oma hobuseid, tahtnud selle kutsari surma saada, tõotand surma kutsarile, kui hobused ei parane. Ja seda kutsari surma ta tahtnud sellepärast, et ta ise orjand kuradit ja ratsutand neid hobuseid, — siis andnuks kutsari hinge kuradile ja ise aina elanuks edasi, kuradist ju see painaja on. — Kr 113.

Kõneleva painaja redaktsioon.

7) Ükskord painaja ratsutand üht lehma. Inimesed läind vaatama: kui ta tuleks, siis nad tapaksid ta kuidagi maha, torkaks ta maha kuidagi. Nad läind lauta öösel, keernud ukse seestpoolt lukku ja pannud laterna pangi alla. Nüüd kord, keskööpaigu tulnud ukse juurde keegi ja öel-

nud: „Tere õhtut, lehm, kas püha Maarjat kah ootasid?“ Kohe luku keerd paugatand valla, keegi tulnud sisse [1]), ja nüüd lehm hakand lõõtsutama ja inisema. Kuid nendel hang olnud käepärast, et nii kui keegi leeb lehmal seljas, siis nad kohe pistavad hanguga teda. Kui nad nüüd kuulnud lehma lõõtsutavat ja inisevat, kohe mees võtnud hangu ja torgand põrmandu pühkimise luua sisse. Naine võtnud pangi alt laterna ruttu-ruttu üles ja vaadand, mis sääl on, — näind, et ühel inimesel see hang on torgatud jalasäärde ja see inimene olnud neile tuntud. Ta palund, ärgu nad mitte kellelegi öelgu, et tema on olnud seda lehma ratsutamas, ta õpetavat neile kah, kuis võib saada painajaks. Ja ta öelnud: „Minge keskööl tara tugiteiba manu ja ronige säält üheksa korda läbi, siis saate painajaks.“ Ja nüüd siis on kõik. — Sr 69.

8) Jutustaja kuulnud kord, et Saaremaal olnud sellised nõiad kah. Ja saarlasil olnud sellised toad: ühes otsas tuba, teises otsas rehi. Noh, ja nüüd hobused iga öösi ajelnud sääl mööda reht ja olnud nii märjad, nagu jõest või merest läbi ujutet. Siis nad otsind targa inimese, kes teaks, mis hobuseil viga on, et nad ajelevad. Tark öelnud, puhastagu nad rehi nii puhtaks, et sääl ei ole mitte üht õlgegi maas, mitte midagi. Nõnda ta teindki. Ja see tark mees öelnud talle veel nii: „Nüüd sa luura järgi; kui neil hobuseil leeb üks õlg või hein pääl,“ siis püüdku see kinni, pangu künnisele, võtku kirves ja raiugu õlg katki, — siis ta nägevat, kes olevat süüdlane, kes ei anna armu neile hobuseile. — Siis ta raiundki ja kohe keegi karjatand: „Voi Jee, ära raiu minul!“ Ning see olnud säälsamas üks küla peremees. Siis ta saand kätte selle. — Ii 45.

Katkimurdmise üldredaktsioon.

9) Kord leitud hobuse pääl nõel, murtud katki. Siis, kes see painaja olnud, sel murtud jalg katki — nõela murdmisega olnud jalg murtud katki. — Ii 31.

10) Lehmal käind painaja seljas, igal hommikul olnud märg, ja pole ära valvata kah võidud seda painajat. Siis ükskord perenaine läind, võtnud küünlatule kaasa, et näha. Ta pannud küünlatule pangi alla. Kesköö paigu lehm hakand inisema, — kohe tema tuli valla, läind lehma manu, pannud käe selja pääle, püüdnud sääl kinni suure kaheharalise õlekõrre — poolest saadik kaheharaline, poolest saadik

[1]) Küllap ta tuli sisse just läbi lukuaugu, nagu seda rahvusvaheliselt kujutellakse.

koos [1]). Perenaine kiskund õle katki, lõigand katki ühe poole sest õlest. — Teisel hommikul säälsamas külas üks vananaine murdnud jalakatki, — nõnda olnudki painaja käes. — Kr 129.

11) Kord painaja ratsutand lehma nii, et see olnud aina vahus. Omanik näind roti laudas, kuid pole saand kätte. Siis ta võtnud lehmalt leitud õlekõrre ja murdnud selle katki. Järgmisel päeval keegi inimene surnud. See olnud see painaja. — Kl Saar Vir 92.

12) Kord kui painaja ratsutand lehma, märgatud võõras teivas lauda seina najal. Sellega löödud lehma [2]). — Keegi küla naine hakand siis lompama. — Kl Saar Vir 92.

„Äravõtmise" redaktsioon.

13) Rein Priťš pannud tähele, et tema sinine hobu jääb selliseks lahjaks, hoiab pää maas ja on igal hommikul higistand. Kui Priťš näind, et ta hobune on haige, siis ta valvand öösel tallis. Vastu keskööd tulnud painaja ja läind sinise poole. Nüüd Priťš võtnud tuld ja näind, et ta hobusel olnud üle selja selline nagu hein. See võind sinist nii tugevasti pigistada, et see „kõik läbi" (s. t. kogu kehast) värisend. — Vanad inimesed olid ju targad. Nii ka vana Rein Priťš, saand näha painaja, mõistnud teha nii, et see pole tulnud enam ta hobusele pääle. Targad inimesed mõistsid nii inimesil kui ka loomel painaja ära võtta. — Ir 13.

[1]) Selline kaheharaline õlekõrs vastab ju hästi inimkeha välimusele.

[2]) Arvatavasti üleskirjutaja on siin eksind: mitte lehma löömine pole oluline, vaid küllap tehti teibale midagi viga.

XIII. HALLTÔBI

HALLI ESINEMINE

200. Klimaatiliste tingimuste tõttu kogu Baltikumis endisel ajal väga palju mölland haigus on palavikuline h a l l ehk k ü l m t õ b i (das kalte Fieber), mille oluliseimaks tunnuseks on pöörased külmavärinad. See sagedasti ihu vaevav haigus on vaevand rohkesti ka massi kihelevat vaimu vastuabinõude otsimisega temast vabanemiseks. Oma isevärki väljendusviisi tõttu hall esineb veel tänini massiteadvuses erilise olevusena, kes käib haiget „väristamas" või „ratsutamas" ja kellest kõneldakse imelugusid. Katku ja luupainaja järele hall on kolmas haigus, mis on säilitand Liivi rannikul oma mütoloogilise ilme.

Halli nimeks kogu i d a l i i v i s on j õ d' ehk jõ'd', harvemini öeldakse jõjg (Ir, Kr, V), ka nimetetavat jõd'-haigust pooleufemistlikult v a r g a t õ b i = salai-te'b (V), sest ta tulevat salaja otsekui varas (V). L ä ä n e l i i v i s, kus halli tuntakse üldiselt palju vähem, esineb harva ainult vanakesil jäd' (Pz) ~ jäjg (Ii), harilikult nimetetakse sääl haigust läti nimega d r u ť š (< lt drudzis 'das Fieber', ME), millekõrval esineb ka omakeelne tõlkelain v ä r i s t u s = ve'rštõks ehk „väristamine" = ve'rštõmi (L). SjWied (LWb) kirjutab: 1) jaig : pl. jõigõd ~ jäigõd, 2) jõd' : pl. jõd'õd, 3) jätš : pl. jätšõd, 4) sūr töb = „suur tõbi" [1]) ja lõpuks 5) S a l a t s i lätistund liivis drudža, mis vastab lääneliivi druť š-sõnakujule. SjWied (LWb) märgib üles ka adjektiivi jõd'limi 'fieberig, fieberhaft', mis näikse tuttav praegugi (Pr, V).

Eritellakse mitut liiki halle. SjWied (LWb) tunneb k ü l m a jaig 'kaltes Fieber' ja k i e b i jaig ehk p a l ā b

[1]) Arvatavasti siin on küll tegu väikese ekstituse või arusaamatusega: tänapäeva liivis „suurtõbi" = sūr-te'b (Ii, Ir, Pr, V) ei väljenda kunagi halli, vaid ikka kindlasti p i d a l i t õ b e ja on tähendand sedasama vist ka SjWied aegu.

jaig 'hitziges Fieber'[1]). Vastavalt esineb ka lätis aukstais drudzis 'kaltes Fieber' ja karstuma drudzis 'hitziges Fieber' (ME, LP VII 1243). Praeguses liivis tehakse mõnikord vahet: valge hall = vālda jõd', mis raputab haiget, ja kollane hall = vī'ri jõd', ei raputa mitte (Sr). Harilikult sellist vahet rannikul ei tunta, küll teatakse aga, et Brasiilias on kollane külmtõbi ja sääl keegi ei saavat läbi ilma selle põdemata (Pr). Jutustaja enda mees — laeva kapten — olnud Brasiilias päevad läbi haige, pole teadnud midagi ööst ega päevast, hambad kukkund suust välja, algul olnud külm, pärast palavik tõusnud üle 40 kraadi, kuid raputand ega väristand ei ole; haige jäävat nii kollaseks nagu munakollane, isegi silmamunad olevat kõik kollased (Pr). — Nähtavasti see ongi Ameerika yellow fever (yellow Jack), mille liivlased on ristind kollaseks palavikuks lätlaste dzeltenais drudzis 'gelbes Fieber' eeskujul.

Liivi oma kodurannikul hall olnud nii üldine, et vanasti harv inimene pole seda põdend (Pr). Eriti hall on mõlland kevadeti (Ir, Pr, Sn, V). Koolitet inimesed seletand haiguse üheks põhjuseks asjaolu, et siin on palju soid, ja tõepoolest olevatki nii, et suvepoole kui vesi kahaneb ja soised niidud liivakangrute vahel kuivnevad, siis ei kuulduvat ka enam nii palju haigestumist (Ir).

Haiguse esimeseks tunnuseks on lõdisema panev külmus (Pz, Ir, Kr, Pr) või külm ja soe vaheldumisi (Kr). Kui hall tuleb pääle, siis inimesele „heidab" s. t. hakkab kohe külm, laotetagu talle pääle riideid ja kasukaid kuipalju tahte (Ir). Söögiisu kaob hoopis (Ir, Kr), pärast on kole päävalu (Ir, Kr 138), ja lõppude lõpuks inimene saab piinatud päriselt ära (Ir, Kr), nii et ta muud ei mõtle ega kardagi enam kui ainult uut haigusmomenti (Ir), või lõpeb koguni äragi (Kr). Haigus ise tuleb järsku ja ruttu otsekui langetõbi: õhtul täitsa terve inimene heidab magama, öösel aga tõbi tuleb pääle et hirmus (Kr). Kes korra on haigestund juba, see teab täpselt ette halli järgmise päältuleku aja (Kr 75 ja 138, Pr 154): ühel päeval ta ratsutab, teisel päeval mitte ja nõnda ikka üle päeva (Kr); kui teda täna ei ole, siis hommel ta tuleb

[1]) Praeguses liivis sõna palab-te'b = põlevtõbi esineb harilikult kopsupõletiku (Ii, Ir) või üldse palaviku tähenduses (V). — Mõned ütlevat halli kohta ka veel külmtõbi = kīlma-te'b (nagu eestiski), kuid see olevat õieti teine haigus: haige tundvat külma, ta kaetavat tekkega, kuni saab sooja ja higistab, siis haigus läheb üle (Pr).

kindlasti — nii ikka päev vahet, teisel päeval on (Kr 75). Ta tuleb pääle teatud aja järele, siis enam ei saa püsida paigal, haige peab minema alati kohast teise, ihu väriseb, tõristab seljas, — see on päris kohe kuraditõbi = kure-te'b (V Lnb 875)[1]). Ja kui ta juba kord on seljas, siis ta võib kuude kaupa piinata inimest, ilma et see saaks midagi ta vastu abi (Pr).

Haiguse väljenduseks on väga mitmekesine terminoloogia. — Eestkätt öeldakse lihtsalt, et inimesel on hall (Pr), inimene on haige hallis = um ruja jõd'šõ (Pr) või komitatiivselt on haige halliga = jõd'õks (Sr, Ir, V) ~ jõd'kõks (Sr, Pr), SjWied (LWb) kirjutab ka jätšõks ~ jätškõks 'fieberig, fieberhaft'. Sagedamini aga öeldakse, et hall on seljas (L, Kr, Pr, Sn, V), käib seljas (Pr 227), tuleb selga (Kr, V), pääseb selga (Sn); hall on pääl (Kr), tuleb pääle (Ir, Kr), tuleb juurde (Pr), läheb juurde (Pr, Sn), tal on pääleminemise aeg (Pr). Edasi kõneldakse selle haiguse käes magamisest: magab halli (Sr, Pr), magab hallis (Sr 18), magab halliga haige (Sr), on magand ära seda halli (Pr).

Hall ilmutab ennast selles, et ta haiget 1) raputab = repťub (lvL) ~ repťab (lvI) või „läbi raputab" (Pr 169), „nii et luud murduvad" (Sr 18), — sellest siis ka kõnekäänd „raputab niikui hall" (Ir); ka kohalikus Dondangeni läti murdes öeldavat sagedaimini krata 'raputab' (Ir, Pr); 2) väristab = ve'rštub (lvL) ~ ve'rštõb (Ir, Kr, Pr) või väristab üht väristamist (Ir), s. t. alalõpmata, ühtsoodu; 3) tõristab = dõ'rštõb (Kr 138, Sn, V); 4) puristab (raputamise mõttes) = puriń'tõb (Kr 75); 5) ratsutab = ratstab (Sr, Kr, Pr, Sn, V), näit. „ratsutab kui mees" (Sn 7). — Ratsutamise termin on omane ka painajale (vt. § 190). Kui juhtida jutustaja tähelepanu just eraldi terminoloogiale, siis tehaksegi täpset vahet: hall väristab, painaja pigistab (Pr) või hall raputab, painaja ratsutab (Pr). Eestis väga populaarne halli „sõitmise" termin ei ole tuttav (seda korvab „ratsutamine"), kuid arvatakse siiski, et mitte painaja, vaid hall sõidab (Pr). Painaja terminoloogiast on siirdund juhuslikult üle hallile ka litsub (Kr) ja pigistab (Kr). Niisama juhuslikumaid ja mitte otsekohe just spetsiaalselt halli tegevust iseloomustavaid väljendusi on: hirmutab (Pz), piinab (Ir), „harutab" s. t. lõhub (Kr 138), tantsib (Kr 75 ja 138), klopib (Kr 75), ronib mööda toa seina nagu painaja (V 96). Halli tekitet värinaid nimetetakse väristused = ve'rštõkst (L) või hiirud = īrgud (Kl Set).

[1]) Kuraditõvest vt. § 119, LRU II 150 (langetõbi).

201. Oma olemuselt hall on „isesugune haigus“ (Ir) või „tõbi“ (Kr). Ta on selline vaim = gara (Kr, Pr), samasugune nagu inimenegi, kuid elus inimene ta ka ei ole: inimene ei võiks teha kõike seda, mida hall teeb (Kr). Saarimaa teatel (Vir 91) jäd' on pahavaim, kes käivat ringi; halltõbe ei võivat parandada sellepärast arstidki mitte (V).

Haigusena hall on palju raskem kui painaja: painaja pigistab ära ja läheb jällegi, kuid hall on alalõpmata seljas (Pr); painajaga võib elada mõne tunni, kuid sellega hää kui võib kannatada välja kümme minutit (Kr); hall tapab inimese ikka päris ära kah, kui ei saada vastuabi (Kr). Painaja on niihästi inimesil kui loomel, kuid hall on ainult inimesil (Ir). Painajat võib saata selga ka keegi teine halb inimene, kuid halli ei saa saata, see tuleb ainult ise (Kr). Ometi nende kahe haiguse mõisted ja piirid lähevad vahel segi, nii et ka hall saab omale mõnikord painaja ilme: ta läheb loomele selga (Kr, V), teda „panevad“ teised inimesed (V), siis ta on „päälepandud“ hall (Pr 154) või „selga saadetud“ hall (V Lnb 875), kellest alamal paar näidet. Ka halli arstimisviise segatakse mõnikord painaja omadega: kui lehmale hall läheb selga, siis võitakse lehma ristluude kohalt inimsitaga (Kr), kuna inimene vabaneb hallist liigutades kura jala varvast (V), — mõlemad motiivid on täiesti tüübilised painajale ja siirdund säält üle hallile (vt. § 198 ja 196).

PÄÄLESAADETUD HALL

Ud-Ruoťš-talus (V) eland Klouz (vist jutustaja vend). Sel olnud ka see tõbi pääle saadetud. Üks naabrimees oli seda teind. Kui ta kord haigusehoost aetuna läind mööda teerada Vana-Ruoťš-talu (V) poole, olnud see päälesaatja tee ääres ja hüüdnud talle järele: „Klouz, kus see uikruus[1])?“ Ta aga teadnud, et kui tagasi vaatab, siis hakkab kohe väristama. Ta pole vaadand, vaid läind sõnalausumata edasi ega polegi seekord talle see suur tõvehoog pääle tulnud.

Ka jutustajal endal olnud see tõbi pääle saadetud. Ta kannatand kaua aega, vaevelnud hirmsasti. Siis ühel päeval võtnud ja otsustand, et olgu mis on, tema ennast seekord haigusele alla ei anna. Ja kui hoog tulnud pääle, ei ta pole ajelnud, vaid vägisi püsind töö juures. Ja läindki viimaks niisama

[1]) Originaalis ebaselgelt. Vist ta tahtis kruusi joomiseks.

üle. Nii ta teind järgmised korradki ja lõpuks kadundki tõbi hoopis ära: see haigusesaatja näind, et temast ikka üle ei saa. — V Lnb 875/6 (11).

Halli olemuse juurde tuleme tagasi veel hiljem (vt. § 208).

202. Kuna painajat võivat näha, kui ta ratsutab loomi (Ir), siis halli harilikult einähta (Sr, Ir, Kr), sest haige magab ju silmili maas (Kr) oma voodis (Sr, Kr), vaid halli tulekut võib kõrvaga kuulda (Sr, Ir, Kr, Sn). Harilikult kuuleb seda ainult haige ise (Kr), teinekord aga ka terved inimesed (Ir). —

HALLI KASUKAS KRABISEB VASTU KELLAKAPPI (S. 196)

Jutustaja ise noorpõlves ärgand kord öösel unest ja kuulnud nagu liikuvat kedagi toas ja lähenevat aeglaselt-aeglaselt haige poole, kusjuures nagu kasukas oleks puutund natuke kellakapi külge ja krabisend. Niikui see liikuja jõudnud haige aseme kohale, siis jutustaja karand kohe üles süütama tuld, kuid juba hall väristand haiget nõnda kõvasti kui veel kunagi ennemalt. Hulk aega haige lamand kui surnu, ja kardetud juba, et ta ei tõusegi enam. Viimaks ometi hall lahkund ega ole tulnud pärast enam kunagi. Siis haige jutustand ise, et tema kah kuulnud halli tulekut ja kasuka krabinat kellakapi vastu, kuid ta pole „tohtind" ei liigahtella ega hõigata, lootes, et siis hall läheb mööda. — Ir 8.

Mõnikord haige kuuleb vikatitega niitmist (V 96) või kellade ja kurinatega sõitmist (Pr 130, Kl Saar Vir 91): hall teeb müra selleks, et ehmatada inimest liigahtama ja vaatama ümber, — siis ta pääseks juurde (Pr, Kl Saar). Kuid mitte ainult kasuka krabisemise, niitmise ega kellade kõlistamisega ei tule hall, vaid veelgi sagedamini hirnudes — otsekui hobune (Sr 63, Kr 75 ja 138), naerdes (Kr, Pr 130 ja 169, Sn 7), huilates (Sr, Kr, Pr, Sn — vt. alamal S. 193), sõimates (Pr 154) ja üldse rääkides, kõneldes ja „kiites" s. t. öeldes (Sr, Kr, Pr, Sn, V — vt. S. 190 ja S. 193—198). Hall hüüab haiget, seletab talle midagi, haletseb, mõnitab ja sõimab teda, kutsub appi, kõige sagedamini aga püüab ehmatada liigahtama või vastama, ähvardades igaviisi haiget. Hall tuleb akna taha ja ütleb haigele: „A, aa, nüüd sa magad mul siin, küll ma su saan kätte!" ja siis ta tuleb haiget vaevama (Kl Saar Vir 91). Tihti ta kasutab isegi sellist võtet, et ähvardab minna paremale selga, uhkustades „leian

muidki“ (Sr, Kr) või „saan nooorematki“ (Kr 75), vt. ka alamal Sn 7. Esitagem siin ainult paar näidet halli kõnelusist, mis esinevad iseendast üldse pea igas jutustuses.

HALL LUBAB MINNA TEIST RATSUTAMA (S. 194)

Keegi pugend halli eest kuhugi peitu. Siis hall käind ümber ringi ja naernud: „Nüüd sa võid siin mädaneda, nüüd ma lähen Ruoťš Tija (= Rootsi-talu Tiiu) juurde ja ratsutan kui mees!“ Ning tõesti — Tijal hall seljas mis hirmus. — Sn 7.

HALL ÄHVARDAB JOOBNUD HAIGET (S. 194)

Vaid-külas Lõkš-talus vana kingsepp Lounits Priťš olnud hallist vaba ainult purju joobnult. Kord ta magand niiviisi väljas. Hall tulnud manu kõneldes: „Va, kus ta va mait nii magab ära joobnud nagu siga, — vaja valada talle mõni pangetäis külma vett päälе!“ Nõnda ta hirmutand haiget, et see liigahtuks, kuid pole ehmatand seda veega. Siis ta ähvardand: „Vaja visata talle usse selga!“ Priťš raas-raasike keernud teisele küljele, et silmaga vaadata, — pole näind küll midagi, kuid kohe hall olnud pääl ja tõristand ja lõhkund mis kole.

Teinekord Priťš, tundes juba halli tulekuaega, magand taas väljas ja oodand. Hall tulnud kõneldes, käind ta ümber ringi ja öelnud: „Va, kus vana orik magab! va, kus lehkab kui sokk sellest viinast!“ Hall hakanuks nagu jalgu Pritsul, nagu olnuks sääl teine kah veel ja nad tahtnud nagu visata Pritsu kaevu, kuid Prits püsind vait. Siis hall ähvardand edasi: „Ah, kus tal on punane šall ümber kaela, vaja kiskuda šall ära, — saab näha, kas ta siis ei sure!“ — Pole saand midagi. Siis oleks hirnund nagu suur must täkk, tantsind ta ümber tiiru ja ähvardand tallata ära. Kuid miski pole aidand. — „Kui sa va orik nii magad, siis sa ka võid magada siin!“ öelnud lõpuks hall ja läind oma teed ega ole tulnud enam kunagi pääle. — Kr 138.

Iseäranis tuttav on halli huilgamine. Vanasti öeldud aina (Pr), hall käivat mööda metsi kõneldes ja huilates (Kr, Pr, Sn, V). Kes pole teadnud, huiland vastu, ja kohe hall olnudki seljas (Kr, Pr, Sn). Eriti kergesti saadavat seda haigust nõndaviisi varakevadel või enne ristipäevi, siis ei tohitavat huilata metsas ku-

nagi vastu, kui kuuldakse midagi, sest siis hall käivat otsides ringi, — oi taevas, kui palju mürand vanasti mööda metsi kõik need hallid ja tõved! (Pr). Sellest edasi ka keeld, et kevadel enne jüripäeva ei tohi huilata karjas, muidu hall tuleks selga (V). Ja üldse, kui inimene läheb mõnikord kuhugi mööda teed või mööda metsa või kui ta ka lihtsalt magab voodis, siis ta kuuleb nagu huilgamist, — huilgab ta vastu, kohe hall ongi seljas (Kr 138). Teinekord hall kutsub ka otse nimepidi. Kui hüüad vastu kas „mis sa tahad?" või „ah jah, mis sa ütled?" — siis kohe hall on jälle seljas (Kr 138). Sellist nime huilgamist olevat õige palju kuulda; kes vastu hüüab, see haigeks jääb (Kr). Hall tuleb isegi voodi manu tasa naerdes ja hüüab selle inimese nime, kellele ta läheb pääle; keegi muu seda hüüdu ei kuulegi (Kr). —

HALL TULEB VASTUHÜÜDJALE SELGA (S. 193)

Ire-külas eland vana Nītsõrg Jõń (Väljavaht Jaan) Vēnolt. Ta läind kord varakevadel metsa oma niidule ja kuulnud, kuis keegi käind mööda laant huilates ja karjudes „Jõń õ, Jõń õ!" Ta arvand, et naine tulnud talle järele ja eksind metsa ära. Sellepärast ta huiland vastu: „Ma olen siin! tule siia!" — Korraga ta näind, kuis tulnud metsast välja vana kõver mees. Nüüd Jõń mõelnud küll kohe, et asi on halvasti, et see on hall, ja ta hüüdnud: „Mina ei ole Jõń, mina ei ole Jõń, mine tagasi!" Ent hall hirnund ainult naerda vastu: „Vana mu hobu sa küll oled, kuid sind ratsutada ma võin: sa oled lihav!" Ja nii selga talle, puristand ja väristand teda, et higi aina vooland, kuni väristand ta päriselt ära. — Kr 75.

KUTSUTU EI VASTA HÜÜULE (S. 193)

Kui jutustaja isa olnud veel noor mees, siis ta vedand kord oma isaga puid Päp-mäelt koju. Viimane koorem olnud veel tuua ja ta öelnud oma isale, jäägu isa koju, ta toob selle koorma üksigi ära. — Metsas ta hakand laduma koormat, sääl keegi hüüdnud isa häälega „Kõrli õ!" Ta imestand, mis kutsumine see selline võiks olla, sest isa jäänd ju kindlasti koju, ja ta pole vastand kutsele. Sellepärast talle pole ka juhtund midagi, sest kutsuja olnud arvatavasti hall. — Sr 115.

Olgugi et halli harilikult ainult kuuldakse, on teda siiski mõnikord ka nähtud. Ta välimus võivat olla igasugune

(Pr): teda nähtud päris inimkujulisena (Pr), haige ümber tantsind must täkk (Kr 138, vrdl. ka Sr 63), keegi mees tulnud tallama haiget ristteel (V 96), haige näind läbi palaka, kuis selline isand hüpand naerdes vankrilt maha (Pr 130), vastuhõikamise pääle tulnud metsast vana kõver mees (Kr 75). Keegi mees purjetand kord Saaremaalt koju ja näind halli paadi päras tüüril istumas; äkki üks naine paadis kiljatand ja kukkund pikali, — hall läind temasse (Kl Saar Vir 91 = S. 192). Mõnikord halli on nähtud ilma pääta mehena (Pr).

PÄÄTU HALL LASKUB KARJATÜDRUKU RINNALE (S. 191)[1])

Jutustaja oma ema olnud noore neitsina karjas Kukšakangrul (Pr). Sääl tulnud talle üha lähemale üks inimene ilma pääta, kuni toetand ennast talle vastu rindu. Kohe tüdruk kukkund maha. Õhtul loomad läind ise koju, tüdruk vedand enda ka kuidagiviisi järele ja olnud pärast seda kaua haige. — See olnudki hall, kes tulnud vastu talle pääta. — Pr 183.

203. Muistendid hallist on harilikult kohalikku laadi, tingitud ümbritseva reaalelu miljööst, ja kirjeldavad päämiselt halli esinemist ja igasugu võtteid ning abinõusid tema vastu. Kuid ometi on eksind halligi repertuaari üks rahvusvahelise ulatusega muistend, nagu nägime selliseid juba varem ka painaja, libahundi, tuulispää, võlu jne. lugude hulgas.

HALLIDE VESTLUS : PURUNA INIMESSE (S. 190) [2])

3 varianti: 1 L 123 — 2 Sr 68 — 3 Kl Set.

1) Lääne-Liivi kuradi redaktsioon (1)[3]).

I Keegi peremees olnud kuradile suur vastaline ja võind valitseda seda kuradit (1).

[1]) Vrdl. haigestumist päätu surnu nägemisest § 98, LRU II 47.

[2]) Lätis vt. LP VI 146/8, 151, VII 1244/6; Eestis vt. Eisen, Rahvaraamat III 10, vt. ka näidet lhk. 240. Vasteid Soomes, Skandinaavias, Venes vt. Manninen, FFC 45, lhk. 146, 148, 230.

[3]) Lääne-Liivis hall on üldse kaunis võõras, sääl esineb kurat. Kuid küllap kogu selle hallide vestluse ja puruna inimesse tungimise prototüübiks ongi rahvusvaheline muinasjutt kuradi või surma sattumisest kotti, pähklakoorde, soldatiranitsasse jne. (Mt. 330 B ja 331), mispuhul vt. Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 83 (hall), 50/2 (surm), I 282 (kurat); BP II 414/22.

II Siis kurat kõnelnud peremehe poisile, et õhtusöögiks tuleb puder ja lasku poiss peremeest enne süüa: tema, kurat, käivat lael, ja ülalt kukkuvat heinaseemneid putru — kui peremees sööks need sisse, siis tuleks talle hall selga[1]) (1).

III Kuid poiss korjand pudru päält kõik heinaseemned kokku ühte tühja kotti ja sidund kotisuu kinni — olnudki kohe kotil hall seljas, kott värisend kui haavaleht, ja peremeest-poissi aina naernud (1).

IV Teisel päeval kurat pahandand poisiga. Poiss vastand, ta polevat uskund enne, et kuradil on selline jõud, et võib tühja heinakotti teha halli sisse (1).

2) Ida-Liivi kahe halli redaktsioon (2, 3).

I A Ühel pühapäeval kaks meest tulnud kirikust, üks neist olnud sepp. Nad jõudnud sillale ja kuulnud sääl all kaht meest kõnelevat (2).

B Peremees magand „päevasüdant" ja kuulnud kaht meest põõsa taga jutlemas (3).

II A Esimene luband minna sepa manu, teine sepa kaaslase manu ja küsind veel esimeselt: „Kuis sa võid sinna manu minna? Kui ta näeb sind, siis ta kihutab su ära!" See vastand: „Ma teen end pisukeseks purukübemeks; ta naine annab talle hapupiima ja leiba, kui ta jõuab koju; ja kui ta hakkab rüüpama, siis ma kukun laest puruna piima, ja tema rüüpab mu endale sisse, — siis olengi tal seljas" (2).

B Üks luband minna peremehe sisse kui puru rüüprokas, teine hall luband minna taas mujale (3).

III A a Sepp läind koju ja mõelnud endamisi, et saab näha, kas naine annab hapupiima. — Annudki. Nüüd sepp valvand, kunas see puru kukub laest, — jah, tulnudki nii pudenedes piimasse (2).

b Sepp õmmelnud nahkkoti, pannud sinna puru kõige piimaga sisse ja tagund vasaraga alasil, kuni hallil läind hing välja (2).

B Peremees heitnud esimese lusikatäie puruga nahkkotti, sidund kinni ja viind korstnasse suitsu (3).

IV A Kuid sepa kaaslane teine mees pole teadnud, mis halli vastu teha, ja tema pidand magama halli kaua aega (2).

[1]) Edasi kurat luband võtta toa päält heina ja sorgata selle magavale lapsele ninna; kui laps siis aevastavat, öelgu poiss „paldies" (aituma), kuid ärgu öelgu „jumal appi!" — kui laps aevastand, poiss öelnud aga „jumal appi!" — Vt. sel puhul § 129, LRU II 180.

B Tulnud aeg, kus peremehel peaksid olema värinahood, kui ainult kott raputand end korstnas (3).
V Teatud aja järele, kui hallel olnud taas kokkutulek, peremees valvand jällegi põõsa taga. Teine hall olnud rammus ja lihavaks nuumund, tema oma aga lahja ja mustaks suitsund. Teine seletand, ta hobu olnuvat algul väga tugev, raske olnuvat päästa ligi, kuid olnud ka mõnus, et olnud päris kahju lahkuda (3).

ABINÕUD HALLI VASTU

204. Maagilisi kaitseabinõusid saladusliku halli vastu massifantaasia on otsind väsimatu hoolega. Loomulikult vastuabinõud on tingitud enne kõike haiguse laadist ja tunnuseist. — Kuna hall paneb inimese värisema ja võbisema, kui ta tuleb raputama ja ratsutama, siis on arusaadav, et haigelt nõutakse kõigepäält just vastupidist: ei tohi kübekestki liigahtada (Ir 8; Kr 75 ja 138; Pr 63 ja 154; V 96), vaid peab lebama kui surnu (Kr 75), sõrme otsagi liigutamata (Kl Saar Vir 91). Kui haige kuuleb halli tulevat ja suudab siis tõesti püsida liikumatult vait, siis hall läheb temast mööda (Ir 8), jätab ta rahule (Kr 138). Kui suudetakse vastu pidada, nii et hall üheksa päeva ei pääse ligi, siis ta minevat ära (Pr), samuti siis, kui saadakse kolm korda hoiduda haigestumisest (Kr 75 — vt. alamal). Mõnikord katsutakse küll ka just liikumisega kergendada kannatusi: haigele pannakse kasukaid selga ja teda käitetakse, tallutetakse mööda põrmandut, sest paigale ei või jätta: siis hall raputab liiaks (Sn).

Teiseks, kuna halli pääasjalikult ainult kuuldakse, kui ta käib huilates ja hüüdes, tuleb hirnudes ja naerdes, siis muidugi ei tohi vastata talle, vaid peab püsima sõnatult vait, et otsiv hall ei teaks, kus haige õieti on või et ta ei pääseks selga (Sr 63 ja 71; Ir 8; Kr 75 ja 138; Pr 63, 130 ja 154). Ka naerda haige ei tohi (Kr 75), vaadata ei tohi (Pr 130), ah, isegi mõtelda ei tohi mitte kui midagist (Pr 63). Või kui juba vastata midagi hallile, siis muidugi ainult maagilist sajatust, millel oleks eemalemanav jõud: „sitane kints, mis sa tahad?“ (Pr 170).

Iseendast-mõistagi ei tohi karta midagi (Sn) ega ehmuda millegi puhul (Sr 18, Pr 130, V 96), nagu maagiliste

tempude man harilikult ikka: muidu kaoks ju kohe nende mõju. Seda enam aga hall püüab igasugu abinõudega ehmatada haiget liigahtuma või kõnelema (vt. § 202 ja jutustusi alamal).

Kuna arvatakse, et hall tuleb ratsutama ja väristama otse „selga" või „pääle", siis püütakse loomulikult p õ g e n e d a tema eest, minna peitu kuhugi salajasse varjatud ja maagiliselt kaitstud kohta, kust hall ei tea otsidagi haiget, kuhu ta ei tohi või ei taha tulla järgi. Nii poetakse esimese hooga, kuhu vaid saab (Sr 118), kuhugi salajasse varjukohta (Sn 7), harilikult ikka „m a g a m a" — kas seasongmete ja pahna sisse (Pr), jõeurkasse (Kr 75), sildade alla (V), rukkisse (V 96), suure puu, lepa, alla (Pr 63), ristteele (V 96), surnuaida (Sr, Pr, Sn — vt. § 205), tõrvaahju (Sr 71), sauna vihtlema (Pr 170) või sageli lihtsalt a h j u (Sr, Kr, Pr, Sn) — pannakse ahjusuu kinni, kuid ometi hall pääseb selga (Sn). Ahju köetakse vanade kingade, viiskude, tuhvlitega; kui on juba niivõrd kuum, et ei või minna enam sissegi, siis pannakse laud jalge alla, et ei põletaks jalgu ära, — siis hall käib väljaspool ümber ahju ringi naerdes (Pr). Hall omaltpoolt püüab teha muidugi kõik võimaliku, et saada haigele kuidagi selga selle varjupaigast hoolimata, nagu näeme järgnevais lugudes.

HALL PAISKAB PEERUD HAIGELE SELGA (S. 198)

Jutustaja emale pandud õpetust mööda v a l g e r õ i v a s ü m b e r ja ta asetet a h j u t a h a m a g a m a, et keegi ei näeks. Kuid hall tulnud paisand p e e r u d talle kõik selga, et ta ärkaks ja e h m u k s, ja siis ta raputand haiget, et luud murdund ja et see nõrkend kauaks ajaks. — Sr 18.

HALLI EEST JÕEURKASSE JA AHJU (S. 198)

Ire-külas vana Nītsõrg Jõń (Väljavaht Jaan) jäänd haigeks hallile vastuhõikamise läbi [1]). Siis ta arutelnud vanainimestega, kuis saada sellest valla, tohtrirohtega teda ju ei saa ära. Keegi v a n a m e e s õ p e t a n d, pugegu ta j õ e k a l d a a l l a s e l p ä e v a l, kui hall tuleb, ja olgu sääl selle päeva, — kui ta k o l m k o r d a v õ i b h o i d u d a niiviisi hallist, siis hall jätab ta ise maha ja läheb otsima muid.

Jõń läindki jõeurkasse ja püsind liikumatult vait kui surnu. Hall tulnud ja kloppind mööda kaldapäälset: „A h a a, m i n u

[1]) Vt. § 202.

va kõrb on kalda all! Jõń, kas sa oled elus? Jõń, tõuse üles, tule välja!" Nõnda ta jannand sääl paar tundi, kuni öelnud: „Ah, sitta sul sülle, ma saan nooremat ki!" Jõń oodand tükk aega ja pugend siis välja.

Teist korda, kolmandal päeval, kui olnud taas halli selgatuleku aeg, Jõń joosnud hommikul jällegi jõeurkasse. Tulnud taas hall, tantsind keerdu ülal nagu esimeselgi korral ja öelnud ära minnes: „Noh, kolmas kord, kui tuled kalda alla, ma uputan su ära, — ei siis sulle, ei mulle!"

Teisel päeval Jõń läind küsima vanamehelt, mis nüüd teha. Vanamees käsknud höövel dada laaste ja pugeda järgmise päeva hommikul ahju, laastud ahjusuule hunikusse ette ja süüdata põlema, niipea kui kuuleb halli tulevat ja see hüüab esimesed sõnad; kannatagu siis seda suitsu, palju suudab, — siis see on ka viimne kord.

Jaan höövel dand suure huniku laaste ja ronind teisel hommikul ahju, laastuhunik ette. Hall tulnudki: „Ohohh, ohohh, Jõń, Jõń, va kõrb, kus sa oled?" Silmapilk Jõń süüdand tikuga laastud põlema. Küll hall vaadand ja imetelnud: „Väljavaht Jõń on tark! Nüüd sa võid jääda — küll mina leian muu!"

Nõnda Jaan ise kõnelnud jutustajale. — Kr 75.

HALL MEELITAB HAIGET TÕRVAAHJUST PÄHKLAID KORJAMA (S. 194 + 198)

Üht hallihaiget õpetet pugema tõrvaahju ehk miili. Hall tulnud miili manu ja öelnud: „Ah neid ilusaid pähklaid, mis siinneis sarapuis kasvab! Oleks keegi teine inimene, siis võiks minna neid korjama. Kuid pole kedagi teist, kes painutaks puu maha, nii et ma saaksin korjata." Kuid mees püsind miilis täitsa vait, et pole võidud kuulda, kas sääl on keegi sees või mitte. Hall pole oodand kedagi välja, süljand ja läind oma teed. Ta pole läind miili sellepärast, et sääl oli tõrvahais. — Sr 71.

HALL RUKKINIITJANA EHMATAB POISSI (S. 198)

Keegi poiss olnud kord koledasti hädas halliga. Lõpuks õpetet talle, mingu ta magama rukkisse. Poiss läind, kuid natukese aja pärast kuulnud, kuis tulnud niitjad, kõnelnud, niitnud — niitnud talle otse pääle. Hirmuga poiss hüpand üles, kuid samas hall olnudki tal seljas. Hall ju siis niitja olnudki, kes ehmatand poissi. — V 96.

Väga tähtis varjupaik on veel koht, kuhu visatakse „maidad", s. t. raipeauk ehk maidalohk (Pr, Sn), mis haiseb nii

vastikult, et peletab kõik elavad olevused, ju siis halligi, kes käivat sääl ainult ümberringi, naerdes „vaat, kus ta nüüd on! vaat, kus ta nüüd on", kuid ligemale ei minevat (Pr). Isegi raipeluisse sisse on tükitud (Sr) või köetud nendega sauna ja viheldud kolm õhtut, — siis hall lahkund ära (Pr). Ja küllap raipeluudega on tegemist Saarimaagi märkuses (Vir 91), et „hall läheb ära, kui tuuakse metsast vanu luid (sea luid, mis enne on viidud metsa?) ja pannakse neid haigele alla; hall, kes tuleb musta sea seljas ratsutades, pelgab kõvasti neid luid" (Kl).

HALLI EEST HOBUSERAIPE KÜLJELUISSE (S. 194 + 198)

Kedagi naist õpetet ronima hobusraipe küljeluude vahele. Hall tulnud otsima teda. Olnud nii vastik hais, et hallgi süljand ja öelnud, jäle hais olevat. Küll ta käind ikka ümber ja ümber ringi öeldes: „Ilus mära küll, peaks hüppama selga, kuid pole kedagi teist, kes aitaks!" Ta ise hirnundki kui hobune, kuid naine pole vastand, ja lõpuks hall läind ära. — Sr 63.

RAIPELUUDEGA KÖETAKSE SAUNA (S. 194 + 198)

Anštein Katriń olnud halliga hädas. Lõpuks õpetet teda kütma raipeluudega kolm õhtut järgimööda sauna. Luid ta pidand korjama tingimata ise, olgu ta nii nõrk kui tahte (ta olnudki nii jõuetu, et käies kukkund peaaegu maha). Küll ta siis otsind ja kandnud kotiga kokku. Ta kütnud sauna kuumaks ja soojendand õpetust mööda raipeluudega ka vett, millega siis vihelnud. Sääl tulnud hall sauna ukse taha: „Noh, nüüd sul saab täna öösi hää magamine küll!" Katriń vastand, nagu kästud: „Sitane reis, mis sa tahad?" Ja tõesti, ta magandki sel ööl väga hästi. Ta ema tulnud kah magama talle seltsiks sauna, sest üksi on saunas ju hirm kah.

Teisel päeval Katriń kandnud taas luid kokku, kütnud sauna ja soojendand vett nendega. Viimasel kolmandal õhtul hall öelnud: „Nüüd sa küll võid minna raipelohku magama, nüüd mina sinu manu enam ei tule: sa oled end va raipeluudega pesnud ja soojendand, nüüd sa võid magada, mina sinu juurde ei tule!" — Nii Katriń saand terveks saunaleilis. — Pr 170.

205. Kuna massiteadvuses üldse surnuil ja surnutega kokkupuutund asjel on suur maagiline võim, siis võetakse surnud kaitsekilbiks ka halli vastu, seda enam, et hall vaevab ju

peaaegu kõiki elavaid ning jätab rahule ainult surnud (Pr 169 — vt. § 206). Kõigepäält juba surnuaid on selleks kindlaks kohaks, kuhu hall ei pääse ligi; sinna siis põgenetaksegi (Sr, Pr, Sn), sääl magatakse haual, pää risti man, ja sinna hall järele ei saa (Pr), vaid jätab haige rahule ilma igasugu rohuta (Sn). Saarimaagi kirjutab (Vir 91), et halli eest on mindud surnuaiale või magatud, rist pää all. Ka surnuküünal süüdatud haige pää man põlema, siis kah hall ei tulevat juurde, naervat ja narrivat küll ümberringi, kuid raputama ei minevat (Pr). Edasi surnupesunarts on ju suure maagilise jõuga asjaks, millega arstitakse igasugu haigusi, siis muidugi ka halli (Kr). Surnupalakad, mis on olnud puusärgil, neid kah laotet haigele pääle, ja siis hall tulnud, naernud: „Ähhähhähh, sa mõtled, et ma ei näe, et sa magad sääl all!“ (Pr). Surnuriiete sisse poetavat kaunis tihti (Pr), võetakse omale ümber haisev surnupalak (Pr 63, 130 ja 154) ja kätte surnuküünal (Pr 63). Mõnikord võetakse pääle lihtsalt valge riie (Sr 18) või jällegi inetud ja jäledasti haisvad rõivad — need hoiavad ka halli eemal (Pr).

HALL JÄTAB HAIGE SURNUPALAKAS RAHULE (S. 194 + 198)

1) Ühele hallihaigele tüdrukule õpetet, võtku ta omale ümber see palak, mis on olnud matmisel puusärgi pääl, võtku kätte surnuküünal ja mingu magama suure puu — lepa alla. Kuid hall otsind ta siiski üles ja öelnud, et nüüd teda kõik naeravad, sest tal on surnupalak ümber. Aga juurde ta haigele ometi pole pääsnud. Haige pidand lamama liikumatult ja sõnatult, isegi mõtelda ta pole tohtind. — Pr 63.

2) Nittõl-talus (Pr) vanatüdruk Katriń olnud hallihaige. Ta viidud surnupalakas raipeauku magama, sest sinna hall ei tule pääle. Sääl ta magand, ja mõtelge, kuulnud korraga, kuis keegi tulnud sõites kellega. Talle keeldud ehmuda, liigutada, vaadata või kõnelda, kui peaks juhtuma midagi. Läbi palaka ta näind, kuis tulnud selline isand, hüpand vankrilt maha ja naernud ise: „Vot kus kurivõrk, nüüd on säetud surnupalak ümber, nagu ma sellist võtaksin omale pruudiks — kuhu ma panen sellise!“ Tüdruk püsind vait. Küll süljand ja küll naernud, ent juurde pole tulnud. Ja nõnda tüdruk saand seekord läbi. — Pr 130.

3) Hallihaige tüdruk magand Surnuaia-orus, ümber surnupalak, nagu talle õpetet. Olnud aeg, kus hall peaks tulema pääle. Küll ta siis sõimand seda inimest: „Tulge nüüd vaatama, näe, kus va port magab, va mait! Ennäe, milline jäle hais tal on — surnupalak ümber! vaat, kuis ta lehkab!“ Ja liigutanuks see tüdruk end raasukesegi või öelnuks ühe sõna — kohe hall olnuks tal seljas, kuid tüdruk suutnud püsida vait. — Pr 154.

206. Üldse on iseloomustav, et just vastik ja vänge hais hoiab halli eemal: haisu pärast hall ei pääse haigele järele tõrvamiili (Sr 71), seapahna (Pr) ega raipeauku (Pr 130, Sn) või raipeluisse (Sr 63); ka surnuriiete haisu ta kardab (Pr 154). Haisu pärast võetakse omale ümber ka lihtsalt inetud ja jäledasti lehkavad rõivad ning määritakse end sisse lehmasõniku ja tõrvaga (Pr). Vast osalt sellepärast haige peab vahtima ka tõrvatonni (V), kuid siin on mõjumas arvatavasti veel muid põhjusi: tõrvast paistab ju otsekui peeglist vari vastu nagu oleks see päriselt reaalne, ja sellest tekib massifantaasias huvitav kujutelm — nimelt katse viia halli eksiteele, et ta ei saaks aru, kumb on õieti haige tegelik nägu, ja et ta ei leiaks siis haiget ennast enam kätte.

Ja siit samm edasi — on mõeldud välja üldse hulk võtteid, kuida halli tüssata, petta, ninapidi vedada, et ta ei tunneks enam haiget. Nii võetakse kuusekoor, kus on sees oksaauke otsekui inimnäol silmad, nina, suu, ja pannakse see koor (maskiks) näo ette; hall tuleb manu ega tunne enam inimest ja ütleb siis: „See nagu oleks küll minu ratsutamismära, ent ei ole kah — täht on otsal!“ ja kui ta siis kuuleb kedagi teist midagi kõnelevat või tegevat, siis ta sõnab kohe: „Oot oot, hommel ma lähen sind ratsutama!“ (Sr).

HALLI TÜSSATAKSE PUULAASTUGA OTSAL (S. 196 + 198)

Üht poissi õpetet, mingu ta ristteele magama ja pangu omale valge laast otsa pääle. Korraga tulnud talle manu keegi mees ja talland jalaga, kuid poiss pole liigahtund. Võõras öelnud: „Punktipäält minu hobu, keda ma ratsutasin, ainult et otsal on lauk, — minu jaol lauku ei olnud, minu hobu oli niisama kõrb!“ Ja jätnudki poisi rahu. — V 96.

Kuna hall jätab surnud rahule, siis tehakse end halli tüssamiseks kah otsekui koolnuks, puuakse end moepärast isegi üles (Pr).

HALLIHAIGE TEESKENDELEB END POONUKS (S. 197)

Keegi mees sidund üles lakke naela külge kinni suure pika nööri, tõmmand silmuse endale kaela ja säädnud end lamama põrmandule, nagu oleks ta „otsas". Hall tulnud naerdes manu: „Vaat nii, nüüd ma sinu manu enam ei lähe! nüüd ta kuradi käes on! Mul olnuks niikuinii minna ta selga veel ainult kaks korda raputama teda läbi, kuid nüüd ma enam ei lähegi!" — Mees ise kuulnud seda kõike vait olles päält. — Pr 169.

Nagu äraeksind inimesele kogu ümbritsev loodus näib otsekui pahupidi, et ta ei tunne seda enam äragi ja tema selle vastukaaluks pöörab ka enda man rõivad ja kängmed pahupidi [1]), niisama püütakse viia eksiteele halligi sellega, et pannakse sukad jalga pahupidi ja viisuotsad tagurpidi (Pr), et hall ei leiaks haiget kätte. Või haige heidab pikali magama, kasuk pahupidi seljas, — siis kah hall ei tundvat ära (Pr).

Edasi saadakse hallist vabaks, kui haiget lüüakse lehmasavaga kolm korda ja siis seotakse see saba haigele ümber pää, — siis hall naerab „vaadake nüüd, milline pruut minul on: lehmasavast kroon!" sellist ta ei tahtvat enam ja minevat ära (Pr). Lehmasava kõrval haiget on pekstud ka pihelgavitstega, mida on hautet enne ahjus (Pr), — on ju pihelg üldse püha puuna maagilise mõjuga. Ja lõpuks püütakse võita halli juba ka puht ristikiriku püha toiminguga:

HAIGE ÜMBER PALVETETAKSE JA LAULDAKSE (S. 198)

Ühe perenaise tütrel hall käind kaua seljas. Lõpuks ühel laupäeva õhtul nad pidand „paatreid" (s. t. palveid) ja laulnud kõik ümber haige. Kaua-kaua juba lauldud, kui pääle kesköod haige tuksatand laulu ajal vähekeseks nagu magama, — ja sa mõistad, nii ka kohe metsaline seljas taas nagu... — Pr [227·].

---

[1]) Vt. § 135, LRU II 206/7.

207. Liikumata ja kartmata vaikimise, peitupõgenemise, surnute, raipeluude, suitsu, haisu või riietusega eemalepeletamise, ninapidivedamise, vihtlemise, kõnnitelu, üksisilmi tõrva vahtimise, ihuvõidmise, peksmise ja kõige eelpool käsiteldu kõrval tarvitetakse suurel määral ka „seespidiseid" arstirohte ja oioi, mida kõike ei anta haigele sisse! — Otsitakse nahkhiire verd sisseandmiseks (Sn), keedetakse musta lamba sitta (Sr), joodetakse määra kust (Pr) või haige enda kust, kuid jutustaja isegi ei usu hästi, et see aitaks (V Lnb 876); keedetakse ja joodetakse raipeluid (Pr), antakse surnupesuvett (Pr), keedetakse katlas usse ja antakse juua seda vett (Pr), niisama sisalikke, viiske, nõgeseid (Pr). Jahvatetakse peeneks ja kõrvetetakse ära koera pääluu, otsekui oleks see jahu, ja küpsetetakse seda segamini odrajahuga kakuks, mida antakse haigele süüa (Kr). Sissevõetavaks arstirohuks kõlbab ka viin: keegi mees olnud hallist vaba ainult joobnuna (Kr 138 — vt. § 202). Edasi halli olevat arstitud tursa suust lima ehk nilvaga (? Saar * Pr). Samuti olevat halli vastu hää pikaninaline „tuulekala" (Ir) ja üldse esimesed kalad kevadel pääle jääminekut — neid kutsutudki hallirohuks ehk „heinaks" = jõď-ājna (V); kes saab esimese kala ära süüa, selle pääle hall sel aastal ei tulegi (V). Esimese kala puhul tarvitet nimetuse „hallirohi" kõrval on olemas isegi eriline taim hallihein = jõď-ājna (Sr, Pr, V)[1]), mis kasvab künkail ja põllul, — ka seda keedetakse sissejootmiseks (Pr). Lääne-liivis, kus halli nimetus jõď on jäänd võõraks, ühendetakse see vääriti hääldet taimenimetus jodd-ājna ~ jodd-puťkõz (L) rahvaetümoloogiliselt hoopis joodi mõistega ja seletetakse, neist õitest keedetavat apteekide jaoks jooti (L)[2]).

[1]) Samuti lätis drudža zāle 'Tausendgüldenkraut' (ME) ~ 'Mauerpfeffer' (Ulm) ja drudža lapa 'eine Pflanze' (ME); saksas Fieberklee (Biberklee, Bitterklee, Zottenblume) 'Menyanthes Trifoliata' ja Fieberkraut (Biberkraut, Tausendgölden, Erdgall) 'gentiana centaurium' (Grimm, DWb); eestis külma-tõve-rohi 'Zittergras, Briza media' (Wied, EWb — Fieberklee Wiedemann tõlgib eesti keelde kolm-leht ~ uba-lehed ja hallihain (ERA II 2, 641 < Hargla); soomes vilutaudinruoho 'erythraea gratiola' ja horkkaheinä (katkeraheinä, katkero) 'gentiana amarella' (Lönnrot).

[2]) Samuti tuntavat säälses läti murdes taimenimetust jod-puķes (L — NB! mitte juod-!), mida ei noteeri ükski läti sõnastik.

Kõiki medikamente tuleb valmistada haige teadmata ja salajas (Pr), sest muidu ta ei võta neid vastu. Aga siin ongi see vigur: haige teab puha! Hall tuleb haigele ütlema, et seda ja seda keedetakse, ärgu ta joogu, — ja ta ei joo ega joo, kas sunni või vägisi (Pr). Veelgi enam: haige teab üldse kõik, mis sünnib teises toas, olgugi et ta ei näe, — hall ütleb talle puha (Kr). Ka seletetakse piltlikumalt, et ahi (tubade vahel) „kõnelevat ära" (kajavat vastu): nii kõvasti ei tohtivat toas kõnelda, et ahi seda kuuleb, — siis ahi ütleb hallilegi seda, millist rohtu tahetakse anda, ja siis rohi ei kõlba enam (Ir). Kuid tehtagu rohtu kas või teises taluski, ometi haige teab puha, millist rohtu talle tehakse ja mida kõike pannakse sinna juurde, ja ta ei söö ega söö, tee mis tahte; ta isegi tahaks küll vabaneda haigusest, kuid nõndapalju see hall peab vastu, et sa ei tohi rohtu süüa ega juua (Kr).

HALLITÕBINE TEAB JUBA ETTE, MILLIST ROHTU PAKUTAKSE (S. 195)

1) Jutustaja enda ema olnud haige. Muud keetnud talle rohtu, kuid ta toas teadnud, mida väljas keedetud, ja öelnud, et ta seda ei joo — selline „eihüva vaim" olnud sees, et pole joond. Nemad keetnud aga musta lamba sitta. Ta pole võtnud, öelnud kohe, mis asi see on (jatku vt. lhk. 231). — Sr 18.

2) Kord viidud haigele surnupesuvett. — Kus karjund vastu nii koledasti, et see on surnupesuvesi, et ma tean küll, et ma ei taha. Küll sunnitud siis, ema kinnitand, et ei ole ja väevõimuga joodetud see talle sisse. — Pr 171.

3) Ühel naisel tütar olnud haige halliga. Ja nüüd vaata, temale õpetet, mingu ta nüüd võtma seda tursa ila ehk lima, et see kah on hää — üheksast tursast las võtku. Ja niikui see naine läind viima, kohe tütar karjund: „Joo ise oma tursaila!" ja ei võta! Siis vägisi nad andnud talle sisse. — Pr 228.

HALLI OLEMUSEST JA NIMEDEST

208. Kui küsida liivi eidekesilt, kuida ja millest tekivad õieti haigused, siis vastatakse esimeses õhinas muidugi kohe, et jumal saadab kõik haigused (Kr, Pr, V), ta ei tahtvat, et inimene jääks väga ülbeks (V). Kuid edasi kahel-dakse juba: jah, nii öeldavat küll, et haigused on inimeste pat-

tµde pärast, kuid teised taas arvavad, et see pole tõsi (Pr); iga haigus nüüd küll jumalast ei ole (Kr); kes siis seda õige teab, kuida need haigused päris „sugevad" (s. t. tekivad), „doktar" (s. t. tohter) ega papp kah ei tea teinekord öelda (L). Päälegi, haigusi on ju mitut liiki: mõned „heidavad" (s. t. nakkavad) lihtsalt väljast, õhust; tuulest, maast ja veest võib saada palju haigusi; mõned taas „hakkavad" teisest inimesest, kui sa temaga kõneldes oled allpool tuult (tohtridki seletand seda), aga see on kah ikka päris kindel, räägitagu mis tahte, et mõned haigused on nõidade pandud — jajah, need kuradisellid võivad tõesti „saata" või „panna" neid haigusi muile inimesile pääle, sinna ei saa midagi parata (Pr)[1]).

Äsja esitet seletusile haiguste etioloogiast seltsib lõpuks veel põline (praegu ent juba ununemas olev) kujutelm üliloomulikkest olevusist, kes põhjustavad, toodavad või saadavad haigusi, — jah, koguni kujutelm erilisist haigushaldjaist[2]). — Juba katku puhul (§ 83, LRU II 6) oli juttu, et jumal tahtvat vähendada inimeste arvu ja saatvat selleks välja ühe vaimu, kes toobki katku (V); ometi katk liivlaste pärimusis ei mängi sellist suurt rolli nagu näit. mujal Baltikumis ja on suland siin rannikul peaaegu surma-kujutelma (S. 40 — vt. § 84, LRU II 7)[3]). Samuti liivlaste fantaasia ei ole paljut tegelnud langetõve tekkimise või tekitaja probleemiga, olgugi et seda haigust nimetetakse veel kuraditõveks (vt. § 119, LRU II 150) ja seletetakse, et langetõve hoogude aegu kurat võtab inimese oma meelevalda (Pr), mis juhib meid igivanale

[1]) Vt. ka § 163, lhk. 49. Nõia pandud painajast vt. § 191 ja hallist § 201.

[2]) I. Manninen, Die dämonistischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben (FFC 45), valgustab haiguste etioloogiat soomlaste teadvuses: haiguste põhjustajaiks on päämiselt surnud ja (võib-olla omakorda surnuist põlvnevad?) haldjad — maa-, metsa-, vee-, kodu-, sauna- jm. haldjad (samuti ka maa, mets, vesi, tuul, tuli ise), kuna erilisist haigushaldjaist juttu võiks olla vast ainult katku, rõugete ja halltõve puhul, kusjuures säälgi haigushaldja-kujutelm näikse põlvnevat naaberrahvailt. — Olgu rõhutet, et soome rahvapärane arstiteadus oma kuulsa taudide ja nn. sünniloitsude repertuaariga erineb mõneski seigas kaunis hoomatavalt Baltikumi rahvameditsiinist.

[3]) Aga eks see surmgi ole ju väga ligidane haiguse kujutelmale.

kujutelmale, et inimese hing võib ajuti lahkuda kehast (vrdl. hingelooma-motiivi § 173 ja 179) ja kehha võib asuda mõni võõras vaim (nn. das Besessenwerden-Motiv)[1]). Ka painajat kujutellakse ebamääraselt mingiks eriliseks olevuseks, keda võidakse panna teisele pääle, kuid üldisemalt teine inimene ise (resp, nõid) käibki painajaks (vt. § 191), nõnda et haigushaldja-kujutelmast vaevalt juttu saab olla tavalise nõiamoondise- (harvem ka surnu-) kujutelma kõrval.

Kuid halltõve puhul meil ei ole enam vähimatki kahtlust, et seda käsitellakse erilise üliloomuliku olevusena, — halli esinemine ja teotsemine osutab ilmsesti, et liivis hall representeerib haigushaldjat, jah, just niisama nagu ka mujal Baltikumis, Soomes, germaani ja slaavi maailmaski, kõnelemata kaugemaist rahvaist[2]). Esitagem paralleeliks ainult paar tüübilist näidet Eestist. —

„HAL', DAS KALTE FIEBER"

Es soll mehr als einen Hal' geben, mäñliche und weibliche. Die Zahl der mäñlichen ist nicht bekañt, die der weiblichen, alle Schwestern, nur nicht die Zahl zwölf. Alle zusamen Võrgutajad, die weiblichen valged võrgutajad genañt, stehen unter der Heerschaft eines Obern (ülem)[3]). Die võrgutajad wandern, bisweilen in menschlicher Gestalt, in der Welt umher und sehen wie sie durch List in die Menschen fahren köñen. Folgende Erzählung beleuchtet ihr Handeln und Treiben.

Ein Knecht ging in den Wald um Strauch zu hauen. Dort hört er zwei Wesen mit einander reden. Unbemerkt hinter einem Strauch behorcht er sie. „Wohin führt dein Weg?" fragt das eine der Wesen das andere. „In's Dorf," war die Antwort des anderen. „Und wo gedenkst du einzukehren?" fragt das erstere weiter. „Gleich im ersten Gesinde, dort

---

[1]) Vrdl. nõianimetust „kuradist täisistutud" § 155, lhk. 19. Vrdl. eestis piiblikeelset „kurjast vaimust vaevatut". — Vt. ka § 119, LRU II 151. Kirjandusandmeid vt. FFC 45, lhk. 151 ja 231.

[2]) Halli kohta kirjandust vt. Lätis Šmits, LM 2 49; LP VI 146/52, VII 1240/53; Eestis Eisen, EM I 61, Luupainaja 2 47/53 ja 85/7, Rahvaraamat III 3—10, Kaim 82/98; Hurt, Schriften der GEG 2; Soomes Manninen, FFC 45, lhk. 146/9; Saksas Grimm, DM II 3 1106 jj.; Wuttke, DVA 3 352 jj.; Venes Аѳанасьевъ, Поэт. возэр. III 81 jj.

[3]) Võru-Setus seletetakse halle sageli veel kuradi (juuda) sugukonnaks või Heroodese tütreiks, milline motiiv on rännand Baltikumi Venest ja näikse Liivis võõras. Samuti ei tunta Liivis halli ubadetegemise ja Lapimaalt tuleku motiive, mis on Eestis õige populaarsed.

hoffe ich gut bewirthet zu werden" erwiederte das zweite. „Wie schleichst du ungesehen in die Menschen?" — „Nichts leichter, als das" lautete die Antwort „merk auf: weñ die Leute sich ihren Haferbrei (k a a r a k i i s l a) kochen und derselbe abgekühlt eine Haut (nahk) bekom̄en hat, dañ verstecke ich mich unter derselben und w a n d e r e b e i m E s s e n m i t d e n B i s s e n m i t i n d e n M e n s c h e n h i n e i n." „Nun sag mir," setzte das erstere Wesen die Unterhaltung fort: „woher kom̄st du?" Antwort: „I c h k o m̄ e a u s R i g a. D o r t f ü h r t e i c h e i n s c h ö n e s L e b e n i n e i n e m F r ä u l e i n, d a s r e i c h w a r. Wochen und Monate lang genoss ich mit dem Fräulein die feinsten Speisen und Getränke." „Und wie gelang es dir, sie zum Standquartier zu machen?" — „I c h v e r w a n d e l t e m i c h i n e i n e F l i e g e, f l o g i n d i e S u p p e, die das Fräulein ass und gelangte so hinein." Mit dieser Erwiederung treñte es sich vom andern Wesen. Beide verschwanden. — Staunend hatte der Knecht alles vernom̄en. Rasch beeilte er sich nach Hause und theilte dort allen mit, was er erlebt. D i e W i r t h i n k o c h t e d e n B r e i. Er erkaltete, es bildete sich die Haut. Jetzt galt es den Hal' zu fangen. Sie zog die Haut vom Brei ab, warf das Abgezogene i n e i n e n f e s t e n S a c k, dessen Öffnung sie stark zuschnürte und befestigte denselben an der L a g e, dort wohin der dickste und schwärzeste R a u c h hinaufsteigt. — N a c h e i n e m J a h r e warf die kluge Wirthin den Inhalt des Sackes zum Hause hinaus auf den A n g e r. Der Brei war s c h w a r z b r a u n wie ein Pastelfell geworden. — Der Zufall machte es, dass der Knecht eben jetzt im Walde war; da hörte er nochmals die U n t e r h a l t u n g der beiden Wesen an. Der ein Jahr lang im Sack gefangene Hal' erzählte dem anderen seiner Sippe, welches Unglück ihm widerfahren sei. —

Der Hal' wird auch P a h r ' p o i g genañt. Dies führt uns auf H e i l m e t h o d e n. Hat jemand das kalte Fieber, so soll er sich in einen Schweinestall (p a h r a s u l g) flüchten, wohin ihm der böse Geist nicht zu folgen wage. Man sei jedoch vorsichtig und lasse sich durch nichts aus dem Stalle locken. Der Hal' ahme alsdañ wohl dem K a k e l n d e r H ü h n e r nach und namentlich manche Hauswirthin käme in Versuchung nachzusehen, ob nicht ein Huhn ein Ei gelegt. Verlasse man vor der Zeit den Stall, so falle man wiederum in die Gewalt des Hal'. Ebenso probat wie der Schweinestall soll sein ein p u l v e r i s i r t e r F i s c h, der in einem H e c h t s m a g e n gesteckt hat. Ein solches Fischpulver muss eingenom̄en werden. Für das souverainste Mittel wird gehalten ein Ebereschenstock (p i h l a p u i n e n u i). Patient muss mit entblösstem posterior in ein R o g g e n f e l d laufen, eine andere Person folgt ihm eilens mit dem Ebereschenstock und bemüht sich mit demselben ihm einen Hieb auf den erwähnten Körpertheil zu versetzen. Die Verfolgung hört nicht eher auf, als bis Patient erschöpft hinsinkt. Die angestrengte Bewegung, Furcht und erfolgte Application mit dem Stock haben Genesung zur Folge. — H, Mapp 729/31 (1) < Vastseliina (Victor Stein, 1873)[1]).

[1]) Arvatavasti Steinilt on saand oma hallinimed ja -teated ka Wiedemann — vt. käsikirjas H, Wied 1, 149/55 ja trükis Wiedemann, LdE 418.

HALLI-TÕBEST.

Vanal ajal on halli-tõbe väga sagedaste ja laialtaselt ette tulnud, mille pärast see tõbi üleüldiselt, oma mitmesuguste tondi juttudega ja arstimise viisidega, on Eesti rahva seas tuttavaks saanud. Mine kuhu tahte Eestlaste maa nukka, igal pool teatakse sulle halli-tõbest jutustada. — See tõbi on arilikult ikka kange külma ja väristusega inimest piinanud, nii et kas mine või lausa tulle — soja ei saa. Sellepärast on teda ka mõnes kohas hakatud külmaks tõbeks kutsuma. Halli-tõbest arvas rahvas nõnda, et ta kuradist tulevat, sest kurat käivat selles tõbes inimest ise lausa vaevamas. Küll tükkinud ka inimesed halli eest igasse kohta ära, aga ikka otsinud ta inimese ülesse ja karganud selga. Tihti pugenud inimesed tema eest ahju, teinud tule ette ja katsunud nõnda moodu natuke aegagi ennast halli piinamise eest ära hoida. Nõnda pantud ka väikseid lapsi ahju ja tehtud tule ette, sest hall on vahel nii hull olnud, et mõnele inimesele pole oma pääl käimisega enam sugugi tahtnud hinge rahu anda. Mitmedgi olla endid nõnda moodu halli eest ahjus tule taga varjates ära põletanud ja mitmed jälle — iseäranis väikesed lapsed — suitsu läbi saanud ära lämmatatud. Ka olla väikesi lapsi kirstude ja kastide sisse ära maetud, et hall neid kätte ei saaks. Kui laps halli eest ära peidetud, siis kinnitatud lapsele enne kõvaste ära, et ta mitte kellegi hüidmise pääle häält vastu ei teeks, kui ka küll kas ema ehk isa hääle kõla olevat, sest hall tegevat nõnda oma vigurit, häälesi järele tehes, et peidu kohta, vastu hüüdmise läbi, kätte saada. — Vahel saanud küll ka nõnda möödu hallist lahti, et siis, kui hall parajaste inimesel seljas olnud, sellele inimesele järsku pange täis külma vett teadmatalt kaela visatud. Siiski aga olnud selle abi tarvitamine väga kartetav, sest mitmed jäivad pärast niisuguse järsu hirmutamise järele haigeks ja mitmedki surnud ära, selle haiguse kätte, mis hirmutamise läbi oli tulnud. — Mõned lasknud külma häda pärast sauna kangeste palavaks kütta ja olnud sauna laval kange leini käes, et külma valust pääseda, aga see pole siiski midagi mõjunud. Mõned on ka jõkke karganud, kui hall pääle tulnud, mis läbi ka mõnel on halli tõbi sest saadik ära kadunud. Vahel on hall küll inimesest näitanud nagu ära lahkunud olevat, aga siiski tulnud ta uuesti tagasi ja olnud veel kangem. — Mõnest inimesest lahkunud hall õige pea ära, ega pole temasse enam puutunud, aga mõnest inimesest pole ta enam kuidagi tahtnud ära lahkuda. — Viljandimaal Viiratsi vallas Närska talu oru kaldal kasvanud üks suur ja vana kahe aroline haava puu, mille külles halli põdemise ajal üks mees halli põdejaid arstinud. Ta sidunud halli põdeja inimese, siis, kui hall temale parajaste pääle tulnud, selle kahearolise haava tüve külge paju koorest (niinest) kurapidi tehtud nööriga kõvaste kinni, ega pole enne lahti lasknud kui hall ära läinud, sest haava puu, kelle lehed värisevad, ei olevat hallile mitte meele päraline olnud, vaid ta pistnud punuma ega pole enam ialgi selle inimese kallale tulnud, kellega ta ühtlasi sai haava külge kord kinni seotud. Selle mehe halli tõbe arstimise kuulsus läinud ruttu laiali ja inimesi olla väga kau-

geltki selle mehe kätte toodud arstida, nõnda et vaene mees head teenistust ja kopikat leidnud. Seda niinest nööri ei ole haava küllest mitte keegi julgend ära võtta, vaid inimesed käinud sellest puust kartlikult mööda, sest nad arvanud, et hall ise ka selle nööri sees, haava külles veel praeguste kinni on, kust ta võib sellele kallale tulla, kes selle nööri peaks haava ümbert lahti võtma ehk maha ajama. Nõnda on see nöör, pääle halli-tõbe aega, veel kaua aega sääl haava ümber seisnud, sest keegi pole teda maha julgenud võtta, mees kes halli-tõbe sääl külles arstis on ära kaugele elama olnud asunud. Viimaks mädanenud see nöör ise katki ja langenud puu juurele maha. Kuhu ta kõigist puutumata ära mädanenud. Ka sellesse haavasse pole inimesed julgenud puutuda, vaid lasknud teda seista. Kord aga tulnud sinna uus peremees, kes julge mees olnud ja sarnaseid ebausu juttusid pole uskunud, see olla siis lasknud selle vana haava puu maha raiduda ja rehe kütmise ajal põletanud teda ahjus ära, ilma et sellest temale midagi oleks häda tulnud. — H I 9, 551/4 < Viljandi (Anton Suurkask, 1898).

209. Mis puutub nüüd halltõve liivikeelsesse nimetusse jõ'd' (jõjg, jätš), siis see näikse esimesel silmapilgul täitsa seletamatu ja saladuslik. — Saarimaa (Vir 91) tuletab küll sõna jõd' lätikeelsest juods : juoda 'ein böser Geist, ein Waldteufel' [1]), mida tarvitellakse pahatihti vandesõnana kõrvu kuradi nimetusega velns. Kuigi selline ühendus sisuliselt on tõesti mõeldav ja asetaks halli ühtlasi huvitavasse etioloogilisse valgustusse, siis ometi teeb teatud raskusi sõna häälikuline külg (pikk õ < ā ja muljeeritud d', kõrvalkujud jõjg, jätš), mispärast etümoloogia tunnustamisega tuleb olla ettevaatlik [2]).

Et selgitada liivi sõna algset tähendust ja päritolu, vaadelgem kõigepäält seda ideoloogilist baasi, millelt on võrsund hallinimetused naaberrahvaste keelelises loomingus [3]), ja tõmmakem siis mõningad võrdlusjooned. — Esimese tõsiasjana paistab siin kohe silma üldine tendents tõlgitseda haigust tema olulisemate tunnuste järgi: palavik, külmus ja värinad. Ve-

[1]) Parima ülevaate sest sõnast lätis pakub ME II 125, kus sellele kõrvutetakse leedu júodas 'schwarz'. Mainitagu, et samast tüvest on tahetud tuletada ka eL kuradinimetust Juudas (Eisen, EM I 148), kuna Šmits (LM [2] 62) otse selle vastu peab just läti sõna võrdlemisi hiliseks lainuks eestist! Vt. ka § 26, LRU I 47: juodi ~ juogi virmaliste tähenduses.

[2]) Sõna juod(s) iseendast on tuttav küll ka Liivi rannikul kuradinimetuse ja vandesõnana (Ii, Ir, Pr), kuid seda peetakse kindlasti lätikeelseks ja eraldetakse selgesti oma sõnast jõ'd'.

[3]) Alamal esitetavate andmete allikaiks on vastavad sõnastikud (Grimm, Dal', ME jt.) ja alamärkuses lhk. 240 mainitud kirjandus.

nelased kujutelevad halle koguni õekesina (tavaliselt Heroodese tütreina), igal õel palju nimesid, ja kõik need nimed tõlgitsevad õieti haiguse varieeruvat ilmet, alias iga õe erinevat teotsemislaadi, kuna haiguse üldnimetuseks on лихорадка (s. t. vast mingi liiga-tegija, halba-hoolitseja, perult-toimija)[1]). — „P a l a v i k k u“ tähendab saksa Fieber (inglise fever, rootsi-daani feber jne.), mis pole muud midagi kui ladina febris (vrdl. ferveo ' keen, põlen '). Vene огнея ehk огненная (s. t. „tuline“) seletab ise, et kelle inimese ta püüab kinni, see põleb otsekui tuli ahjus. — Muist palavikukujudest eraldamiseks rõhutetakse germaani keeltes halli puhul eraldi veel k ü l m u s t: saksas das kalte Fieber, der Frörer, rootsis frossa jne. Samuti esineb ka Põhja-Eestis hallinimetusena üldiselt külmtõbi, saartel veel vilu(h)aigus[2]), soomeski esineb vilutauti ja Tveri karjalaste keeles venest lainatud prostuda (s. t. „külmetus“). Vene ледея ehk ледиха (s. t. „jäine“) tõotab tarretada jääks inimese, nii et see, keda ta vaevab, ei saa sooja ahjuski; murdeti öeldakse venes ka студёнка, mis võrdub meie viluhaiguse nimele.

Aga ometi veel mitte külm ega palavik, vaid kõige iseloomustavamaks halli tunnuseks on just perioodilised v ä r i n a d, mis raputavad ja puristavad haiget pööraselt, otsekui tõristaks, murraks või litsuks keegi haiget, ja on põhjustand päratu hulga populaarseimaid hallinimetusi v e n e halliloitsus. — Iseloomustavat külma ja värina kujutelmade sünteesi näeme знобь-sõnast (s. t. külmajudin) tuletet hallinimetusis озноба, знобея, знобилка, знобуха (s. t. k ü l m a j u d i s t a j a lõdistaja). Edasi järgnevad: трясея, трясучка, трясуха, потресуха, трясье, трясца, трясуница, трясавица, трясовища (s. t. v ä r i s t a j a); трепуха (s. t. r a p u t a j a, puistaja); подрожье (s. t. v a b i s t u s); ломея, ломеня, ломовая, костоломка (s. t. luu-m u r d j a); маяльница (s. t. v a e v a j a); гнетея, гнетница, гнетуха, гнетучка (s. t.

[1]) Seda sõna seletab Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 81: «Названіе это происходитъ отъ глагола л и х о - р а дѣ т ь, т. е. дѣйствовать въ чей-нибудь вредъ, заботиться о комъ-нибудь съ злобнымъ намѣреніемъ, съ лихостью; другія общеупотребительныя названія: л и х о - дѣ й к а и лихо-манка отъ м а н у т ь = качать, махать (=трясти)». — Muud alamal esitetavad vene halliõdede nimed on levinend päämiselt n õ i a - s õ n a d e kaudu üldtuttavaiks.

[2]) Ka Ruhnu rootslased ütlevad kuolt cūtu (= kirjakeeli kalt sjukdom), mis vastab täpselt eesti „külmtõvele“.

õhuja, suruja); (с)корчея (s. t. krambitaja, väänja); jne.[1]). Eriti huvitav on nimetus плясавица s. t. „tantsitaja“ (halli kujutellakse siis haige tantsitajana), mis antakse vanimale vene halliõdedest ja mis assotsieerub kujutelmaga Heroodese tütrest, kelle tants tõi Ristija Johannesele surma[2]). — Väristamist tõlgitseb ka läti hallinimetus drudzis (leedu drugỹs), mis võrdub vene sõnale дрожь 'Zittern, Schauer' (vrdl. vanapreisi drogis 'pilliroog'[3])) ja mis esineb Lääne-Liiviski kujul druťš, samuti Lutsi eestlaste lätistund kõnekeeles druťś kõrvu eestikeelse vastega raputaja, kuna Setus kutsutakse halli mõnikord ka väristajaks, Tveri karjalaste keeles taas on puištaja-tauti (vrdl. Lutsiski: hal'l „puistas“ inemist). — Väristamise ja raputamise ideoloogia kajastub ka saksa hallinimedes ja nimelt järgmisis: der Schüttler, der (kalte) Schau(d)er, der Beutelmann 'wer beutelt, schüttelt' (Bayern) jne. Saksas aga siinjuures väga huvitav ja meile väga tähtis, nagu alamal näeme, on seik, et raputamine on juhtind

[1]) Lisaks vt. alamärkuses lhk. 244 mainitud лихоманка. Edasi järgneb veel terve rida nimetusi: летучка s. t. lendaja (vrdl. eesti lendvat!), грудица (грудея) s. t. rinnustaja (vrdl. painajat!), глухея (глохня) s. t. pää kurdiks pressija, пухнея (пухлея, пухлая) s. t. paistetaja, ja hulk muid (коркуша, забуха, гнобуха, дутиха, отёкная, глядѣя. огнеястра, невѣя, сухота, сухея, зѣвота, блевота, потягота, сонная, легкая, вешняя s. t. kevadine, листопадная s. t. sügisene, водяная jt.). Isegi eufemistlikult kaimuks, tädiks jne. kutsutakse venes palavikku, resp. halli: кума, кумаха (kui siin ei ole viimaks tegu soome-karjala kuumeh-sõna mõjuga venes?), добруха, тётка, тятюха, подруга, дитюха.

[2]) Heroodes ise on saand venes osalt kuradinimetuseks (Ирод̀ъ), kuna tema tütreid — halliõdesid — kujutellakse sageli lihtsalt kuradi tütardena.

[3]) Läti hallinimetus paljastab ühtlasi, millise olevusena kujuteldi seda haigushaldjat: drudzi 'geflügelte Motten', leedu drugỹs 'Fiebervogel, eine Schmetterlingsart'. Pääle selle tuntakse lätis veel drudža zirgs 'ein schwarzer Käfer' (ME — s. t. „halli hobu“, kellel hall ratsutab!); vrdl. saksa Fiebermücke 'tipula febrilis', „wie ja das fieber durch eine mücke, einen schmetterling verursacht werden soll“ (Grimm, DWb). Läti eeskujul öeldakse lääne-liiviski halli pikkade sarvega putuka kohta druťš-buža (L, Ii), kuid ligemat ühendust sel halltõvega enam ei teata. — Ka Eestis jutustetakse, kuis metsavaht, kes linnukeelt mõistis, pähklapuu all kuulis, kuis „kaks veikest lindu — külmtõbi ja soetõbi — kõnelesid isekeskis“, kusjuures külmtõbi tahtis minna puruna metsavahisse (vt. § 203) — H I 7, 191/2 (1) < Risti. — Vrdl. ka Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 73/4.

massifantaasia just nimelt r a t s u t a m i s e kujutelmale: ehtsaksa hallinimetus ongi „ratsutaja“ (vanakõrgesaksa rito, keskalasaksa ride jne.). 15. ja 16. sajandil on Saksas harilikuks sajatuseks: dass dich der R i t t schüttle! Veel Luther kirjutab halli kohta: „das ist den ritten auf deudsch, fiber ist latinisch“ [1]).

Väristamise, raputamise ja ratsutamisega ent oleme jõudnud ühtlasi ka liivi halli iseloomustavaimate tegevusfunktsiooneni (vt. § 200): ka Liivis h a l l p e a b h a i g e t i n i m e s t o m a s õ i d u h o b u s e k s, kellel ta siis „ratsutab“, nagu tähendab seda juba Saarimaagi (Vir 91). Tuletagem meelde muidki näiteid. — Hallide vestluse-muistendis üks hall jutustab teisele, ta hobu (s. t. haige) olnuvat algul õige tugev, nii et raske olnud päästa ligi (Kl Set — vt. § 203). Teinekord hall kõneleb haigega: „Vana mu hobu küll oled, kuid sind ratsutada ma võin: sa oled lihav!“ (Kr 75 — vt. § 202) ja otsib siis haiget: „Va k õ r b, kus sa oled? — Ahaa, minu va kõrb on kalda all!“ (Kr 75 — vt. § 204). Kui halli tüssatakse kuidagiviisi, siis ta ei tunne oma hobust ära: „See nagu oleks küll mu ratsutamismära, ent ei ole kah — täht on otsal!“ (Sr — vt. § 206) või: „Akuraat minu hobu, keda ma ratsutasin, ainult otsa pääl on l a u k, minu hobusel ei olnud, mul oli niisama k õ r b“ (V 96 — vt. § 206). Ka hall katsub haiget liigutamisele tüssata: „Ilus m ä r a küll, peaks hüppama selga, kuid pole kedagi teist, kes aitaks!“ (Sr 63 — vt. § 204). Edasi kujutellakse, et hall tuleb haige manu m u s t a s e a s e l j a s ratsutades (Kl Saar — vt. § 204). Ja lõpuks on sündind metatees: hall ise tantsleb musta täkuna haige ümber (Kr 138 — vt. § 202) või tuleb hirnudes kui hobune (Sr, Kr — vt. § 202).

Nüüüd tuletagem meelde, et liivis esineb verb j õ j g õ (lvI) ~ jäjgõ (lvL), mis tähendab aelemist, karglemist, kiimlemist ja mille noteerib juba SjWied (LWb) jaig : jõigõb ' brünstig sein, belaufen (von Rindern)'. Sagedaimini seda verbi tarvitellakse tõepoolest lehmade puhul, kui need jooksuajal tükivad üksteisele selga, aga ka inimese kohta öeldakse „jõjgõb“, kui ta asjata rabeleb või teeb midagi sellist, mida poleks vaja teha, eriti suguelu mõttes (Ii, Ir, Pr). Tehakse isegi vahet: portõ tähendavat

[1]) Muide, ka p a i n a j a t kujutellakse Saksas haige valjastaja ja ratsutajana, nagu osutavad seda juba keskajast noteeritud ütlused: der alp zoumet dich ~ der mar rîtet dich jt.

pordutamist ehk hooratöö tegemist jämedas stiilis, peenemalt öeldavat just jõjgõ (Pr, V). Teiseltpoolt tehakse ka vahet: ratstõ tähendab mõistlikult ratsutamist, kuna jõjgõ tõlgitseb asjatult, meeletult aelemist (Ii, Ir, Kr — sageli kah jällegi just hooratöö piltlikuks väljendamiseks). Jah, isegi halli kohta öeldakse mõnikord, et see ratsutab pööraselt = jåjgub (Ii) ~ jõjgõb (Ir) või koguni jõď'õb (Pr). — Just niisama öeldavat ka kohalikus läti murdes lehma või inimese kiimlemise ja aelemise kohta jāj ~ jādelē (Ii, Ir). Läti vastava sõnapere esitab ME sõnastik: jāt 'reiten' (drudzis jāj 'das Fieber schüttelt'); jādīt ~ jādelēt 'herumreiten, abtummeln' (lietuvēns luopus jādelē 'painaja loomi ratsuteleb'); jādināt 'fortgesetzt reiten, abtummeln, reiten lassen'; jādities 'tollen, toben, sich unruhig gebärden'; jāds 'ein Unruhiger, Springinsfeld, Lärmmacher' (ld jóda 'шалун, пострѣл'); jāklis 'ein Unruhiger, Unbändiger, Alberner'[1]); jājējis 'der Reiter'; jātnieks 'der Reiter, Schildreiter, ein Herumtreiber' — viimase sõna SjWied (LWb) noteerib ka liivis: jātnika 'Reiter'.

Ei ole kahtlust, et praeguse põlve liivlaste teadvuses see läti sõnapere mõjutab omaltpoolt halltõve-kujutelma, ja jõď-sõna võiks tembeldada kas või lainuks lätist. Kuid ettevaatusele sunnib paralleelkuju jõjg (< *jāgi), millest kah võis areneda kohaliku läti häädamise mõjul vast alles veel üsna hiljuti jõď (ģ > ď). Jõjg-sõnakuju aga ei saa lahutada verbist jõjgõ, mis omakorda on lainuvaste saksa jagen-verbist (vrdl. saksa Kragen > lv krõjg) ja sobiks tõesti halli ratsutamise motiivi tõlgitsejaks. Kõrvalkuju jāť š taas osutab ilmset läti häädamise mõju: vrdl. lv sko'ig ~ skouťš < lt skauģis (vt. § 151, lhk. 10), lv parēg ~ pareťš < lt pareģis (vt. § 157, lhk. 28) — analoogiliselt siis ka jõjg ~ jāťš < *jāģis.

Kokkuvõttena peame konstateerima, et halli ratsutamise kujutelm ja vastav terminoloogia liivis osutab ilmset saksa ja läti mõju. Ometi ei

[1]) Vt. ka Lautenbach, Очерки II 165 (48): jākle, jāklis, jātaka, jādeklis = leedu joda, vrdl. vene блудница, inglise jade, saksa Hure. Iseendast oleks küll ju väga perspektiivirikas ühendada hallihaldjat pordu(-jumalatare) kujutelmaga (vrdl. Venes Heroodese tütreid halli põhjustajaina), kuid läti ainestik ei paku sellisele oletusele mingit alust.

saa pidada sellega küsimust veel lahendetuks, sest loomulik oleks ju oletada halli esinemist ja nimepidigi tundmist liivlaste juures juba ammu enne saksa-läti mõju. Sisulisele kahtlusele seltsib teiseltpoolt ka väline, keeleline, sest oma pettumuseks me ei leia saksas jagen-verbil mingit terminoloogiliselt fikseerund sidet halltõvega, ennem juba ootaksime siis saksa reiten-verbi ja selle moodustiste lainamist liivi halli-terminoloogiasse, mida aga pole sündind. Keeleliselt äratab veel tähelepanu sageli esinev katkehäälik jõ'd', mis ei seletu hästi lainuga jagen-verbist. Nõnda tuleks küsida lõpuks: kas siin ei ole tegu vast koguni lihtsalt rahvaetümoloogiaga? kas liivis ei olnud juba varem vast mingit omakeelset hallinimetust, mis kõlalise sarnaduse tõttu sai sulatada endasse saksa jagen ja läti jādīt kujutelmad ning areneda nii mingi haigushaldja-ratsuri tähenduseni? Ja tõepoolest — sõnakuju jõ'd' võiks tuletada teoreetiliselt ka omakeelsest *ja(a)hti (vrdl. eestis jahtuda, soomes jäähtyä)[1]). Jahtuma-verbi vaste liivis noteerib juba SjWied (LWb): jõd ~ jād 'abkühlen, kalt werden', millest mingi -i suffiksi tuletis annakski muljeeritud ja katkehäälikulise jõ'd'. Niisugusel puhul halli kujutelmad liivlaste keelelises alateadvuses sisaldaksid õieti kolme verbi sünteesi (omakeelne jõ'dõ + saksa jagen > jõjgõ + läti jādīt > jõd'õ), kusjuures haiguse primaarseks tõlgitsuseks oleks jaheduse või alias külmuse tunnus, millele hiljem on seltsind sekundaarsena saksa ratsutamise motiiv ja leidnud keeleliseltki vastava rahvaetümoloogilise väljenduse. Eelpool nägime (vt. lhk. 244), et muiski keeltes halliterminoloogia aluseks on ms. ka külmuse sümptoom, mis omaltpoolt suurendab esitet hüpoteesi nn. „sisemist tõenäolisust" ja lubab lõpptulemusena vast oletada, et ka liivi jõ'd'-sõna algseks sisuks on jaheduse kujutelm.

210. Et paremini mõista hallinimetuste kujunemist liivis, jälgigem võrdluseks ka vastavat eesti terminoloogiat ja vaadakem, milliseid paralleeljäreldusi võiksime teha nii siin kui sääl. Alakem juhuslikumate ja kitsaalalisemate nimetustega. — Juba eelpool (lhk. 240) kõneldi Steini-Wiedemanni andmeil võrgutajast Setus, milline nimetus omistetakse Lõuna-Ees-

[1]) Või koguni ka jõjg < *ja(a)hki? vrdl. Lutsi maakeeles ja(a)h'ķ ~ jaahh 'jahe' — jaheda etümoloogiat vt. FUF XVIII 192/3.

tis harilikumalt küll mingisugusele metsavaimule, kes huilgamisega võrgutab inimesi eksiteele[1]), — küllap viimane motiiv on põhjustandki (juhusliku?) segimineku halli-kujutelmaga (vrdl. halli huilgamist Liivis § 202). — Mõlema haiguse ühiste joonte tõttu (vrdl. Liivis § 201) on edasi arusaadav ka terminoloogiline segiminek painajaga: p a e n a s peal 'der Alp drückt ihn, er hat das kalte Fieber' (Wied, EWb). — Samuti hall näikse seginend rabandusega: Lutsis seletetakse, et halli puhul inimest „rabatass" külmast; ka öeldakse Setus, et „rabati" hallitõvest (Vln), ja nõnda r a b a h u n õ esinebki Setus mõnikord (juhuslikult) kõrvu halliga: „rabahuist aŕštass rabahuzõ sõnnoga', mõstass tǫǫ vęęga, kohe pääle sob(i)tass" (Vln < Se, Mikitamäe k.); vrdl. Wied, EWb: tuule-rabandus 'Fieber od. Entzündung'. — Muist hallinimetusist mainiti juba eelpool (lhk. 245) lätist Lutsi eestlaste keelde tungind sõna d r u ť š ühes selle omakeelse tõlkega r a p u t a j a (Vln), mida Eestis kuskil ei tunta. Küll aga öeldakse Setus mõnikord veel v ä r i s t a j a ja h a l l e r (EVR XXII 109) — viimane sõna on arvatavasti venelasilt kuuldud kolera (холера) moonutis, kantud (juhuslikult) üle ka hallile võib-olla lihtsalt häälikulise sarnaduse mõjul. — Küllap vast juhuslikum on ka nimetus h õ l p - k o ť ť (Wied, EWb — vrdl. hõlp: hõlbu), mis tingitud vististi halli kottipanemise ja koti rappumise motiivist (vrdl. Liivis § 203).

Hoopis tähtsam on juba nn. Kodavere murderajoonis (Wied, EWb teatel „Peipsi rannikul") esinev o r k : o r g a, mille noteerib ka Hupel oma sõnastikus ja millele vastab vadja, karjala-aunuse ja ida-soome horkka. Seda võiks vast ühendada soome sõnaga horkko (horko, horo) 'aufgesperrter Zustand' (verb horkoella) või lõuna-eesti hork : horgu 'lockere undichte Lage, gespreizte Stellung' (Wied, EWb), kuid sisuliselt hoopis tõenäolisem on, et eriti just hallinimetusena hork on lihtsalt moonutis vene vastavast nimetusest лихорадка[2]) > > ? horkka > (h)ork või vähemalt vene eeskujul ja häälikulise sarnaduse mõjul omakeelsest sõnast hallinimetuseks spetsialiseerund. Juhtigem ühtlasi tähelepanu kultuurajaloolisele perspektiivile, mis kangastub

[1]) Tõenäoliselt on siin tegu algselt s u r n u-kujutelmaga: võrgutajaks saab metsa hukkunu või hukatu, eriti kägistet laps (vt. LRU II 130 ja 146/7). Hiljem sellele on seltsind k u r a d i-kujutelm (vt. LRU II 203).

[2]) Eeldades siis vast rõhutamist лихó-радка (> лихорка?).

selle sõna puhul: hork esineb ju nimelt meie idapoolseil hõimel, kes olnud püsivas kontaktis venelastega, kusjuures Eestis satume huvitavale Kodavere-Vadja ühisele joonele, mis ühes muude keeleliste andmetega osutab nende kahe ala ligemat kontakti minevikus (Vaiga-maa, Wagien).

Horgale seltsib taas samasuguseid kultuurajaloolisi perspektiive avastav hallinimetus lõuna-eestis, mille noteerib juba Gutsleff oma grammatika sõnastikus „Fieber — w o u f f", kuna hiljem Hupeli sõnastik märgib „pöddema wauwa od. köttö töppe — an Fieber od. an der Ruhr krank liegen" ja Wied, EWb esitab v a u v : vauva, vauh, v a u h v ' Fieber ', palav v. ' hitziges F.'. Setus öeldakse vauh, kuigi seda üldiselt vähe tuntakse. Kuid sõna esineb isegi eesti asundusis Lätis ja nimelt Koivajõe eestlaste keeles Ilsenis v o h v ~ vovan (Vln), Lutsis aga (NB! ainult Põldas, mitte Nerzas!) vauhh ~ v a u h' k' ~ Kiijova (s. t. Kiievi) vauh'k', kelle kohta P. Voolaine kirjutab ms. järgmist:

Keda ajab taga vauhk (halltõbi), see kängib j a l a d „t a o s p e r i l d e" (tagurpidi), kui põgeneb eest; et vauhk ei raputaks, tehakse h o b u s e h a m m a s t e s t v ö ö, siis ta puistab hambad inimesele põue ja jätab haige maha; ka tarvitetakse vauhki vastu täidast (t ö k a t i t), hobuse pääluid ja muid r a i p e l u i d (vrdl. Liivis § 204 ja 206), tapetakse ja kuivatetakse ära m a a v ä h j a d, hõõrutakse pulbriks ja joodetakse viinaga haigele sisse või s õ n e l d a k s e „Vii' timä kẹẹl Kiiovalõ, vana viizu laka ala' ~ las minke' kẹẹl Kiijovalõ, vana viizu vaka ала!" Tähtis on nentida, et Lutsiski vauh esineb v a r s a n a, mis osutab kaudselt ratsutamise motiivi tundmist: „Vauh käu varsah; N. N. läťś är kotost üle jiu (jõe), võťt purdõ är'; vauh lindas jäľgi pite nigu vars perra, tuľl jiu vẹẹrde nigu inemine, hõigaś nimme pite, a N. N. ütles vastu, — vauh kõńď, kõńď, olõ-õs purdit" (Vln).

Selle hallinimetuse puhul põrkame nüüd kokku ilmse vene mõjuga, sest vauh(v) ei ole ju muud midagi kui tõlkelain vene лихорадка esimesest poolest лихой ' uljas, kuri ' ja on vast ehk v a h v a-sõna moonutis (?), kuna lutsilaste vauh'k' tuletab meelde soome adjektiivi v a u h k o ' peru, pöörane (eriti hobuse või lapse kohta)' — ergo, kah, igati vene лихой otsekohene tõlge (< * vauhkoi? vrdl. lisaks veel sm vauhti). Ebamääraseks eufemismiks vauh on tuhmund järgmises jutustuses:

„VAUH KAALAH"

Üts halli põdõja oll kelleltgi targast oppust saanu, et ta hinele rehitü siu kaala panõs, ja sis lauta sita sisse matta lasõs. Kui ta nii oll tennü, ja rehitu siuga kaalah, sita seeh maah lammõnu, sõitnu ka üts halli hobõsõga, hall mies säläh, lauda läve ette, kaehhanu sisse (üle läve) ja ütelnü: „Vauh kaalah, vauh kaalah, arr piät siist minemä!" Halli-tõbi kaonu tuostsamast tunnist saani põdõja naase päält arr, ja ta päsnü timäst jäädvält priis. — Halli tõbi ei olõvat iälgi inäp tõistkõrda inemise pääle tulnu, olgu sis, kui ta timäga vaest veidü „sõitnu" oll. —. H II 70, 253 (3) < Vastseliina (Jaan Sandra, 1903).

Nõnda näeme siis meie idamurdeis mitmeid hallinimetusi, mis osutavad vene terminoloogia mõju (лихорадка, трясуха jne.). Teiseltpoolt võime hoomata läänepoolsemais murdeis samasugust saksa terminoloogia mõju. — Wied, EWb tähistab: kordamine palavik ja vahetuse tõbi mis paljastavad liiakski läbipaistvalt saksakeelse Wechselfieber eeskuju, niisama nagu külma palavik on otsene tõlkelain saksakeelsest das kalte Fieber, vrdl. ka palava- ja külmatusk 'Fieber mit abwechselnder Hitze u. Kälte' (Wied, EWb). — Wäga huvitav on edasi Taga-Pärnu- ja Läänemaa sõidetõbi (Wied, EWb, vt. ka E 58425 < Kihnu: sõidutõbi), mis juhib meid saksa hallile nii omase ratsutamise motiivile ja ongi tõlge saksakeelsest ritt (vt. lhk. 246, NB! võrrelgem sel puhul ka liivi jõjg ja saksa jagen suhet lhk. 247). Ratsutamise motiivile viitab lisaks halli piltlik nimetus hobuse-varas 'kaltes Fieber' (Wied, EWb).

Kuid tuletagem nüüd uuesti meelde, et kõik senini loeteldud eesti hallinimetused on enam-vähem juhuslikud või piirduvad ainult teatud kitsama murdealaga, kuna kogu Põhja-Eestis üldiseimalt tuntud hallinimetus on hoopis külm(a) tõbi ehk külm(h)aigus, mille noteerib juba Stahl (Feber / külmtõbbi) ja talle järgnevad leksikograafid ning millele seltsib saartel lokaalse nimetusena lisaks veel vilu(h)aigus ehk vilutõbi (vrdl. lääne-soome vilutauti). Mõnikord kutsutakse haigust, keda kujutellakse eri olevusena, ka lihtsalt va külmaks: „haige viidi aeda ning seuti punase lõngaga puu külge kinni, kus vana „Külm" teda viimast korda pidi raputama ja siis järele jätma" (H II 50, 251 < Laiuse). Hallide vestluse ja puruna inimesse tungimise muistendis on Eesti teisendeis vestlejaiks sageli just külmtõbi

(või lihtsalt külm) ja soetõbi[1]) (vrdl. muid palavikunimetusi: kuumatõbi, palav tõbi, Hiius pala haigus jne. — Wied, EWb). Kui lisame lõpuks juurde, et ka Lõuna-Eestis ja isegi Setus ning Lutsis tuntakse veel nimetust külmtõbi, siis jõuame paratamatult järeldusele, et eestis (ja ka soomes) haiguse tõlgitsemisel kõige olulisemaks lähtekohaks on olnud nähtavasti külmuse tunnus (kuna kuumuse ehk „palaviku" tunnust ei tarviteta eraldi just halltõve iseloomustuseks) ja et külmuse terminoloogiale on lisandund vene poolt peru, pöörase, vahva või väristamise, saksa poolt aga ratsutamise või „sõitmise" tõlgitsused, nii et öeldakse isegi: külmaga sõitma ~ külmas tõbes sõitma 'das kalte Fieber haben' (Wied, EWb).

210 A. Alles kõige käsiteldu järele võime asuda nüüd viimaks eesti huvitavaima ja omapäraseima nimetuse vaatlusele, millest oleme hoidund seni teadlikult kõrva: see on hall ise. Setus (ja Lutsi Nerzaski) tuntakse, jah, küll ka nimetust külm(ä)-tõbi ja seletetakse, et siis „inemine lätt õks külmäst ja kuumast" (L < Se Kosselka k.), kuid tavaliselt öeldakse sääl siiski hal'l, mis on üldtuttav kogu Lõuna-Eestis, arvatud kaasa ka Lutsi ja isegi Kraasna asundused (Vln) kui ka Lõuna-Pärnumaa, kogu Viljandi- ja Tartumaa (pääle kirdeosa, kus on ork), ja mis esineb sporaadiliselt veel kaugemalgi Põhja-Eestis. Küsigem aga nüüd, mida tähendab siis õieti hall ja kuida selline nimetus on tekkind?

Hall tähendab Eestis teatavasti värvi, ja kui jälgida meie haiguste terminoloogiat, siis näeme siin tõesti kalduvust tõlgitseda haigusi just selle värvi nimega, mis väljendub teatud haiguse puhul eriti silmatorkava tunnusena: kollatõbi, punatõbi, valgehaigus naistel, mustad nõsted ehk rõuged, katk ehk must surm[2]) jne. Vene rikkalikus hallinimestikus leiamegi mitmeid värvinimesid. желтея ~ желтуха ~ желтуница (kollane), блѣднея ~ блѣднуха (kahvatu-valge), синея ~ синя (sinine)[3]). Vene ikonograafia armastas

[1]) Vt. näit. H I 7, 191/2 (1) < Risti; H I 4, 106 (17) < Jõelähtme jne.

[2]) Leedus taas on katku nimeks valge, mispuhul vt. Varonen, Vp 41.

[3]) Даль, Толковый словарь великорусскаго языка (sub лихорадка); Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 87/8.

veel kuni 17. sajandi lõpuni kujutella kahtteist halliõde-väristajat alasti naistena nahkhiire (kui öö sümboli) tiibega, kusjuures iga õde iseloomusteldi eri värviga: üks läbivalge, teine kollane, punane, sinine, roheline (= metsahall) jne.[1]). — Ei ole siis muidugi võimatu eestiski haiguse ristimine halliks või harukorral koguni veel valgeks : valget sõitma 'das kalte Fieber haben' (Wied, EWb)[2]).

Kuid nüüd kergib küsimus, miks eestis käsiteldavale haigusele on antud nimelt just halli värvi nimi, mida ei tunne isegi venelased mitte, kel on muidu küll nii mitmeid värvinimesid selle haiguse tõlgitsemiseks. Edasi äratab võõrastust asjaolu, et halli päriskodus — Lõuna-Eestis — värvinimetusena harilikult ei esinegi „hall", vaid hoopis „hahk"[3]), kuna värvinimetus hall esineb sootu Põhja-Eestis, kus aga haigust taas kutsutakse koguni külmtõveks! Sellele vastolule seltsib lisaks teine tõsiasi, et värvi motiiv ei mängi eestis halli puhul mingit vähimatki rolli: jah, möödaminnes seletetakse ju küll, et tõbine läheb näost valgeks, kollaseks, koguni mustaks ja juhuslikult öeldakse mõnikord ka halliks, kuid see tundub enam rahvaetümoloogilise järeldusena „halli" nimest, mitte aga haiguse enda olulise tunnusena.

Halltõve olulisi tunnuseid tuleb otsida hoopis teisalt kui halli värvi mant. — Lutsis öeldakse, et hall „puistas" inimest (vrdl. lhk. 245) või hall „lǫǫ", „raputas", nii et „inemine tõrgus" s. t. väriseb (Vln). Setus seletetakse: „hal'l hõigaś inemist, raput', inemine läts mustass, jäi luukõzõ' ja nahk perrä" (Vln) ~ „ot's takah, uik tõõsõ külämehe helügä, peitis enese suurde kanepisse" (EVR XXII 110 < Se) jne. Kuid kõige olulisemaks halli tunnuseks on igalpool, kus see sõna esineb, sõitmine : „halli sõitma", „sõidab halli", „hallisõitja" on niivõrd tavalisi ütlusi haiguse puhul, et on kujunend isegi piltlik kõnekäänd „süda hakkab sees halli

[1]) Аѳанасьевъ, Поэт. воззр. III 94.

[2]) Vrdl. valgeid võrgutajaid lhk. 240. „Valge" nimetus on eestis siiski üsna juhuslik ja näikse baseeruvat vene äsjakirjeldet eeskujudel.

[3]) Vt. Saareste, LVK I 266/7. Üldine on ka „hiir", eriti halli hobuse puhul. NB! Kah ainult hobusenimena esineb eL-s „hal'l"!

sõitma“ [1]). Keegi eideke seletas: „Ma sõitse ise ka alli, ku ma karjan käve; ku ta tul'l, siss ta raput' kas elu väl'lä, ta tule väristes kangede, pää alutas ja nii kül'm om — tǫǫ om al'l“ (L < Sangaste). Vanemas kirjanduses mainitakse ka veel halli ajamist (vrdl. soome ajaa 'sõita'): „ajan valged od. halli = ich habe das kalte Fieber“ (Beiträge XII 42), „valged oder halli ajama, sõitma = das weisse od. graue (Thier) zum Lauf antreiben, reiten“ (Kreutzwald-Neus, MML 92).

Mida tähendab siis õige see „halli sõitmine“? kes kellel sõidab, kas hall haigel või haige hallil? — Eelpool nägime juba (vt. lhk. 246), et sõitmise, ajamise, ratsutamise motiiv on eriti omane saksa hallile ja näikse rännanuvat säält Baltikumigi, kusjuures ratsutajaks peetakse kindlasti haigushaldjat, kuna haiget kujutellakse tema ratsahobuna (vrdl. Liiviski lhk. 246). Mis näeme aga Eestis? — Wiedemann (LdE 419) kirjutab küll: „Von dem Fieberkranken hat man verschiedene Ausdrücke, welche theils bedeuten, dass das Fieber ihn, theils dass er das Fieber reitet.“ Kuid eraldi just halli puhul on sündind Eestis harilikult metatees: mitte haiget, vaid just halli peetakse ratsuks, kellel haige sõidab. Nii seletab halli ajamise puhul juba Kreutzwald-Neus (MML 92): „Man denkt sich also den vom Fieberschauer Erbebenden als einen Reiter, den die Bewegung des Rittes durchschüttelt“. Tüübiline on halli olemuse selgituseks järgmine käsitus: „hall, see on vaim, kes tuleb inimesele alla, ja haige peab ratsutama või sõidutama teda, aga ega teda ju siis ei näe“ (L < Otepää, Rõngu). Edasi lisab kaunis populaarse seletuse Wiedemann (LdE 418): hall sõidab tulles hallil hobusel — sellest ka ta nimi [2]). Ja siit veel samm edasi, hall ise tehakse hobuseks ütluses: sõidab halli täku seljas 'er hat das kalte Fieber' (Wied, EWb) ~ „sõidab al'liga — vaat obene om al'l, nagu

---

[1]) Näit. Kivikas, Murrang, 112. — Kord kirjutetakse haiguse puhul „alliaigust sõitmine“ (E 56060 < Halliste).

[2]) „Hall on, kes halli hobuse seljas sõidab“ (H I 2, 570 < Rõuge) jne. Teiseltpoolt seletetakse just vastupidi: haige peab tagurpidi valge hobuse seljas sõitma (Hargla), või koguni: „Et tõbe mant ära arstida, istuti ahjuluuale pääle ja sõideti teeharule — seda kutsutigi halli sõitmiseks“ (Karula — vt. ERA II 2, 641).

selle obesega sõidass siss jälle see inimene selle aigusega" (L < Puhja, Rannu) jne.[1]).

Üleminek kujutelmalt *hall ratsutab haiget* vastupidisele *haige ratsutab halli* seletub eestkätt keeleliselt sõitma-verbi transitiivse ja intransitiivse tähendusega: „ta sõidab halli" ütluse puhul vrdl. Wied, EWb ta sõidab mind ' er belästigt, quält mich, lässt mir keine Ruhe ', hunti sõidetakse ' der Wolf wird geritten (so sagt man, wenn ein Wolf durch eine Heerde Schafe läuft ohne eine zu berühren)'. — Just niisama nagu ütluses „hunti sõidetakse" kujutellakse, et keegi vaim (tavaliselt Püha Jüri) sõidab hundil, nii on mõeldud algselt ka ütluses „halli sõidetakse", et hall on sõitja, „mina sõidan halli" tähendab õieti, et mina sõidutan halli oma seljas. Et just hall on sõitja, tõendavad kaudselt ka juba eelpool mainitud ütlused „hall on pääl ~ seljas"; Wied, EWb lisab veel: h a l' l' - k a e l heidab mu peale ' ich bekomme kaltes Fieber ' ja koguni h a l' l' - k o e r heidab mu peale ' das kalte Fieber befällt mich '.

Nõnda jõuame siis tulemusele, et haigust ei kutsuta praeguses massiteadvuses mitte haige näovärvi pärast halliks, vaid sellepärast, et haigushaldjat kujutellakse halli hobuse seljas ratsutavat või koguni teda ennast peetakse halliks hobuseks. Endiselt mõistatuseks aga jääb, mispärast kujutellakse siis seda hobust nimelt halliks, miks mitte mustaks, valgeks ja kas või kõrviks, milliseks nimetab näit. liivi hall oma haiget (vt. lhk. 246). Asi muutub veelgi kahtlasemaks, kui tuletame meelde, et kogu see ratsutamise või „sõitmise" motiiv on lainatud ju saksast, kus aga terminile „hall" ei leidu mingit prototüüpi. — Arvestades eelpool esitet kujutelmade järkjärgulise arenguga tuleb järeldada siis tahes-tahtmata, et ka siin on veel tegu vist küll ainult r a h v a e t ü m o l o g i s e e r i m i s e g a : sakslasilt lainatud sõitmise motiiv ja kujutelm haigusest kui hallist hobusest on suland hõlpsasti kokku lihtsalt sellepärast, et „h a l l" o n e k s i s t e e r i n d k e e l e s j u b a v a r e m niihästi haiguse kui ka hobuse ja värvi nimetusena. Teiste sõnadega: k u j u t e l m h a i g u s h a l d j a s t k u i r a t s u t a j a s t v õ i h a l l i s t h o b u s e s t t u l e b t u n n u s t a d a s e k u n d a a r s e k s.

[1]) Vt. ka Eisen, Elu pärast surma, 13: Külmtõbi tehti halliks hobuseks, kellega haige ratsutas.

Loomulikult jääb selle järeldusega lahendamata veel põhiküsimus: milline on olnud siis lõpuks halli-kujutelma primaarne sisu? Lõpliku vastuse sellele annab alles hallsõna enda sisuline analüüs. — Värvinimetuste uurimine indoeuroopa keeltes on osutand küllalt usaldetavalt, et inimmõte on sõnastand värve algselt harilikult ikka mingi konkreetse asja või olendi nimega, igasugu värvinüanssi on tõlgitsetud võrdlusena tüübilise eseme nimetusega, näit. selline nagu purpur, oraanž, violett jne.[1]) — eks tähenda ju meiegi „roheline" algselt „rohu" taolist. Ka halli värvi terminoloogia eestis näitab ilmsesti samasugust põlvnemist. Saareste (LVK I 266/7) esitab meie murdeist järgmised halli värvi nimetused (h)all, (h)ahk, (h)arm, (h)aabjas, (h)iir (eriti halli hobuse kohta — vrdl. lt pelēks 'hall' < pele 'hiir') ja on unustand lisamata veel tuhkjas. Aga eks need nimetused ole võrsundki lihtsalt võrdlusest vastavate mõistetega: hiiretaoline ehk selline hall nagu hiir, nagu halli koorega haab, nagu külmast tekkind härm (samast tüvest sm harmaa 'hall', eestis halli koera nimi Armi), nagu tuhk. Võimalik, et ka hahk on tähendand algselt mingit halli lindu (Setus praegugi hane nimetusena tuttav — „hani" ise on lainatud ju alles balti keelkonnast). Ja isegi hal'l ei ole muud midagi kui deminutiiv halla-tüvest, milline omakorda on lainatud meil balti keelkonnast samuti nagu hallale ideoloogiliselt ligidane sõna härmgi[2]).

Nüüd viimaks oleme tungind algallikani: halli primaarne sisu lähtub halla-kujutelmast. Ja nagu hall üle öö külmetab koltuma vilja ja rohu, nõndasama murrab inimese järsku maha kahvatuks ja külmavärinate kätte närtsima ka see kummaline haigus, mis on ristitudki sarnaduse tõttu hallaga deminutiivselt halliks. Ja nagu hallaööd hävitasid

[1]) O. Schrader, Zur Geschichte u. Methode der linguistisch-historischen Forschung[3] 205/6.

[2]) Vt. J. Mägiste, oi-, õi-deminutiivid läänemeresoome keelis 84 (17), Saareste, LVK I 267. — Mainitagu lisaks, et halliga ühendetav on ka hallitus (Hiius alle). Edasi hal'l esineb hundi ja hülge eufemismina, halli looma ja linnu nimena, isegi soldati piltliku nimetusena ja on seginend mõnikord veel haldja mõistega: metshallid (Sa), 'Waldgeister mit langen grauen Bärten' (Wied, EWb) ~ „Selle eest aga pani vá Taevahall teda igaveseks ajaks raha valvama" (H III 2, 761 (3) < V.-Maarja) — sellisel puhul kujutellakse haldjat halli vanakesena.

vilja ning ruineerisid vanasti primitiivseis oludes kogu majapidamise, mispärast neid kardeti ka otse ebauskliku hirmuga, just niisama ebauskliku hirmuga kardeti ka hallihooge, mis ruineerisid inimese enda ja assotsieerusid nii ligidaselt halla-kujutelmaga, et mõlemas nähtes hakati oletama ühist üliloomulikku algupära: eks kujutelda ju meil üldiselt hallide kodumaaks Lapimaad, teiste sõnadega Põhja, kust arvatakse tulevat ka hallaöid[1]). Nõnda juba Jakob Hurt ise kirjutab 1866. aastal Vastseliinast: „Hall' sõidap halli hobese seljän kui ta tùlep" ja lisab omaltpoolt seletuseks: „Von Norden kommt alles Böse, so auch die Krankheiten, Hall z. B. wohl nichts anderes, als die personificierte Kälte, die weisse Farbe des Schnees" (H, R 2, 30 (183)). — Halli ja halla kujutelmade suguluses sunnib veenduma meid lõplikult ka seik, et paiguti veel siiamaani mäletetakse halltõve oskussõnana halla (mitte halli) sõitmist (L < Viljandi, Saarde). Vanasti kui randlased käind Pärnu poolt Viljandimaal laada aegu räimi müümas, siis nad ikka kõnelnud „allast"; (h)all olnud neil alatine haigus, sest nad magand väljas ja külmetund sageli vees; haiguse vastu neil olnud kaasas hülgerasva, mida nad ikka söönd (L < Kõpu).

Pangem siinjuures tähele ka keelelist külge, mis annab väga harmoonilise pildi: halla tuntakse kogu eesti keelealal; sellest on tuletet mingi -i-deminutiivsuffiksi abil hal'l, mis on saand põhja murdeis päämiselt värvi, lõuna murdeis haiguse tõlgitsejaks (küllap juba paganuse ajal, igatahes enne saksa sõitmise motiiviga tutvunemist), kuna taas värvi tõlgitseb lõuna-eestis hahk ja haigust põhja-eestis külmtõbi, — ergo, värvi ja haiguse terminoloogia on arenend täitsa lahus; Viljandi- ja Pärnumaal aga, kus halli tuntakse ka värvinimetusena, mälétetakse veel haigusenimetusena halla, — ergo, värvi ja haiguse kujutelmad on suland siin hallis ühte alles hiljem kahe vastamisi kokkupõrgand murdevoolu segamõjul.

[1]) Teiseltpoolt Lapimaa-motiiv tuletab meelde germaani maailmas tuttava kujutelma painajast, kes tuleb kaugelt üle vee või läbi õhu („Mahrt aus Engelland"), mis juhib meid algsemale kujutelmale surnuteriigist säälpool vett ja viib nõndaviisi sellegi haiguse ühendusse surnutega. Venes taas halliõed asuvad põrgus, kust nad pääsevad kevadeks näljaseina ja lõpnuina välja inimesi vaevama — jah, just niisama nagu meie hallitüdrukud Lapimaaltki.

Mis see siis on aga lõppude lõpuks? — Eks viita ju ka halla-kujutelm algselt samuti külmuse printsiibile nagu eelpool käsiteldud haigusenimetused külmtõbi ja viluhaigus! Eks või me seda kindlamini järeldada nüüd lõpptulemusena, et eestis halltõve terminoloogiliseks aluseks ja lähtekohaks on olnud algupäraselt just nimelt külma tunnus! Kuid ka soome ja liivi terminoloogia baseerub ju külma tunnusel, nii et usaldagem teha veelgi avaramaid järeldusi: meie hõimude esiisad on ristind käsiteldava haiguse murdeti külmaks, viludaks, jahedaks, hallaseks; naaberrahvaste mõjul haigus on omandand oma praeguse mütoloogilise ilme üliloomuliku väristaja või ratsutajana; eriti huvitava arengutee on teind seejuures paralleelselt läbi liivi jõ'd' ja eesti hall, sulatades endasse rahvaetümoloogiliselt (mõlemad omaette täitsa iseseisvalt) saksast lainatud ratsutamise motiivi nii, et liivi jõd' ~ jõjg laseb ratsutamise motiivi taga veel vaevalt aimata algsemat jaheduse kujutelma, kuna eesti hall esindab lõpuks hallakülma, sõitmise ja hallivärvilise hobuse kujutelmade sünteesi. Ning mida komplitseeritumaks kuhjub assotsiatsiooniti kujutelmade kirjav koosseis, mida raskemaks muutub nende algupära jälgiv analüüs, seda uhkemale õitsele puhkeb ka ühtlasi massifantaasias alati idanev leidlikkuse-nupp ja puistab üha avaramate perspektiivide poole oma eksiteilegi võrgutavaid loomingutolmukaid.

REFERAT[1])

DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN

VIII. ZAUBERER UND ZAUBEREI

VOM ABERGLAUBEN BEI DEN LIVEN

149. Die Internationalität des Aberglaubens; die Lebenskraft des Aberglaubens bei den Liven.

150. Jegliches abergläubische Handeln und magische Tun wird sprachlich ausgedrückt durch das Verbum mańťõ < let. mantāt 'feien' ~ mantēt 'zaubernd kurieren'. Zur Illustration des livischen Aberglaubens wird eine Reihe von Erzählungen über tatsächlich sich ereignet habende Vorfälle aus dem livischen Strandleben wiedergegeben (S. 128). Es seien hier die betreffenden Titel genannt: Die Kröte im Maule der Schlange — Das Fischerboot auf fremden Stäben ins Meer gerollt — Von solchen, die anderen ihr Fischerglück rauben — Das durch Worte weggezauberte Buttenglück — Einem Weibe soll man ausweichen — Eine Kuh toll gehext — Haare vom verkauften Kalbe — Sand vom Wegrande auf ein junges Pferd gestreut — Pferd und Kühe durch Zauber an ein Haus gefesselt — Kühe in der Johannisnacht mit Ebereschenzweigen geschlagen — Ein Mann, der sein Feld beräuchert, wird genarrt — Von Schlangenbannung mittels einer Sense — Liebe durch Speise angezaubert.

DER NEIDER

151. Die Psychologie des Neides. Die Bezeichnungen des Neiders: 1) das eigentlich-livische Substantiv ka'd(nika), dazu

[1]) Von den Sagen sind hier nur diejenigen etwas näher referiert, deren Inhalt in den „Livischen Märchen- und Sagenvarianten" (FFC 66) nicht speziell wiedergegeben ist; sonst wird hier nur auf die Typennummern dieses Verzeichnisses verwiesen.

das Adjektiv ka'dli und die Verba ka'dstõ, ka'ď'štõ, kaď'ikšõ; 2) nīď'õ = beneiden, let. nīdēt; 3) giṅt (SjWied) < let. ġinst, ġint; 4) sko'ig, skouď'õz, skouť'š < let. skauġis; skouď'ig < let. skaudigs; skoudnika < let. skaudnieks; skoigõ, skoužõ, skoudõ < let. skaudēt, skaust.

Mancher Mensch ist bereits von Geburt neidisch. Neidisch wird ein Kind, welches von der Mutter an drei Karfreitagen gesäugt wurde, desgleichen ein Kind, welches „weggeschlafene" Muttermich erhält. Neben Menschen wird auch der Wolf als neidisch angesehen, da er ja mehr würge, als er zu verzehren vermöge.

152. Der Neider wirkt sowohl durch sein Wort als auch durch seinen Blick, wodurch sich denn auch folgende Bezeichnungen des Neiders erklären: Neidmund, Neidauge, Schlechtauge, Ungutauge, Teufelsauge, Krankauge, ja selbst Neiddreck. Saarimaa bietet den Ausdruck naizlik sīlma < let. naislīgs. — Es werden Fälle berichtet, wie der Neidmund das Brotglück, Kohlglück und Hühnerglück verderbe, oder das Schaf der eigenen Tochter umbringe (S. 129). Den neidischen Blick fürchtet man so sehr, dass man nach Möglichkeit alles vor einem Fremden zu verbergen sucht, und auf die Frage, was man trage, euphemistisch antwortet, das sei „rukkõm" (< let. ŗukums, rukata). An dieses Wort knüpft sich ein besonderer scherzhafter Brauch, der beim Tuchwalken üblich ist (ein Neuling wird ausgesendet, das dazu angeblich unumgänglich nötige rukkõm zu holen).

153. Zum Schutz gegen den Neider geben weise Leute verschiedene Heilmittel, man speit dem Neider direkt ins Gesicht, man bestreut das neue Fischernetz mit Salz, desgleichen das Saatkorn im Sack, man lässt im Frühjahr das Fischerboot über eine Axt ins Meer gleiten, man zieht in der Johannisnacht unter Absingung von Liedern um seine Äcker usw. In besonderem Masse fügt der Neider den Haustieren Schaden zu: er raubt ihnen den Appetit, macht sie Blut urinieren, bringt Würmer in die Milch, macht die Milch schleimig, veranlasst die Ochsen die Kühe zu bespringen. Daher wird es gar nicht gern gesehen, wenn jemand sich über das Hausvieh lobend äussert. Zum Schutz gegen den Neider verwendet man Salz, in der Johannisnacht abgebrochene Ebereschenzweige, Teufelsdreck, oder man gibt dem Tiere etwas vom Neider ein: wenn nichts anderes, so we-

nigstens Sand aus seiner Fussspur. Wenn die Milch schleimig ist, liest man Gesangbuchverse, oder man lässt das Milchgeschirr von Schweinen besudeln, oder man steckt ein lebendes Kalb in den Ofen, oder man kocht Totenschädel.

154. Ausser den Haustieren schützt man vor dem Neider besonders das kleine Kind und zeigt es überhaupt niemandem, bevor es getauft ist. Der Neider bringt durch seine Worte oder seinen Blick das Kind zum Weinen, raubt ihm den Schlaf, hext ihm eine Krankheit an usw. Wenn jemand das Kind lobt, so antwortet man ihm flüsternd: „Dir selber möge es so gehen!" Unter das Kopfkissen des Kindes legt man eine Bibel. Einem durch den Blick behexten Kinde schüttet man Sand von der Türschwelle oder aus der Fussspur des Neiders in den Trank oder in das Bad. Oder man nimmt vom Behexer einen Gegenstand (z. B. einen Strumpf), sengt diesen an und lässt dem Kinde den Rauch in die Nase steigen. — Ferner schützt man sich vor dem Neider auch auf der Hochzeit: deshalb wird die Aussteuer der Braut in der Nacht abgeholt, vor dem Munde der Braut wird ein Tuch gehalten, auf die Türen u. dgl. werden Kreuze gemacht und ausserdem Zaubersprüche gesungen.

BEZEICHNUNGEN UND PERSON DES ZAUBERERS

155. Einen Zauberer erkennt man daran, dass er bei einer Begegnung in einem fort speit, oder daran, dass er am rechten Fusse einen weissen, am linken einen bunten Strumpf trägt, oder an einem Fuss einen umgewandten Strumpf anhat. Die Bezeichnung des Zauberers buŕa ist aus dem Lettischen (< burvis) entlehnt, während eine andere Bezeichnung skuńštnika (= let. skunstnieks, estn. kuntsimees) auf deutsche Kultureinflüsse hinweist (Kunst, vgl. auch Grimm, DWb sub Kunz). Den Zauberer schilt man weiter einen Schelm, einen Klotz, einen Hokuspokusmacher usw., besonders oft aber einen Handlanger des Teufels (einen Knecht, Mietling, Gesellen, Sklaven, Diener usw. des Teufels, Teufelskenner, Teufelsstück, Halbteufel, ja sogar einfach einen Teufel). Das Besessenwerden vom Teufel scheint erst durch die Kirche bekannt geworden zu sein.

156. Die grössten livischen Zauberer werden aufgezählt. Die allergrössten Zauberer seien in Ägypten gewesen; auch die

Bewohner der Insel Ösel sind als Zauberer berühmt, selbst von den Letten sollen die Liven in der Zauberei übertroffen werden. Zauberer wird man durch Hilfe des Teufels, man lernt die Zauberkunst von andern (oder aus Büchern), man vererbt sie von Geschlecht zu Geschlecht, oder man unternimmt zwecks ihrer Aneignung magische Handlungen, z. B. man schiesst auf eine Hostie. Mancher ist geradezu zum Zauberer geboren, nämlich wer einen schielenden Blick und hässliche Augen hat. Wenn man dem Zauberer heimlich Katzen- oder Hundsdreck eingibt, dann ist es mit seiner Macht für immer vorbei. Mit einem Zauberer darf man nicht freundlich reden. Wenn der Zauberer fortgeht, dann speit man hinterdrein und wirft (rückwärts zwischen den Beinen hindurch) einen Stein, einen alten Besen, etwas Asche, eine Ofenkrücke, den Bastschuh vom linken Fuss, oder Sand. Wenn man zum Zauberer geht, sagt man leise für sich: „Heute ist der und der Tag, heute wirst du mich nicht behexen." Beim Begräbnis eines Zauberers verschüttet man heimlich den ersten Tropfen Branntwein oder Bier, denn alle Zauberei befindet sich im Trank gleich an der Oberfläche. Beim Begräbnis eines Zauberers ist das Wetter immer schlecht und stürmisch.

Die Zauberer betätigen sich wohl zu jeder Zeit, vor allen Dingen jedoch in den Nächten vor den hohen Feiertagen. Am Silvesterabend und auch sonst an Samstagabenden versammeln sie sich in irgendeiner Badestube oder Dreschscheune, wo sie einander erzählen, was sie mittlerweile im Dienste ihres Herrn (d. h. des Teufels) vollbracht haben. Die Zauberer vermögen ihre Gestalt zu ändern, welche Anschauung mit der Vorstellung von den Seelentieren in Beziehung steht; hieraus haben sich wiederum die selbständigen mythologischen Begriffe Wirbelwind, Werwolf, Alp usw. entwickelt. Man erzählt sich Geschichten von der Verwandlung eines Zauberers in ein Zicklein, eine Kröte, ja selbst einen Dreckhaufen (S. 137).

157. Die christliche Kirche hat die positiven Funktionen der Zauberer als Priester, Wahrsager und Ärzte verdunkelt. Den Zauberer im positiven Sinne nennt man im Livischen gewöhnlich einen „Weisen" (koval), während der Medizinmann als Arzt, Bläser, Salzbläser, Schmerzabnehmer und Besprecher bezeichnet wird. Gewisse Krankheiten sollen überhaupt nur durch Worte und „Bläserei" geheilt werden können (S. 136), wobei mitunter auch

nur zum Scherz geblasen wird (Mt. 1845). Das Honorar für den Arzt soll nie in Geld, sondern stets in natura entrichtet werden. — Die Bezeichnungen des Wahrsagers sind Prophet, Weissager, Kenner. Kranke seien früher zum „Kenner" gefahren, dieser aber habe in die Spiritus- oder Branntweinflasche geschaut, oder ein Sieb genommen, eine Garnwinde und einen Kreuzschlüssel hineingetan, durch den Schlüssel geschaut und so gesehen, was dem Kranken fehle, oder was jemandem in Zukunft bevorstehe.

157 A. Erinnerungen an einen geschichtlichen Propheten aus Dondangen, mit Namen Passoul'-Jūŕi (Welt-Georg) (S. 257).

ZAUBERMITTEL

158. Die Zaubersprüche sind lettischen Ursprungs. Der Glaube an die Wirkung der Worte ist bis zum heutigen Tage sehr stark. Der Kenner solcher Worte soll sie vor dem Tode einem Jüngeren übergeben (S. 131); wenn er sie einem Älteren, als er selber ist, übergäbe, so verlören sie ihre Wirkung. Am wirksamsten sind die im geheimen erlauschten Zaubersprüche.

159. Die Zauberer besitzen angeblich ein eigenes Lehrbuch, das als Zauberbuch, Teufelsbuch, Geisterbuch, Totenbeschwörungsbuch, die grosse Bibel, 7. Buch Moses, 7 Bücher Moses, Talmud, Londoner Buch oder schwarzes Buch bezeichnet wird; die Bezeichnung „Himmelsbrief" ist nicht bekannt. Der Besitzer eines solchen Buches ist gefeit (auf dem Meere, im Kriege usw.). Das Buch enthält angeblich Zaubersprüche, eine Liste der Unglückstage, eine Schilderung des himmlischen Krieges und des Sturzes des Teufels, eine Erklärung, welch ein Fluch die Juden seien, usw. Das Buch sei am Grabe Jesu gefunden worden. Gott habe die erwähnten Bücher dem Moses auf dem Sinai gegeben. Derselbe Text sei auch in der gewöhnlichen Bibel enthalten, nur zerstreut. Ein Exemplar des Buches sei in eine Kirchenmauer in Riga eingemauert. Mit Hilfe dieses Buches sei es möglich Tote oder Geister zu beschwören (S. 148).

160. Um irgendeinen Schaden von sich selber abzuwälzen und einem anderen zuzuschanzen, ist die magische Übertragung durch einen Gegenstand sehr beliebt. Vor allem in der Osterwoche bringen die Zauberer Fleisch, Eier, Brot, rotes Garn u. dgl. in den Stall, auf den Acker usw. eines andern. Alle solche

zwecks Zauberei niedergelegte Gegenstände bezeichnet man mit dem lettischen Namen nuovālka. Von der Behandlung solch eines Gegenstandes und von der Rückübertragung des Schadens auf den Zauberer selber oder von der „Festlegung" des Zauberers erzählt man sich viele Geschichten, die sich wirklich zugetragen haben sollen (S. 130).

161. Wenn man eine Hostie aus der Kirche mitbringt, so übergibt man seine Seele dem Teufel und wird Zauberer, wobei die Hostie ein wichtiges Heilmittel vorstellt. Doch erwartet solch einen Zauberer stets ein Ende mit Schrecken: der Teufel entführt ihn, der Blitz erschlägt ihn (S. 139). Wenn ein Schütze auf eine Hostie schiesst, so wird sein Gewehr niemals sein Ziel verfehlen, doch sieht der auf eine Hostie zielende Schütze die Gestalt Jesu vor seinen Augen (S. 138).

162. Zwecks Zauberei verwendet man noch Salz, rotes Garn, Sand und verschiedene einer anderen Person angehörende Gegenstände auf Grund des Berührungsgesetzes. Ferner eignet grosse Zauberkraft allen Gegenständen, die irgendwie mit den Toten in Verbindung stehen. Und schliesslich, wenn nichts mehr geholfen habe, so sei man früher zum katholischen Priester gegangen, der über den Widersacher oder Schuldigen den Fluch ausgesprochen und Weihwasser und wohlriechenden Weihrauch mitgegeben habe.

TÄTIGKEIT DES ZAUBERERS

163. Der Zauberer vermag einerseits das ganze Leben seiner Mitmenschen zu vergiften, Krankheiten und Schaden zu senden, aber anderseits auch geradezu Wunder zu tun: Heudiebe verirren sich im Dunkeln mit ihren Fudern in den eigenen Hof des Zauberers, ein Jude, der Heu gestohlen hat, wird unheilbar krank, ein Fischdieb fängt an überall Wasser vor sich zu sehen, der Zauberer tötet sein eigenes Weib, das Fische gestohlen hat, die Zauberworte reissen jemandem den Mund bis zu den Ohren auf usw. (S. 134). Oft geraten Zauberer aneinander und verderben sich gegenseitig das Leben (S. 135).

164. Recht gern betätigen sich die Zauberer auf Hochzeiten: zaubern Pferde an eine Stelle fest, nehmen jemandem

den Appetit, verwandeln die Gäste in Werwölfe, versetzen das Brautpaar in einen Zauberschlaf usw. (S. 133).

165. Der Zauberer fügt auch dem Besitz, vor allem dem Hausvieh, seiner Mitmenschen grossen Schaden zu, worüber viele Erzählungen in Umlauf sind: Die verhexten Netze — Die Wanderung der Ratten von Dorf zu Dorf — Die Ochsen bespringen die Kühe — Die Rache für das Verhexen der Schweine — Pferde an eine Stelle festgezaubert — Pferde fressen ihren eigenen Mist usw. (S. 132, 134).

VERBINDUNG MIT DEM TEUFEL

166. Um mit dem Teufel zusammenzukommen, pfeift man dreimal im Dunkeln (am Donnerstag Abend, auf einem Kreuzwege, mit dem Stabe Kreise zeichnend) — „das Pfeifen ist des Teufels Sprache" — und schliesst mit ihm einen Vertrag, indem man ihm vom linken Ringfinger drei Tropfen Blut gibt, wodurch die Seele dem Teufel verkauft wird (S. 140). Bisweilen gelingt es durch Hintergehung des Teufels die eigene Seele zu retten (S. 125). Man entsinnt sich auch eines „Hexenprozesses", wo ein Handlanger des Teufels auf dem Scheiterhaufen verbrannt wurde (S. 146).

167. Unter Mitwirkung des Teufels vermag der Zauberer alles zu tun, was er nur will. Der Teufel geleitet den Zauberer zum verlorenen Ring oder zu den gestohlenen Pferden (S. 141).

168. Der Tod des Zauberers wird in überaus grauenerregenden Farben geschildert: in der Natur tobt Sturm und Schneegestöber, die Hähne krähen, man sieht ein schwarzes Schwein laufen, der Zauberer selber schreit fürchterlich, er sieht einen schwarzen Hund am Fussende des Bettes usw. Der Tod des Zauberers wird dadurch grauenerregend, dass der Teufel nach dessen Seele kommt. Er ist auf jede Weise bemüht, sich des Teufels zu entledigen: ihm Aufgaben zu stellen, die er nicht zu lösen vermag, ihm statt der eigenen Seele die eines andern zu geben, den alten Bösen zu hintergehen oder ihn selbst durch eine kirchliche Handlung, durch das Gebet oder den Segen des Pfarrers oder die Erteilung des Gnadenmahls, zu verscheuchen (S. 143, 144, 145, 147). Erzählungstitel: Der Tod des mit dem Totenfinger die Milch rührenden Meiers — Der Teufel entführt den

Zauberer aus der Mitte der Zecher — Der Zauberer will dem Teufel die Seele des Nachbars geben — Der Zauberer verschüttet einen Knaben in einer Sandgrube — Der Teufel plagt den Mann, der eine Hostie nach Hause gebracht hat — Die Austreibung des Teufels aus dem westlivischen „Grosszauberer" — Anlässlich des Todes des Zauberers kommt der Teufel auch nach seinem Gelde — Der Teufel befiehlt die Hostien aus dem Sarge zu entfernen — Der spukende tote Zauberer.

IX. VÔLU

VÕ'L BEI DEN LIVEN

169. Die Terminologie: Substantiv — võ'l, Verbum — võ'llõ. Parallelbezeichnungen: Feuerbesen, Feuerschweif, ragan (< let. ragana).

170. An sichtbaren Spuren der võ'l kennt man vor allem die beiden folgenden: in der Nacht ein Feuerstreifen am Himmel und am Tage Exkremente auf dem Erdboden (S. 150). Sie saugt sich am Kuheuter so voll, dass sie eine sichtbare Spur hinterlässt, welche im Livischen mit võ'l-Dreck, -Speichel oder -Butter bezeichnet wird, bei ganz analoger Terminologie im Lettischen und Estnischen. Wenn die võ'l leer fliegt, so ist ihr Auswurf gelb; hat sie sich aber mit Milch vollgesogen, so ist er weiss. Schneidet man ihre „Butter" mit einem silbernen Messer, so wird dieses blutig. Das meteorartige Fliegen der võ'l unter dem Himmel wird so vorgestellt, als ob sie Feuer im Munde habe oder eine Feuerspur hinterlasse (Feuerschweif, Feuerbesen). Auch schildert man sie als Vogel, als Kugel, als schwarzen Haufen oder als Heuschober. Einigemal wird auch vom Saugen einer Kröte am Kuheuter erzählt, oder man sieht an der Stallwand den Schatten eines Mannes mit grossen Hoden (S. 152).

171. Die võ'l ist ein Mensch, eine Hexe, zumeist ein altes Weib. Sie fliegt durch den Schornstein hinaus, reitend auf einem Ofenbesen und versehen mit einer Blase, einem Hexensack oder einer Mulde, wo hinein sie die Milch „melkt" oder „saugt". Sie soll auch Menschenblut saugen, und nähert sich so begrifflich dem Vampir. Sie fliegt oft über das Meer nach der Insel Ösel, welche übrigens die eigentliche Heimat dieser Wesen sein soll. Zur võ'l

wird man, wenn man am Donnerstag Abend zur Zeit des abnehmenden Mondes zum Stützpfahl eines Lattenzaunes geht, und zwar mit einer Mulde, in der sich eine gewisse Salbe befindet, die man zum Bestreichen der Stirn zusammengekocht hat. Zum Kochen dieser Salbe kommen folgende Stoffe in Verwendung: Teufelsdreck, gewisse Kräuter, Sand, Asche, Bier usw. Wenn man mit einem Säugling um ein Feuer läuft und ihn unter gewissen Worten über das Feuer wirft, dann wird aus dem Kinde eine võ'l. In den Sagen wird der Begriff der võ'l häufig mit anderen mythologischen Begriffen (Kaltschuh, Alp, Werwolf) verwechselt (S. 154).

172. Zum Schutz vor der võ'l bekreuzt man das Kuheuter oder man zeichnet auf die Stalltür ein Pentagramm, oder man bohrt in die Stallwand ein Loch, bestreicht einen Pflock mit Mist und steckt ihn verkehrt in jenes Loch hinein. Man kann ferner die võ'l mit einer silbernen Kugel herunterschiessen, was insbesondere von einem Manne von der Insel Runö erzählt wird. Ein geläufiger Kunstgriff ist das Herabstürzen der võ'l vom Himmel oder das Festzaubern der võ'l in der Luft, wo sie sich nun entweder regungslos verhält oder aber tänzelt: zu diesem Zweck versucht man den Namen der võ'l zu erraten, man macht Knoten in einen roten Faden usw. (S. 151). Ebenso bekannt ist das „Verstopfen" der Eingeweide der võ'l: ihr Auswurf wird in eine Flasche, einen Baum oder ein Horn gesteckt und diese durch einen Ebereschenspund verschlossen, oder der Auswurf muss in den Schornstein, in den Ofen usw. gebracht werden. Dann wird die als võ'l fungierende Person krank, kommt zum „Verstopfer" und bittet um „Freilassung" (S. 153).

173. Inbezug auf die võ'l kursiert bei den Liven auch eine Seelentiersage (S. 155), deren wesentlicher Inhalt darin besteht, dass der leblos am Boden liegende Körper eines Weibes umgedreht wird, so dass der Kopf an die Stelle der Füsse zu liegen kommt und das Seelentier nicht durch den Mund zurückkehren kann. Daneben ist dieselbe Sage auch in einer „Traumredaktion" bekannt.

174. An den Namen der võ'l knüpft sich bei den Liven ferner noch die internationale Sage von der Hexenfahrt über das Meer in einer bestimmten Nacht zur Feier des Hexensabbats (S. 156). Unter den Liven ist diese Sage in folgenden Redak-

tionen bekannt: 1) von dem vergessenen Messer und den Spielleuten, 2) von dem Bestreichen mit einer Salbe und dem Besenritt, 3) vom Bock und dem Stellvertreter mit dem eisernen Schwert, 4) die Mischredaktion vom Werwolf.

VÕLU BEI DEN ESTEN

175. Das Wort võlu wird für das Gebiet der Esten zum erstenmal bereits von E. Gutsleff 1732 zu Papier gebracht, doch erst die sogenannte „jung-estnische" Literaturströmung („Noor-Eesti") hat dieses Dialektwort allgemein bekannt gemacht und von dieser Wurzel eine Menge neuer Ableitungen gebildet. In der Volkssprache begegnet uns das Wort in zwei Dialekten: auf den Inseln als völu, in Süd-Eesti als võhl. Auch in den Volksliedern begegnet dieses Wort in mehreren Typen, hat aber bisher noch keines Folkloristen Aufmerksamkeit auf sich gezogen.

176. Auf den estnischen Inseln ist das Wort ganz allgemein bekannt und scheint hier einfach als lokale Bezeichnung des Zauberers zu dienen. Vor allem versteht man hierunter ein mit körperlichen Fehlern behaftetes Frauenzimmer, und zwar ein solches, das einen fatal (selbst ohne ihren Willen) Böses wirkenden Mund und ebensolche Augen besitzt. Ihr spezielles Tätigkeitsgebiet erstreckt sich auf Haustiere und Krankheiten, worüber mehrere Erzählungen angeführt werden: Feuer- und Schlangenbannen — Festbannen eines Pferdes — Appetit einer Brautjungfer weggezaubert — Würmer in die Milch gehext — Verhexte Tiere — Roggen und Schafe verhext — Zu Zauberzwecken niedergelegte Gegenstände (Brot, Fleisch, ein Ei usw.). Nach dem Tode wird die võlu zum „Heimgänger".

177. Wohlbekannt ist der Ausdruck võhl auch im Werroschen Kreise und im Gebiete der Setukesen (selbst in den von hier aus gegründeten estnischen Ansiedlungen in Lettland); doch hier hat das Wort mehr die Bedeutung „Neider" angenommen und wird parallel mit dem Worte kadõ gebraucht. Auch hier verursacht der võhl hauptsächlich Krankheiten und verdirbt Haustiere, legt zu diesem Zwecke Eier und andere Gegenstände an einen fremden Ort usw. Der võhl lässt einen Zauberer Menschen in Wölfe verwandeln. Nach dem Tode kommt der võhl in die Hölle, oder irrt in der Welt umher, oder peinigt die Menschen als Alp.

177 A. Spezialuntersuchung über die sprachliche Entwicklung des Wortes võhl in Süd-Eesti.

URSPRUNG UND ENTWICKLUNG DES BEGRIFFES VÕLU

178. Die Etymologie dieses Wortes hat J. J. Mikkola gegeben (Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen, 103): die westfinnischen Stämme haben das Wort aus dem Urrussischen (< * vьlchvъ) bereits in heidnischer Zeit entlehnt. Das Wort erscheint ausserhalb des Estnischen und Livischen noch im Finnischen, Karelischen (velho) und Wepsischen (völh, volh), wobei es hier überall einen Zauberer im negativen Sinne bezeichnet. Das Wort wird wohl ursprünglich als Parallelwort zur einheimischen Bezeichnung des Zauberers entlehnt worden sein.

179. Aber mit der Zeit sind diesem Wort speziellere Funktionen zugewiesen worden, so dass es zur Spezialbezeichnung eines bestimmten Zauberertypus wurde. Das finnisch-karelische velho entwickelte sich zum ärgsten Schimpfnamen für Zauberer, in Süd-Eesti bezeichnet võhl den Neider, während auf den estnischen Inseln võlu einfach Parallelbezeichnung ist für Zauberer, mitunter besonders für die Hexe gebraucht. Auch erzählt man auf den Inseln in Verbindung mit dem Ausdruck võlu vom Seelentier, vom Umdrehen des Körpers und vom Fluge zum Hexensabbat, — gerade so wie auch bei den Liven, wobei verschiedene Einzelzüge dieser Sagen deren germanischen Ursprung an den Tag legen.

180. Noch deutlicher ist das Vordringen germanischen Einflusses bei der livischen võ'l, die im allgemeinen dem Typus der deutschen Hexe und der lettischen ragana entspricht, so dass das Wort nicht mehr „Zauberer" im allgemeinen bedeutet, sondern sich nach deutsch-lettischem Vorbilde gerade zur Bezeichnung der Hexe spezialisiert hat, wobei als Haupttätigkeit der letzteren der Milchdiebstahl erscheint. Daher haben sich bei den Liven an die võ'l-Vorstellung auch mehrere solche Motive geknüpft, welche sonst im Baltikum dem fetischartigen Puuk (let. pūķis) oder Hauskobold zugeschrieben werden, der nicht selbst ein lebendiger Zauberer ist, sondern erst eigens „gemacht" und nach bestimmten Regeln beseelt wird. Bei den Liven hat sich

eine selbständige Puuk- oder Hauskobold-Vorstellung gar nicht ausgebildet, sondern diese ist teils in den Dämonen (vor allem in den Schutzgeistern des Hauses und des Ackers, vgl. §§ 44, 45 und 48), teils im Teufel (vgl. § 136) und teils im Korrelat der Hexe, der võ'l (nämlich wenn es sich gerade um den Spezialfall des Milchdiebstahls handelt), aufgegangen. Bei den Esten dagegen erzählt man allgemein von einem verschiedene Namen tragenden fetischartigen Wesen und seiner Anfertigung, während anderseits das Hexenweib-Motiv bei den Esten im allgemeinen keine effektvolle Verwertung gefunden hat, obgleich wie sonst überall, so auch bei den Esten im Alltagsleben genug Hexenprototypen vorkommen.

180 A. Da die livische võ'l mit der „Hexe" identisch ist und dem lettischen ragana-Begriff entspricht, so wird jetzt nachträglich ihr Vorkommen neben dem Teufel als Kinderdiebin (S. 107) verständlich, desgleichen die Vorstellung, dass sie ihrem Knechte einen Zaum anlege und auf ihm reite (S. 157).

181. Zusammenfassend sehen wir also, dass die bereits in heidnischer Zeit aus dem Osten von den Russen entlehnte Zaubererbezeichnung * võlho sich in drei Kulturgebieten, die einst irgendwann irgendwie in näherer Fühlung miteinander gestanden haben, erhalten und sich mit der Zeit in Süd-Eesti zur Bezeichnung des Neiders entwickelt hat, auf den estnischen Inseln dagegen und in noch höherem Masse bei den Liven ihren gegenwärtigen Inhaltsbestand aus dem Westen von den Deutschen (bei den Liven zum Teil auch von den Letten) erhalten hat und dadurch zu einer Widerspiegelung der deutschen Hexe geworden ist, wobei als ein für die Liven charakteristischer Zug die völlige Verschmelzung des Milchpuuks mit der võ'l anzusehen ist.

X. DER WIRBELWIND

182. Der Wirbelwind wird im Livischen īl'ing und viesõl (< let. viesuls) genannt. Er soll dadurch entstehen, dass Geister miteinander kämpfen oder böse Geister sich umhertreiben; oft saust der Teufel als Windstoss vorüber. Öfter wird aber der Wirbelwind für einen bösen Menschen, einen Neider oder Zauberer gehalten. Zum Schutz gegen den Wirbelwind wird einem Heuschober stets eine ungerade Zahl von Hölzern aufge-

setzt. Auch zeigt man dem Wirbelwinde den entblössten Hintern oder wirft nach ihm mit irgendeinem scharfen Werkzeug (S. 149, 161).

XI. DER WERWOLF

183. Als Bezeichnung des Werwolfs dient das aus dem Lettischen entlehnte vīlkatõks. Der Mensch, welcher als Werwolf umherläuft, soll aussergewöhnlich grosse Zähne besitzen. Das Aussehen des Werwolfs ist dem des eigentlichen Wolfes völlig gleich, doch fürchtet er den letzteren. Manchmal hat der Werwolf eine weisse Brust oder einen weissen Fleck unter dem Halse: dann ist nämlich der Werwolf ein Pfarrer. Werwölfe sollen einmal auch Weiber auf dem Gange in die Badestube in Bedrängnis gebracht haben (S. 173).

184. Der Drang sich in einen Werwolf zu verwandeln überkommt die Betreffenden schon dann, wenn sie Pferde, Rinder, Schafe oder Hirten sehen oder deren Stimmen hören: dann fühlen sie sich vom Teufel getrieben und geradezu zur Verwandlung gezwungen. Man behauptet auch, dass die Werwölfe zu bestimmten Zeiten umherstreifen, nämlich am Samstagabend und vor allem an den Vorabenden grosser Feste; oder aber es heisst, sie verbrächten nicht eine einzige Nacht zuhause, sondern liefen jeden Abend bis zur Mitternacht umher (S. 175, 177, 178).

185. Manchmal wird man durch fremden Zauber in einen Werwolf verwandelt (Mt. 408 *); vom Verzaubern der Hochzeitsgäste zu Werwölfen weiss man bei den Liven immerhin verhältnismässig wenig (S. 160). Doch für gewöhnlich erfolgt die Verwandlung freiwillig, wofür viele Rezepte bekannt sind: man schlägt einen Purzelbaum in einer Mistlache oder in der Schweinewühlgrube, kriecht unter einem Stein oder meistens unter einer Wurzel durch (drei oder neun Mal, rückwärts, dem Sonnenlauf entgegen, das Hemd verkehrt angezogen), oder man wälzt sich dreimal um einen Wurzelstock oder um den Stützpfahl eines Lattenzaunes, oder man schlägt dort Purzelbäume, indem man gewisse (jetzt nicht mehr bekannte) Zaubersprüche hersagt; mitunter sucht man eine Erle auf, deren Wipfel wieder in den Erdboden hineingewachsen ist, und kriecht darunter dreimal durch; endlich ist auch das Bestreichen mit einer Salbe bekannt, wie es

als Mittel zur Verwandlung in eine võ'l geläufiger ist. In Windau soll ein Mädchen ein Zauberbuch besitzen, mit dessen Hilfe sie ihren Hund und sich selber in einen Wolf zu verwandeln vermag.

Doch die ganze Schwierigkeit liegt darin, dass man sich nicht mehr in einen Menschen zurückzuverwandeln versteht, wozu besondere Zauberworte nötig sein sollen. Oft ereignet es sich, dass man die heimlich belauschte Selbstverwandlung in einen Werwolf nun auch selber tatsächlich nachzuahmen vermag, aber ohne dass man sich wieder in einen Menschen zurückzuverwandeln verstände (S. 163, 165).

186. Die eigentliche Tätigkeit des Werwolfes besteht im Überfallen und Zerreissen von Haustieren. Nicht immer verzehrt er die Tiere auf der Stelle, sondern vergräbt sie oder bringt sie den Seinigen nachhause. Das Fleisch, das er frisst, ist roh, aber trotzdem heiss, und wenn man jemanden damit schlägt, so verbrüht man ihn (S. 164, 166, 167, 168).

187. An den Werwolf hat sich bei den Liven terminologisch auch die internationale Sage von den Unholden geknüpft, die die in der Badestube arbeitenden Jungfern überfallen (S. 162). Es folgt eine Analyse der bei der Entstehung dieser Sage in Wirksamkeit tretenden psychologischen Faktoren.

188. Ferner ist bei den Liven interessant die Konzentrierung der Werwolfssagen um die Gestalt des Pfarrers (S. 169, 170, 171). Es folgt eine Analyse der Ursachen dieser Erscheinung.

189. Als Schutzmittel gegen den Werwolf dienen 12 Kreuzeszeichen. Ein Hund greift den Werwolf nicht eher an, als bis man den menschlichen Personennamen des letzteren erraten hat und den Hund mit diesem Namen hetzt (S. 175). Überhaupt, wenn man den Werwolf zuerst sieht und ihn beim Namen ruft, so kann er nicht angreifen (S. 172, hier ist nämlich von einem Manne die Rede, an dem man in der Badestube einen Schwanz bemerkt hat; diese Erzählung trägt ihrerseits auch zur Erklärung der Entstehung der Werwolfsvorstellung bei). Ferner werden Geschichten erzählt, wie man den Werwolf verprügelt, getötet oder insbesondere mit einer silbernen Kugel erschossen habe (S. 174, 176).

XII. DER ALP

WESEN UND AUFTRETEN DES ALPS

190. Der Alp plagt Mensch und Tier (S. 185). Sein Name lautet bei den Westliven pājnaji, bei den Ostliven pājna. Der „Alpdruck" wird als „Ritt" oder als „Druck" aufgefasst.

191. Der Alp wird für ein besonderes Wesen gehalten, welches irgendein böser Mensch einem andern „auflegt"; noch häufiger jedoch sieht man im Alp den bösen Menschen bezw. den Zauberer selber. Zum Alp wird ein bei der Geburt umgebrachtes Kind, sonst aber weiss man im allgemeinen verhältnismässig wenig von Toten in der Rolle des Alps zu erzählen (S. 188). Desgleichen kennt man wenig Mittel, wie man ein Alp werden könne.

192. Als Alp betätigt man sich aus Bosheit oder Neid, um dem anderen wehzutun, oder um die Seele eines anderen statt der eignen dem Teufel zu geben; aber man wird zum Alp auch gegen seinen Willen (S. 183): so wurde ein Weib von ihrer Mutter zum Alp „gemacht"; in der Weihnachtsnacht fühlt sich eine andere Jungfer geradezu zur Rolle des Alps gezwungen (vgl. die Hexenfahrt). Oft wird man zum Alp auch aus erotischen Gründen (S. 185, 184).

193. Der Alp tritt als lebendes Wesen auf, das gesehen und gehört wird, das reden und sich bewegen kann und dem ein bestimmtes Aussehen zu eigen ist. Der Alp erkundigt sich sogar, ob der Kranke zuhause sei (vgl. das Wechselfieber). Er betätigt sich natürlich in der Nacht. Er dringt ein selbst durch das kleinste Loch, besonders durch ein Bohrloch oder Astloch; sogar ein Türschloss öffnet sich vor ihm. Zum Schutz vor dem Alp verstopft man alle Löcher mit verkehrt eingesteckten Pflöcken.

194. Sehr verschieden ist das Aussehen des Alps. Den Menschen plagt er in Gestalt eines Menschen, aber auch in derjenigen eines Riesen oder eines Zwerges, eines Schattens, eines Hundes, einer Katze, eines Spinnrockensteckens, eines buschigen Schwanzes usw. (S. 188, 185). Tiere quält gewöhnlich irgendeine Kleinigkeit: ein Heu- oder Strohhalm (oft gabelförmig), Sägespäne, Fett, ein alter Schuh, eine Nadel, eine Heu- oder Mist-

gabel, ein Besen usw. Doch auch Tiere drückt der Alp als Mensch, als Hund, als Katze, als Fliege oder in irgendeiner sonstigen Gestalt.

MITTEL GEGEN DEN ALP

195. Als Vorsichtsmassregel gegen den Menschenalp zieht man des Morgens den linken Strumpf vor dem rechten an, verstopft alle Löcher, legt sich eine Hechel mit den Spitzen nach oben auf die Brust, desgleichen auch Menschenkot (letzteres jedoch häufiger beim Wechselfieber). Dem Alp tritt man gewöhnlich aktiv entgegen: man fasst ihn am linken Ohr, zerkratzt ihm das Gesicht, beisst ihn in den Finger, gibt ihm eine Ohrfeige, wirft ihn nieder und prügelt ihn mit einem linken Schuh, einem alten Bastschuh oder einem Badebesen.

196. Ein allgemein bekanntes Abwehrmittel ist das Bewegen eines Fingers (der linken Hand) oder einer (grossen) Fusszehe, im äussersten Falle sogar mit Hilfe einer anderen Person. Auch Worte, Gespräche, Drohungen und Flüche sollen eine magische Kraft gegen den Alp besitzen. Ferner hilft auch das Zurücklassen eines Briefes an ihn auf dem Tische, das Aufschreiben oder auch nur das blosse Erraten seines wahren Namens. Natürlich hilft auch ein Vaterunser. In einem Falle droht man sogar den Alp mit einer silbernen Kugel zu erschiessen.

197. Zum Schutz gegen den Viehalp steckt man einen Dolch oder ein Messer in die Stalltür, am verbreitetsten jedoch ist das Zeichnen sogenannter „Alpkreuze" (d. h. Pentagramme) an Tür und Wände, mit Kreide oder Kohle, besonders am Weihnachts- und Neujahrsabend. Man zeichnet auch achtspitzige Kreuze oder in Kreise eingeschriebene Kreuze. Selbst auf dem Horne der Kuh ritzt man Kreuze ein, oder man zeichnet auf ein blaues Papierblatt 9×9 Kreuze und hängt dieses Blatt der Kuh um den Hals.

198. Auch aktiv tritt man dem Viehalp entgegen: man lauert ihm heimlich beim Tiere auf und schlägt ihn mit einem Besen, einer Dachschindel, einem Badebesen, einer Ebereschenrute oder einer Peitsche mit neun Knoten. Äusserst charakteristisch ist das „Einsperren" des Alps: der im Stall vorgefundene fremde kleine Gegenstand, der das Alpdrücken verursachte,

oder Pferdeschweiss wird vergraben oder in eine Schachtel oder Flasche gesteckt. Dann ist der Alp in Not und kommt bald um Freilassung zu bitten. Man kennt sogar noch kompliziertere Rezepte, wie man den Alp umbringen könne.

Ferner verscheucht man den Alp, indem man das Tier mit irgend etwas salbt, streicht oder bestreut (mit dem Penis, mit Sand aus einem Astloch, mit Menschenkot usw.). Endlich kennt man auch Zaubersprüche gegen den Alp. Es sei noch erwähnt, dass ein Bär in einen Stall, der von einem Alp besucht wird, nicht hineingeht (S. 186).

199. Die typischste Alpsage ist folgende: man wacht beim Tiere nachts im Finstern mit verdecktem Licht oder verdeckter Laterne; sobald das Tier zu winseln anfängt, wird die Bedeckung vom Licht entfernt, der erwähnte fremde Gegenstand am Tier oder im Stall aufgesucht und diesem Gegenstande ein Schaden zugefügt, in der Voraussetzung, dass dasselbe auch mit dem als Alp sich betätigenden Menschen geschehe (S. 187).

XIII. DAS WECHSELFIEBER

AUFTRETEN DES WECHSELFIEBERS

200. Im Ostlivischen nennt man das Wechselfieber jõ'd' ~ jõjg ~ jäť š, im Westlivischen ve'rštõks („Erschütterung") und druť š < let. drudzis. Man unterscheidet das kalte und das heisse, das weisse und das gelbe Wechselfieber. Man sagt von ihm, es sei auf dem Rücken, auf jemandem, es schüttle, lasse zittern, reite, seltener auch, es drücke, presse usw.

201. Man hält das Wechselfieber für einen (bösen) Geist. Zuweilen spricht man auch von Wechselfieber, das „auf jemand geschickt werde". Oft verschwimmen die Grenzen zwischen dem Wechselfieber und dem Alp.

202. Am häufigsten kommt es vor, dass man das Wechselfieber hört (S. 194): der Kranke hört Sensen mähen, jemand mit Schellen und Glöckchen fahren, einen Pelz rascheln usw. Oft nähert das Wechselfieber sich dem Kranken mit Gewieher, Gelächter, Anrufen, Schelten oder sonstigen Anreden, es verspricht auf einem Anderen zu reiten, bedroht einen trunkenen Kranken, ruft (besonders im Frühling) in den Wäldern und

springt dem Entgegenrufenden auf den Rücken (S. 193). Manchmal sieht man es in verschiedener Menschengestalt (S. 192) oder als Mann ohne Kopf (S. 191).

203. Das Gespräch zweier Wechselfieber (S. 190).

MITTEL GEGEN DAS WECHSELFIEBER

204. Der Kranke gesundet, wenn es ihm gelingt der Krankheit 9 Tage lang zu widerstehen oder dreimal dem Anfall zu entgehen. Während der Anfälle darf er sich überhaupt nicht bewegen (zuweilen wird er freilich geradezu im Zimmer herumgeführt); er darf auf die Anrede des Wechselfiebers nicht antworten, sondern muss still sein, darf nicht lachen, aufschauen, nicht einmal denken. Man darf nur mit der Beschwörung antworten: „Dreckiger Schenkel, was willst du?" Auch darf der Kranke sich vor nichts fürchten und vor nichts erschrecken.

Vor dem Wechselfieber versteckt man sich irgendwo in einem geheimen Winkel, in der Schweinewühlgrube, in Flusshöhlen, unter Brücken, im Roggen, unter hohen Erlen, auf Kreuzwegen, auf dem Kirchhof, in Teeröfen, in der Badestube (wo man badet) oder häufig auch im Ofen, wobei man vor der Ofenöffnung mit alten Schuhen und Bastschuhen oder Hobelspänen ein Feuer anmacht (S. 198). Das Wechselfieber versucht dann den Kranken auf alle Weise aus seinem Versteck hervorzulocken: bewirft ihn mit Kienspänen, fordert ihn auf Nüsse zu sammeln usw. Oft flüchtet man auch in die Schindgrube, verkriecht sich dort sogar zwischen die Gerippe oder heizt damit die Badestube.

205. Ferner flieht der Kranke auf den Kirchhof und schläft auf einem Grabe, den Kopf dem Kreuze zugekehrt. Auch daheim sucht er sich mit einem Kreuze, einer Totenkerze, Leichenwaschwasser und Sterbekleidern zu helfen. Ausser Sterbekleidern gebraucht der Kranke zum Schutze zuweilen auch einfach ein weisses Tuch, oder es werden ihm abscheulich stinkende Kleider angezogen.

206. Überhaupt halten widerliche und durchdringende Gerüche das Wechselfieber vom Kranken ab. Deshalb wird er mit Kuhdünger oder Teer beschmiert. Auch muss er in das Teerfass schauen, wo sein Schatten erscheint, was das Wechselfieber nasführen soll. Um die Krankheit zu betrügen, wird das Ge-

sicht mit Tannenrinde maskiert, die Astlöcher hat, oder ein Holzspan wird auf die Stirn gelegt, — dann erkennt das Wechselfieber den Kranken nicht, den es als sein Pferd betrachtet. Ferner stellt sich der Kranke, als ob er sich erhängt habe, und das Fieber lässt ihn in Ruhe, indem es den Erhängten bedauert, den es nur noch zweimal habe schütteln wollen (S. 197).

Um das Wechselfieber zu behindern, werden die Strümpfe und der Pelz umgekrempelt und die Bastschuhe mit den Spitzen nach hinten angezogen. Man schlägt den Kranken dreimal mit einem Kuhschwanz und bindet ihm den Schwanz um den Kopf, — dann entfernt sich das Fieber, indem es sagt, eine mit einem Kuhschwanze gekrönte Braut brauche es nicht. Zuweilen wird der Kranke auch mit Ebereschenruten geschlagen. Endlich genügen auch blosse christliche Gebete und Gesänge.

207. Als „innere" Arznei wird dem Leidenden Fledermausblut, Mist von einem schwarzen Schaf, Stutenurin, sein eigener Urin oder Leichenwaschwasser eingegeben; man kocht für ihn Aasknochen, Schlangen, Eidechsen, Bastschuhe oder Nesseln, ein Hundeschädel wird zermahlen, das Pulver geröstet und in einen Gerstenkuchen eingebacken. Ferner werden Branntwein, Dorschschleim, Hornhecht und überhaupt die ersten Frühlingsfische als innere Arzneien gebraucht. Auch Fieberklee (jõ'd'-ājna) ist bekannt und wird dem Kranken eingegeben. Alle diese Medikamente müssen ohne Mitwissen des Patienten zubereitet werden, aber das Wechselfieber (oder der Ofen!) erzählt dem Kranken, was getrieben wird, worauf dieser sich weigert die Arznei einzunehmen (S. 195).

WESEN UND NAME DES WECHSELFIEBERS

208. Die Ätiologie der Krankheiten nach der Auffassung der Liven: 1) für die Sünden den Menschen von Gott gesandte, 2) aus dem Winde, der Erde, dem Wasser stammende, 3) von Zauberern „gelegte" oder geschickte Übel. Endlich kommt noch hinzu die Vorstellung von übernatürlichen Wesen, die Krankheiten verursachen. Die letztere Vorstellung tritt im Zusammenhang mit der Pest, der fallenden Sucht und dem Alpdruck nur undeutlich auf und verkörpert sich am besten im Wechselfieber, welches offenbar, wie auch sonstwo im Baltikum und den Nachbarländern, deutlich einen Krankheitsdämon repräsentiert.

209. Um für die livische Benennung des Wechselfiebers jõ'd' eine passende Etymologie zu finden, wird die einschlägige Terminologie im Baltikum und bei den Nachbarvölkern durchmustert, wobei es sich herausstellt, dass die Krankheit im allgemeinen ihren Hauptsymptomen — Fieber, Kälte und Schauer — gemäss interpretiert wird. Die Kälteschauer haben in Deutschland zur Vorstellung vom Reiten geführt: das Wechselfieber reitet auf dem Kranken, den es als sein Pferd ansieht. Ebenso nennt das livische Wechselfieber den Kranken einen Braunen, ein Pferd mit Blässe oder eine Stute, auf der es reitet. Diese aus Deutschland entlehnte Vorstellung wurde fortentwickelt durch die volksetymologische Verbindung der Formen jõ'd' ~ jõjg mit dem lettischen jāt, jādīt und dem deutschen Verbum „jagen", wobei jõ'd' primär wohl die Vorstellung der Kühle oder Kälte ausgedrückt hat (?< * ja(a)hti, vgl. liv. jõ'dõ ' abkühlen, kalt werden ').

210. Zur besseren Erfassung der Etymologie des livischen jõ'd' wird auch die entsprechende estnische Terminologie ausführlich dargelegt, wobei einerseits russische, anderseits deutsche Einflüsse zutage treten, hauptsächlich in Form von Übersetzungslehnwörtern. Am weitesten verbreitet scheinen die von dem Symptom der Kälte abgeleiteten Bezeichnungen zu sein.

210 A. Sehr originell ist die aus dem Südestnischen stammende Benennung hal'l ' der Graue ': die Vorstellung der grauen Farbe spielt hierbei überhaupt keine Rolle und ist volksetymologisch so erklärt worden, dass das Wechselfieber auf einem grauen Pferde herangeritten komme. Das aus Deutschland entlehnte Motiv vom Wechselfieber, das auf dem Kranken wie auf einem Pferde reitet, ist in Eesti aus sprachlichen Gründen metathetisch interpretiert worden: der Kranke reitet auf einem Krankheitsdämon, der als graues Pferd dargestellt wird. Etymologisch ist das Wort hall dagegen aus dem Stamme halla ' der Taubreif ' abgeleitet worden und deutet somit ebenfalls auf das Kältesymptom zurück. Hierbei stellt es sich endgültig heraus, dass das Kältesymptom der Terminologie des Wechselfiebers sowohl im ganzen estnischen Sprachgebiet als auch im livischen und finnischen zugrunde liegt und anscheinend die älteste der diesbezüglichen Vorstellungen bei diesen Völkern ist. Unter dem Einflusse der Nachbarvölker sind mit der Vorstellung des Wechselfiebers die

mythologischen Motive vom übernatürlichen Rüttler oder Reiter verknüpft worden, wobei die parallele Entwicklung des livischen jõ'd' und des estnischen hall besonders interessant ist, da beide Ausdrücke ganz selbstständig das den Deutschen entlehnte Reitermotiv volksetymologisch in sich aufgenommen haben.

LISA

VÔLU VALJALAS

V ö l u oli söike tarkusega inimene, kes teistele ika paha tegi. Vahel tegi teistele täisi, võlus teiste loomad ää, nönda et nendest midagid asja ei tulnd. Need olid ika ühed kurjad inimesed, kes änam tiadsid kut teised inimesed, äga kes teistele inimestele ikka kurja tegid. Võlud iad pole teind teistele inimestele. Vahel panid võlud oma naabrite lapsed kiduma ning tegid muid söuksi tükkisi.

N o i oli söhike sammune inimenegid kut völu. See oli üks keik, kumba moodi seda üiti, kas võluks või noiaks — ühed pahategijad olid nd mölemad. Neist polnd ilmaskid iad kuulda. Noi oli ika see sammu mis völugid.

Verbid v ö l u m a ~ n o i m a (sünonüümid).

T a r k tiadas seda sammu tarkust, mis völu ning noigid tiatsid, äga tark pole sellega ilmaskid teistele inimestele paha teind. Tark oli see, kes pailu noia kuntsisid tiadas ning nende vastu rohtu andas. Vanasti pole tohtrid olnd — keik targad toherdasid inimesi, kui ükskid aigus juhtus olema. — ERA II 8, 78/80 < Valjala (M. Tooms < Tiiu Eeru, 1928).

V ö l u a s i — kui juhtus, et see asi k a t k i t e h t i, siis saadi kahju. Võlud viisid munad, liha jm. — ERA II 8, 721 < Valjala (M. Tooms < Tiiu Eeru, 1928).

VÔLU KARJAS

V ö l u oln vanast aast niisuke inimene, kes pailu täädan niisuksi asju ning kes oma täädmisega teiste inimestele kahju tein. Völu oln ikka kurja abiga väljas, vötn loomade ning inimeste tervise ää. Täidegijad üitud ka ikka völuks.

T a r g a d täädan sedasammu tarkust mis völudkid. Targad pole aga völun, vaid toherdan inimesi. Targad oln ikka inimestele kasuks, völud kahjuks. T o h e r d a m a — völu kunssidega aigusi arstima ning tehtud aigusi ää vötma. Targad toherdan vanasti völu tehtud aigused terveks.

Kes kunssidega teistele liiga tegid, neid üiti völudeks — pole ma muud nime nendel kuuln, neid pole kengid teisiti nime-

tan. Va völu on ikka völu. Tääb omad kunsid ning ässib nendega. — ERA II 8, 81/3 < Karja (M. Tooms < Hendrik Tuuling ja Vaher Mihkel, 1928).

N o i d — tark pahategija inimene, kellel keik kuntsid selged. on. Keib kurjaga läbi. Völu — seesammu mis noid on, mölemad nimed kannab ää. — ERA II 8, 629 < Karja (M. Tooms, 1928).

VÕLUTUD VÕRGUD

Kord olnud kolm laeva täit k a l l a p ü d j a d mere pääl. Ühes laevas saanud mehed õige tubliste kallu ja kahes laevas ei saanud mitte hinge. Vimaks hakanud teised assia lugu tähele panema, ja kui teised koduse läind, tulnud need, kes kallu ei olle saanud, ja vadand nende võrgud läpi, leidnud aga v õ r g u k ä b a d e s e e s n a e l a, mis nemad s u r n u k e r s t u n a e l a k s tunistand. Mehed võtnud naelad ära, viskanud meresse ja vata imete — teisel päval saanud neid kaks lava täid mehi kallu, teissed aga ei saanud midagi. Mehed leidnud, et naelad ära on voedud, ja ütelenud, et meie nüüd enam kallu ei sa, meie v õ r g u d o n ä r a v õ l u t u d (nõiotud). Teised aga ütelenud: „Ei mitte, teie võrgudest on nüüd v õ l l u a s s i a d ärra; mis teie nüüd saade, se on Jumala and, aga mis teie ene saide, se olli k u r a t i a n d ; olge nüüd rahul, et ka meie saame.“ — EKS 4⁰ 5, 328 (2) < Karja (Villem Mägi, — 1888).

VÔLU JAANIS

N o i d : noia, tähendab ika ühte kunsimeest, kellel kunsid selged on ning kes nende kunssidega võib teiste inimestele paha tehja. V ö l u ning n o i d — si on ju üks ning sammu inimene ning t ä i d e g i j a. Pärast akab tene k o d u k ä i b i j a k s käima. Suab neid völusid ning noidasi küll elu aal kuultud, äga kennel ni on meeles seisand. N o i d m a ~ noiduma — noia tegevuse kohta. V ö l u m a — völu tegevuse kohta tarvitet, 'kunssidega midagi sepitsema, kunsse pidama'. — ERA II 8, 84/5 < Jaani (M. Tooms < Elisaveta Telem, 1928).

Völud on siuksed, kes teistele paha tegad, kuntsisi tiadvad ning kuntsisi pidavad. — ERA II 8, 199 < Jaani.

VÔLU PÜHAS

V ö l u — inimene, kes oma tarkuse abil teisele paha tegi, kes ä k i s e (teat haigus) lahti lasid ja teise (teat inimese) pääle saatsid, kes teistele t ä i s i d tegid, l o o m a d ära rikkusid jm. pahategusid tegid; v ö l u m i n e — verb vastava tegevuse kohta; n o i : noia tähendab sama mis völugi, sünonüümid ühe ja sama isikutüübi kohta; n o i m a — verb.

VÕLUMISE VASTU-ROHI

Seks tarvitati t i i v e s t r e k k i. Toodi harilikult apteegist, saadi ka ringikäivailt võõrkaupmehilt. Olnud ilmatu sandi läpatisega rohi. Seda hoitud ninatubaka sees ja nuusutatud sandist leitsakast hoolimata. Kui seda kaasas kantud ja nuusutatud, siis pole v õ l u k u n s i d peale hakkand. See aitand võlu vastu.

Kui laps kuskile vöörasse kohta eribele läks, siis siuti ikka lapsele ninarätiku sisse natuke tiivestrekki, et kardetud võlumine peale 'p hakaks, et lapsele midagi halba äga ka lapsega midagi halba 'p saaks saata. Haigused äi hakkand ka külge. — ERA II 8, 75/8 (M. Tooms < Jüri ja Miina Salm, 1928).

VÕHLITSEJA SETUS

„ROHO-OTSJA"[1])

Üteh küläh oll jäll vanast üts sääne inemine, kiä muilõ vika ja vallu mõistsõ tetä, ja tedä tuo perast ka väega peläti. — Ütel pääväl, kuna p a p p küllä tull, tsässonahe Jumalat kumardama, sis lätsi ka kõik rahvakõnõ küläst tsässona mano kokko, ja kõik tarõ' jäi ütsindä. Tuo-ao seeh, pisukõsõ aigu peräh muid, läts k u r i i n e m i n e, kes ka peräst muidõ sekka tull, t õ i s t õ t a r r õ, kink pääle täll süä täüs oll, ja vei sinnä t u h k h a u d a p e s ä t ä v v e k a n a m u n n õ. Maja perremies, pernaane tulli' peräst Jumala kumardamist tsässonast kodo, koh pernaane tuld tuhkhavvast tahtsõ üles puhku, ahjo palama panda. Timä heitü kõik ja ütel: „Või taivakõnõ, kes no sija neo' kana muna' om pandnu?" Mõtõldi, seletedi, asi tull avalikus: neo omma k u n s t i m u n a. Ahi panti õks palama, muna võeti tuhkhavvast vällä, panti t r a a d i t s õ v õ r g u s i s s e, minga' nimä kuuma a h o l õ h n a k o t t a l õ ü l e s k u i j o m a ja küdsämä säeti. Kui ahi jo kõrdapite palama lõgüsi, nii et kanamunõlõ kuum sai, tull ka tõõsõ tarõ mant „t u n d j a" vai „v õ h l i t s õ j a" t ü t ä r s i n n ä midagi ruoht otsma imäle, kes väega haigõ om. A sändsile k u n s t i p a n d j i l e t u l õ s i s h ä d ä h i n e l e, kui kiäki näide kunstõ kohegi p e r ä l d ä - l ä p p ü, v õ r õ n g o h e ehk j ä r v e viskas, kost nalält kätte ka ei saa. Ehk kui kiäki viskas näid kohegi tullõ, ehk palavahe paika — sis lätt hädä tälle hinele tagasi. Nii oli ka siih. Rohootsjalõ e s a n d a siält majast mihi-midägi, ei mändsekeistgi roho poolist, selle et nimä tiedse, et ta sis tervesgi saa. T u n d j a t ü t a r läts tühält tagasi ja tull tükü ao peräst j a l l k i i k k õ h t a g a s i: „Ankö no midägi ruoht, i m ä v i n g õ r d a s p õ r m a n d u t p i t e, niigu vaglakõnõ, suurõ surma valu käeh. Ankõ õks midägi!" Külärahvas, vai maja rahvas ütli: „Usu no' kullä lats, olõi meil määnestgi ruoht!" Ikkõh naas ta jallki väega pallõma:

[1]) Järgnevad paar lugu esitetakse trükitehnilisil põhjusil vabaks jäänd ruumi täitena setude elu-olu ja eriti just nende kõikuva terminoloogia illustreerimiseks: vt. alamal segamini kuri inemine, kurä-tegija, võhlitseja, kunsti-pandja, (tark) tundja, arbja jne.

„Kullä tsirgu inemisekese, laskõ no' mullõ taariki!“ — „Ei nakka mie laskma, lasõ esi, kadä', käsik'gi om taari tõrdu pääl!“ kostõ maja pernaane. Arbja tütar lask esi veidikese taari käsikohe ja juosk kõigõga tarõ mano, koh imä pikil silmil tütre käest ruoht uot. A tuol olõ-õs muud ku' taar õnnõ, midä timä ka surma-valuga üte suu-tävve viel haard ja rüökih, tänn'teh ilmast läts, hinge heit. Sääne paha väega kuri surm tull toolõ tundjalõ, astõ toolõ arbjalõ, miä tiä tõõsõlõ tahtsõ tetä. — Nii noheldi tuod kunsti pandjat. — H II 60, 729/31 (6) < Vastseliina (Jaan Sandra, 1897).

„SUUR KANA (KUNSTI-PANDJA)“

Üteh küläh elli mustõ' üts tark tundja naisterahvas, kes kõigile võidsõ varastetuisi asju kätte juhata, mõnt viel nii rasõhõhe noheldaki, et ta varastedu asä hammastõ vaihõl tagasi pidi tuoma. Kiä tälle mielt pite oll, tuoga elli timä väega hüäste niigu tsidsi tsidsiga (sõsar sõsaraga), ent kiä kuigi tälle vasta mielt oll, tuo näkk timä käest näpü-päävä, nii et lasõ olla. Külärahvas tiedse tedä kõik selgehe määne timä om, ja egäüts hoit hinnäst timäst vierde-maalõ. Ent küllä tull üts vahtsõnõ elläi, kedä kõik tiuksi, niigu võõrast lehmä võõra karä seeh, ehk külh timäst kiäki määnestgi halva tijä-äs üldä es ka arvada. Kõkkõ inämb võhlits ja võikõ tedä tark tundja, kia tedä tuo peräst silmä-otsahki kannahta-as, et timä tedä kohgi es popoodsita! Tuoperäst võtt tark tundja kimmähe nõus võõrast küläst arr häötä, pakku aija. Timä tahtsõ kõikõ timä põldu ja tõprit, villju' ja vällju kogoni arr häötä. Kõkkõ edimält alost timä kapstaijast pääle, kohe looma' niigu istutõdu olli' õnnõ. Tundja võtt rüpü-tävve munnõ ja läts noidõga võõra kapstaida, sääd sinnä pindre pääle maalõ, et kõik võõra kapsta aijah, kõiki lehti ja juurdõga arr kuijos ja kaos. Ent võõras johtu kurä-tegijat nägevät, ta astõ umast tarõst vällä ja ütel tundjalõ: „Ku' sa' naa muna taaha ol't loonu, sis havvu nimä ka vällä'.“ Nii pia kui võõras tuo sõna oll ülnü, kuorõ ka tundja uma' rõiva' üles, kisk perse paljas ja istõ kui kana pesä pääle, kapsta pindre otsa, ja naas siäl haudma. Võõras läts jallki arr umma tüöhu ja tallituistõ, kuna tundja, kõgõ külä teos ja häüs, kapsta pindre pääl istõ ja haud munnõ. Istõ üö, istö päävä, pääle edimätse päävä, suu silmä' häpü tääs, külä naaru ja tiko tääs: tundja haud vahtsõlõ talomehele kannu ja kapstit! Kõigil oll no julgust pilgada pelätävvä nõida, tiugada tarka tundjat, et no ütsgi küläh timäst ülemb ja vägevämb om.

Nii istõ väkev nõid vägevämbä võimu-sunnil päivä kats arr, kooni istmine ilotus ja lihavas läts ja ka tundjal kõtt hammastõ pääle hurisema naas. Kui tundja nüüd võõrast morro pite minevät näkk, naas ta tedä väega pallõma haudja kana amõtist vallalõ laskõ. Ent võõras es panõ pallõjat tähelegi, es tie timäga tekogi. Kolmandal pääväl näkk ta jallki võõrast perremiest morro pite minevät ja ta pallõl kogoni Jumala-keeli timä pääle halõsta, tedä siist hirmsast haudmise vangist vallalõ laskõ. —

Võõras mies astõ ka kapstaija vierde ja ütel: „Kui sa lupat mull külä kokko kutsu, ja neide ieh hinnäst tõrõlda ja nuomi, sis ma lasõ sinno-vallalõ, inne mitte!“ Tundja hiit hindä kummalõ kapsta pindre otsa pääle ja ütel kibõhõhe ikkõh: „Kullä-tsirgu külämehekene, tie no' mis sa iäle tahat, a lasõ õnnõ minno siist vallalõ, ma ei jovva inäp siih olla!“

Vahtsõnõ vai võõras talomies kuts kõgõ külä kokko, uma moro pääle ja ütel munnõ haudjalõ: „Ma lupa su külh vallalõ kõgõ külä näteh ja kuuldõh, a ütte asja kuuluta ma ka sullõ: nii pia kui sa kellegi viel midägi kurja tiet, kas munnõ pan't vai veritsit liha tükkä kohegi huonõ ette säät vai ütte ehk tõist kunsti piät ehk pan't, — sis olõ ma sull ku kodas, karistajas säläh. Ma ütle ka külämehile ja naisile: Kui kiäki piäs viel tedä pelgämä ehk varima inamb kui muid siih küläh, tuo hoitku ka hinnäst mu nuhklusõ iest! Muido ei pia ka kiäki minno inämb pelgämä ei ka varima, inämb kui muidgi miehi küläh.“ Ta käänd hindä suurõ-kana poolõ ja ütel: „Noh, saista üles, mine kodo, ja vii ka uma' muna' hindäga üteh!“ Tundja pässi pesä päält ku ahilist vallalõ, saistas üles, võtt uma' muna' ja läts kõgõ külä tiukamise, pilkamise, ja naaru all umma kodo. — Tuost aost saani es häbendelle, pelgä tedä kiäki küläh inämb kui muidgi, ja kõigil oll pallo säätsäp elo ku' inne.

Nii kõnõli mie vanõmba, ja kinnidi tuod asja kogoni õigõs. Nimä esi olõvat tuod vahtsõt talomiest viel nännüki. Tuo oll üts „tsuhkna“ olnu, kell paha pallo raamatit, valgit raamatit olnu, a noidõ siäh oll ka üts must-raamat olnu, kost timä kõik lugi ja tekk, miä timä õnnõ esi tahtsõ. — H II 60, 726/9 (5). < Vastseliina (Jaan Sandra, 1897).

Eelmiste köidete sisu. — Contenu des volumes précédents.

A I (1921). **1.** A. Paldrock. Ein Beitrag zur Statistik der Geschlechtskrankheiten in Dorpat während der Jahre 1909—1918. — **2.** K. Väisälä. Verallgemeinerung des Begriffes der Dirichletschen Reihen. — **3.** C. Schlossmann. Hapete mõju kolloiidide peale ja selle tähtsus patoloogias. (L'action des acides sur les colloïdes et son rôle dans la pathologie.) — **4.** K. Regel. Statistische und physiognomische Studien an Wiesen. Ein Beitrag zur Methodik der Wiesenuntersuchung. — **5.** H. Reichenbach. Notes sur les microorganismes trouvés dans les pêches planctoniques des environs de Covda (gouv. d'Archangel) en été 1917. — **Misc.** F. Bucholtz. Der gegenwärtige Zustand des Botanischen Gartens zu Dorpat und Richtlinien für die Zukunft.

A II (1921). **1.** H. Bekker. The Kuckers Stage of the Ordovician Rocks of NE Estonia. — **2.** C. Schlossmann. Über die Darmspirochäten beim Menschen. — **3.** J. Letzmann. Die Höhe der Schneedecke im Ostbaltischen Gebiet. — **4.** H. Kaho. Neutraalsoolade mõjust ultramaksimum-temperatuuri peale *Tradescantia zebrina* juures. (Über den Einfluss der Neutralsalze auf die Temperatur des Ultramaximums bei *Tradescantia zebrina*.)

A III (1922). **1.** J. Narbutt. Von den Kurven für die freie und die innere Energie bei Schmelz- und Umwandlungsvorgängen. — **2.** А. Томсонъ (A. Thomson). Значеніе аммонійныхъ солей для питанія высшихъ культурныхъ растеній. (Der Wert der Ammonsalze für die Ernährung der höheren Kulturpflanzen.) — **3.** E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. I. Hälfte (S. I—VII und 1—96). — **4.** A. Lüüs. Ein Beitrag zum Studium der Wirkung künstlicher Wildunger Helenenquellensalze auf die Diurese nierenkranker Kinder. — **5.** E. Öpik. A statistical method of counting shooting stars and its application to the Perseid shower of 1920. — **6.** P. N. Kogerman. The chemical composition of the Esthonian M.-Ordovician oil-bearing mineral „Kukersite“. — **7.** M. Wittlich und S. Weshnjakow. Beitrag zur Kenntnis des estländischen Ölschiefers, genannt Kukkersit. — **Misc.** J. Letzmann. Die Trombe von Odenpäh am 10. Mai 1920.

A IV (1922). **1.** E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. II. Hälfte (S. 97—188). — **2.** A. Valdes. Glükogeeni hulka vähendavate tegurite mõju üle südame spetsiifilise lihassüsteemi glükogeeni peale. (Über den Einfluss der die Glykogenmenge vermindernden Faktoren auf das Glykogen des spezifischen Muskelsystems des Herzens.) — **3.** E. Öpik. Notes on stellar statistics and stellar evolution. — **4.** H. Kaho. Raskemetallsoolade kihvtisusest taimeplasma kohta. (Über die Schwermetallgiftwirkung in bezug auf das Pflanzenplasma.) — **5.** J. Piiper und M. Härms. Der Kiefernkreuzschnabel der Insel Ösel *Loxia pityopsittacus estiae* subsp. nov. — **6.** L. Poska-Teiss. Zur Frage über die vielkernigen Zellen des einschichtigen Plattenepithels.

A V (1924). **1.** E. Öpik. Photographic observations of the brightness of Neptune. Method and preliminary results. — **2.** A. Lüüs. Ergebnisse der Krüppelkinder-Statistik in Eesti. — **3.** C. Schlossmann. Culture in vitro des protozoaires de l'intestin humain. — **4.** H. Kaho. Über die physiologische Wirkung der Neutralsalze auf das Pflanzenplasma. — **5.** Y. Kauko. Beiträge zur Kenntnis der Torfzersetzung und Vertorfung. — **6.** A. Tammekann. Eesti diktüoneema-kihi uurimine tema tekkimise, vanaduse ja levimise kohta. (Untersuchung des Dictyonema-Schiefers in Estland nach Entstehung, Alter und Verbreitung.) — **7.** Y. Kauko. Zur Bestimmung des Vertorfungsgrades. — **8.** N. Weiderpass. Eesti piparmündi-õli (*Oleum menthae esthicum*). (Das estnische Pfefferminzöl.)

A VI (1924). **1.** H. Bekker. Mõned uued andmed Kukruse lademe stratigraafiast ja faunast. (Stratigraphical and paleontological supplements on the Kukruse stage of the Ordovician Rocks of Eesti (Estonia).) — **2.** J. Wilip. Experimentelle Studien über die Bestimmung von Isothermen und kritischen Konstanten. — **3.** J. Letzmann. Das Bewegungsfeld im Fuss einer fortschreitenden Wind- oder Wasserhose. — **4.** H. Scupin. Die Grundlagen paläogeographischer Karten. — **5.** E. Öpik. Photometric measures on the moon and the earth-shine. — **6.** Y. Kauko. Über die Vertorfungswärme. — **7.** Y. Kauko. Eigentümlichkeiten der H_2O- und CO_2-Gehalte bei der unvollständigen Verbrennung. — **8.** M. Tilzen und Y. Kauko. Die wirtschaftlichen Möglichkeiten der Anwendung von Spiritus als Brennstoff. — **9.** M. Wittlich. Beitrag zur Untersuchung des Öles aus estländischem Ölschiefer. — **10.** J. Wilip. Emergenzwinkel, Unstetigkeitsflächen, Laufzeit. — **11.** H. Scupin. Zur Petroleumfrage in den baltischen Ländern. — **12.** H. Richter. Zwei Grundgesetze (Funktion- und Strukturprinzip) der lebendigen Masse.

A VII (1925). **1.** J. Vilms. Kõhreglükogeeni püsivusest mõnesuguste glükogeeni vähendavate tegurite puhul. (Über die Stabilität des Knorpelglykogens unter verschiedenen das Glykogen zum Verschwinden bringenden Umständen.) — **2.** E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. Nachtrag. — **3.** O. Kuriks. Trachoma Eestis (eriti Tartus) möödunud ajal ja praegu. (Das Trachom in Estland (insbesondere in Dorpat) einst und jetzt.) — **4.** A. Brandt. Sexualität. Eine biologische Studie. —**5.** M. Haltenberger. Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord- oder zu Mitteleuropa? — **6.** M. Haltenberger. Recent geographical work in Estonia.

A VIII (1925). **1.** H. Jaakson. Sur certains types de systèmes d'équations linéaires à une infinité d'inconnues. Sur l'interpolation. — **2.** K. Frisch. Die Temperaturabweichungen in Tartu (Dorpat) und ihre Bedeutung für die Witterungsprognose. — **3.** O. Kuriks. Muutused leeprahaigete silmas Eesti leprosooriumide haigete läbivaatamise põhjal. (Die Lepra des Auges.) — **4.** A. Paldrock. Die Senkungsreaktion und ihr praktischer Wert. — **5.** A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse- (C_2-) Stufe in Eesti. I. — **6.** M. Wittlich. Einiges über den Schwefel im estländischen Ölschiefer (Kukersit)

und dessen Verschwelungsprodukten. — **7.** H. Kaho. Orientierende Versuche über die stimulierende Wirkung einiger Salze auf das Wachstum der Getreidepflanzen. I.

A IX (1926). **1.** E. Krahn. Über Minimaleigenschaften der Kugel in drei und mehr Dimensionen. — **2.** A. Mieler. Ein Beitrag zur Frage des Vorrückens des Peipus an der Embachmündung und auf der Peipusinsel Pirisaar in dem Zeitraum von 1682 bis 1900. — **3.** M. Haltenberger. Der wirtschaftsgeographische Charakter der Städte der Republik Eesti. — **4.** J. Rumma. Die Heimatforschung in Eesti. — **5.** M. Haltenberger. Der Stand des Aufnahme- und Kartenwesens in Eesti. — **6.** M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. I. — **7.** A. Tammekann. Die Oberflächengestaltung des nordostestländischen Küstentafellandes. — **8.** K. Frisch. Ein Versuch das Embachhochwasser im Frühling für Tartu (Dorpat) vorherzubestimmen.

A X (1926). **1.** M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. II—III. — **2.** H. Scupin. Alter und Herkunft der ostbaltischen Solquellen und ihre Bedeutung für die Frage nach dem Vorkommen von Steinsalz im baltischen Obersilur. — **3.** Th. Lippmaa. Floristische Notizen aus dem Nord-Altai nebst Beschreibung einer neuen *Cardamine*-Art aus der Sektion *Dentaria*. — **4.** Th. Lippmaa. Pigmenttypen bei Pteridophyta und Anthophyta. I. Allgemeiner Teil. — **5.** E. Pipenberg. Eine städtemorphographische Skizze der estländischen Hafenstadt Pärnu (Pernau). — **6.** E. Spohr. Über das Vorkommen von *Sium erectum* Huds. und *Lemna gibba* L. in Estland und über deren nordöstliche Verbreitungsgrenzen in Europa. — **7.** J. Wilip. On new precision-seismographs.

A XI (1927). **1.** Th. Lippmaa. Pigmenttypen bei Pteridophyta und Anthophyta. II. Spezieller Teil. — **2.** M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. IV—V. — **3.** H. Scupin. Epirogenese und Orogenese im Ostbaltikum. — **4.** K. Schlossmann. Mikroorganismide kui bioloogiliste reaktiivide tähtsusest keemias. (Le rôle des ferments microbiens dans la chimie.) — **5.** J. Sarv. Ahmese geomeetrilised joonised. (Die geometrischen Figuren des Ahmes.) — **6.** K. Jaansoon-Orviku. Beiträge zur Kenntnis der Aseri- und der Tallinna-Stufe in Eesti. I.

A XII (1927). **1.** E. Reinwaldt. Beiträge zur Muriden-Fauna Estlands mit Berücksichtigung der Nachbargebiete. — **2.** A. Öpik. Die Inseln Odensholm und Rogö. Ein Beitrag zur Geologie von NW-Estland. — **3.** A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse-(C_2-)Stufe in Eesti. II. — **4.** Th. Lippmaa. Beobachtungen über durch Pilzinfektion verursachte Anthocyaninbildung. — **5.** A. Laur. Die Titration des Ammoniumhydrosulfides mit Ferricyankalium. — **6.** N. King. Über die rhythmischen Niederschläge von PbJ_2, Ag_2CrO_4 und AgCl im kapillaren Raume. — **7.** P. N. Kogerman and J. Kranig. Physical constants of some alkyl carbonates. — **8.** E. Spohr. Über brunsterzeugende Stoffe im Pflanzenreich. Vorläufige Mitteilung.

A XIII (1928). **1.** J. Sarw. Zum Beweis des Vierfarbensatzes. — **2.** H. Scupin. Die stratigraphische Stellung der Devonschichten im Südosten Estlands. — **3.** H. Perlitz. On the parallelism between

the rate of change in electric resistance at fusion and the degree of closeness of packing of metallic atoms in crystals. — **4.** K. Frisch. Zur Frage der Luftdruckperioden. — **5.** J. Port. Untersuchungen über die Plasmakoagulation von *Paramaecium caudatum*. — **6.** J. Sarw. Direkte Herleitung der Lichtgeschwindigkeitsformeln. — **7.** K. Frisch. Zur Frage des Temperaturansteigens im Winter. — **8.** E. Spohr. Über die Verbreitung einiger bemerkenswerter und schutzbedürftiger Pflanzen im Ostbaltischen Gebiet. — **9.** N. Rägo. Beiträge zur Kenntnis des estländischen Dictyonemaschiefers. — **10.** C. Schlossmann. Études sur le rôle de la barrière hémato-encéphalique dans la genèse et le traitement des maladies infectieuses. — **11.** A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse- (C_2-C_3-) Stufe in Eesti. III.

A XIV (1929). **1.** J. Rives. Über die histopathologischen Veränderungen im Zentralnervensystem bei experimenteller Nebennierenninsuffizienz. — **2.** W. Wadi. Kopsutuberkuloosi areng ja kliinilised vormid. (Der Entwicklungsgang und die klinischen Formen der Lungentuberkulose.) — **3.** E. Markus. Die Grenzverschiebung des Waldes und des Moores in Alatskivi. — **4.** K. Frisch. Zur Frage über die Beziehung zwischen der Getreideernte und einigen meteorologischen Faktoren in Eesti.

B I (1921). **1.** M. Vasmer. Studien zur albanesischen Wortforschung. I. — **2.** A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 1. — **3.** M. Vasmer. Osteuropäische Ortsnamen. — **4.** W. Anderson. Der Schwank von Kaiser und Abt bei den Minsker Juden. — **5.** J. Bergman. Quaestiunculae Horatianae.

B II (1922). **1.** J. Bergman. Aurelius Prudentius Clemens, der grösste christliche Dichter des Altertums. I. — **2.** L. Kettunen. Lõunavepsa häälik-ajalugu. I. Konsonandid. (Südwepsische Lautgeschichte. I. Konsonantismus.) — **3.** W. Wiget. Altgermanische Lautuntersuchungen.

B III (1922). **1.** A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 2. — **2.** M. A. Курчинскій (M. A. Kurtschinsky). Соціальный законъ, случай и свобода. (Das soziale Gesetz, Zufall und Freiheit.) — **3.** A. R. Cederberg. Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur. — **4.** L. Kettunen. Lõunavepsa häälik-ajalugu. II. Vokaalid. (Südwepsische Lautgeschichte. II. Vokalismus.) — **5.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. [I.] — **6.** A. M. Tallgren. Zur Archäologie Eestis. I.

B IV (1923). **1.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. II. — **2.** A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 3. — **3.** W. Anderson. Nordasiatische Flutsagen. — **4.** A. M. Tallgren. L'ethnographie préhistorique de la Russie du nord et des États Baltiques du nord. — **5.** R. Gutmann. Eine unklare Stelle in der Oxforder Handschrift des Rolandsliedes.

B V (1924). **1.** H. Mutschmann. Milton's eyesight and the chronology of his works. — **2.** A. Pridik. Mut-em-wija, die Mutter

Amenhotep's (Amenophis') III. — **3.** A. Pridik. Der Mitregent des Königs Ptolemaios II Philadelphos. — **4.** G. Suess. De Graecorum fabulis satyricis. — **5.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. I. Teil (S. 1—160). — **6.** H. Mutschmann. Studies concerning the origin of „Paradise Lost".

B VI (1925). **1.** A. Saareste. Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs. (Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse.) — **2.** A. Bjerre. Zur Psychologie des Mordes.

B VII (1926). **1.** A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 4. — **2.** W. Anderson. Der Chalifenmünzfund von Kochtel. (Mit Beiträgen von R. Vasmer.) — **3.** J. Mägiste. Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned. (Die Hauptzüge der Mundart von Rosona). — **4.** М. А. Курчинскій (M. A. Kurtschinsky). Европейскій хаосъ. Экономическія послѣдствія великой войны. (Das europäische Chaos.)

B VIII (1926). **1.** A. M. Tallgren. Zur Archäologie Eestis. II. — **2.** H. Mutschmann. The secret of John Milton. — **3.** L. Kettunen. Untersuchung über die livische Sprache. I. Phonetische Einführung. Sprachproben.

B IX (1926). **1.** N. Maim. Parlamentarismist Prantsuse restauratsiooniajal (1814—1830). (Du parlementarisme en France pendant la Restauration.) — **2.** S. v. Csekey. Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts. I. Teil (S. 1—102). — **3.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. II. Teil (S. 161—288). — **4.** G. Suess. De eo quem dicunt inesse Trimalchionis cenae sermone vulgari. — **5.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. III. — **6.** C. Vilhelmson. De ostraco quod Revaliae in museo provinciali servatur.

B X (1927). **1.** H. B. Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis. (Die evangelisch-lutherische freie Volkskirche im freien Eesti. Anhang: Das Gesetz betreffend die religiösen Gemeinschaften und ihre Verbände.) — **2.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. IV. — **3.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. III. Teil (S. 289—416). — **4.** W. Schmied-Kowarzik. Die Objektivation des Geistigen. (Der objektive Geist und seine Formen.) — **5.** W. Anderson. Novelline popolari sammarinesi. I.

B XI (1927). **1.** O. Loorits. Liivi rahva usund. (Der Volksglaube der Liven.) I. — **2.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. IV. Teil (S. 417—512). — **3.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. V.

B XII (1928). **1.** O. Loorits. Liivi rahva usund. (Der Volksglaube der Liven.) II. — **2.** J. Mägiste. *oi-*, *ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis. (Die *oi-*, *ei-*Deminutiva der ostseefinnischen Sprachen.)

B XIII (1928). **1.** G. Suess. Petronii imitatio sermonis plebei qua necessitate coniungatur cum grammatica illius aetatis doctrina. — **2.** С. Штейн (S. v. Stein). Пушкин и Гофман. (Puschkin und E. T. A. Hoffmann.) — **3.** A. V. Kõrv. Värsimõõt Veske „Eesti rahva-a uludes“. (Le mètre des „Chansons populaires estoniennes“ de Veske.)

B XIV (1929). **1.** Н. Майм (N. Maim). Парламентаризм и суверенное государство. (Der Parlamentarismus und der souveräne Staat.) — **2.** S. v. Csekey. Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts. II. Teil (S. 103—134). — **3.** E. Virányi. Thalès Bernard, littérateur français, et ses relations avec la poésie populaire estonienne et finnoise.

TARTU ÜLIKOOLI TOIMETUSED ilmuvad kolmes seerias:

A: Mathematica, physica, medica. (Matemaatika-loodusteaduskonna, arstiteaduskonna, loomaarstiteaduskonna ja põllumajandusteaduskonna tööd.)

B: Humaniora. (Usuteaduskonna, filosoofiateaduskonna ja õigusteaduskonna tööd.)

C: Annales. (Aastaaruanded.)

Ladu: Ülikooli Raamatukogus, Tartus.

LES PUBLICATIONS DE L'UNIVERSITÉ DE TARTU (DORPAT) se font en trois séries:

A: Mathematica, physica, medica. (Mathématiques, sciences naturelles, médecine, sciences vétérinaires, agronomie.)

B: Humaniora. (Théologie, philosophie, philologie, histoire, jurisprudence.)

C: Annales.

Dépôt: La Bibliothèque de l'Université de Tartu, Estonie.